

Centar za medije i komunikacije
Fakulteta za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum
Beograd 2012

Biblioteka Collectanea #1

MOĆ / MEDIJI / &

Priredili
Jovan Čekić
Jelisaveta Blagojević

Biblioteka *Collectanea*

Moć/mediji/&

Priredili: Jovan Čekić i Jelisaveta Blagojević

Redakcija: Obrad Savić, Nada Popović Perišić, Jovan Čekić,
Jelisaveta Blagojević, Dušan Đorđević Mileusnić, Borut Vild

Izdavač:

Fakultet za medije i komunikacije, Centar za medije i komunikacije
Karadorđeva 65, 11000 Beograd, Srbija, tel: +381(11)2626-474
email: info@fmk.edu.rs,
<http://fmk.singidunum.ac.rs>

Za izdavača:

Nada Popović Perišić

Prevod:

Ranko Mastilović, Tatjana Popović, Branka Arsić, Vesna Bogojević,
Dragan Prole, Ana Došen, Đorđe Čolić, Predrag Brebanović,
Vera Vukelić, Mirjana Paić-Jurinić

Lektura:

Vesna Kalabić, Sandra Šare

Grafičko oblikovanje:

Borut Vild

Štampa: Akademija, Beograd 2011

Tiraž: 600

ISBN 978-86-87107-09-0

SADRŽAJ

Predgovor

Jovan Čekić i Jelisaveta Blagojević:
U potrazi za novim povezivanjima__vii

I Kartografisanje

Žil Delez i Feliks Gatari: Rizom__3
Edvard V. Sodža: Istorija: Geografija: Modernost__31
Dona Haravej: Deanimacija: mape i portreti života kao takvog__73

II Moć i/ili otpor

Mladen Dolar: Odakle dolazi moć?__107
Džudit Batler: Potčinjavanje, otpor,
preoznačavanje – Između Frojda i Fukoa__129
Peter Sloterdijk: Tehnologija i svetski menadžment__149
Džordž Lakof: Uokvirivanje – kako povratiti javni diskurs__167
Aleksander R. Galovej i Judžin Taker:
Prolegomena: »Umorni smo od drveća«__193

III Ideologija, reprezentacija, komunikacija

Vilem Fluser: Šta je komunikacija?__219
Vilem Fluser: O teoriji komunikacije__225
Ričard Dajer: Uloga stereotipa__239
Stjuart Hol: Rasističke ideologije i mediji__249
Slavoj Žižek: *Matriks*, ili dve strane perverzije__265
Sejdi Plent: Na Matriksu: sajberfeminističke simulacije__293

IV Novi mediji

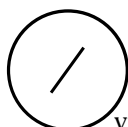
Pol Virilio: Treći interval__313
Lev Manovič: Šta su to novi mediji?__325
Geert Lovink: Je li internet zamjena za nebo?__363
Manuel de Landa: Virtuelno okruženje
i pojava sintetičkog uma__379

Biografije autora__401

Jovan Čekić i Jelisaveta Blagojević

U potrazi za novim povezivanjima

U ovom zbornikom pokušaćemo da naznačimo neke tačke na karti teorijskog promišljanja savremenog sveta, čije osnovne obrise danas ocrtavaju različiti i stalno promenljivi sklopovi masovnih i/ili novih medija i moći. Želeli bismo da njime ukažemo na mnoštvo različitih, neprebrojivih i ponekad nepojmljivih pogleda na ono što danas podrazumevaju kritičke studije tih hibridnih sklopova medija i moći.

Kao i svaki pokušaj kritičkog promišljanja sadašnjice, onog *ovde* i *sada* koje nam izmiče, koje dolazi i odlazi, koje nas zaslepljuje, ni sastavljanje ovog izbora tekstova, »nezaobilaznog štiva« za izučavanje umrežavanja moći i medija, nije prošlo bez teškoća. Već neko vreme pokušavamo da se dogovorimo koji su to tekstovi. Nekoliko nerealizovanih izbora tekstova i neobjavljenih zbornika ostalo je iza nas. Ti neuspeli i nerealizovani pokušaji ostaju upisani u ovaj izbor, kao beline, praznine, manjak, ali i kao svedočanstvo ili tragovi nemogućnosti da se na koherentan, pregledan i zaokružen način predstave ove oblasti savremenog istraživanja i mišljenja. Ipak, našli smo kompromisno rešenje: ovim zbornikom, prvim u nizu, otvaramo prostor za predstavljanje nekih od, za nas, ključnih aspekata u analizi savremenih fenomena i problematizovanje vladajućih paradigmi i obrazaca mišljenja.

Tekstovi u Zborniku grupisani su u četiri poglavlja: *Kartografisanje, Moć i/ili otpor, Ideologija, reprezentacija, komunikacija* i *Novi mediji*. Naziv svakog od ovih poglavlja tek je jedna od mogućih tačaka za drugačija, nova uvezivanja, a ne nekakvo nezaobilazno mesto buduće kritike.

U svetu globalne nestabilnosti, unutar kojeg se nova umrežavanja moći uspostavljaju kao neprekidna igra kodiranja, natkodiranja i pre-

kodiranja, što se, zahvaljujući digitalnim mrežama zbiva gotovo u realnom vremenu, pred kritičko mišljenje postavljaju se ne samo novi izazovi već i spremnost za radikalno eksperimentisanje. Da bi se logika ove nestabilnosti ocrtala, nameće se potreba za novim i drugačijim uvezivanjima različitih interpretativnih mašina (diskursa), ali i dešifrovanje mogućih tendencija u promeni režima rada društvenih mašina. U ovakvoj konstelaciji teorija je sve više prinuđena da anticipira buduća umrežavanja moći i njima imanentno uspostavljanje dominantnog principa realnosti savremenog medijskog univerzuma.

Prvo poglavlje pod naslovom *Kartografije* započinjemo »Rizomom« Žila Deleza (Guilles Deleuze) i Feliksa Gatarija (Félix Guattari), tekstom koji je ocrtao prve obrise mogućeg pristupa tih drugačijih uvezivanja. Za razliku od lingvističkog stabla (kod Čomskog /Noam Chomsky/), rizomski pristup pretpostavlja da se ma koja tačka može povezati ma sa kojom drugom tačkom. Za ove autore čini se da u lingvistici neprekidno opstoji neko »političko nesvesno« koje ostaje u sferama diskursa, što podrazumeva posebne vrste sklopova (asamblaža) kao i posebne društvene tipove moći, pa je utoliko kategorijalni simbol S, pre svega oznaka moći, a tek onda sintaksička oznaka. Za razliku od lingvističkog ili psihoanalitičkog pristupa, Delez i Gatari razvijaju rizomski pristup koji ne upućuje nužno na neku jezičku osobinu, već se tu svi mogući »semiotički lanci vezuju uz veoma različite načine kodiranja, uz biološke, političke, ekonomske lance, itd., uvodeći u igru ne samo različite sisteme znakova već i statuse stanja stvari«. Kod rizoma postoje samo linije, kod njega nema ni tačaka ni položaja, kao što je to slučaj sa strukturom, drvetom ili korenom. Rizom je mnoštvo koje se ne može natkodirati za potrebe nekog Jedinstva, kod njega nije moguće dodati još jednu dimenziju posmatranog sistema. Zbog toga je rizom pre svega karta, a ne kopija, te ga utoliko nije moguće podvesti pod nekakav strukturalni ili generativni model. Drvo je ono koje povezuje kopije i svrstava ih u hijerarhiju, tako da su kopije samo listovi na drvetu. Zbog toga su drvo ili koren u osnovi jedne tužne slike mišljenja koja podržava mnoštvo, polazeći od nekog višeg jedinstva, centra ili segmenta. To je slučaj sa razgranatim, hijerarhijskim sistemima koji stvaraju privid mnoštva, lažno mnoštvo, mada i dalje sadrže središta moći označavanja i subjektivacije, centralne automate kao organizovana pamćenja. To se dobro može videti na proble-

mima savremene informatike i elektronskih mašina, koje zadržavaju model drveta kao najstariji način mišljenja, utoliko što prenose moć na neku memoriju ili centralni organ. Nasuprot tome, rizomski pristup pretpostavlja necentralizovane mreže kod kojih je moguća komunikacija između bilo koja dva suseda, nezavisno od bilo koje centralizovane instance. Drvo je dominiralo zapadnim svetom i čitavim zapadnim mišljenjem, od botanike do biologije, anatomije, kao i gnoseologije, teologije, ontologije i čitave filozofije, tako da je u osnovi svega »temelj-koren, *Grund, roots* i *foundations*«. Utoliko je transcendencija bolest svojstvena Evropi.

Tekst Edvarda Sodže (Edward W. Soja) »Istorija: Geografija: Modernost« preuzeli smo iz knjige pod naslovom *Postmoderne geografije. Reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji. (Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory)*. Opsesija istorijom koja je počela u XIX veku, o kojoj piše Fuko (Michel Foucault), učinila je, smatra Sodža, da je istoricizam gotovo u potpunosti uspevao da potisne kritički senzibilitet za prostornost društvenog života, »praktičnu teorijsku svest koja životni svet bića vidi kreativno lociran ne samo u stvaranju istorije već i u konstruisanju humanih geografija, društvenoj proizvodnji prostora i neumornom formiranju i reformiranju geografskih krajolika: društveno biće aktivno pozicionirano u prostoru i vremenu u jednoj eksplicitno istorijskoj i geografskoj kontekstualizaciji«. Afirmacija postmoderne kritičke humane geografije, koja je polovinom XX veka bila skoro u potpunosti ograničena na francusku marksističku tradiciju, danas je gotovo nezaobilazno mesto za razumevanje odnosa moći u savremenom društvu, i to, čini se, pre svega u segmentu koji problematizuje načine na koji mediji i (sajber) prostor određuju i transformišu kartografije društvenog života na početku XXI veka.

U tekstu »Deanimacija: mape i portreti života kao takvog«, Dona Haravej (Donna Haraway) analizira naučni diskurs tragom istorije ideja, njihove sprege sa institucijama i tradicijama istraživačkog rada. Istovremeno, ukazuje na različite načine na koje je intelektualna kultura uronjena u *matrice tehnonaučnih mapa* u stalnom procesu proizvodnje i reprodukcije određenih znanja u skladu sa specifičnošću vremena i u skladu sa određenom političkom, ekonomskom ili vlasničkom svrhom. Artikulišući koncept *situiranog znanja*, ona upućuje kritiku na račun naučne objektivnosti koja, po njenom razumevanju,

završava u fetišizmu – »činu balansiranja između znanja i verovanja« – i instrumentalizuje znanje radi vlastitog jačanja. U pokušaju da pronađe izlaz iz ovakve situacije Dona Haravej se zalaže »... za tehnonaučnu korporealizaciju koja se može živeti«.

Na početku poglavlja *Moć i/ili otpor* nalazi se tekst Mladena Dolara (Mladen Dolar) »Odakle dolazi moć«. Dolar započinje sa dva kratka citata, gotovo slogana: Fukoovim »moć ne postoji« i Lakanovim (Jacques Lacan) »Drugi nedostaje«. Ovi citati Dolaru služe kao prečica koja vodi do samog jezgra ova dva velika teorijska poduhvata našeg vremena. U oba slučaja imamo iskaze o ne-postojanju, mada oba entiteta za koje se tvrdi da ne postoje imaju veoma opipljive teorijske učinke iz čega se nameće pitanje da li ove dve tvrdnje o ne-postojanju imaju drugačiju logiku. Objašnjavajući svoj iskaz da moć ne postoji, Fuko eksplicira da se tu misli na moć kao nešto što bi bilo locirano u nekoj datoj tački ili bi iz nje emaniralo, dakle to nije nešto što bi bilo situirano u posebnoj osobi, suverenu, u nekoj posebnoj grupi ljudi ili društvenoj klasi ili u nekoj privilegovanoj instituciji poput države. Za Fukoa moć pre svega »znači odnose, jedan manje ili više organizovan, hijerarhizovan, koordiniran snop odnosa«. Moć je ne-pojam, ono neimenljivo, zbog čega Fuko neprekidno umnožava attribute moći (prolifracija, umnožavanje, rasejavanje, proširivanje, pobuđivanje, uvećavanje, razlučivanje, produkcija, fermentacija, heterogenost, neizbrojivost – atributi koji se često upotrebljavaju u množini). Za Dolara se ove dve različite logike najbolje mogu sagledati u različitom shvatanju Drugog. Kod Lakana se Drugi pojavljuje u momentu u kojem smo suočeni sa simboličkom strukturom, pa je utoliko Drugi »uvek već« tu, impliciran strukturom. Za Lakana je ovde reč o jednom hipotetičkom autoritetu koji podržava strukturu i pretpostavlja adresata bilo kog govornog čina, gde se struktura shvata kao uravnotežena matrica permutacija koja neminovno otvara put »vrhovnom označitelju«, onoj strukturalnoj fikciji za koju se moć drži, a koja je po sebi prazna, ispražnjena od značenja, čista pozitivacija praznine. Za Fukoa osnovna pretpostavka psihoanalize, da postoji Drugi koji je »uvek već« tu, čime je moguće objasniti mehanizme moći, nije neophodna, naprotiv, ako postoji »nekakav učinak Drugog« onda on ima biti objašnjen kao učinak, tačnije, kao nešto što je proizvedeno različitim strategijama odnosa moći i njihovim dispozitivima. Drugi se tako strukturira kao jedan entitet

koji je nezavisan, nestabilan i uvek izveden – dakle činjenica da »uvek već« postoji moć, ne implicira da »uvek već« postoji i Drugi, već upravo obrnuto. Logika Lakanovog iskaza »Drugi ne postoji« je, prema Dolarovom tvrđenju, sasvim drugačija i mnogo paradoksalnija od logike Fukoovog iskaza »Moć ne postoji«, mada se može činiti da oba ciljaju na isto. Analiza mora da počne od pretpostavke da bez Drugog nema nikakvog »učinka« moći, kao što nema ni »psihičke ekonomije« koja bi ga omogućila. Za psihoanalizu je tako moguće misliti moć samo u prostoru između nužne hipoteze u skladu s kojom Drugi »uvek već postoji« i koja otvara prostor odnosa moći, i uvida da »Drugi nedostaje«. Teškoću Fukoove pozicije (možda i njenu neprihvatljivost) Dolar vidi upravo u tom pokušaju da se zaobiđe i nadmudri ovaj paradoks.

Razmatrajući paradoksalnu prirodu procesa subjektivacije, koji istovremeno upućuje i na postajanje subjektom i na potčinjavanje, Džudit Batler (Judith Butler) u tekstu »Potčinjavanje, otpor, preoznačavanje – između Frojda (Sigmund Freud) i Fukoa« svoju analizu započinje promišljanjima o Fukoovoj tezi da diskurs »formira« telo i da je duša tamnica tela. Džudit Batler smatra da subjektivacija ne može biti shvaćena kao jednostrano primanje efekata »lakanovskog simboličkog«, već da potčinjavanje predstavlja *stvaranje* subjekta i to ne samo u smislu delovanja na pojedinca već takođe i u smislu aktiviranja subjekta. Oslanjajući se na ovaj Fukoov stav, Džudit Batler se pita da li jedno ovakvo »svođenje psihoanalitički veoma razrađene ideje psihe na ideju utamničujuće duše eliminiše mogućnost pružanja otpora normalizaciji i formaciji subjekta otpora koji se upravo i javlja u nesamerljivosti psihe i subjekta«. Takođe, značajno pitanje je i to da li ćemo i kako razumeti takav otpor, kao i da li će jedno takvo razumevanje uključiti i kritičko promišljanje psihoanalize? I konačno, pitanje koje čini se predstavlja suštinu ovih razmatranja jeste na koji način nas naša (mazohistička) privrženost potčinjavanju i diskurzivnim povredama koje ono proizvodi istovremeno i pokreće i podstiče, predstavljajući tako nužan uslov mogućnosti preoznačavanja, delovanja i otpora diskurzivnom polju koje nas proizvodi u subjekte.

Za Sloterdijka sva društva počivaju na medijima koji garantuju ustrojstvo njihovog unutrašnjeg sveta, zapravo njihovu semiosferičnu koherentnost. U tekstu »Tehnologija i svetski menadžment« on preispituje ulogu masovnih medija u nastajanju svetskog društva polazeći od »kratke povesti« medija u predmodernim društvima. Zato je po

Sloterdijku (Peter Sloterdijk) potrebno ocrtati onu liniju preko koje je homo sapiens kao izvorno biće horde tokom svetskoistorijske metamorfoze moglo postati kosmopolitska problemska životinja. Može se reći da se osnovni princip »informatike moći« u doba pisma strukturirao tako da od ljudi načini instrumente volje glavnog grada ili kraljevske volje, i to preko velikih razdaljina. Iz psihopolitičke perspektive pismu pripada čovek koji je »od mladosti naučio da praktikuje čitanje kao uvežbavanje u jednom velikom svetu, strukturisanom dalekim i apstraktnim imperativima«. Pismo korespondira s jezikom carstva, preko kojeg je moguća artikulacija imperijalnog ili božanskog glasa, čiji je odjek preko optičkih kopija dopirao da najzabačenijih delova carstva. Ono što se danas događa jeste svetska sinhronizacija zahvaljujući kojoj se ostvaruje prelaz od regionalnih imperija do svetskog društva posredstvom masovnih medija. Nastajanje tog svetskog društva moguće je samo u medijumu masovnih medija. Ono što izraz svetsko društvo implicira, pre svega je stvaranje zajedničkog horizonta svetskog vremena povezivanjem ekstremno različitih regionalnih kultura, kako bi se najrazličitija strujanja iz prošlosti spojila u zajedničko kretanje ka budućnosti. Zato je moderna informaciona tehnologija sudbinski medijum buduće svetske politike, kao ona preko koje će biti kanalisana budućnost ljudskog roda. Globalna semiosfera treba da uspostavi zadovoljavajuću homogenu sferu svetskih znakova, ali isto tako i permanentnu produkciju planetarnih aktuelnosti, zapravo dovoljno dobrih vesti kako bi na taj način bilo moguće uspostaviti onu moć koja menja smisao i oblik sveta. Sve predstave o jednom centralnom smislu koji bi bio iza ovakvih pošiljki bivaju poništene programskim pluralizmom moderne medijske situacije. Tu globalnu semiosferu nije moguće uspostaviti u monopolu smisla i monopolu slanja jer se moderni masovni mediji moraju uspostaviti preko slobodnog ili poluslobodnog tržišta informacija.

Shvatanja savremenog političkog diskursa Džordž Lakof (George Lakoff) razmatra pokazujući kako osnovni princip uokvirenja funkcioniše unutar konzervativnih i progresivnih političkih gledišta. Polazeći od toga da svaka reč priziva neki okvir koji potiče od slike ili drugih vrsta znanja, Lakof, na nizu primera, pokazuje kako je svaka takva reč relativno definisana ovim okvirom. Ono što je možda paradoksalna funkcija okvira jeste da svako njegovo negiranje vodi njegovom prizivanju. Otuda je i nastala studentska vežba; *ne razmišljajte o slonu* – što

god da radite, ne razmišljajte o slonu, koja je i poslužila kao naslov knjige iz koje je ovaj tekst preuzet. Tako je moguće formulirati i osnovni princip uokviravanja »kada ste u sporu sa suprotnom stranom – ne koristite njen jezik«, pre svega jer je taj jezik određen okvirom koji neće biti onakav kakav biste vi želeli. Sa uokvirenjem se dobija jezik koji odgovara nečijem pogledu na svet, ali ovde nije reč samo o jeziku. Kod uokvirenja primarne su ideje, dok jezik tek prenosi i evocira te ideje. Kada neko smatra da mu nedostaju samo reči, zapravo je reč o tome da su ideje ono što mu zaista nedostaje, jer kada postoje okviri, reči naviru same. Ljudi razmišljaju u okvirima, tako da osnovni konzervativni okvir strogog oca kao i osnovni progresivni okvir roditelja-staratelja nameću određenu logiku. Lakof pokazuje na nizu primera kako se istina mora uklopiti u ljudske okvire da bi bila prihvaćena. Ukoliko činjenice ne odgovaraju okvirima u savremenom političkom diskursu, okvir najčešće ostaje dok se činjenice odbijaju.

A. R. Galovej i J. Taker (Alexander R. Galloway, Eugene Thacker) u tekstu »Prolegomena: 'Umorni smo od drveća'« smatraju da se ključna debata našeg vremena vodi oko odnosa moći između suvereniteta i umreženosti. Po njihovom sudu poslednjih decenija, s procesom globalizacije, došlo je do transformacije sistema kontrole od onih koji su bili smešteni u malom broju stožera moći, ka onim sistemima kontrole koji su utkani u materijal distributivnih umrežavanje. Sama forma mreže po sebi nije ni reakcionarna ni progresivna, te je utoliko danas prilično nesmotreno tvrditi da su distributivne mreže oslobađajuće, dok su centralizovane represivne. Samo umrežavanje ne implicira demokratiju ili jednakost. Naprotiv, samo postojanje mreža poziva nas da mislimo na način koji odgovara umreženosti. Savremena politička dinamika se na presudan način razlikuje od one u prethodnim decenijama. U poznoj moderni modus političkog konflikta karakteriše simetričan rat gde se centri moći bore protiv drugih centara moći. U posmodernom dobu, devedesetih godina dvadesetog veka, nastaju asimetrični konflikti, gde se umrežavanja bore protiv centara moći. Danas, nakon postmoderne asimetrije, postoji strahovita nova simetrija u kojoj se mreža bori protiv mreže. Povezivanje je danas oružje, pretnja, a svako umrežavanje je oružani sistem. Terorizam u sadašnjoj formi ne bi postojao bez povezivanja, zapravo bio bi drugačije nazvan (revolt, pobuna, ubistvo, izdaja, atentat, sabotaža). U eri distributivnih mreža terorizam je kao kod kuće. Može se reći da je tokom postmoder-

ne ere Zapad stvorio terorizam ili makar uslove za mogućnost njegovog pojavljivanja. Odgovarajući na početno pitanje o odnosu moći između suvereniteta i umreženosti, autori smatraju da mreže i suverenitet nisu nekompatibilni. Naprotiv, umrežavanje stvara uslove za postojanje novog oblika suvereniteta. Mreže više nisu pretnja američkoj moći, već su mreže medij kroz koji ona izvlači svoj suverenitet. U tom smislu Amerika je samo savremena figura koja predstavlja suverenitet-u-umreženosti. Ukoliko je ponovo simetrična današnjica kad se mreža bori protiv mreže, onda budući politički pokreti, da bi bili efikasni, moraju izumeti potpuno novu topologiju otpora koja je asimetrična u odnosu na umrežavanja, kao što je umrežavanje bilo asimetrično u odnosu na centar moći. Jer, otpor je asimetrija.

Poglavlje *Ideologija, reprezentacija, komunikacija* započeli smo sa dva teksta Vilema Flusera (Vilém Flusser) koja se bave određenjem pojma komunikacije. Prvi »Šta je komunikacija« naglašava u kojoj meri ljudi nisu svesni da je ljudska komunikacija artificijelan proces, da ne razumeju jedni druge na »prirodan« način, već da se oslanjaju na artistske tehnike, izume, oruđa i instrumente, zapravo, na simbole u poretku kodova. Živeći u kodifikovanom svetu, gde kodovi i simboli koji ih čine, stvaraju artificijelnu teksturu, ljudi zaboravljaju na besmisleni kontekst u kojem su potpuno sami i nekomunikativni, zapravo na svet u kojem su osuđeni na usamljениčki kraj i smrt: svet »prirode«. Teorija komunikacije se upravo bavi ovom artificijelnom teksturom koja ljudima omogućava da zaborave samoću, pa u tom smislu spada u »humanističke nauke«, one koje tumače fenomene, za razliku od prirodnih (tu Fluser ubraja »informatičku teoriju«) koje ih objašnjavaju.

U drugom tekstu »O teoriji komunikacije« Fluser termin komunikacija razmatra u širem smislu ukazujući na dva tipa komunikacije: »prirodni« koji je entropijski, jer sledi drugi zakon termodinamike i »kulturni« koji, zahvaljujući negativno-entropijskom procesu, nadilazi entropiju. On se usredsređuje na drugi. Ova negativno entropijska težnja kulturne komunikacije zapravo je rezultat primene kodova koji se mogu kvantifikovati. Tako za Flusera analiza koda može da postane moćno oružje za »kvantifikaciju intersubjektivnih fenomena«, bez obzira na to da li su u pitanju mentalni, kulturni ili neki drugi fenomeni i na taj način otvori polje za »kulturne nauke«. Tako bi krajnji cilj teorije komunikacije bio da »objasni« negativno-entropijski karakter

kulturnih komunikacija, zapravo način na koji se čovek suprotstavlja prirodi.

U tekstu »Uloga stereotipa«, pozivajući se na Lipmanovo (Walter Lippmann) određenje stereotipa, Ričard Dajer (Richard Dyer) polazi od pretpostavke da iako u savremenoj upotrebi ovaj pojam ima pre svega negativne konotacije (kao npr. kod izloženosti različitih društvenih grupa stereotipnom predstavljanju u masovnim medijima), on takođe ima i značajnu, nužnu i kompleksnu funkciju u svakom društvu u smislu uspostavljanja poretka, stabilnosti i proizvodnje kategorija mišljenja. U osnovi ovih razmatranja, smatra Dajer »nije reč o poziciji da su stereotipi kao aspekt ljudskog mišljenja i prikazivanja pogrešni, već da je to onaj ko ih kontroliše i definiše, interesi kojima oni služe«.

U tekstu »Rasističke ideologije i mediji« Stjuart Hol (Stuart Hall) polazi od pretpostavke o neraskidivoj vezi između medija i ideologije »budući da je glavno područje na kojem mediji operišu proizvodnja i transformacija ideologija«. Hol izdvaja nekoliko značajnih pretpostavki za razumevanje koncepta ideologije: prvo, ideologije funkcionišu tako što proizvode kodirane, prepoznatljive, »čitljive« nizove uvezanih značenja; drugo, iako ideološke izjave dolaze od pojedinaca, one su proizvod izraza koji nastaju unutar postojeće ideologije koja im daje smisao, tako da je upravo ideologija ta koja preko nesvesnih procesa proizvodi različite subjekte i društvene svesti (a ne obrnuto) i, konačno, ideologije funkcionišu tako da je cena identifikacije unutar ideologije ta da mi izgovarajući stavove za koje verujemo da su naši i autentični, zapravo uvek već izgovaramo ideološke stavove »odobrene« u okviru postojeće ideologije. Problematizujući ideološke okvire za medijsko konstruisanje rase, Stjuart Hol polazi od pretpostavke da »mediji za nas konstruišu definiciju toga šta je *rasa*«. Praveći razliku između 'otvorenog' rasizma i 'inferencijalnog/prikrivenog' rasizma, Hol u tekstu ukazuje na to do koje mere je ideologija koja proizvodi diskurs rasizma, zapravo i sama rasistička.

Slavoj Žižek u tekstu »*Matriks*, ili dve strane perversije« pokazuje na koje je sve načine moguće čitati film *Matriks*: »Moji prijatelji lakanovci upozoravaju me na to da su autori svakako čitali Lakana; pristalice frankfurtske škole u *Matriksu* vide utaknuto ovaploćenje same *Kulturindustrie*, otuđeno-postvarenu socijalnu Tvar (Kapital), kako otvoreno odnosi premoć, kolonizujući sav naš unutrašnji život i koristeći nas kao izvor energije; »njuejdžeri« tu vide podsticaj za spe-

kulaciju o tome kako je naš svet puka optička varka, proizvedena globalnim Umom, čije je otelovljenje *World Wide Web*. Ovi nizovi sežu unatrag sve do Platonove *Države*: zar *Matriks* doslovno ne ponavlja Platonov pećinski poredak (obična ljudska bića kao zatočnici, čvrsto vezani za svoja sedišta i prisiljeni da posmatraju igru senki za koju pogrešno smatraju da predstavlja stvarnost)? Žižek polazi od pretpostavke da je neophodno ostaviti nerazrešenom dvosmislenost budućeg uticaja sajberspejsa na naš život, jer on ne zavisi od tehnologije kao takve, već od načina njene socijalne primene. Uključenost u sajberspejs možda će intenzivirati naše telesno iskustvo (nova senzualnost, novo telo sa većim brojem organa, novi polovi...), ali će, takođe, onome koji upravlja postrojenjem koje pokreće sajberspejs pružiti priliku da, doslovce, ukrade naše (virtualno) telo, da nas liši kontrole nad njim, tako da se više niko prema sopstvenom telu neće odnositi kao prema »svojoj svojini«. Matrica (Lakanov Veliki Drugi) hrani se *ljudskim uživanjem* – ona zahteva neprekidan priliv uživanja. Žižek u ovom tekstu polazi od pretpostavke povezanosti između perverzije i sajberspejsa, i tvrdi da je najispravniji uvid *Matriksa* u naporednosti dvaju aspekata perverzije – s jedne strane, redukcije stvarnosti na virtualno područje regulisano proizvoljnim pravilima koja mogu biti ukidana; s druge strane, skrivene istine te slobode, svodenja subjekta na u potpunosti instrumentalizovanu pasivnost. U ovom tekstu Slavoj Žižek polazi od toga da *Matriks* spada među one filmove koji funkcionišu kao neka vrsta Roršahovog testa, gde je moguće da svako usmerenje, svaki upis, samo sebe prepozna u njemu. Dva pristupa se izdvajaju kao polazište: onaj frankfurtske škole, koji Matricu istorizuje kao metaforu Kapitala koji je kolonizovao kulturu i subjektivitet; i onaj lakanovski, gde je moguće govoriti o postvarenju simboličkog poretka kao takvog. Opozicija ova dva pristupa lažna je upravo zbog toga što je virtuelni karakter simboličkog poretka »kao takvog« zapravo pretpostavka samog istoriciteta. Ocrtavajući čitav niz nekonzistentnosti samog filma, Žižek u adornoovskom duhu konstatuje kako su one trenutak istine samog filma ukazujući na antagonizme našeg poznokapitalističkog društvenog iskustva, antagonizme koji zadiru i u osnovne ontološke veze kao što je ona između slobode i sistema. Naboj koji ovaj film poseduje ne leži u njegovoj osnovnoj tezi (da je ono što mi doživljavamo kao stvarnost puka veštačka, virtualna stvarnost koju stvara »Matrica«, megakompjuter direktno povezan sa umovima svih nas),

već u središnjoj slici da se život miliona ljudi održava samo zato da bi se proizvela energija za napajanje Matrice. Ali čak i buđenje pojedinaca iz utonulosti u virtualnu stvarnost koju kontroliše Matrica, ne znači iskorak u prostor spoljašnje stvarnosti, već pre svega stravičnu svest o ovom zatočeništvu. Odgovor na pitanje zbog čega je Matrici neophodna ljudska energija, moguće je naći u osnovnoj lakanovskoj tezi da samo veliko Drugo ne predstavlja nekakvu anonimnu mašinu, već zahteva neprekidan priliv uživanja. Zbog toga je prema Žižeku moguće naglavce okrenuti stanje stvari koje sam film prikazuje, jer ono što nam se nudi kao scena uvida u našu istinsku situaciju zapravo je nešto sasvim suprotno – najelementarnija fantazija koja održava naše postojanje.

Koristeći film *Matriks*, kao i Žižek, Sejdi Plent (Sadie Plant) u tekstu »Na matriksu: sajberfeminističke simulacije« razmatra domete i značaj sajberfeminističke teorije i prakse za razumevanje i kritiku sveta u kojem živimo. Sajberfeministički virus prvi put se pojavio početkom devedesetih godina XX veka. Virtuelni svetovi su za žene otvorili nove prostore i mogućnosti u okviru postojeće (patrijarhalne) kulture, ali, što je još značajnije, oni su mogućnost subverzije dominantnih društvenih i kulturnih obrazaca i dovode u pitanje »materijalnu realnost dve hiljade godina duge patrijarhalne kontrole. ... Žene ulaze u kola u kojima su nekad bile razmenjivane, upadaju u kontrole obezbeđenja i otkrivaju vlastitu posthumanost«. Sajberfeminizam je pobuna koja nastaje kao rezultat veza između žena, žena i kompjutera, kompjutera i komunikacijskih veza, konekcija i konekcionista mreža.

Poglavlje *Novi mediji* započeli smo tekstom Pola Virilioa (Paul Virilio) »Treći interval« u kojem se razmatra u kojoj meri dimenzija vremena, tačnije dimenzija sadašnjosti postaje kritična usled teletehnologija realnog vremena. Ove nove tehnologije ubijaju »sadašnje« vreme izolujući ga od njegovog sada i ovde, koje tako nema više ničeg zajedničkog sa »konkretnim prisustvom« u svetu. Virilio predviđa da će uskoro nove tehnologije (radiotehnologije) »naopačke izokrenuti« ne samo prirodu ljudskog životnog okruženja, naše *teritorijalno telo*, već i prirodu pojedinca i njegovu *životinjsko telo*. Tako dolazimo do kontrole nematerijalnog okruženja (sateliti, optički kablovi) koje završava u *telesnom terminalu* čoveka, tog interaktivnog bića koje je i odašiljač i prijemnik. Urbanizacija realnog vremena nije ništa drugo do urbanizacija sopstvenog tela koje se uklapa u različite interfejse (tastatura, katodni ekran i

sl.). Zahvaljujući ovim protezama neka superopremljena i nehendikepirana osoba se transformiše u motorizovano i užičeno hendikepirano lice. »Transmisiona revolucija« kao kontrola okruženja u realnom vremenu, zasnovana je na intervalu novog tipa, na intervalu svetlosne vrste. Za Virilioa relativistička inovacija ovog trećeg intervala je svojevrsno kulturno otkriće koje je prošlo prilično nezapaženo. Pojava ovog trećeg intervala znak je iznenadnog kvalitativnog skoka, zapravo duboka mutacija između čoveka i njegovog okruženja koja će imati odlučujuću ulogu u novoj hronopolitičkoj regulaciji ljudskih društava.

U tekstu »Šta su to novi mediji« Lev Manovič (Lev Manovich), razmatra razliku između starih i novih medija nastojeći da pokaže kakvi su efekti kompjuterizacije na kulturu u celini. On ističe da je suvišno privilegovanje kompjutera kao mašine za prikazivanje i distribuciju medija nad kompjuterom kao alatom za medijsku proizvodnju ili kao medijskim uređajem za skladištenje. Sve ove upotrebe imaju isti potencijal: da izmene postojeće kulturne jezike, ali i da kulturu ostave u onom stanju u kakvom je bila pre njihove pojave. Revoluciju novih medija možemo razumeti kao prelaz celokupne kulture na kompjuterski posredovane oblike proizvodnje, distribucije i komunikacije. Za ovu revoluciju se može reći da je dublja nego sve prethodne, kao i da tek počinjemo da primećujemo njena početna dejstva. Novi mediji nastaju ukrštanjem dve zasebne istorijske putanje: kompjutera i medijske tehnologije čiji počeci datiraju iz tridesetih godina devetnaestog veka, sa Bebidžovom (Charles Babbage) analitičkom mašinom i Dagerovom (Louis Daguerre) dagerotipijom. Ne želeći da se fokusira na uobičajene kategorije kao što su interaktivnost ili hipermediji, Manovič potanko razmatra pet osnovnih principa novih medija: numeričku reprezentaciju, modularnost, automatizaciju, varijabilnost i kulturno transkodiranje. Ove principe ne treba shvatiti kao apsolutne zakone, već kao opšte tendencije kulture koja prolazi kroz proces kompjuterizacije. Najzad, Manovič pokazuje da kao što logika starih medija odgovara logici industrijskog masovnog društva, tako i logika novih medija korespondira sa logikom postindustrijskog društva koje pretpostavlja individualnost. Tako, kompjuterska kultura koja nastaje, zamenjuje svaku konstantu proizašlu iz fordističkog modela produkcije, sa bezbroj varijabli nastajuće postfordističke produkcije.

Utopijska obećanja o sajberprostoru kao o nadidentitetskoj, transparentnoj, nadnacionalnoj, transrodnoj mreži u kojoj nastaje kiborg s

njegovom sposobnošću nadilaženja patrijarhalnih struktura, o kojima Gert Lovink (Geert Lovink) piše u tekstu »Je li internet zamjena za nebo?«, suočena su s današnjim, skoro apokaliptičnim, iskustvom u kojem zakon i red preuzimaju potpunu prevlast, a Internet postaje sinonim za novu ekonomiju. »Prijavljivanje na mreži uskoro će biti onako fascinantno i smisleno kao podizanje telefonske slušalice... Internet se pokazao nesposobnim stvoriti vlastitu svijest... Želi li internet osvijetliti tamu, a ne pogoršati je, mora početi krotiti vlastita utopijska obećanja. (Samo)obuzdavanje *cyberspacea* trebalo bi biti ukorijenjeno kao poziv na odgovornost, ne kao pasivno prenošenje ovlasti na državu ili tržište.«

Tekst Manuela de Lande (Manuel De Landa) »Virtuelno okruženje i pojava sintetičkog uma« analizira na koji je način moguće prednosti virtuelnog okruženja primeniti na različite oblasti kao što su ekonomija ili lingvistika. Kao polazište uzima ogromni potencijal kompjutera u stvaranju veštačkih svetova, u kojima je moguće izvoditi najrazličitije simulacije na osnovu kojih bi se potom mogle formulisati i ispitati nove pretpostavke. Da bi se neka naučna disciplina koristila virtuelnim okruženjima, nije dovoljno tek puko prebacivanje starih hipoteza u matematički oblik. Često je potrebno preraditi i same stare hipoteze. To znači da mnogi klasični pojmovi moraju biti napušteni, dok pojedine klasične paradigme moraju biti »naglavačke izokrenute«. Stare koncepcije koje se zasnivaju na zatvorenosti, stabilnosti i linearnosti nekog sistema bivaju zamenjene dinamičkim ekvilibrijumima i nelinearnim sistemima koji su neprekidno izloženi protoku materije i energije iz spoljašnje sredine. Može se reći da se razvojem veštačke inteligencije i virtuelnih okruženja, analitički pristup odozgo-nadole, zamenjuje sintetičkim pristupom odozdo-nagore što otvara prostor konекционističkom pristupu. Ovakav pristup nudi novo razumevanje »načina na koji ponašanje koje se pridržava pravila može da se pojavi iz sistema u kojem uopšte nema eksplicitnih pravila ili simbola«. Po De Landinom sudu, kada lingvisti počnu da koriste virtuelna okruženja, bićemo svedoci pojave jedne iz temelja drugačije nauke o jeziku. Zahvaljujući ovakvom pristupu bićemo u mogućnosti, ne samo da shvatimo fluidnu i promenljivu prirodu realnih jezika već isto tako i one procese koji teže da »zamrznju« jezike, kao što je to slučaj s procesima standardizacije jezika, kroz koje su mnogi evropski jezici prošli početkom XVII veka. Primena virtuelnih okruženja pokazuje u kojoj

meri su »humanističke nauke« nasledile homogeni, zatvoreni prostor klasične termodinamike i njenu koncepciju stabilnosti, kao i da mnoga stara filozofska učenja, poput esencijalizma, redukcionizma i formalizma, moraju biti napuštena.

Izazovi savremenog sveta, koji se, pre svega, uočavaju na čvornim mestima u kojima se uvezuju medijalizovane mašine moći, pred nas postavljaju zadatak kritičkog promišljanja: ne samo postojećih paradigmi već i rizike i napor potrage za drugačijim načinima mišljenja koji bi omogućili bolje razumevanje fenomena koji nas okružuju. U tom smislu, na samom kraju ovog pregleda izabranih tekstova čini se da će novo kritičko mišljenje mnogo manje zavisiti od borbe za dominacijom pojedinih paradigmi na kulturnom tržištu, a mnogo više od njegove spremnosti da se neprekidno, drugačije povezuje i tako uspostavi kao mogućnost otpora novoj konstelaciji moći. Ovo drugačije uvezivanje mogli bismo shvatiti poput džojsovskog *work in progress*, logike rojeva ili nomadskog kretanja, a ipak tek kao polazne naznake u traganju za jednom logikom mnoštva i novom topologijom otpora. To je ona logika koja će uspostaviti mišljenje kao neprekidno eksperimentisanje nasuprot okamenjenim slikama mišljenja, nelinearno nasuprot linearnog, ono koje izmiče logici moći, onom suverenitetu-u-umreženosti i njegovim simetričnim ekvivalentima.

Nadamo se da će naš zbornik pomoći da se bolje razume genealogija odnosa medija i moći, medijskog strukturisanja moći, koja stoji u osnovi današnjeg, potpuno medijalizovanog sveta. Uvereni smo da odabrani tekstovi mogu da doprinesu oslobađanju onog 'zarobljenog konceptualizovanog znanja' koje je bilo zatrpáno funkcionalnim i pragmatičkim samorazumevanjem medijskog diskursa. U odnosu na projekt upisivanja znanja u etablirani medijski diskurs, nastojali smo da aktiviramo one lokalne diskurzivne formacije koje oslobađaju znanje što se iz njih, iznutra razvija.

I KARTOGRAFISANJE_--

Rizom¹

Uvod

Anti-Edipa smo napisali udvoje. Kako smo obojica bili nekoliko nas u jednom, to je već bilo pravo mnoštvo. Tu smo koristili sve što nas je približavalo, i ono što je najbliže i ono što je najdalje. Podelili smo lukave pseudonime, da se ljudi ne bi prepoznali. Zašto smo zadržali svoja imena? Iz navike, samo iz navike. Da ni nas ne bi prepoznali. Da bismo učinili neprimetnim, ne sebe, već ono što nas podstiče da delamo, osećamo ili mislimo. A i zato što je prijatno govoriti kao sav ostali svet, i reći da se sunce rađa iako svi znaju da je to samo način izražavanja. Ne da bismo došli do tačke u kojoj se više ne kaže »ja«, već do tačke u kojoj više nema nikakvog značaja da li ćemo reći ili nećemo reći »ja«. Mi više nismo mi. Svako će upoznati svoje. Pomagali su nam, upili nas, umnogostručili.

Više ne govorimo mnogo o psihoanalizi, ali ipak još o njoj govorimo, a i to je suviše. Više ništa ne ide tim putem. Bili smo prezasićeni njome, ali nismo mogli odmah da prekinemo. Psihoanalitičari, a naročito analizandi, i suviše su nam dosadni. Trebalo je omogućiti toj materiji koja nas je kočila da se nataloži – ne gajeći iluzije u pogledu objektivnog značaja takvog poduhvata, trebalo je dati joj veštačku brzinu koja bi je dovela do cepanja ili pucanja, u našu korist. Svršeno je, više uopšte nećemo govoriti o psihoanalizi posle ove knjige. Čudno je koliko prigovori koje nam upućuju imaju usporavajuće dejstvo. Kada pokušavate da isplivate, stavljaju vam đulad na noge: jeste li razmišljali o ovome, šta vam predstavlja ono? Jeste li sasvim dosledni? Zar ne vidite protivurečnost? Kakvo blaženstvo nikada ne odgovoriti! Postoji samo jedna stvar koja je gora od prigovora i odbacivanja prigovora – to

---

1 Izvor: »Rhizome« – uvod u delo Gilles Deleuze et Felix Guattari *Capitalisme et schizophrénie 2: Mille plateaux*, Minuit, Paris 1980.

je razmišljanje, vraćanje na... Na primer, u jednoj knjizi vraćanje na prethodnu knjigu: a šta je sa onim? Da li ste dobro razumeli Frojda? A vaša poslednja knjiga, jeste li izmenili stav? Precizirati, kakav užas! Knjiga nema ni objekta ni subjekta, ona je sačinjena od raznovrsno oblikovane građe, od datuma i veoma različitih tempa. Čim se knjiga pripíše nekom subjektu, zanemari se to delovanje građe, i spoljašnjost njenih odnosa. Izmišlja se Bog da bi se opravdala geološka kretanja. U knjizi, kao i u svemu drugom, postoje linije uzglobljavanja ili segmentacije, slojevi, teritorije; ali isto tako i nedoglednice, težnja ka napuštanju teritorije i obeslojavanju. Upporedne brzine protoka po tim linijama povlače pojave relativnog zastoja, viskoziteta, ili, naprotiv, ubrzanja ili prekida (da, psihoanaliza je bila naš teret, bilo je potrebno da ga se oslobodimo). Sve to, merljive linije i brzine, predstavlja *mašinski sklop*. Knjiga je takav sklop, i kao takva ne može se pripisivati. To je mnoštvo – ali se još ne zna šta mnoštvo podrazumeva kada postane nepripisivo, to jest kada se uzdigne na nivo supstantiva (imenice). Mašinski sklop je okrenut ka slojevima koji ga bez sumnje pretvaraju u neku vrstu organizma ili u neki označavajući totalitet, ili pak u određenje koje se može pripisati određenom subjektu, ali isto tako i ka nekom *telu bez organa* koje neprekidno rastače organizam, propušta i stavlja u optičaj neoznačavajuće čestice, čiste intenzitete, i sebi pripisuje subjekte kojima ostavlja samo ime kao trag intenziteta. Kakvo je to telo bez organa u knjizi? Ima ih više, u zavisnosti od prirode posmatranih linija, njihovog sadržaja ili gustine, od mogućnosti njihove konvergencije na »planu konzistencije« na kome se vrši njihov odbir. Tu, kao i svuda, suštinu predstavljaju jedinice mere: *kvantifikovati pismo*. Nema razlike između onoga o čemu knjiga govori i načina na koji je napisana. Knjiga, dakle, nema ni objekta. Kao sklop, ona je samo povezana sa drugim sklopovima, u odnosu sa drugim telima bez organa. Nikada nećemo postaviti pitanje šta je knjiga, označeno ili označitelj, nećemo pokušavati da u nekoj knjizi bilo šta shvatimo, pitaćemo se pomoću čega ona funkcioniše, u zavisnosti od čega propušta ili ne propušta svoje intenzitete, u koja mnoštva uvodi i kako preobražava svoje mnoštvo, sa kojim telima bez organa usklađuje svoje telo. Knjiga postoji samo spoljašnjošću i spolja. Onda, pošto je knjiga i sama mala mašina, u kakvom je isto tako merljivom odnosu ta književna mašina sa ratnom mašinom, ljubavnom mašinom, revolucionarnom mašinom, itd. – i sa *apstraktnom mašinom* koja ih pokreće? Zamerili su nam što se

suviše često pozivamo na književnike. To je glupa primedba. Jer jedino pitanje koje se postavlja kada pišemo jeste za koja je to druga mašina na koju se književna mašina može, i mora, priključiti da bi radila: Klajst (Heinrich Kleist) i bezumna ratna mašina, Kafka (Franz Kafka) i nečuvana birokratska mašina... (šta ako čovek postaje životinja, ili biljka, *pomoću* književnosti, što svakako ne može biti doslovno? Ne postaje li se životinja pre svega preko glasa? Književnost je asamblaž, ona nema nikakve veze sa ideologijom. Nema tu ideologije i nikada je nije ni bilo.

Ne govorimo ni o čem drugom do o mnoštvima, linijama, sklopovima i segmentima, nedoglednicama i intenzitetima, mašinskim sklopovima i njihovim različitim tipovima, o telima bez organa i njihovoj građi, njihovom odabiranju, planu konzistencije, jedinicama mere u svakom pojedinačnom slučaju. *Stratometri, deleometri, TbO² jedinice gustine, TbO jedinice konvergencije* ne predstavljaju samo kvantifikaciju pisma već ga i određuju kao nešto što je uvek mera nečeg drugog. Pisanje nema nikakve veze sa značenjem, već sa premeravanjem, iscrtavanjem karata, čak i onih oblasti koje pripadaju budućnosti.

Prvi tip knjige je knjiga-koren. Drvo je već slika sveta, ili je koren slika drveta-sveta. To je klasična knjiga, kao lepa organska unutrašnjost, označavajuća i subjektivna (slojevi knjige). Knjiga podražava svet, kao umetnost prirodu: postupcima koji su joj svojstveni, a oni dovršavaju ono što priroda ne može ili više ne može da učini. Zakon knjige je zakon odraza, Jedno koje postaje dva. Kako bi zakon knjige mogao da postoji u prirodi, kada upravlja i samom podelom na svet i knjigu, prirodu i umetnost? Jedno postaje dva: kad god nađemo na tu formulu, bilo da je strateški iskazuje Mao, bilo da je shvaćena na »najdijalektičkiji« način na svetu, nalazimo se pred najklasičnijom i najdubljom mišlju, najstarijom, najoveštalijom. Priroda tako ne postupa: u njoj je čak i korenje uvek vretenasto, sa mnogobrojnim, bočnim i kružnim ograncima, a nije dihotomno. Duh zaostaje za prirodom. Čak je i knjiga kao prirodna stvarnost vretenasta, sa ošovinom, i, oko nje, lišćem. Ali knjiga kao duhovna stvarnost, Drvo ili Koren kao slika,

-
- 2 TbO – Telo bez organa – jedan je od osnovnih pojmova filozofije Žila Deleza, koji je on uveo 1969. godine u svom radu *Logique du sens (Logika smisla)*, ali ga je šire razradio sa Feliksom Gatarijem u delu *Kapitalizam i šizofrenija – hiljadu platoa (Capitalisme et schizophrénie: Mille plateaux, 1980)* i u *Anti-Edipu (L'Anti-Oedipe, 1972)*. – *Prim. red.*

uvek primenjuju zakon Jednog koje postaje dva, dva koje postaje četiri... Binarna logika je duhovna stvarnost drveta-korena. Čak i jedna tako »napredna« disciplina kao što je lingvistika zadržava kao osnovnu sliku to drvo-koren, koje je vezuje za klasično mišljenje (takvo je sintagmatsko stablo Čomskog, koje počinje u nekoj tački S, a zatim se razvija po dihotomiji). To znači da ovakvo mišljenje nikada nije obuhvatilo mnoštvo: potrebna mu je pretpostavka o čvrstoj osnovnoj jedinici da bi došlo do dva duhovnom metodom. A što se tiče objekta, prirodnom metodom se svakako može neposredno preći sa Jednog na tri, četiri ili pet, ali uvek pod uslovom da raspoložemo čvrstom osnovnom jedinicom, glavnim korenom koji nosi sekundarne korenove. Ni to nije rešenje. Samo su obostrano jednoznačne relacije između uzastopnih krugova zamenile binarnu logiku dihotomije. Vretenast koren ništa više ne obuhvata mnoštvo od dihotomnog korena. Jedan deluje u objektu dok drugi deluje u subjektu. Binarna logika i obostrano jednoznačne relacije još uvek vladaju u psihoanalizi (stablo ludila u frejodovskom tumačenju kod Šrebera /Daniel Paul Schreber/), lingvistici i strukturalizmu, pa čak i u informatici.

Sistem korenčića ili žiličast koren druga je figura knjige, i moderna se misao rado poziva na njih. Ovoga puta glavni koren je zakržljao ili mu se kraj rastače; na njega se kalemi bilo koje neposredno mnoštvo sekundarnih korenova koji bujaju. Ovoga puta se prirodna stvarnost pojavljuje u zakržljavanju glavnog korena, ali njegovo jedinstvo i dalje opstaje kao prošlost ili kao budućnost, odnosno kao mogućnost. I moramo se zapitati da možda duhovna i reflektovana stvarnost ne kompenzuje ono stanje stvari time što sa svoje strane postavlja zahtev za nekim skrivenim, još obuhvatnijim jedinstvom, ili za nekim širim totalitetom. Na primer, Barouzov (William Seward Burroughs) metod *cut-up-a*: postavljanje jednog teksta preko drugog, koje obuhvata mnogobrojne, čak i samonikle korenove (kao sadnica), podrazumeva dodavanje nove dimenzije dimenziji posmatranih tekstova. Upravo u toj dodatnoj dimenziji sklapanja jedinstvo produžava svoje duhovno dejstvo. U tom smislu se i delo koje je neosporno fragmentarno može predstaviti i kao *totalno delo* ili *veliki opus*. Većina modernih metoda kojima se postiže bujanje nizova ili uvećavanje mnoštva savršeno su valjani u jednom pravcu, na primer linearnom, dok se zbirno jedinstvo više potvrđuje u jednoj drugoj dimenziji, dimenziji kruga ili ciklusa. Kad god je mnoštvo uhvaćeno u strukturu, njegov rast se kompenzuje

redukcijom zakona kombinatorike. Oni koji nasilno raskidaju jedinstvo ovde su doista »anđelotvorci«, *doctores angelici*, prosto potvrđuju jedno u pravom smislu anđeosko jedinstvo. Džojsove (James Joyce) reči, za koje je s pravom rečeno da imaju »mnoštvo korenova«, stvarno raskidaju linearno jedinstvo reči, ili čak jezika, samo kada uspostave ciklično jedinstvo rečenica, teksta ili saznanja. Ničeovi aforizmi raskidaju linearno jedinstvo saznanja samo kada upućuju na ciklično jedinstvo većitog vraćanja, koje je u misli prisutno kao ne-znano. To znači da žiličast sistem u stvari ne raskida sa dualizmom, sa komplementarnošću subjekta i objekta, prirodne i duhovne stvarnosti: jedinstvo je neprekidno ometano i osujećivano u objektu, dok u subjektu odnosi pobedu novi tip jedinstva. Svet je izgubio svoju osovinu, subjekt čak više i ne može da postupa po dihotomiji već pristupa jednom višem, ambivalentnom naddeterminišućem jedinstvu, u dimenziji koja je uvek dodata dimenziji njegovog objekta. Svet je postao kaos, ali knjiga ostaje slika sveta, haosmos-korenčić, umesto kosmosa-korena. Čudna je stvar knjiga, koja je utoliko celovitija ukoliko je fragmentiranija. Knjiga kao slika sveta, kakva otužna misao. U stvari nije dovoljno reći »Živelo mnoštvo«, mada je teško ispustiti taj krik. Nikakva tipografska, leksička ili čak sintaksička veština neće biti dovoljna da ga podstakne. Mnoštvo *treba stvarati*, ne neprekidnim dodavanjem neke više dimenzije, već naprotiv, sasvim prosto, uzdržanošću na nivou dimenzija kojima raspoložemo, uvek $n-1$ (samo na taj način čini deo mnoštva, bivajući uvek oduzimano). Izvući jedno iz mnoštva koje treba obrazovati, pisati po sistemu $n-1$.

Takav sistem bi se mogao nazvati rizomom. Rizom kao podzemni izdanak sasvim je različit od korenova i korenčića. Glavice i krtole su rizomi. Biljke sa korenom ili korenčićem mogu biti rizomorfne u svakom drugom pogledu: postavlja se pitanje nije li i cela botanika, u svojoj specifičnosti, rizomorfna. Takve su čak i životinje, kada su u čoporu; pacovi su rizomi. I jazavci su rizomi, u svim svojim funkcijama, po načinu stanovanja, dolaženja do hrane, kretanja, uzmicanja i bežanja. Sam rizom ima veoma različite oblike, od površinske razgranatosti u svim pravcima, do srastanja u glavice i krtole. Kao kada se pacovi zavuku jedan ispod drugog. U rizomu može biti najbolje i najgore: krtola i zubača, korov. Životinja i biljka ujedno, zubača je *crabgrass*. Jasno osećamo da nikoga nećemo ubediti ako ne nabrojimo neka obeležja rizoma.

1 i 2 – Načelo povezivanja i heterogenosti: ma koja tačka nekog rizoma može se i mora, povezati sa ma kojom drugom tačkom. Sasvim je drugačije kod drveta ili korena koji utvrđuju jednu tačku, jedan poredak. Lingvističko stablo, kao kod Čomskog, isto tako započinje u jednoj tački S i razvija se po dihotomiji. U rizomu pak svaka osobina ne upućuje nužno na neku jezičku osobinu: tu se svi mogući semiotički lanci vezuju za veoma različite načine kodiranja, za biološke, političke, ekonomske lance, itd., uvodeći u igru ne samo različite sisteme znakova već i statuse stanja stvari. Zapravo *kolektivni sklopovi iskazivanja* deluju neposredno u *mašinskim sklopovima*, i ne može se napraviti radikalna rez između sistema znakova i njihovih objekata. U lingvistici, čak i kada nastojimo da se držimo onoga što je eksplicitno i kada u jeziku ništa ne pretpostavljamo, ipak ostajemo u sferama diskursa koji podrazumeva posebne vrste sklopova i posebne društvene tipove moći. Gramatičnost kod Čomskog, kategorijalni simbol S koji prevladuje u svim rečenicama, pre svega je oznaka moći pa tek onda sintaksička oznaka: gradićeš gramatički pravilne rečenice, podelićeš svaki iskaz na nominalnu sintagmu i verbalnu sintagmu (prva dihotomija...). Takvim lingvističkim modelima nećemo zameriti što su suviše apstraktni, već naprotiv što nisu dovoljno apstraktni, što ne dosežu do *apstraktne mašine* koja povezuje jezik sa semantičkim i pragmatičkim sadržajima iskaza, sa kolektivnim sklopovima iskazivanja, sa čitavom jednom mikropolitikom društvenog polja. Rizom bi neprekidno priključivao semiotičke lance, organizacije moći, pojave koje upućuju na umetnosti, nauke, društvene borbe. Semiotički lanac je kao krtola koja sakuplja veoma različite činove, jezičke, ali i perceptivne, mimičke gestualne, saznajne: nema jezika po sebi, ni univerzalnosti govora, već postoji mnoštvo dijalekata, narečja, žargona, stručnih jezika. Nema idealnog govornika-slušaoaca, kao ni homogene jezičke zajednice. Jezik je, prema Vajnrajhovej (Uriel Weinreich) formuli, »u suštini heterogena realnost«,³ Nema matičnog jezika, već dominantni jezik preuzima vlast u nekom političkom mnoštvu. Jezik se stabilizuje oko neke parohije, neke biskupije, neke prestonice. Stvara glavicu. Razvija se u obliku podzemnih izdanaka i tokova, duž rečnih dolina, ili železničkih pruga,

---

3 Upor. Françoise Robert »Aspects sociaux du changement dans une grammaire generative«, u *Languages*, No 32, dec. 1973, 90.

pomera se kao kapi ulja.⁴ U jeziku se uvek mogu vršiti unutrašnja strukturalna razlaganja: to se u osnovi ne razlikuje od traganja za korenima. U stablu uvek ima nečeg genealoškog, što nije popularan metod. Nasuprot tome, metodom rizomskog tipa možemo analizirati jezik samo ako ga usmerimo ka drugim dimenzijama i drugim registrima. Jezik se zatvara u sebe samo kada onemoća.

3 – Načelo mnoštva: samo kada se mnogostruko zaista posmatra kao supstantiv, kao mnoštvo, ono više nema nikakve veze sa Jednim kao subjektom ili kao objektom, kao prirodnom ili kao duhovnom stvarnošću, kao slikom i kao svetom. Mnoštva su rizomatska, i nište razgranata pseudomnoštva. Nema jedinstva koje služi kao stožer u objektu, ili se deli u subjektu. Nema jedinstva čak ni samo zato da bi iščezlo u objektu, i »vratilo se« u subjektu. Mnoštvo nema ni subjekta ni objekta, već samo odrednice, veličine, dimenzije koje se ne mogu uvećati a da ono ne promeni prirodu (zakoni kombinatorike se dakle množe srazmerno mnoštvu). Konci marionete, koja je rizom ili mnoštvo, ne upućuju na pretpostavku o jedinstvenoj volji umetnika ili lutkara već na mnoštvo nervnih vlakana koja sa svoje strane obrazuju drugu marionetu sa drugim dimenzijama priključenim za prve: »Konce ili stabljike koje pokreću marionete nazvaćemo potkom. Moglo bi se primetiti da se njeno mnoštvo nalazi u ličnosti glumca koji ga projektuje u tekst. Možda, ali njegova nervna vlakna i sama obrazuju potku. I uranjaju kroz sivu masu, rešetku, sve do neizdiferenciranog... Igra se približava pravoj tkačkoj delatnosti, koju mitovi pripisuju Parkama ili Nornama.«⁵ Sklop je upravo taj rast dimenzija u mnoštvu koje nužno menja prirodu uporedo sa umnožavanjem svojih priključaka. U rizomu nema tačaka ili položaja, kao što ih nalazimo u strukturi, drvetu, korenu. Postoje samo linije. Kada Glen Guld (Gould) ubrzava izvođenje nekog komada, on ne postupa samo kao virtuoz, on pretvara muzičke tačke u linije, on omogućava bujanje celine. Jer broj više nije univerzalni pojam koji meri elemente prema njihovom mestu u bilo kojoj dimenziji, da bi i sam postao mnoštvo koje varira u zavisnosti od posmatranih dimenzija (prvenstveno oblasti nad skupom brojeva koji

4 Upor. Bertil Malmberg, *Les nouvelles tendances de la linguistique*, tr. fr. P.U.F. (primer kastiljanskog dijalekta), str. 97. i dalje.

5 Ernst Jünger: *Annäherungen. Drogen und Rausch*. Stuttgart (Klett) 1970. [fr. prev. *Approches drogues et ivresse*, Table ronde, Paris 1973, 304, S 218.]

se vezuju za tu oblast). Nemamo jedinice mere, već samo mnoštva ili raznovrsnost mera. Pojam jedinstva se javlja samo kada u nekom mnoštvu vlast preuzme označitelj, ili kad se odigra odgovarajući proces subjektivizacije: to je slučaj kada jedinica-stožer utemeljuje neki skup obostrano jednoznačnih relacija između elemenata ili objektivnih tačaka, ili kada se jedan deli po zakonu binarne logike diferencijacije u subjektu. Jedinstvo uvek deluje u okrilju neke prazne dimenzije koja je dodata dimenziji posmatranog sistema (natkodiranje). Ali se rizom ili mnoštvo ne može natkodirati, on nikada ne raspolaže dodatnom dimenzijom u odnosu na broj svojih linija, to jest u odnosu na mnoštvo brojeva vezanih za te linije. Sva mnoštva su ravna ukoliko ispunjavaju, zauzimaju sve svoje dimenzije: govorićemo, dakle o *planu konzistencije* mnoštva, iako ovaj »plan« ima dimenzije koje rastu srazmerno broju priključaka koji se za njega vezuju. Mnoštva se određuju spolja: pomoću apstraktne linije, nedoglednice ili linije napuštanja teritorije po kojoj menjaju prirodu priključujući se na druge linije. Plan konzistencije (rešetka) spoljašnja je strana svih mnoštava. Nedoglednica označava u isto vreme stvarnost izvesnog broja konačnih dimenzija koju mnoštvo zaista ispunjava; mogućnost da se doda bilo koja druga dimenzija, ako se mnoštvo ne preobrazi po toj liniji, mogućnost i nužnost da se sva ta mnoštva izravnavaju na istom planu konzistencije ili eksteriornosti, bez obzira na njihove dimenzije. Ideal knjige bio bi da se svaka stvar stavi na taj plan eksteriornosti, na jednu jedinu stranicu, na isto područje: doživljena zbivanja, istorijske odrednice, misaoni pojmovi, pojedinci, grupe i društvene formacije. Klajst je izmislio pismo ovoga tipa, isprekidano nizanje afekata, sa promenljivim brzinama, sa ubrzanjima i preobražajima, uvek u odnosu prema spoljašnjosti. Otvorene prstenove. Stoga se njegovi tekstovi u svakom pogledu suprotstavljaju klasičnoj ili romantičarskoj knjizi, koju predstavlja unutrašnjost neke supstance ili nekog sadržaja. Knjiga – ratna mašina nasuprot knjizi – državnom aparatu. *Ravna mnoštva sa n dimenzija* su ne-označavajuća i asubjektivna. Označena su neodređenim, ili pre partitivnim oblicima (tu ima zubače, rizoma...).

Nećemo uopšte pitati šta mnoštvo znači ni kome se pripisuje. Ali kada je neko mnoštvo, na primer FAŠIZAM – užasno mnoštvo – već dato, određeno svojim linijama ili dimenzijama – tačno postavljeno na planu konzistencije – upitaćemo se prema kojoj dimenziji ono označava ovo, ili ono, prema kojoj liniji se pripisuje nekom pojedincu, grupi

ili društvenoj formaciji. Jer postoji individualni fašizam, grupni fašizam kao društvena formacija. A upravo te distinkcije nisu primarne, već sekundarne i izvedene u odnosu na neposredno proučavanje mnoštva.⁶ Kujmo, izravnajmo, da bismo bili kovači nesvesnog.

4 – Načelo neoznačavajućeg prekida: nasuprot i suviše označavajućim preseccima koji odvajaju strukture ili prolaze kroz neku od njih. Rizom može da se prekine, prelomi na bilo kom mestu, ali se nastavlja po ovoj ili onoj svojoj liniji i po drugim linijama. Sa mravima se nikako ne može izaći na kraj zato što oni obrazuju životinjski rizom čiji se najveći deo može razoriti, ali će se on ipak obnoviti. Svaki rizom sadrži linije segmentacije po kojima je stratifikovan, podeljen na teritorije, organizovan, označen, pripisan itd.; ali i linije napuštanja teritorije po kojima neprekidno izmiče. U rizomu nastaje prekid kad god se segmentarne linije rasprsnu u nedoglednicu, ali nedoglednica predstavlja deo rizoma. Te linije uvek upućuju jedna na drugu. Zato nikada ne možemo imati dualizam ili dihotomiju čak i u osnovnom obliku dobrog i lošeg. Nastane prekid, ocrta se nedoglednica, ali uvek postoji opasnost da se na njoj nađu organizacije koje će izvršiti novu stratifikaciju celine, formacije koje će povratiti moć označitelju, atributi koji će vaspоставiti subjekt – sve moguće, od edipovskih izvora do

---

6 Metod: nećemo tražiti neki zajednički rod čije bi vrste bili fašizmi, pa čak i totalitarizmi. Nećemo tražiti ni vrstu koja bi odgovarala fašizmima, ili nemačkom fašizmu, i koja bi se razlikovala od svih drugih. Ali, bilo na kom nivou opštosti ili specifičnosti da uzmemo ovaj pojam, posmatraćemo ga kao mnoštvo koje je određeno svojim dimenzijama (postoje razne vrste nemačkih fašizama u istom razdoblju, sa desnim »strujama«, levim strujama, sa linijama mase, nedoglednicama, gradskim veličinama i seoskim veličinama, itd.) Žan-Pjer Faj (Jean-Pierre Faye) je to pokazao na način koji nam izgleda konačan. Značenje koje je fašizam imao u određenom trenutku, kao i njegovo pripisivanje, zavise od dimenzija koje odnose prevagu nad drugim dimenzijama, od linija koje se razvijaju na račun drugih. Pitanja značenja i pripisivanja uvek su sporedna u odnosu na bilo koji pojam koji je prvo posmatran kao mnoštvo; recimo rečenica kakva je: »Nikakav oblik nad-ja ne može se preneti sa pojedinca na određeno društvo.« To je rdav metod. Ne postoji oblik pojma čiji bi se sadržaj pripisivao isključivo (ili prevashodno) bilo pojedincima bilo zajednicama. Ako pojam doista označava mnoštvo, on se pripisuje društvima prema jednim linijama, grupama i porodicama prema drugim linijama, pojedincima prema trećim; i svaka stvar kojoj se on pripisuje i sama predstavlja mnoštvo. Ako nije tako, to je rdav pojam (to se moglo naslutiti kada je u pitanju nad-ja, kao i većina psihoanalitičkih pojmova koji vrše pogrešno združivanje i pogrešno razlikovanje).

fašističkih ugrušaka. Smatrali su nas fašistima; ali mi nikada nećemo biti fašisti u dovoljnoj meri, sve dok ne budemo svesni, bar mi, da fašizam nije samo fašizam drugih. Grupe i pojedinci sadrže mikrofašizme koji samo treba da se iskristališu. Da, i zubača je rizom. Dobro i loše mogu biti samo proizvod aktivnog i privremenog, nikad neokončanog odabiranja.

Zar kretanja koje vode gubljenju teritorije i procesi vraćanja teritorije nisu relativni, uvek u grananju, uhvaćeni jedni u drugima? Orhideja gubi teritoriju, obrazujući sliku, kopiju ose; ali osa ponovo osvaja teritoriju na toj slici; ona ipak gubi teritoriju postajući i sama deo reproduktivnog aparata orhideje; ali ona orhideji vraća teritoriju prenoseći njen polen. Osa i orhideja grade rizom svojom heterogenošću. Moglo bi se reći da orhideja podržava osu čiju sliku reprodukuje na način koji nosi značenje (mimeza, mimikrija, mamac, itd.). Ali to je tačno samo na nivou slojeva – paralelizam dva sloja koji su takvi da vegetalna organizacija u jednom podražava animalnu organizaciju u drugom. U isto vreme je u pitanju i nešto sasvim drugo: više nema nikakvog podražavanja, već je to hvatanje koda, višak vrednosti koda, povećanje valence, pravo postojanje, postati orhidejina osa, postati osina orhideja, pošto svako od ovih postajanja obezbeđuje napuštanje teritorije jednom od termina i novo osvajanje teritorije drugom, pošto se oba postanka ulančavaju i smenjuju prateći kruženje intenziteta koje sve više podstiče napuštanje teritorije. Ne postoji ni podražavanje ni sličnost, već rasprskavanje dva heterogena niza u nedoglednicu sastavljenu od zajedničkog rizoma koji više ne može ni da se pripíše ni da se podvede pod neki označitelj. Remi Šoven (Rémy Chauvin) veoma lepo kaže: »*Aparalelna evolucija* dva bića koja jedno s drugim nemaju apsolutno nikakve veze.«⁷ Uopštenije govoreći, može se dogoditi da evolucije moraju da napuste stari model drveta i rodoslovlja. Pod određenim uslovima, virus može da se priključi na semene ćelije i da pobezne, da pređe u ćelije neke sasvim druge vrste, i pri tom ponese sa sobom »genetske informacije« koje potiču od prvog domaćina (to pokazuju novija istraživanja Benvenista (Raoul E. Benveniste) i Todara (George J. Todaro) na virusu tipa C, u njegovoj dvostrukoj povezanosti sa ADN pavijana i ADN nekih vrsta domaćih mačaka). Sheme evoluci-

---

7 Rémy Chauvin, *Entretiens sur la sexualité*, Plon, Paris 1969, 205.

je više se ne bi stvarale prema modelima grananja potomstva, idući od manje diferenciranog ka više diferenciranom, već prema rizomu koji neposredno deluje u heterogenom i koji skače sa jedne već izdiferencirane linije na drugu.⁸ I tu dolazi do *aparalelne evolucije* pavijana i mačke, pri čemu jedno očigledno nije model drugog, ni drugo kopija prvog (postati pavijan u obliku mačke ne znači da mačka predstavlja pavijana). Mi gradimo rizom sa našim virusima, ili pre, naši virusi nas podstiču da gradimo rizom sa drugim životinjama. Kako kaže Žakob (François Jacob), prenošenje genetskog materijala putem virusa ili na druge načine, spajanje ćelija poteklih sa različitih vrsta, ima slične rezultate kao »ogavne ljubavi koje su voleli antika ili srednji vek«.⁹ Poprečne veze između izdiferenciranih linija mrse genealoška stabla. Treba tražiti molekul, ili čak česticu manju od molekula sa kojom se povezujemo. Više se razvijamo i umiremo od polimorfni i rizomatičnih gripova nego od nasleđenih bolesti ili bolesti koje imaju određene nasledne oblike. Rizom je antigenealogija.

Ista stvar sa knjigom i svetom: knjiga nije slika sveta, kao što neki čvrsto veruju. Ona gradi rizom sa svetom, dolazi do aparalelne evolucije knjige i sveta; knjiga obezbeđuje svetu napuštanje teritorije, ali svet vraća teritoriju knjizi, koja i sama gubi teritoriju u svetu (ako je u stanju i ako može). Mimikrija je veoma rđav pojam, jer zavisi od binarne logike, koja važi za pojave sasvim drugačije prirode. Krokodil ne reprodukuje stablo drveta, kao što ni kameleon ne reprodukuje ništa, on boji svet vlastitom bojom, ružičasto sa ružičastim, to je njegovo

---

8 Za radove Benvenista i Todara videti Yves Christen, «Le role des virus dans l'évolution», u *La Recherche*, No 54, mart 1975; »Virusi mogu, posle integracije-ekstrakcije u ćeliji da, zbog greške prilikom ekstrahovanja, ponesu delove DNA sa svoga domaćina i da ih prenesu na nove ćelije: to je uostalom osnova onoga što nazivamo genetskim inženjeringom. Iz toga proizlazi da se genetska informacija koja je svojstvena jednom organizmu može preneti na neki drugi organizam preko virusa. Ako se zainteresujemo za ekstremne situacije, možemo čak da zamislimo da se ovo prenošenje informacija vrši sa razvijenije vrste na manje razvijenu, iz koje se možda ova prva razvila. Taj mehanizam bi se, dakle, odvijao u suprotnom smeru od mehanizma klasične evolucije. Ako bi takvo prenošenje informacija dobilo veliki značaj, onda bismo u nekim slučajevima čak morali da, sheme žbuna ili drveta koje danas služe za prikazivanje evolucije, zamenimo mrežastim shemama (kod kojih bi ogranci bili povezani i posle diferencijacije« (str. 271).

9 François Jacob, *La logique du vivant*, Gallimard, Paris 1970, 312, 333.

postati-svet, način da i sam postane neprimetan, neoznačavajući, da sam sebe ukine, da stvori svoju sopstvenu nedoglednicu, da okonča svoju »aparalelnu evoluciju«. Mudrost biljaka: čak i kada imaju korenove, uvek postoji neka spoljašnjost u kojoj grade rizom sa nečim – sa vetrom, sa životinjom, sa čovekom (kao i neki vid u kome same životinje grade rizom, pa i ljudi, itd.). »Pijanstvo kao pobedonosno bujanje biljke u nama.« Treba uvek slediti rizom kroz prekid, razvlačiti, produžavati, nastavljati nedoglednicu, varirati je, sve dok se ne stvori najapstraktnija i najvijugavija linija sa n dimenzijama, sa isprekidanim pravcima. Udružiti prilive napuštenih teritorija. Slediti biljke: počecemo time što ćemo utvrditi granice prve linije prema krugovima konvergencije oko uzastopnih pojedinačnosti; zatim ćemo videti da li se unutar ove linije stvaraju novi krugovi konvergencije sa novim tačkama koje se nalaze van granica i u drugim pravcima. Pisati, obrazovati rizom, širiti njegovu teritoriju napuštanjem teritorije, razvlačiti nedoglednicu sve dok ne pokrije ceo plan konzistencije u apstraktnoj mašini. »Prvo idi do svoje prve biljke i tu pažljivo posmatraj kako iz te tačke izvire voda. Kiša je verovatno daleko odnela seme. Sledi brazde koje je voda izdubila, tako ćeš znati pravac proticanja. Tada potraži biljku koja je, u tom pravcu, najudaljenija od tvoje. Sve biljke koje rastu između te dve su tvoje. Kasnije, kada i one budu bacile seme, moći ćeš da proširiš svoju teritoriju ako slediš vodeni tok koji polazi od svake od njih.«¹⁰ Muzika neprekidno omogućava svojim nedoglednicama da prođu kao »mnoštvo koje se preobražava«, čak i ako izvrće vlastite kodove po kojima je strukturirana ili pretvorena u stablo; zbog toga se muzički oblik, sa svojim sinkopama i bujanjima, može uporediti sa korovom i predstavlja rizom.¹¹

5 i 6 – Načelo kartografije i preslikavanja: rizom ne potpada ni pod kakav strukturalni ili generativni model. Tuđa mu je svaka ideja o genetičkoj osi kao dubinskoj strukturi. Genetička osa je neka vrsta objektivne stožerne jedinice oko koje se organizuju uzastopni stadijumi; dubinska struktura je više osnovni sled koji se može razložiti na

10 Carlos Casaneda, *L'herbe du diable et la petite fumée* (francuski prevod dela *The Teachings of Don Juan*) Le Soleil noir, Paris 1972, 160.

11 Pierre Boulez, *Par volonté et par hasard*, Seuil, Paris 1975, 14: »Zasadite je na zemlji crnici i ona odjednom počne da buja kao korov...« I o muzičkoj proliferaciji, str. 89: »muzika koja se talasa, u kojoj i sama partitura onemogućava izvođača da održi ritam s vremenom koje pulsira«.

neposredne sastojke, dok jedinstvo proizvoda prelazi u drugu, transformaciju i subjektivnu dimenziju. Tako ne izlazimo iz okvira reprezentativnog modela drveta, ili korena – vretenastog ili žiličastog (na primer »drvo« kod Čomskog, vezano je za osnovni sled i predstavlja proces njegovog nastanka sledeći binarnu logiku). Ovo je samo varijacija prastare misli. Za genetičku osu ili dubinsku strukturu kažemo da su to pre svega načela *kopije*, koja se može beskonačno reprodukovati. Sva logika drveta je logika kopije i reprodukcije. Kako u lingvistici, tako i u psihoanalizi, njen predmet je nesvesno koje je i samo reprezentativno, iskristalisanu u kodifikovane skupove, raspoređeno po genetičkoj osi ili podeljeno po sintagmatskoj strukturi. Ona ima za cilj opis stanja stvari, uravnoteženje intersubjektivnih odnosa, ili ispitivanje nesvesnog koje je već tu, šćućureno u tamnim kutovima pamćenja i jezika. Ona se sastoji u preslikavanju nečega što je dobijeno gotovo, polazeći od strukture koja natkodira ili ose koja drži. Drvo povezuje kopije i svrstava ih u hijerarhiju, kopije su kao listovi na drvetu.

Rizom je nešto sasvim drugo, *karta a ne kopija*. Napraviti kartu, a ne kopiju. Orhideja ne reprodukuje kopiju ose, ona sa osom pravi kartu u okviru rizoma. Ako se karta suprotstavlja kopiji, to je zato što je sva usmerena eksperimentisanju sa realnošću. Karta ne reprodukuje nesvesno koje je zatvoreno u sebe, ona ga gradi. Ona sudeluje u priključivanju polja, u oslobođanju tela bez organa, u njihovom maksimalnom otvaranju na planu konzistencije. Ona je i sama deo rizoma. Karta je otvorena, može se u svim svojim dimenzijama priključiti, rasklopiti, prevrnuti, u stanju je da neprekidno trpi promene. Može da se pocepa, prevrne, prilagodi svim mogućim sklopovima, može da je napravi pojedinac, grupa, društvena formacija. Možemo da je nacrtamo na zidu, da je stvorimo kao umetničko delo, da je izvedemo kao političku akciju ili kao razmišljanje. Možda je jedno od najvažnijih obeležja rizoma to što uvek ima mnogobrojne ulaze; jazavac je u tom smislu životinjski rizom, i ponekad podrazumeva jasno razlikovanje nedoglednice kao hodnika kroz koji se prolazi, i magacinskih i stambenih slojeva (upor. bizamski pacov). Karta ima mnogobrojne ulaze, nasuprot kopiji koja se uvek vraća »na isto«. Karta je stvar performanse, dok kopija uvek upućuje na navodnu »kompetenciju«. Nasuprot psihoanalizi, psihoanalitičkoj kompetenciji, koja stavlja svaku želju i iskaz na genetičku osu ili u okvir natkodirajuće strukture, i koja do beskonačnosti vadi jednolične kopije stadijuma na toj osi ili činilaca u

toj strukturi, shizo-analiza odbacuje svaku ideju o preslikanoj fatalnosti, bez obzira na to kako je nazivamo, božanskom, anagogijskom, istorijskom, ekonomskom, strukturalnom, hereditarnom ili sintagmatskom. (Jasno se vidi da Melani Klajn /Melanie Klein/ uopšte ne razume problem kartografije jednog od svojih malih pacijenata, dečaka Ričarda, i zadovoljava se vađenjem gotovih kopija – Edip, dobar i loš tata, rđava i dobra mama – dok dete očajnički pokušava da sledi performansu koju psihoanaliza sasvim prenebregava.¹²) Pulzije i parcijalni objekti nisu stadijumi na genetičkoj osi, ni pozicije u dubinskoj strukturi, to su politička opredeljenja za probleme, ulazi i izlazi, ćorsokaci koje dete doživljava politički, to jest u punoj snazi svoje želje.

Da možda ipak ne vaspostavljamo običan dualizam kada suprotstavljamo karte kopijama, kao dobru i lošu stranu? Zar karti nije svojstveno da može da se preslika? Zar rizomu nije svojstveno da se ukršta s korenjem, da se ponekad pomeša sa njim? Zar karta ne sadrži fenomene redundancije koji kao da su već njene vlastite kopije? Zar mnoštvo nema svoje slojeve u koje se ukorenjuju unifikacije i totalizacije, omasovljavanja, mimetički mehanizmi, označavajuća ovladavanja, subjektivna pripisivanja? Zar čak i nedoglednice neće, zahvaljujući svojoj eventualnoj divergenciji, reprodukovati formacije koje je po svojoj funkciji trebalo da rastoče ili izokrenu? Ali je tačno i obrnuto, to je pitanje metoda: *uvek treba prenositi kopiju na kartu*. A ta operacija uopšte nije simetrična u odnosu na prethodnu. Jer, strogo uzevši, nije tačno da kopija reprodukuje kartu. Ona je pre kao fotografija, kao rendgenski snimak koji bi počeo da bira ili izdvaja ono što treba da reprodukuje, veštačkim sredstvima, pomoću bojenja ili drugih postupaka koje nameće situacija. Podražavalac uvek stvara sopstveni model, i privlači ga. Kopija je već prevela kartu u sliku, preobrazila rizom u korenove i korenčiće. Organizovala je, stabilizovala, neutralisala mnoštva prema sopstvenim osama značenja i subjektivizacije. Ona je stvorila, strukturalizovala rizom, a kopija reprodukuje samo samu sebe kada misli da reprodukuje nešto drugo. Zato je tako opasna. Ona uvodi redundancije, i širi ih. Od karte ili rizoma kopija reprodukuje samo ćorsokake, zakrčenja, klice osovinskog korena ili strukturacione tačke.

---

12 Upor. Melanie Klein, *Narrative of a Child Analysis* [fr. prevod Melanie Klein, *Psychanalyse d'un enfant*, Tchou, Paris 1978] uloga vojnih karti u Ričardovim aktivnostima.

Pogledajte psihoanalizu i lingvistiku: prva je uvek pravila samo kopije ili fotografije nesvesnog, druga kopije ili fotografije jezika, sa svim izneveravanjima koja to pretpostavlja (nije čudo što je psihoanaliza vezala svoju sudbinu za sudbinu lingvistike). Vidite šta se događalo još sa malim Hansom, koji je bio predmet prave dečje psihoanalize: neprekidno su *lomili njegov rizom, brljali njegovu kartu*, vraćali je na mesto, blokirali mu svaki izlaz, sve dok nije poželeo sopstvenu sramotu i krivicu, sve dok mu nisu usadili stid i osećanje krivice, *fobiju* (ograđuju mu rizom kuće, zatim ulice, ukorenjuju ga u roditeljski krevet, pričvršćuju žilicama za vlastito telo, vezuju za profesora Frojda). Frojd izričito uzima u obzir kartografiju malog Hansa, ali uvek i samo zato da bi je sveo na porodičnu fotografiju. A pogledajte šta čini Melani Klajn sa geopolitičkim kartama malog Ričarda: pravi fotografije, pravi kopije, bilo da zauzmete pozu ili da pratite osu, genetički stadijum ili strukturalni pravac, polomiće vaš rizom. Pustiće vas da živite i govorite, pod uslovom da vam zapuše sve izlaze. Kada se rizom zapuši, odrveni, gotovo je, nikakva želja više ne prolazi; jer želja se uvek kreće i nastaje putem rizoma. Kad god želja prati drvo, dolazi do unutrašnjih padova zbog kojih se gasi i umire; ali rizom deluje na želju preko spoljašnjih stvaralačkih podsticaja.

Zato je toliko važno da pokušamo drugu operaciju, koja je obrnuta ali ne i simetrična. Da prikačimo kopije za kartu, povežemo korenje ili drveće sa nekim rizomom. Proučiti nesvesno, u slučaju malog Hansa, značilo bi pokazati kako on pokušava da obrazuje rizom, sa porodičnom kućom, ali i sa nedoglednicom koja ide u kuće, ulice, itd.; kako su te linije presečene, dok se dete ukorenjuje u porodicu, slika pod ocem, ostavlja otisak na majčinom krevetu; zatim kako intervencija profesora Frojda obezbeđuje prevlast označitelja kao subjektivacije afekata; kako dete sada ne može da pobegne samo u obliku postajanja-životinje, kojeg se plaši kao sramnog i grešnog (postati-konj za malog Hansa pravo je političko opredeljenje). Ali bi ipak trebalo ponovo pronalaziti ćorsokake na karti, i tu ih otvarati ka mogućim nedoglednicama. Isto bi bilo i za kartu grupe: pokazati u kojoj tački rizoma nastaju fenomeni omasovljavanja, birokratije, liderstva, fašizacije, itd., a koje linije ipak opstaju, makar i podzemno, nastavljajući da i dalje potajno grade rizom. Delinjijev (Fernand Deligny) metod: napraviti kartu gestova i kretnji autističnog deteta, kombinovati više karata za isto dete, za više

dece...¹³ Ako je istina da karta ili rizom u biti imaju više ulaza, smatraćemo čak da u nju možemo ući putem kopija ili drveta-korena, imajući u vidu potrebne mere predostrožnosti (i tu ćemo se odreći manihejskog dualizma). Na primer, često ćemo biti primorani da lutamo po ćorsokacima, da prelazimo preko označavajućih moći i subjektivnih želja, da se oslanjamo na edipovske, paranoične ili neke još gore formacije, kao na očvršle teritorijalnosti koje omogućavaju druge transformacione operacije. Čak je moguće i da psihoanaliza posluži, naravno sasvim nehotice, kao oslonac. U drugim pak slučajevima, oslonićemo se neposredno na nedoglednicu koja omogućava da se rasprsnu slojevi, pokidaju korenovi i uspostave nove veze. Postoje, dakle, veoma različiti sklopovi, karte-kopije, rizomi-koreni, sa promenljivim koeficijentima gubljenja teritorije. U rizomima postoje strukture drveta ili korena, ali i obrnuto, neka grana drveta ili neki deo korena mogu početi da pupe kao rizom. Otkriće tu nije rezultat teorijskih analiza koje obuhvataju univerzalije, već prakse koja gradi mnoštva ili skupove intenziteta. U srcu drveta, u šupljini korena ili u prevoju grane, može da se obrazuje novi rizom. Ili neki mikroskopski element drveta-korena, neki korenčić, počinje da stvara rizom. Računovodstvo, birokratija, primenjuju postupak preslikavanja: ali mogu i da počnu da pupe, da razviju izdanke rizoma, kao u Kafkinom romanu. Neka intenzivna osobina počinje da deluje za svoj račun, izdvaja se neko halucinantno opažanje, neka sinestezija, neka perverzna mutacija, neka igra slika, i hegemonija označitelja biva dovedena u pitanje. Kod deteta se oslobađa semiotika gestova, mimike, igre, itd. i odlepljuje se od »kopije«, to jest od dominantne kompetencije učiteljevog jezika – neki mikroskopski događaj remeti ravnotežu lokalne vlasti. Tako bi se generativna stabla, sačinjena prema sintagmatskom modelu Čomskog, mogla otvoriti u svim pravcima, i sama stvoriti rizom.¹⁴ Biti rizomorfan znači proizvoditi izdanke i vlakna koji liče na korenje, ili, još bolje, koji mu se priključuju prodirući u deblo, da bi ga iskoristili u nove i neobične svrhe. Dosta nam je drveta. Ne treba više da verujemo u drveće, kore-

13 Cahiers de l'Immuable I, *Légendes de Fernand Deligny* (Recherches, No 9, april 1975).

14 Upor. Dieter Wunderlich, «Pragmatique, situation d'énonciation et Deixis», u *Languages*, No 26, jun 1972, str. 50 i dalje (pokušaji Makolija /McCawley/, Sadoka / Jerrold M. Sadock/ i Vunderliha /Dieter Wunderlich/ da u stabla Čomskog unesu »pragmatička svojstva«).

nje ili korenčiće, suviše smo zbog njih pretrpeli. Na njima se zasniva čitava arborescentna kultura, od biologije do lingvistike. Naprotiv, ništa nije lepo, ništa nije zaljubljeno, ništa nije politično, osim podzemnih izdanaka i nadzemnih korenova korova i rizoma. Amsterdam, grad koji uopšte nije ukorenjen, grad-rizom sa svojim kanalima-izdancima, u kojima se korisno priključuje najvećoj ludosti, u sklopu mehanizma trgovinskog rata.

Drvo ili koren dočaravaju tužnu sliku misli koja stalno podražava mnoštvo polazeći od nekog višeg jedinstva, centra ili segmenta. Doista, ako posmatramo skup grane-korenovi, stablo igra ulogu *naspramnog segmenta* za jedan od podskupova posmatranih odozdo nagore: takav segment će biti »dipol-veze«, za razliku od »dipola-jedinica« koje obrazuju zruci kada izbijaju iz istog centra.¹⁵ Ali i same veze mogu da bujaju kao u sistemu korenčića, tako da nikada ne izlazimo van Jedan-Dva, i samo prividnih mnoštava. Ni regeneracije, reprodukcije, vraćanja, hidre i meduze ne pomažu nam da se izvučemo iz tih okvira. Razgranati sistemi su hijerarhijski sistemi koji sadrže središta moći označavanja i subjektivacije, centralne automate kao organizovana pamćenja. Njima odgovaraju modeli u kojima jedan element prima informacije samo od više jedinice, a subjektivna želja od unapred utvrđenih veza. To se dobro vidi na problemima savremene informatike i elektronskih mašina, koje zadržavaju najstariji način mišljenja utoliko što prenose moć na neku memoriju ili neki centralni organ. U izvrsnom članku koji ukazuje na »razgranatost komandovanja« (centralizovani sistemi ili hijerarhijske strukture), Pjer Rozenstil (Pierre Rosenstiehl) i Žan Petito (Jean Petitot) primećuju: »Prihvati primat hijerarhijskih struktura znači dati prvenstvo razgranatim strukturama. [...] Razgranata forma dopušta topološko objašnjenje [...] U hijerarhijskom sistemu, pojedinac prihvata samo jednog aktivnog suseda, svog hijerarhijski nadređenog. [...] Protočni kanali su unapred utvrđeni: grananje postoji pre pojedinca koji se u njega uključuje ne tačno određenom mestu« (moć značenja i subjektivacija). Autori ukazuju

---

15 Upor. Julien Picotte, *Le réseau arborescent, schéma primordial de la pensée*, Hermann, 1936. Ova knjiga analizira i razvija razne sheme razgranatog oblika, koji nije prikazan kao običan formalizam, već kao »stvarni temelj formalnog mišljenja«. U knjizi je do krajnje konsekvence dovedena klasičnu misao. U njoj su sakupljeni svi vidovi u kojima se pojavljuje Jedan-Dva, teorija dipola.

ovim povodom da se, čak i kada verujemo da dosežemo mnoštvo, može dogoditi da to mnoštvo bude lažno – što mi zovemo žiličasti tip – zato što njegovo predstavljanje ili naizgled nehijerarhijsko iskazivanje u stvari dopušta samo rešenje koje će u potpunosti biti hijerarhijsko: to je slučaj sa čuvenom *teoremom o prijateljstvu*, »ako u jednom društvu bilo koja dva pojedinca imaju istog zajedničkog prijatelja, onda postoji pojedinac koji je prijatelj i svih drugih« (Rozenstil i Petito postavljaju pitanje: koji je to zajednički prijatelj? univerzalni prijatelj tog društva parova, učitelj, ispovednik, lekar? – ideje koje su neobično udaljene od polaznih aksioma – prijatelj ljudskog roda? ili pak *filo-zof* kakav se pojavljuje u klasičnoj misli, čak i ako je to izjalovljeno jedinstvo koje vredi samo po vlastitoj odsutnosti ili subjektivnosti, i koje kaže: »ja ne znam ništa«, »ja nisam ništa«?). U tom slučaju, autori govore o diktatorskim teoremama. Takvo je upravo načelo stabla-korena, ili ishod, rešenje korenčića, struktura Moći.¹⁶

Tim centralizovanim sistemima autori suprotstavljaju necentralizovane sisteme, mreže gotovih automata, kod kojih se komunikacija uspostavlja između bilo koja dva suseda, kod kojih izdanci ili kanali ne postoje unapred, kod kojih su svi pojedinci međusobno zamenljivi i određuju se samo *stanjem* u datom trenutku, tako da se lokalne operacije koordiniraju, a konačni globalni rezultat sinhronizuje nezavisno od neke centralne instance. Prenošnje intenzivnih stanja zamenjuje topologiju, a »krivulja koja predstavlja kruženje informacija u neku ruku je suprotna hijerarhijskoj krivulji... Nema nikakvog razloga da krivulja bude stablo« (takvu krivulju smo nazvali kartom). Problem ratne mašine ili *Firing Squad*: da li je neophodan general da bi n pojedinaca u isto vreme otvorilo *vatru*? Rešenje bez Generala nađeno je za necentralizovano mnoštvo koje sadrži konačan broj stanja i znakove za odgovarajuću brzinu, sa stanovišta ratnog rizoma ili logike gerile. Čak se dokazuje da takvo mnoštvo, mašinski sklop ili mašinizovano društvo, odbacuje kao »asocijalnog uljeza« svakog usredotočavajućeg,

---

16 Pierre Rosenstiehl – Jean Petitot, »Automate asocial et systèmes acentrés«, u *Communications*, No 22, 1974. Za teoremu o prijateljstvu, upor. H. S. Wilf, *The Friendship Theorem in Combinational Mathematics*, Welsh Academic Press; a za teoremu istog tipa nazvanu teoremom o kolektivnoj neodlučnosti, upor. Kenneth J. Arrow, *Social Choice and Individual Values* (New York: Wiley, 1963) [K. J. Arrow, *Choix collectif et préférences individuelles*, fr. prevod Calmann-Lévy].

objedinjavajućeg automata.¹⁷ Tada je n zaista uvek $n-1$. Rozenstil i Petito insistiraju na tome da opozicija centar-necentralizovano manje vredi po onome što označava, a više po vrstama računa koje primenjuje na stvari. Stablo može da odgovara rizomu, ili obrnuto, da izraste u rizom. I obično je tačno da ista stvar dopušta dva načina računanja ili dva tipa regulacije, ali pri tom u oba slučaja potpuno menja stanje. Uzmimo, na primer, psihoanalizu: ne samo u teoriji, već i u praksi računanja i lečenja, ona podvodi nesvesno pod razgranate strukture, hijerarhijske krivulje, rekapitulativna pamćenja, centralne organe, falus, stablo-falus. Tu psihoanaliza ne može da menja metod: na diktatorskoj koncepciji nesvesnog ona zasniva sopstvenu diktatorsku moć, vlast psihoanalitičara nad analizandima, i psihoanalitičarskih društava nad psihoanalitičarima. Tako je kod psihoanalize prostor za manevrisanje veoma sužen. Uvek postoji neki general, šef, kako u psihoanalizi tako i u njenom predmetu (general Frojd). Nasuprot tome, posmatrajući nesvesno kao necentralizovani sistem, to jest kao mašinsku mrežu gotovih automata (rizom), shizoanaliza doseže do jednog sasvim drugačijeg stanja nesvesnog. Iste primedbe važe i za lingvistiku; Rozenstil i Petito s pravom razmatraju mogućnost »necentralizovane organizacije društva reči«. Kada su u pitanju iskazi, kao i želje, nikada nije reč o tome da se nesvesno svede, da se protumači ili da mu se pripiše moć značenja po uzoru na drvo. Reč je o tome da se *proizvede nesvesno*, a s njim i novi iskazi, druge želje: rizom je sama ta proizvodnja nesvesnog.

Zanimljivo je kako je stablo dominiralo zapadnim svetom i čitavom zapadnom mišlju, od botanike do biologije, anatomije, ali i gnozeologije, teologije, ontologije i čitave filozofije...: koren-temelj, *Grund*, *racine*, *fondement*. Zapad ima naročit odnos prema šumama i krčenju

---

17 *Isto*. Glavno obeležje necentralizovanog sistema jeste da su lokalne inicijative koordinirane nezavisno od centralne instance, a računanje se vrši u čitavoj mreži (mnoštvo). »Zato je jedino mesto na kome se može praviti kartoteka ličnosti – same ličnosti koje su jedine u stanju da daju svoj opis i da ga drže u evidenciji; društvo je jedina moguća kartoteka ličnosti. Društvo koje je prirodno necentralizovano odbacuje usredotočavajuće automate kao asocijalnog uljeza« (str. 62). O »teoremi *Firing Squad*«, str. 51-57. Čak se događa da se generali, u želji da prisvoje formalne gerilske tehnike, oslanjaju na *mnoštva* 'sinhronih modula', 'na bazi lakih brojnih ali nezavisnih ćelija', koje teorijski sadrže samo minimum centralne vlasti i 'hijerarhijskog releja': Guy Brossollet, *Essai sur la non-bataille*, Berlin, 1975.

šuma; zemljište oteto od šuma zasejano je usevima dobijenim kultivacijom biljaka koje potiču od vrsta arborescentnog tipa; s druge strane, stočarstvo, koje se razvilo na neobrađenoj zemlji, vrši odabir sojeva koji obrazuju čitavu jednu životinjsku razgranatost. Istok pruža drugačiju sliku: odnos sa šumom i poljem; uzgajanje krtolastih biljaka pri kome se vrši rasparčavanje istih jedinki, potiskivanje, stavljanje u drugi plan stočarstva, svedenog na ograničene prostore, ili potisnutog u nomadske stepe. Na Zapadu, zemljoradnja, uzgajanje odabranih vrsta sa mnogo promenljivih jedinki; na Istoku, hortikultura, uzgajanje malog broja jedinki koje daju veliku gamu »klonova«. Zar na Istoku, naročito u Okeaniji, ne postoji neki rizomski model koji se u svakom pogledu suprotstavlja zapadnjačko modelu drveta? Odrikur (André-Georges Haudricourt) u tome čak vidi razlog za opoziciju između morala ili transcendentálnih filozofija, omiljenih na Zapadu, i onih omiljenih na Istoku: Bog koji seje i žanje, nasuprot Bogu koji sadi i čupa (sađenje nasuprot setvi¹⁸). Transcendencija – bolest svojstvena Evropi. I to nije ista muzika, zemlja ne proizvodi istu muziku. I uopšte nije ista seksualnost: biljke koje se seju, čak i kada su dvopolne, podređuju seksualnost modelu reprodukcije; nasuprot tome, rizom je oslobađanje seksualnosti ne samo u odnosu na reprodukciju, već i u odnosu na genitalnost. Kod nas se drvo usadilo u telo, očvrsnulo i stratifikovalo čak i polove.

Americi bi trebalo dati posebno mesto. Naravno, ona nije lišena dominacije drveća i traganja za korenima. To vidimo, čak i u književnosti, po traganju za nacionalnim identitetom, pa čak i za evropskim poreklom ili rodoslovljem (Kerouac /Jack Kerouac/ polazi u potragu za svojim precima). Dakle, sve što se značajno događalo ima oblik američkog rizoma: bitnici, *underground*, podzemlje, bande i gangovi, uzastopni bočni izdanci u neposrednoj vezi sa spoljašnjim svetom. U tome je razlika između američke i evropske knjige, čak i kada američka pođe u

---

18 Za zapadnjačku zemljoradnju i kulturu setvenog bilja te istočnjački uzgoj krtolastih biljaka, kao i za opoziciju sejanje-sađenje, za razlike u uzgoju stoke, upor. Haudricourt, «Domestication des animaux, culture des plantes et traitement d'autrui», (*L'Homme*, 1962) i «L'origine des clones et des clans», (*L'Homme*, januar 1964). Kukuruz i pirinač to ne opovrgavaju: to su žitarice koje su »kasnije prihvaćene od uzgajivača krtolastih biljaka« i sa kojima su postupali na odgovarajući način. Verovatno da se pirinač »pojavo kao korov u lejama taroa«.

potragu za drvetom. Razlika je u samoj koncepciji knjige. A u Americi nisu isti pravci: na Istoku, razgranata traganja i povratak Starom svetu. Dok je Zapad rizomski, sa svojim Indijancima bez rodoslovlja, sa svojom granicom koja uvek izmiče, svojim pokretnim i pomeranim međama. Čitava jedna američka »karta« Zapada, gde čak i drveće gradi rizom. Amerika je izokrenula smer: stavila je svoj istok na zapad, kao da je zemlja postala okrugla baš u Americi; njen Zapad je samo rub Istoka.¹⁹ (Nije Indija prelaz između Zapada i Istoka, kao što je to mislio Odrikur, već Amerika koja predstavlja stožer i mehanizam izvrtanja). Američka pevačica Pati Smith (Patti Smith) peva bibliju američkog zubara: nemojte tražiti koren, pratite kanal...

Zar i tu ne postoje dve birokratije, čak tri (a možda i više)? Zapadna birokratija: agrarno, krtolasto poreklo, korenje i polja, drveće i njegova uloga granice, veliko prebrojavanje Viljema Osvajača, feudalizam, politika francuskih kraljeva, zasnivanje države na vlasništvu, trgovini zemljom pomoću rata, sporova i brakova. Da li je tako i na Istoku? Naravno, vrlo se lako može predstaviti Istok rizoma i imanencije; ali tu država ne postupa po shemi grananja koja odgovara unapred utvrđenim, odrvenelim i ukorenjenim klasama; to je kanalna birokratija, kao primer čuvena hidraulična snaga »slabog dejstva«, kada država stvara kanališuce i kanalisane klase (upor. ono što Vitfogelovim²⁰ (Karl Witt-

---

19 Upor. Leslie Fiedler, *The Return of the Vanishing American*, Stein and Day, New York 1968).[Francuski prevod *Le retour du Peau-rouge*, Seuil]. U ovoj knjizi nalazimo veoma lepu analizu geografije, njene uloge u američkoj mitologiji i književnosti, i izokretanja smerova. Na istoku traganje za čisto američkim kodom, ali i za novim zajedničkim kodom sa Evropom (Henri Džejms /Henry James/, Eliot /Thomas Stearns Eliot /, Pound, /Ezra Pound/, itd.); robovlasničko natkodiranje na jugu, sa sopstvenom propašću i propašću plantaža u secesionističkom ratu (Fokner / William Faulkner /, Koldvel / Erskine Caldwell /...); kapitalističko dekodiranje koje potiče sa severa (Dos Pasos /Dos Passos/, Drajzer / Theodore Dreiser /); ali i uloga Zapada, kao nedoglednice na kojoj se ukrštaju putovanje, halucinacija, ludilo, Indijanac, perceptivno i mentalno eksperimentisanje, pomeranje granica, rizom (Ken Kejsi /Ken Kesey/ i njegova »mašina za maglu«; bit generacija itd.). Svaki veliki američki pisac pravi kartografiju, čak i svojim stilom; nasuprot onome što se događa kod nas, on pravi kartu koja se direktno priključuje na stvarna društvena kretanja koja prožimaju Ameriku. Na primer, određivanje geografskih pravaca u celom Ficdžeraldovom (Scott Fitzgerald) delu.

20 Up. Karl Wittfogel, *Oriental Despotism*, Yale University Press, New Haven, Conn. 1957. – *Prim. prev.*

fogel) tezama nikada nije bilo opovrgnuto). Despot tu postupa kao reka, a ne kao izvor koji bi opet bio tačka, tačka-drvo ili koren; on se više spaja s vodama nego što seda pod drvo; a Budino drvo postaje i samo rizom; Maova reka i Lujevo drvo. Zar Amerika nije i tu imala posredničku ulogu? Jer ona se u isto vreme služi istrebljenjima, unutrašnjim likvidacijama (ne samo Indijanaca, već i farmera, itd.) i povremenim spoljašnjim pritiscima useljenika. Priliv kapitala stvara ogroman kanal, kvantifikaciju moći, sa neposrednim »kvantumima« gde svako na svoj način koristi priliv novca (otuda mit-realnost o siromahu koji postaje milijarder da bi zatim ponovo osiromašio): tako se u Americi sve objedinjuje, drvo i kanal, koren i rizom. Nema univerzalnog kapitalizma po sebi, on je raskrsnica svih vrsta formacija, on je uvek po prirodi neokapitalizam; on, za nevolju, izmišlja svoje istočnjačko i svoje zapadnjačko lice, i njima se služi.

Možda smo na lošem putu, sa svim tim geografskim podelama. Čorsokak – utoliko bolje. Ako treba pokazati da i rizomi imaju svoj sopstveni despotizam, svoju sopstvenu hijerarhiju, što je još gore, vrlo dobro, jer nema dualizma, nema ontološkog dualizma ovdašnjeg i tamošnjeg, nema aksiološkog dualizma dobrog i rđavog, nema američke mešavine ili sinteze. U rizomima postoje čvorovi grananja, u korenju rizomski izdanci. Štaviše, postoje despotske, imanentne i kanališuce formacije, svojstvene rizomima. Postoje anarhične deformacije u transcendentnom sistemu drveća, nadzemni korenovi i podzemni izdanci. Važno je da se drvo-koren i rizom-kanal ne suprotstavljaju kao dva modela: jedno deluje kao transcendentni model i kao kopija, čak i ako proizvodi vlastita iščezavanja; drugo deluje kao imanentni proces koji izvrće model i skicira kartu, čak i ako uspostavlja vlastite hijerarhije, čak i ako stvara despotski kanal. Nije u pitanju ovo ili ono mesto na zemlji, niti određeni trenutak u istoriji, a još manje ova ili ona kategorija u duhu. U pitanju je model, koji neprekidno izranja i uranja, i proces koji se stalno produžava, prekida i nastavlja. Ne drugačiji ili novi dualizam, već problem pisanja: neophodni su netačni izrazi da bi se nešto tačno označilo. I nikako ne zato što je to nužno i što se ne može primeniti nijedan drugi postupak osim približavanja: netačnost nikako nije približavanje, to je, naprotiv, tačan prikaz onoga što se zbiva. Pozivamo se na jedan dualizam samo zato da bismo odbacili drugi. Služimo se dualizmom modela samo zato da bismo doprli do procesa koji će odbaciti svaki model. Čitalac je taj koji treba da ima cerebralne

korektore što razgrađuju dualizme koji nismo hteli da gradimo, a kroz koje prolazimo. Sam čitalac treba da dođe do čarobne formule koju svi tražimo: *pluralizam = monizam*, preko svih dualizama koji predstavljaju neprijatelja, ali neprijatelja koji je neophodan, kao nameštaj koji stalno premeštamo. Ukratko ćemo ponoviti glavna obeležja rizoma: za razliku od drveća ili njegovog korenja, rizom povezuje ma koju tačku sa ma kojom drugom tačkom, a sve njegove osobine ne upućuju nužno na druge osobine iste prirode, već uvode u igru veoma različite sisteme znakova, pa čak i stanja ne-značenja. Rizom se ne može svesti ni na Jedno ni na mnoštvo. On nije Jedno koje postaje dva, pa čak ni Jedno koje bi, odmah postalo tri, četiri ili pet, itd. On nije mnoštvo koje proizlazi iz Jednog ili kojem bi se Jedno dodalo ($n+1$). On nije sastavljen od jedinica, već od dimenzija. On gradi linearna mnoštva sa n dimenzijama, mnoštva bez subjekta i bez objekta koja se mogu rasporediti na planu konzistencije, i za koje je Jedan uvek umanjilac ($n-1$). Takvo mnoštvo ne menja svoje dimenzije a da ne promeni samu svoju prirodu i ne preobrazi se. Nasuprot strukturi koja je određena skupom tačaka i položaja, binarnih odnosa između tih tačaka i obostrano jednoznačnih relacija između tih položaja, rizom je sačinjen samo od linija: linija segmentacije, stratifikacije, kao svojih dimenzija, ali isto tako i od nedoglednica ili linija napuštanja teorije kao maksimalne dimenzije po kojoj se, ako je sledi, mnoštvo preobražava menjajući prirodu. Takve linije, ili crte, ne treba mešati sa linijama razgranatog tipa koje su samo veze između tačaka i položaja. Nasuprot drvetu, rizom nije predmet reprodukcije: ni spoljašnje reprodukcije kao drvo-slika, ni unutrašnje reprodukcije kao struktura-drvo. Rizom je antigenealogija. Rizom se služi varijacijom, ekspanzijom, osvajanjem, hvatanjem, ubadanjem. Nasuprot zapisu, crtežu ili fotografiji, nasuprot kopijama, rizom se prenosi na kartu koja mora da se napravi, izradi, koja može da se rastavi, poveže, izvrne, izmeni, koja ima brojne ulaze i izlaze, i koja ima nedoglednice. Kopije treba preneti na karte, a ne obrnuto. Suprotno centralizovanim (čak i policentričnim) sistemima sa hijerarhijskom komunikacijom i unapred utvrđenim vezama, rizom je acentričan, nehijerarhijski i neoznačavajući sistem, bez Generala, bez organizatorskog pamćenja ili centralnog automata, određen jedino kruženjem stanja. Kod rizoma je u pitanju odnos prema seksualnosti, ali i prema životinjskom i biljnom, prema prirodnom i veštačkom, odnos koji je sasvim različit od odnosa u grananju; dakle, sve vrste »postojanja«.

Svako mnoštvo koje se može priključiti drugim mnoštvima preko površinskih podzemnih izdanaka tako da obrazuje i razvija rizom zovemo *ravan*. Ovu knjigu pišemo kao rizom. Sastavili smo je od ravni. Dali smo joj kružni oblik, ali to je bilo samo šale radi. Svako jutro bismo ustajali i zapitali se kojim će ravnima pristupiti, ispisujući pet redova ovde, deset redova tamo. Imali smo halucinantna iskustva, videli smo kako linije, kao kolone malih mrava, napuštaju jednu ravan da bi prešle na drugu. Napravili smo krugove konvergencije. Svaka ravan može da se čita na bilo kom mestu i da se poveže sa bilo kojom drugom ravni. Za mnoštvo je potreban metod koji će ga doista proizvesti, nikakva leksička dovitljivost, nikakvo spajanje ili tvorenje reči, nikakva sintaksička smelost, ne mogu ga zameniti. To su u stvari, najčešće, samo mimikrije koje treba da rasture ili rastoče jedinstvo koje se za knjigusliku odražava u nekoj drugoj dimenziji. Tehnonarcisizam. Tipografske, leksičke ili sintaksičke tvorevine potrebne su samo ako više ne pripadaju obliku izražavanja skrivenog jedinstva da bi i same postale jedna od dimenzija posmatranog mnoštva; poznata su nam samo retka dostignuća ovoga tipa.²¹ Mi sami u tome nismo imali uspeha. Samo smo upotrebljavali reči koje su za nas funkcionalne kao ravni. *Rizomski = shizo-analiza = stratoanaliza = pragmatika = mikropolitika*. Ove reči su pojmovi, ali su pojmovi linije, to jeste sistemi brojeva vezani uz ovu ili onu dimenziju mnoštva (slojevi, molekularni lanci, nedoglednice ili linije prekida, krugovi konvergencije, itd.). Ni u kom slučaju ne pretendujemo na naučnost. Naučnost nas ne zanima, kao ni ideologija, zanimaju nas samo sklopovi. A postoje samo mašinski sklopovi želje, kao i kolektivni sklopovi iskazivanja. Ne postoji moć značenja, i ne postoji subjektivizacija: pisati *n* (svaki individualni iskaz ostaje zatočenik vladajućih značenja, svaka označavajuća želja upućuje na subjekte kojima je ovladala). Sklop u svome mnoštvu u isto vreme snažno deluje na semiotičke, materijalne i društvene prilive (nezavisno od njihovog ponavljanja u teorijskom ili naučnom korpusu). Više nema tročlane podele na polje realnosti, svet, polje predstavljanja, knjigu, i polje subjektivnosti, autora. Ali sklop povezuje neka mnoštva posmatrana u svakom od ovih redova, tako da jedna knjiga nema ni svoj nastavak u

---

21 Takva je knjiga Joëlle de La Casinière (b. 1944) *Absolument nécessaire*, Minuit, prava nomadska knjiga. U istom pravcu; upor. istraživanja u Research Center Montfaucon.

narednoj knjizi, ni svoj objekt u svetu, ni svoj subjekt u jednom ili više autora. Ukratko, čini nam se da se pismo nikada neće dovoljno stvarati u ime neke spoljašnjosti. Spoljašnjost nema ni slike, ni značenja, ni subjektivnosti. Knjiga-sklop sa spoljašnjim, nasuprot knjizi-slici sveta. Knjiga-rizom, a ne više dihotoman, vretenast ili žiličast koren. Nikada ne puštati koren, niti ga saditi, iako je teško ne vratiti se tim zastarelim postupcima: »Stvari koje mi padaju na pamet ne prikazuju mi se svojim korenom, već bilo kojom tačkom koja se nalazi negde na sredini. Pokušajte dakle da ih uhvatite, pokušajte dakle da uhvatite vlat trave koja počinje da raste tek na sredini stabljike, i da se na tome zadržite.«²² Zašto je to tako teško? To je već pitanje perceptivne semiotike. Nije lako opažati stvari iz sredine, umesto odozgo nadole, ili obrnuto, sleva nadesno ili obrnuto: pokušajte i videćete da se sve menja.

Istoriju pišemo, i oduvek smo je pisali, sa stanovišta sedelaca, i u ime jednog jedinstvenog državnog aparata koji je u najmanju ruku bio moguć čak i kada je bila reč o nomadima. *Rizomatika* = *nomadologija*. I tu su, međutim, postignuti retki ali veliki uspesi, na primer u vezi sa dečjim krstaškim ratovima: knjiga Marsela Švoba (Marcel Schwob) u kojoj se priče ređaju kao ravni sa promenljivim dimenzijama. Knjiga Andžejevskog (Jerzy Andrzejewski) *Les portes du Paradis (Vrata raja)*, koja se sastoji od jedne jedine neprekinute rečenice, priliva dece, priliva cupkavog hoda, sa povlačenjima i ubrzanjima, semiotičkog priliva svih dečjih ispovesti izrečenih starom kaluđeru na čelu povorke, priliva želje i polnosti, pošto je svako pošao od ljubavi i bio manje-više neposredno vođen mračnom, posthumnom i homoseksualnom željom grofa De Vandoma, sa krugovima konvergencije – nije važno da li prilivi čine »jedno ili mnoštvo«, nije više reč o tome: postoji kolektivni sklop iskazivanja, mašinski sklop želje, jedno u drugom, priključeno za čudesno spoljašnjost koja u svakom slučaju čini mnoštvo. A zatim, u novije vreme, knjiga Armana Farašija (Armand Farrachi) o Dečjem krstaškom ratu, *Iščaćenje (La Dislocation)*, u kojoj se rečenice razmiču i rasipaju, ili se ćušaju i istovremeno postoje, a slova, tipografski znaci, počinju da poigravaju uporedo sa rasplamsavanjem krstaškog rata.²³

22 Kafka, *Tagebücher* [fr. prevod: *Journal*, Grasset, str. 4.]

23 Marcel Schwob, *La croisade des enfants*, 1896; Jerzy Andrzejewski, *Bramy raja* [fr. prevod: *Les portes du Paradis*, 1959, Gallimard]; Armand Farrachi, *La dislocation*, Stock, Paris 1974. Povodom Švobove knjige Pol Alfanderi (Paul Alphan-

To su modeli nomadskog i rizomskog pisma. Pismo sledi ratnu mašinu i nedoglednice, napušta slojeve, segmente, sedalaštvo, državni aparat. Ali zašto je još potreban model? Zar knjiga nije i »slika« krstaških ratova? Zar tu ne postoji neko očuvano jedinstvo, kao što je osovinsko jedinstvo u Švobovom slučaju, kao što je izjalovljeno jedinstvo u Farašijevom slučaju, kao što je jedinstvo umrlog Grofa u najlepšem primeru koji predstavljaju *Vrata raja*? Zar je potreban dublji nomadizam od nomadizma krstaških ratova, nomadizma pravih nomada, ili nomadizma onih koji čak više i ne mrdaju i koji više ništa ne podržavaju? Oni samo uklapaju. Kako će knjiga naći zadovoljavajuću spoljašnjost sa kojom će moći da se uklopi u heterogenom, a ne svet koji će reprodukovati? Kao kulturna tvorevina, knjiga je nužno kopija: kopija same sebe, kopija prethodne knjige istog pisca, kopija drugih knjiga ma koliko se od njih razlikovala, beskonačno preslikavanje pojmova i reči u mestu, preslikavanje sadašnjeg, prošlog ili budućeg sveta.²⁴ Ali anti-kulturna knjiga još uvek može da bude prožeta suviše teškom kulturom: ona će se, međutim, aktivno služiti zaboravom, a ne pamćenjem, nerazvijenošću a ne razvojem koji treba unapređivati, nomadizmom a ne sedelaštvom, kartom a ne kopijom. *Rizomski* = *pop analiza*, čak i ako narod ima druga posla a ne da je čita, čak i ako su blokovi univerzitet-ske ili pseudonaučne kulture suviše mučni ili teški. Jer, znate, nauka bi sasvim poludela kada bismo joj to dopustili; pogledajte matematiku, to nije nauka, već čudesni nomadski žargon. Štaviše, naročito u teorijskom domenu, bilo koja nepostojana i pragmatična konstrukcija više vredi od preslikavanja pojmova sa presecima i napredovanjima koji ništa ne menjaju. Neprimetan prekid pre nego označavajući presek. Nikada istorija nije razumevala nomadizam, nikada knjiga nije razumevala spoljašnjost. Pisati za one koji ne znaju da čitaju: ljudi se smeju, »vi ste arogantna i zadržta akademska elita, zar ne vidite reči koje upotrebljavate, i to svoje intelektualno ucenjivanje?«, mi ne odgovaramo, mi nemamo istu koncepciju knjige, mi nikada nismo sami sebe citirali,

---

déry) je rekao da književnost, u nekim slučajevima, može da obnovi istoriju i nametne joj »prave istraživačke pravce« (*La chrétienté et l'idée de croisade*, t. II, Albin Michel, str. 116).

- 24 Upor. Fukoovu šalu: šta se događa kada (se) ljudi ne ponavljaju? »Tada oni ponavljaju, ponavljaju sam govor«, u: *Nietzsche (Cahiers de Royaumont)*, Minuit, str. 196.

mi nikada nismo pevali avangardističku pesmu u stilu *Silovitoj Ahila*²⁵ ili *Tel Quela*. NE NOUS DERANGEZ PAS, ne mešajte se s nama, peva Edit Pjaf (Edith Piaf). Kakvo će to biti zadovoljstvo ako ljudi kažu: razočarani smo, oni su poludeli. A ako kažu: oni se menjaju, utoliko bolje. Mi smo negde drugde. Šta su učinili nomadi? Izmislili su ratnu mašinu nasuprot državnom aparatu, sasvim različitu od državnog aparata. Rizom ratne mašine nasuprot drvetu-državi. Grananje je upravo državna moć. Tokom duge istorije, država je bila model knjige i misli: logos, kralj filozof, transcendencija Ideje, interiornost pojma, duhovna republika, sud razuma, službenici misli, čovek zakonodavac i podanik. Težnja države da bude interiorizovana slika poretka sveta, i da ukorenjuje čoveka. Ali odnos ratne mašine sa spoljašnjim nije neki drugi »model«, nego sklop koji utiče da i sama misao postane nomadska, da knjiga postane deo svih pokretnih mašina, izdanak rizoma (Klajst i Kafka protiv Getea /Goethe/).

Većina knjiga koje navodimo jesu one koje volimo (ponekad iz nekih potajnih ili izopačenih razloga). Malo je važno što su neke veoma poznate, druge malo poznate, treće zaboravljene. Želeli bismo da navodimo samo s ljubavlju. Nemamo pretenzija da stvorimo Sumu ili da vaspostavimo Pamćenje, već pre da zaboravimo i oduzmemo, da tako izgradimo rizom, napravimo mašine koje se pre svega mogu rasklapati, da obrazujemo sredine koje dopuštaju da za trenutak ispliva ponešto: komadi koji se mogu rastvoriti u supi. Još bolje funkcionalnu, pragmatičnu knjigu: uzmite što god hoćete. Knjiga više nije mikrokosmos, na klasičan ili na evropski način. Knjiga nije slika sveta, još manje je označitelj. To nije lepa organska celina, nije ni smisaona celina. Kada pitaju Mišela Fukoa (Michel Foucault) šta je za njega knjiga, on odgovara: to je kutija sa alatom. Prust, međutim, poznat kao autor veoma bogatih značenja, govorio je da njegova knjiga podseća na naočare: vidite da li vam pristaju, da li pomoću njih opažate ono što inače ne biste uočili; ako ne, ostavite moju knjigu, potražite druge koje bi vam više odgovarale. Nađite delove knjiga, one koji vam služe i koji vam odgovaraju. Mi više ne čitamo, ali i ne pišemo kao nekada. Ne postoji smrt knjige, postoji samo drugi način čitanja. U knjizi nema šta da se razume, ali ima mnogo stvari koje nam mogu poslužiti. Nema šta

---

25 Komedija Paula Nivoixa, *Le bouillant Achille*, 1949.

da se razume, ali ima mnogo stvari koje nam mogu poslužiti. Nema šta da se protumači, niti da se označi, ali ima mnogo da se eksperimentiše. Knjiga mora da obrazuje mašinu sa nečim, mora da bude alatka na nečem spoljašnjem. Nije u pitanju predstavljanje sveta, ni svet kao označavajuća struktura. Knjiga nije drvo-koren, ona je deo rizoma, ravan rizoma za čitaoca kome odgovara. Kombinacije, razmene, upotrebe nikada nisu unutrašnja stvar knjige, već zavise od priključivanja za određenu spoljašnjost. Da, uzmite što god hoćete. Mi nemamo pretenzija da stvaramo školu; škole, sekte, kapele, crkve, prethodnice i zaštitnice, to je opet drveće koje, u svom smešnom uzdizanju, kao i u svom smešnom padu, gnječi sve što je značajno.

Pisati u n , $n-1$, pisati pomoću parola: pravite rizom a ne koren, nikada ne sadite. Ne sejte, zabadajte! Ne budite ni jedinstveni ni mnogostruki, budite mnoštva! Crtajte liniju, a nikada tačku! Brzina pretvara tačku u liniju!²⁶ Budite brzi, čak i u mestu! Linija sreće, linija boka, nedoglednica. Ne podstičite Generala u sebi! Pravite karte, a ne fotografije i crteže! Budite Panter Panta i neka su vaše ljubavi kao osa i orhideja, mačka i pavijan.

---

26 Upor. Paul Virilio, »Véhiculaire«, u: *Nomades et Vagabonds*, Union Generale d'Editions, Paris 1975, 44: o pojavi linearnosti i poremećaju percepcije zbog brzine.

Istorija: geografija: modernost¹

a li je to počelo s Bergsonom (Henri Bergson) ili još pre? Prostor je posmatran kao nešto mrtvo, fiksirano, nedijalektičko, nepokretno. Nasuprot njemu, vreme je obilje, plodnost, život, dijalektika. (Fuko, 1980, 70)

Kao što je dobro poznato, veliki i opsesivni strah devetnaestog veka bila je istorija i njene teme razvoja i stagnacije, krize i ciklusa, akumulacije prošlosti, viška mrtvih i opasnosti hlađenja koja pretilo svetu. (...) S druge strane, izgleda da je naše doba doba prostora. Živimo u veku jednovremenog, naporednog, bliskog i dalekog, susednog i raštrkanog. U razdoblju u kom se, po mom mišljenju, svet stavlja na kušnju, ne toliko kao jedan velik život predodređen da se s vremenom razvija već kao mreža koja povezuje tačke i stvara sopstveni nered. Moglo bi se reći da izvesni ideološki sukobi koji leže u osnovi kontroverzi našeg doba nastaju između pobožnih potomaka vremena i tvrdokornih stanovnika prostora. (Fuko, 1986, 22)

Opsesija devetnaestog veka istorijom, kako ju je opisao Fuko, nije umrla tokom *fin de siècle*, niti je u potpunosti zamenjena specijalizacijom misli i iskustva. Jedna suštinski istorijska epistemologija i dalje prožima kritičku svest moderne socijalne teorije. Ona i dalje razume svet prvenstveno preko dinamike koja proizlazi iz lociranosti društvenog bića u interpretativnom kontekstu vremena: u onome što je Kant (Immanuel Kant) nazvao *nacheinander*, a što je Marks (Karl Marx) tako transfigurativno definisao kao kontingentno ograničeno »stvaranje

---

1 Izvor: Edward W. Soja. *Postmodern geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, London – New York 1989.

istorije«. To istrajno epistemološko prisustvo očuvalo je za »istorijsku imaginaciju« privilegovano mesto u definisanju same prirode kritičkog uvida i tumačenja.

Istoricizam teorijske svesti bio je toliko hegemonski nepomerljiv da je uspevaao da potisne odgovarajući kritički senzibilitet za prostornost društvenog života, praktičnu teorijsku svest koja životni svet bića vidi kreativno lociranim ne samo u stvaranju istorije već i u konstruisanju humanih geografija, društvenoj proizvodnji prostora i neumornom formiranju i reformiranju geografskih krajolika: društveno biće aktivno pozicionirano u prostoru i vremenu u jednoj eksplicitno istorijskoj i geografskoj kontekstualizaciji. Iako su se u nastojanju da uravnoteže prioritet vremena nad prostorom Fukou pridružili i drugi autori, još nije došlo do hegemonске promene koja bi omogućila da kritičko oko – ili kritičko ja – prostor sagleda s istom izoštrenošću pogleda koja dolazi s fokusom na *durèe*. Kritička hermeneutika još je obuhvaćena preovlađujuće temporalnim narativom, istorijskom ali ne i uporednom geografskom imaginacijom. Zbog toga je Fukoov prodorni pogled unazad na prethodnih sto godina primenljiv i danas. Prostor se i dalje tretira kao fiksiran, mrtav, nedijalektički; vreme kao obilje, život, dijalektika, kao plodan kontekst za kritičko socijalno teoretisanje.

No kako se približavamo kraju dvadesetog veka, Fukoova upozorenja o pojavljivanju »epohe prostora« dobijaju mnogo razumljiviji oblik. Materijalni i intelektualni kontekst moderne kritičke socijalne teorije počeo je dramatično da se menja. Tokom osamdesetih, konvergentni pozivi za dalekosežnu specijalizaciju kritičke imaginacije počinju da s dosad nepoznatom eksplicitnošću osporavaju zastarele tradicije istoricizma koji ignoriše prostor. Uobličava se jedna izrazito postmoderna i kritička humana geografija koja odvažno reafirmiše interpretativni značaj prostora u istorijski privilegovanim zabranama savremene kritičke misli. Geografija možda još nije zamenila istoriju u središtu savremene teorije i kritike, ali na teorijskom i političkom planu vodi se jedna nova, živa polemika, polemika koja svedoči o bitno različitim putevima zajedničkog sagledavanja vremena i prostora, o međusobnoj igri istorije i geografije, »vertikalnim« i »horizontalnim« dimenzijama bitka u svetu oslobođenom od nametanja jedne inherentne kategorijalne privilegije.

Čak i najboljim od »pobožnih potomaka vremena« i dalje je sasvim lako da na te tvrdoglave postmoderne upade osporavanja odgovore još

uvek samouverenim odmahivanjem rukom ili prezrivo samozadovoljstvom onih koji su sve to već jednom videli. Kao odgovor na to, uporniji uljezi često umeju da preteraju u svojim kritikama i da tvrdokornim prenatlažavanjem kritičke povlašćenosti savremenog shvatanja prostora, izolovanog od sve slabijeg zagrljaja vremena, stvore neproduktivnu auru jedne antiistorije. No iz tih polemičkih sudara nastaje još nešto, jedna fleksibilnija i uravnoteženija kritička teorija koja ponovo prepliće stvaranje istorije sa društvenom proizvodnjom prostora, sa konstruisanjem i konfigurisanjem humanih geografija. Iz tih kreativnih susretanja stvaraju se nove mogućnosti, mogućnosti jednovremeno istorijskog i geografskog materijalizma, trostruke dijalektike prostora, vremena i društvenog bića, jedne transformativne reteoretizacije odnosa između istorije, geografije i modernosti.

Još nismo dovoljno sigurni u tu novu specijalizaciju kritičke teorije da bismo pružili neku sveobuhvatnu i pouzdanu epistemološku analizu; ulog je suviše velik za pokušaj prevremene totalizacije diskursa koji se još uvek menja. Uprkos tome, razvoj onoga što ja nazivam postmodernim geografijama toliko je uznapredovao da je značajno promenio i materijalni krajolik savremenog sveta i interpretativni teren kritičke teorije. Dakle, došlo je vreme bar za prvu rundu odgovorne evaluacije ta dva izmenjena konteksta istorije i geografije, modernosti i postmodernosti – jednog koji je konkretno utisnut u empirijsko tkivo savremenog života (postmoderna geografija materijalnog sveta), i drugog koji upliće načine na koje praktično i politički razumevamo sadašnjost, prošlost i potencijalnu budućnost (postmoderna geografija kritičke društvene svesti).

U ovom uvodnom poglavlju kretaću se jednim rekonfigurativnim putem kroz intelektualnu istoriju kritičke socijalne teorije od poslednjeg *fin de sièclea* do ovog sadašnjeg, tragajući za skrivenim narativom koji je podstakao savremenu reafirmaciju prostora. Nije mi namera da izbrišem istorijsku hermeneutiku, već da kritičkom specijalizacijom otvorim i rekonponujem teritoriju istorijske imaginacije. Kao što će se pokazati u svim narednim poglavljima, ta reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji predstavlja pokušaj istovremenog dekonstruisanja i rekonstituisanja. Ona se ne može obaviti prostim dodavanjem prostornih akcenata na nasleđene kritičke perspektive, i samozadovoljnim posmatranjem sjaja njihove logičke uverljivosti. Prvo moramo da olabavimo omču još uvek adiktivnog istoricizma. Taj narativni

zadatak upečatljivo opisuje Teri Iglton (Terry Eagleton) u knjizi *Protiv struje* (*Against the Grain* 1986, 80):

Dekonstruisati, dakle, znači ponovno upisati i situirati značenja, događaje i predmete u okviru širih pokreta i struktura; to, da tako kažemo, znači preokrenuti impozantnu tapiseriju da bi se u svojoj svojoj neuređenoj zbirci otkrile niti koje konstituišu ulepšano lice koje ona pokazuje svetu.

Lociranje izvora postmodernih geografija

Prvi razgovetni glasovi postmoderne kritičke humane geografije pojavili su se krajem sedme decenije dvadesetog veka, ali, u tada preovlađujućoj temporalnoj buci jedva su se mogli čuti. Taj specijalizujući projekat ostao je duže od jedne decenije čudnovato prigušen samopozdanom reafirmacijom primata istorije nad geografijom koja je obuhvatila i zapadni marksizam i liberalnu socijalnu nauku jednom praktično sanktifikovanom vizijom neprekidne akumulacije prošlosti. Jednu od najopsežnijih i najuverljivijih slika te kontinuirane istorijske kontekstualizacije stvorio je K. Rajt Mils (C. Wright Mills) u svom paradigmatom portretu sociološke imaginacije (Mills, 1959). Milsov rad pruža korisno polazište za specijalizaciju istorijskog narativa i reinterpretaciju usmerenja kritičke socijalne teorije.

Ućutkana prostornost istoricizma

Mils nam crta mapu sociološke imaginacije koja je čvrsto ukorenjena u istorijskoj racionalnosti – onome što će Martin Džej (Martin Jay) (1984) nazvati »longitudinalnom totalizacijom« – mapu koja se podjednako dobro može primeniti na kritičku socijalnu nauku i kritičke tradicije marksizma.

[Sociološka imaginacija] jeste kvalitet uma koji će [pojedincima] pomoći da koriste informacije i razvijaju intelekt da bi lucidno sumirali šta se događa u svetu i šta se možda odvija u njima samima. (1959, 11)

Prvi plod takve imaginacije – i prve lekcije socijalne nauke koja je otelovljuje – jeste ideja da pojedinac može razumeti sopstveno iskustvo i proceniti svoju sudbinu samo ako se locira unutar svog perioda, da može

saznati sopstvene životne mogućnosti samo ako postane svestan mogućnosti svih pojedinaca koji su u njegovoj situaciji. (...) Postali smo svesni činjenice da svaki pojedinac, iz generacije u generaciju, živi u nekom društvu; da živi svoju biografiju, i da je proživljava unutar neke istorijske sekvence. Činjenicom svog života on doprinosi, ma koliko to malo bilo, oblikovanju tog društva i toku istorije, kao što i njega oblikuje društvo sa svojim istorijskim usponima i padovima. (12)

On dalje kaže:

Sociološka imaginacija osposobljava nas da shvatimo istoriju i biografiju, i njihov odnos u okviru društva. To je njen zadatak i njeno obećanje. Priznavanje tog zadatka i obećanja obeležje je klasičnog socijalnog analitičara. (...) *Nijedno socijalno istraživanje koje se ne vraća na probleme biografije, istorije i njihovog ukrštanja u društvu, nije dovršilo svoje intelektualno putovanje. (Ibid., kurziv moj)*

Pozivam se na Milsov opis nečega što je u suštini istorijska imaginacija da bih ilustrovao zavodljivu logiku historicizma, razumsku redukciju značenja i akcije na temporalno konstituisanje i iskustvo društvenog bića. Ta povezanost između istorijske imaginacije i historicizma traži dalju elaboraciju. Kao prvo, tu je lakše pitanje o tome zašto je »sociološko« zamenjeno »istorijskim«. Kao što sam Mils zapaža, »svaki obučar misli da je koža jedina stvar«, i kao školovan sociolog Mils svoju kožu naziva po sopstvenoj disciplinarnoj specijalizaciji i socijalizaciji. Sam izbor imena specifikuje jedan mnogo opštiji »kvalitet uma« za koji Mils tvrdi da treba da prožme, zapravo otelotvori, čitavu socijalnu teoriju i analizu, jednu emancipatornu racionalnost utemeljenu u preseku istorije, biografije i društva.

Naravno, i te »životne priče« imaju svoju geografiju; one imaju svoj milje, neposredno okruženje, provokativne lokacije koje utiču na mišljenje i delovanje. Istorijska imaginacija nikada nije potpuno lišena prostora, i kritički socijalni istoričari napisali su, a i dalje pišu neke od najboljih geografija prošlosti. Ali, u tim geografijama oni primarni »varijabilni sadržatelji« uvek su vreme i istorija. To će biti podjednako jasno bez obzira na to da li kritičku orijentaciju nazovemo sociološkom, političkom ili antropološkom – pa čak i fenomenološkom, egzistencijalističkom, hermeneutičkom ili istorijsko-materijalističkom.

Pojedinačni akcenti se mogu razlikovati, ali opšta perspektiva im je zajednička. Jedna unapred data geografija obezbeđuje pozornicu, dok voljno stvaranje istorije diktira akciju i definiše sadržaj naracije.

Treba naglasiti da je ta istorijska imaginacija bila posebno važna za kritičku socijalnu teoriju u njenoj potrazi za praktičnim razumevanjem sveta kao sredstvom za emancipaciju nasuprot održavanju *statu-sa quo*. Socijalne teorije koje samo racionalizuju postojeće uslove i time služe promovisanju repetitivnog ponašanja, stalnom reprodukcivanju utvrđenih socijalnih praksi, ne uklapaju se u definiciju kritičke teorije. One ne moraju biti manje tačne u pogledu onoga što opisuju, ali njihova racionalnost (ili, ako hoćete, iracionalnost) pre će biti mehanička, normativna, naučna ili instrumentalna, nego kritička. Upravo je kritička i potencijalno emancipatorska vrednost istorijske imaginacije, imaginacije ljudi koji »istoriju stvaraju« a ne uzimaju je kao dato, razlog što je postala toliko privlačna. Stalno potvrđivanje da se ljudskim delovanjem, ljudskom praksom, svet može promeniti, oduvek je bila centralna odlika kritičke socijalne teorije, bez obzira na njene posebne izvore i naglaske.

Razvoj kritičke socijalne teorije vrti se oko tvrdnje o promenljivosti istorije, naspram perspektiva i praksi koje mistifikuju promenljivost sveta. Stoga se kritički istorijski diskurs postavlja nasuprot apstraktnim i transistorijskim univerzalizacijama (uključujući ideje o generalnoj »ljudskoj prirodi« koje u isto vreme objašnjavaju sve i ništa); nasuprot naturalizmu, empiricizmu i pozitivizmu koji proklamuju fizičku determinisanost istorije odvojenu od društvenog porekla; nasuprot religioznom i ideološkom fatalizmu koji projektuju duhovnu determinisanost i teleologiju (čak i kada se iznosi pod plaštom ljudske svesti); nasuprot svim konceptualizacijama sveta koje zamrzavaju krhkost vremena, mogućnost »prekidanja« i ponovnog stvaranja istorije.

Kako atraktivni kritički uvid istorijske imaginacije, tako i njena stalna potreba da se svom silom brani od zbunjujućih mistifikacija, doprineli su njenoj preteranoj afirmaciji u vidu istoricizma. Istoricism se konvencionalno definiše na nekoliko različitih načina. Rejmond Vilijams (Raymond Williams), na primer, u svojim *Ključnim rečima* (1983), nudi tri savremena izbora koje opisuje kao: 1) »neutralni« – metod istraživanja koji koristi činjenice prošlosti da bi utvrdio prese-dane tekućih događaja; 2) »promišljeni« – naglašavanje varijabilnih istorijskih uslova i konteksta kao privilegovanog okvira za tumačenje

svih specifičnih događaja; i 3) »neprijateljski« – napad na sve interpretacije i predviđanja koje se baziraju na idejama istorijske nužnosti ili opštim zakonima istorijskog razvoja.

Tim opcijama želim da dodam još jednu, i da definišem historicizam kao preterano razrađenu istorijsku kontekstualizaciju društvenog života i društvene istorije koja aktivno potiskuje i marginalizuje geografsku ili prostornu imaginaciju. Ova definicija ne poriče izvanrednu moć i važnost historiografije kao načina emancipatorskog uvida, ali poistovećuje historicizam sa stvaranjem kritičkog prećutkivanja, s implicitnim podređivanjem prostora vremenu, podređivanjem koje skriva geografske interpretacije promenljivosti društvenog sveta i utiče na sve nivoe teorijskog diskursa, od najapstraktnijih ontoloških koncepata bivstvovanja, do najdetaljnijih objašnjenja empirijskih događaja.

Ta definicija se može učiniti prilično čudnom kada se stavi naspram duge tradicije rasprava o historicizmu koja cveta vekovima.² No, upravo je nesposobnost te debate da prizna specifičnu teorijsku marginalizaciju prostora, koja prati čak i najneutralnije forme historicizma počela da se otkriva krajem sedme decenije, u nesigurnim začecima onoga što sam nazvao postmodernom kritičkom humanom geografijom. Čak i tada, glavne struje kritičke socijalne misli postale su toliko prostorno limitirane da su i najsnažnije reafirmacije prostora naspram vremena, geografije naspram istorije, ostale bez ikakvog efekta. U to je vreme akademska disciplina moderne geografije već bila teorijski inertna, ne doprinoseći skoro ništa tim prvim pokušajima reafirmacije. Kada su neki od najuticajnih društvenih kritičara vremena preduzeli odvažan prostorni zaokret, ne samo što su nepreobraćeni to najčešće videli kao nešto sasvim drugo već su i ti koji su zaokret

---

2 Za izbor vrlo različitih pristupa historicizmu, videti Poper (Karl Popper) (1957), Elijade (Mircea Eliade) (1959), Levit (Karl Löwith) (1949), Koen (Gerald Cohen) (1978) i Rorti (Richard Rorty) (1980). Rorti, u *Philosophy and the Mirror of Nature* (9), iznosi zanimljivo zapažanje da je tradicionalna kartezijansko-kantovska filozofija bila »pokušaj bekstva od istorije... da bi se pronašli neistorijski uslovi svakog mogućeg istorijskog razvoja«. Ključne ličnosti analitičke filozofije dvadesetog veka koju Vitgenštajn (Ludwig Wittgenstein), Djuj (John Dewey) i Hajdeger (Martin Heidegger) – potom se predstavljaju kao restauratori historicizma. Rorti dodaje: »Poruka ove knjige je takođe istoricistička« (10). Humana geografija, osim kao neki arhaični odsjaj, skoro potpuno iščezava iz ovog modernog ogledala prirode.

preduzeli često odlučivali da svoju kritiku istoricizma priguše da bi uopšte bili shvaćeni.

Još uvek vladajućim istoricizmom iz prethodnih dvadeset godina odjekivalo je samo nekoliko posebno snažnih glasova ljudi koji će postati pioniri razvoja postmoderne geografije. Najistrajniji, najuporniji i najdosledniji od tih specijalizujućih glasova pripadao je francuskom marksističkom filozofu Anriju Lefevru (Henri Lefebvre). Njegova kritička teoretizacija društvene proizvodnje prostora utkaće se u sva naredna poglavlja. Ovde, međutim, nameravam da izvučem i predstavim specijalizujuće projekte dvojice drugih kritičkih teoretičara, Mišela Fukoa i Džona Bergera (John Berger), čije su afirmativne postmoderne geografije njihovim mnogo uobičajenijim identifikovanjem kao istoričara uglavnom potisnute iz vidokruga.

Ambivalentni prostori Mišela Fukoa

Fukoovi doprinosi razvitku kritičke humane geografije moraju se otkrivati arheološkim iskopavanjem, zato što je on svoj anticipatorski prostorni zaokret prikrrio u briljantnim spiralama istorijske pronicljivosti. On bi se nesumnjivo suprotstavio nazivu postmodernog geografa, ali on je to bio, *malgré lui*, od *Istorije ludila u doba klasicizma* (1961), do svojih poslednjih dela o istoriji seksualnosti *Istorija seksualnosti I-III* (1978–1986). No njegova najeksplicitnija i najprodornija zapažanja o relativnom značaju prostora i vremena ne pojavljuju se u njegovim glavnim objavljenim delima, već skoro neprimetno u njegovim predavanjima i, posle nekoliko sugestivnih pitanja, u dva značajna intervjua: »Pitanja o geografiji« (Foucault, 1980), i »Prostor, znanje i moć« (Rabinow, 1984; videti i Wright i Rabinow, 1982).

Epohalna zapažanja koja se nalaze na početku ovog poglavlja, na primer, prvi put su izneta 1967. u predavanju pod nazivom »Des Espaces Autres«. Ona su skoro dvadeset godina ostala praktično nepoznata, sve do objavljivanja u francuskom časopisu *Architecture-Mouvement-Continuité* 1984, i u prevodu Džeja Miskovjeca (Jay Miskowiec) kao »Of Other Spaces«, u časopisu *Diacritics* (1986). U tim beleškama za predavanje Fuko je izložio svoju ideju »heterotopija« kao karakterističnih prostora modernog sveta koji zamenjuju hijerarhijski »sistem mestâ« srednjeg veka i sveobuhvatni »prostor lokalizacije« koji je Galilej otvorio u jedan ranomoderni, beskrajni i »beskrajno

otvoreni« prostor. Udaljavajući se i od »unutrašnjeg prostora« Bašlarove (Gaston Bachelard) briljantne poetike (1969), i od intencionalnih regionalnih opisa fenomenologa, Fuko je našu pažnju usredsredio na još jedno prostiranje društvenog života, na »spoljašnji prostor«, na stvarni životni (i društveno proizvedeni) prostor mestâ i njihovih međusobnih odnosa:

Prostor u kom živimo, u koji izlazimo iz sebe, baš onaj u kom se događa erozija naših života, našeg vremena, naše istorije, taj prostor koji nas slama i troši i sam je raznorodan. Drugačije rečeno, mi ne živimo u nekoj vrsti vakuuma u kom se mogu nalaziti osobe i stvari, već u nekakvom skupu odnosa koji određuje položaje koji se ne mogu izjednačiti niti na ma koji način hijerarhizovati. (1986, 23; prev. 279)

Ti heterogeni prostori položaja i odnosa – Fukoove heterotopije – konstituišu se u svim društvima, ali poprimaju najrazličitije forme i s vremenom se menjaju, onako kako se »istorija odvija« u svom koherentnom prostiranju. Fuko identifikuje mnogo takvih prostora: groblje i crkvu, pozorište i vrt, muzej i biblioteku, vašariste i »naselje za odmor«, kasarnu i zatvor, muslimanski hamam i skandinavsku saunu, bordel i koloniju. Fuko kontrastira ta »stvarna mesta« sa »suštinski nestvarnim prostorima« utopija koje predstavljaju »društvo dovedeno do savršenstva, ili njegovo naličje«:

Heterotopija ima moć da na jednom stvarnom mestu stavi u naporedan odnos različite prostore i lokacije koji su međusobno nespojivi. (...) Heterotopije u odnosu na ostatak prostora imaju jednu funkciju koja se ostvaruje između dva suprotna pola. Na jednoj strani, one imaju zadatak da stvore prostor privida koji otkriva kako je sav stvarni prostor, sve te lokacije na koje je podeljen život, još mnogo veći privid. Na drugoj strani, one treba da stvore još jedan stvarni prostor, onoliko savršen, besprekoran i dobro uređen koliko je ovaj naš u neredu, loše zamišljen i manjkav. Ovo nije heterotopija privida, već kompenzacije i pitam se nisu li neke kolonije funkcionisale na sličan način. (1986, 5, 27; prev. 283, 285)

Fuko je u tim zapažanjima izložio mnoge opsesivne pravce kojima će se kretati u svom radu, a indirektno je izneo i jedan snažan argument protiv istoricizma – i protiv preovlađujućeg tretiranja prostora u

humanističkim naukama. Fukoov heterogeni i relacioni prostor heterotopija nije ni vakuum koji treba ispuniti kognitivnom intuicijom, niti skladište fizičkih formi koje treba fenomenološki opisati u svojoj njegovoj veličanstvenoj raznolikosti. To je neki drugi prostor, koji će Lefevr opisati kao *l'espace vécu*, aktualno življeni i društveno kreirani prostor, istovremeno i konkretan i apstraktan, prostor društvenih praksi. To je prostor koji retko vidimo zato što je učinjen nejasnim našim bifokalnim pogledom koji prostor tradicionalno vidi ili kao mentalni konstrukt ili kao fizičku formu – dvostruka iluzija o kojoj detaljnije raspravljam u petom poglavlju.

Da bi ilustrovao svoje inovativno tumačenje prostora i vremena i da bi razjasnio neke često konfuzne polemike koje su tim povodom vođene, Fuko se okrenuo tadašnjim raspravama o strukturalizmu, jednom od najvažnijih puteva reafirmacije prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji dvadesetog veka. Fuko je uporno tvrdio da on sam nije (samo?) strukturalista, ali je u razvoju strukturalizma prepoznao jednu drukčiju i prodorniju viziju istorije i geografije, jednu kritičku reorientaciju koja je prostor i vreme povezala na nov i inspirativan način.

Strukturalizam – ili bar ono što je sabrano pod tim poprilično neodređenim nazivom – pokušaj je da se među elementima koji su možda s vremenom bili razdvojeni – uspostavi jedan skup odnosa koji ih postavlja u naporedan položaj, suprotstavlja ili povezuje kako bi se obrazovala neka vrsta konfiguracije. U stvari, nije reč toliko o poricanju vremena koliko o određenom odnosu prema onome što nazivamo vremenom i poznajemo pod imenom istorije. (1986, 22; prev. 227)

Ta sinhronijska »konfiguracija« predstavlja specijalizaciju istorije, stvaranje istorije prepleteno s društvenom proizvodnjom prostora, strukturiranje istorijske geografije.³

Fuko je odbio da svoju ideju prostora projektuje kao antiistoriju, ali njegova istorija je od samog početka bila provokativno specijalizo-

3 Navodno strukturalističko »poricanje« istorije izazvalo je skoro ludački napad na njegove glavne pristalice od onih koji su bili najrigidnije nadahnuti emancipatorskim istoricizmom. Fuko, međutim, zapravo kaže da strukturalizam nije antiistorija, već pokušaj da se istorija sagleda na drukčiji način, kao prostorvremenska konfiguracija, jednovremeno i interaktivno sinhronijska i dijahronijska (da upotrebimo konvencionalnu kategorijsku opoziciju).

vana. To nije bila tek promena metaforičkih preferencija, kao što se često činilo kod Altisera (Louis Althusser) i drugih za koje je strukturalistička etiketa bila mnogo podnošljivija nego za Fukoa. Za njega je to predstavljalo otvaranje istorije prema jednoj interpretativnoj geografiji. Da bi naglasio centralnu važnost prostora za kritičko oko, naročito u savremenom trenutku, Fuko sasvim eksplicitno kaže:

Bilo kako bilo, mislim da je današnja zebnja suštinski povezana sa prostorom, mnogo više nego s vremenom: ovo drugo nam verovatno izgleda samo kao jedan od mnogobrojnih mogućih obrazaca raspodele elemenata raštrkanih u prostoru. (*Isto*, 23; prev. 278)

Fuko više nikada neće biti toliko eksplicitan. Njegovo stanovište je bilo više demonstrativno nego deklarativno, možda zbog toga što je bio uveren da će bar Francuzi razumeti cilj i značaj njegove izrazito specijalizovane istoriografije.

U jednom razgovoru vođenom neposredno pre smrti (Rabinow, 1984), Fuko se prisećao svojih istraživanja u »Drugim prostorima« i gnevni reakcija koje je taj tekst izazvao kod onih koje je svojevremeno nazvao »pobožnim potomcima vremena«. Na pitanje da li je prostor važan za analizu moći, odgovorio je:

Da. Prostor je suštinski važan za svaki oblik društvenog života; prostor je suštinski važan za svako ispoljavanje moći. Uzgred da kažem, sećam se da me je 1966. pozvala jedna grupa arhitekata da napišem studiju o prostoru, o nečemu što sam u to vreme zvao »heterotopijama«, tim jedinstvenim prostorima koje možemo naći u nekim konkretnim društvenim prostorima, čije su funkcije različite, pa čak i suprotne drugim. Arhitekate su radile na tome, a na kraju tog istraživanja neko je uzeo reč – neki sartrovski psiholog – koji me je žestoko napao i rekao da je *prostor* reakcionaran i kapitalistički, dok su *istorija* i *trajanje* revolucionarni. U to vreme, takav apsurdni diskurs bio je sasvim uobičajen. Danas bi se na takvu izjavu svi zacenili od smeha, ali ne i tada.

Ako usred današnjeg smeha – još ne toliko sveopšteg i zacenjujućeg koliko je Fuko mislio da će biti – bacimo pogled unazad, videćemo da se od prvog do poslednjeg teksta Fuko bavio istraživanjem onoga što je nazvao »sudbonosnim ukrštanjem vremena i prostora«. Tek sada počni-

njemo da uviđamo da je to radio nadahnut jednom tek nastajućom perspektivom postistoricističke i postmoderne kritičke humane geografije.

Samo su malobrojni, međutim, uspeli da vide njegovu geografiju, jer on nikada nije prestao da bude istoričar, nikada nije pogazio svoju vernost vladajućem identitetu moderne kritičke misli. Etiketa geografa predstavljala je intelektualnu kletvu, ponižavajuću vezu s jednom akademskom disciplinom toliko udaljenom od velikih zdanja moderne socijalne teorije i filozofije da je izgledala kritički potpuno beznačajna. Iz Fukoa je trebalo izmamiti priznanje o formativnoj privrženosti geografskoj prostornoj perspektivi, potvrdu da je geografija oduvek bila u središtu njegovih interesovanja. To retrospektivno priznanje pojavilo se u intervjuu sa urednicima francuskog časopisa radikalne geografije, *Herodote*, a na engleskom je objavljeno pod naslovom »Pitanja o geografiji« u knjizi *Power/Knowledge* (Foucault, 1980). Fuko je u tom intervjuu proširio zapažanja koja je izneo 1967, ali tek pošto je na to bio primoran pitanjima.

U početku tog razgovora Fuko je bio iznenađen – i rasrđen – pitanjima o tome zašto je toliko dugo prećutkivao značaj geografije i prostora u svojim delima, uprkos obilnom korišćenju geografskih i prostornih metafora. Sagovornici su mu izneli sledeću sugestiju:

Ako je u području vaših istraživanja i iskopavanja geografija nevidljiva ili neuhvatljiva, to je možda posledica smišljenog istorijskog ili arheološkog pristupa koji privileguje faktor vremena. Tako u vašem delu nalazimo strogo poklanjanje pažnje periodizaciji koje je u suprotnosti s neodređenošću vaših prostornih demarkacija.

Fuko je odmah odgovorio zaobilaženjem i skretanjem, vraćajući odgovornost za geografiju svojim sagovornicima (ali sećajući se kritičara koji su mu prebacivali »metaforičku opsednutost« prostorom). No posle daljih pitanja, priznao je (ponovo?) da su generacije filozofa i društvenih kritičara obezvređivale prostor, ponovo potvrdio inherentnu prostornost moći/znanja, i završio s jednim *volte face*:

Uživao sam u ovoj raspravi s vama, jer sam u odnosu na početak promenio mišljenje. Moram da priznam da sam mislio da tražite mesto za geografiju poput onih nastavnika koji se bune kad se predloži neka obrazovna reforma jer se smanjuje broj časova fizike ili muzike. (...) Sada vidim da su

vaša pitanja o geografiji za mene presudna. Geografija je delovala kao podrška, kao uslov mogućnosti prelaska između niza faktora koje sam pokušao da povežem. Tamo gde se radilo o samoj geografiji, tu sam problem ili ostavio otvorenim, ili sam uspostavio niz proizvoljnih veza. (...) Geografija doista mora biti u samom središtu mojih interesovanja. (Foucault, 1980, 77).

Ovde Fukoova argumentacija vrši nov zaokret, od jednostavnog posmatranja »drugih prostora« ka propitivanju porekla »tog obezvređivanja prostora koje je preovladavalo generacijama«. Upravo na tom mestu on iznosi ranije navedeni komentar o postbergsonovskom tretiranju prostora kao pasivnog i beživotnog, a vremena kao obilja, plodnosti i dijalektike.

Tu su, dakle, istraživački sastojci za jedan direktan napad na istorizam kao izvor devalviranja prostora, ali Fuko je imao i drugo na umu. U jednoj indikativnoj parentezi on zauzima integrativni, pre nego dekonstruktivni stav, držeći se i dalje svoje istorije, ali dodajući joj jednu krucijalnu vezu koja će prožeti čitavo njegovo delo: vezu između prostora, znanja i moći.

Svima onima koji brkaju istoriju sa starim shemama evolucije, kontinuiteta života, organskog razvoja, napretka svesti ili projekta egzistencije, korišćenje prostornih termina liči na neku antiistoriju. Ako bi neko počeo da govori u terminima prostora, to je značilo da je neprijatelj vremena. To je značilo, kao što kažu glupaci, da taj »poriče istoriju«, da je »tehnokrata«. Oni nisu razumevali da je utvrđivanje oblika implantiranja, delimitiranja i demarkiranja predmeta, načina tabulacije, organizovanja domena, značilo reljefno ocrtavanje procesa – ne treba ni reći, istorijskih procesa – moći. Prostorna deskripcija diskurzivnih realnosti otvara put analizi povezanih efekata moći. (*Ibid.*)

U tekstu »Oko moći«, objavljenom kao predgovor za *Le Panoptique*⁴ (1977) Džeremija Bentama (Jeremy Bentham), i preštampanom u *Power/Knowledge* (Foucault, 1980, prir. Gordon, 149), Fuko ponovo iznosi svoj ekumenski projekat:

---

4 Reč je o delu Jeremy Bentham, *The Penitentiary Panopticon or Inspection House*, 1787/1791. – *Prim. prev.*

Ostaje da se napiše čitava istorija *prostorâ* – koja bi u isto vreme bila istorija *moći* (oba termina su u množini) – od velikih strategija geopolitike do sitnih taktika prebivališta.

Na taj način, jednim ostrim lateralnim pogledom, Fuko odlaže direktnu kritiku istoricizma, istovremeno zadržavajući svoj prostorni projekat i čuvajući svoje istorijsko stanovište. »Od istoricizma će nas sačuvati istorija«, njegov je optimistički zaključak (Rabinow, 1984, 250).

Na Fukoovu provokativnu specijalizaciju moći vratiću se u kasnijim poglavljima. Za sada, koristim njegovo delo kao ilustraciju jedne skoro nevidljive, ali ipak uticajne karijere u postmodernoj kritičkoj humanoj geografiji, karijere skrivene od otvorenog priznanja da je geografska upornom hegemonijom istoricizma. Još jedna slično prikriivena (istorijska) geografija može se naći u delima Džona Bergera, jednog od najuticajnijih i najinspirativnijih umetničkih kritičara koji danas pišu na engleskom.

Prostor sagledan očima Džona Bergera

Poput Fukoa, i Berger se u skoro svim svojim tekstovima bavi ukrštanjem vremena i prostora. Među njegovim najnovijim radovima jesu drama pod nazivom *A Question of Geography*, i knjiga poezije i proze koja o ljubavi govori vizuelnim jezikom, *And our faces, my heart, as brief as photos* (Berger, 1984). Simbolizujući svoje istrajno uravnotežavanje istorije i geografije, porekla i krajolika, perioda i regiona, Berger otvara ovu neveliku knjigu rečima, »Prvi deo je o vremenu. Drugi deo je o prostoru«. Glavne teme idu tim redosledom: prvi deo naslovljen »Nekad«, drugi deo »Ovde«: nijedan stvarno privilegovan, oba nužno spojena. Ali, bar u jednom od svojih ranijih tekstova Berger pravi eksplicitan izbor, i to je ono na šta želim da usmerim pažnju.

U tekstu koji je i danas možda najneposrednija deklaracija o kraju istoricizma, ovaj prostoru najskloniji vizionar među istoričarima umetnosti – smemo li da ga nazovemo geografom umetnosti? – otvoreno se zalaže za specijalizaciju kritičke misli. U sledećem odlomku iz *Izgleda stvari* (1974, 40), Berger kondenzuje postmoderne geografije u jednu prostorno politizovanu estetiku:

Mnogo se govori o krizi modernog romana. U suštini, to podrazumeva fundamentalnu promenu *načina pripovedanja*. Više nije moguće ispričati celovitu priču koja se kroz vreme odvija sekvencijalno, zato što smo postali potpuno svesni onoga što liniju pripovedanja stalno preseca *lateralno*. Dakle, umesto shvatanja tačke kao beskonačno malog dela prave linije, sada je shvatamo kao beskonačno mali deo beskonačnog broja linija, kao centar jedne zvezde linija. Takvo shvatanje je posledica toga što neprekidno moramo da uzimamo u obzir jednovremenost i prostiranje događaja i mogućnosti.

Bezbroj je razloga što je to tako: količina modernih sredstava komunikacija, veličina moderne moći, stepen lične političke odgovornosti koja se mora prihvatiti za događaje u celom svetu, činjenica da je svet postao nedeljiv, nejednakost ekonomskog razvoja u tom svetu, dubina eksploatacije. Sve to igra ulogu. *Proricanje danas podrazumeva geografsku, a ne istorijsku projekciju; posledice od nas krije prostor, a ne vreme*. Za proricanje je danas neophodno poznavati muškarce [i žene] takve kakvi su u celom svetu u svojoj nejednakosti. Svaki savremeni narativ koji ignoriše ozbiljnost te dimenzije ostaje nepotpun i stiče pojednostavljeni karakter bajke (kurziv i zgrade moji).

Ovaj vispreni odlomak iskače iz jednog ogleda o modernom portretskom slikarstvu u kojem Berger pokušava da objasni zašto se istorijski značaj portreta, koji je u prošlosti tako često bio vizuelna personifikacija autoritativnog porekla i socijalne (klasne) pozicije, tako dramatično promenio u dvadesetom veku. Da bi to pokazao on se okreće analognoj promeni u modernom romanu, promeni u kontekstu značenja i interpretacije koja zavisi od uticaja simultanosti naspram sekvencijalnosti, prostornosti naspram istoričnosti, geografije naspram biografije. Na taj način Berger uspostavlja jedan niz argumenata koji definišu postmoderni zaokret od istorijskih determinacija i uverljivo najavljuju potrebu za eksplicitno spacijalizovanim narativom.

Prvi od tih izričito postmodernih geografskih argumenata zasniva se na priznanju dubokog i krizom izazvanog restrukturiranja savremenog života, čiji su rezultat značajne promene u »izgledu stvari«, a ako mogu da nastavim s oslanjanjem na Bergerove privlačne naslove, i u našim »načinima gledanja« (*Ways of Seeing*, 1972). To restrukturiranje za Bergera podrazumeva temeljno rekonponovanje »načina pripovedanja« koje proizlazi iz nove svesti da moramo uzeti u obzir »jedno-

vremenost i prostiranje događaja i mogućnosti« da bismo razumeli smisao onoga što vidimo. Više ne možemo da zavisimo od priče koja se odvija sekvencijalno, kao stalno akumulirajuća istorija koja maršira u pravoj liniji od zapleta do razrešenja, jer se previše toga događa suprotno matici vremena, previše toga neprekidno lateralno preseca priču. Savremeni portret više nam ne usmerava pogled na neku autoritativnu liniju porekla, na evokacije nasleđa i tradicije i ni na šta drugo. Jednovremenost interveniše i proteže našu tačku gledišta u beskonačnom broju pravaca koji subjekt povezuju s čitavim svetom uporedivih činjenica, usložnjavaju vremenski tok značenja i premošćuju fabulativno nizanje »jedne proklete stvari za drugom«. Novo, novatorsko, danas mora da uključi i eksplicitno geografsku, kao i istorijsku konfiguraciju i projekciju.

Da bi objasnio zašto je to tako, Berger taj restrukturirani narativ oštromno situira u jedan opši kontekst i svest o geografski neravnomernom razvoju, u konstelaciju linija i fotografiju površina, povezujući svaku (i)storiju sa horizontalnošću koja oblikuje pažnju i koja se u svojoj moći, nedeljivosti, eksploataciji i nejednakosti proteže u svim pravcima. Naša neposredna svest o geografski neravnomernom razvoju i oživljeno osećanje o sopstvenoj političkoj odgovornosti za razvoj kao proizvod koji smo kolektivno stvorili, spacijalizuje savremeni momenat i otkriva uvide koje treba izvući iz jednog dubljeg razumevanja savremene krize i restrukturiranja u književnosti i nauci, u našem svakodnevnom životu i u životima muškaraca i žena »takvim kakvi su u celom svetu u svoj svojoj nejednakosti«. Još jednom ponavljam Bergerov provokativni zaključak: Proricanje danas podrazumeva geografsku a ne istorijsku projekciju; posledice od nas krije prostor, a ne vreme.

Za one koji gledaju samo kroz naočare vremena to je poražavajuća tvrdnja. Proističući iz priznavanja dubokog restrukturiranja savremenog života i jasne svesti o geografski (a ne samo istorijski) neravnomernom razvoju, to je jedan izuzetan poziv za novu kritičku perspektivu, za drukčiji način posmatranja sveta u kojem je humana geografija ne samo »važna« već obezbeđuje najproduktivniju kritičku perspektivu.

Ali, pre nego što izvedemo i druge zaključke, ne zaboravimo da spacijalizacija kritičke misli ne mora da projektuje neku simplifikovanu antiistoriju. Kao i kod Fukoa, reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji ne traži antagonističko podređivanje vremena i istorije,

olaku supstituciju i zamenu. To je zapravo poziv za odgovarajuću interpretativnu ravnotežu između, prostora, vremena i društvenog bića, ili, sada to možemo eksplicitnije reći, za ravnotežu između kreiranja humanih geografija, stvaranja istorije i konstituisanja društva. Stoga je tvrdnja da u savremenom kontekstu konsekvence od nas skriva prostor a ne vreme, istovremeno, implicitno priznanje da je istorija do sada bila prihvatana kao privilegovani način kritičkog istraživanja i diskursa, i argument da ta privilegovana pozicija, utoliko što je blokirala uviđanje kritičkog značaja prostornosti društvenog života, više nije primerena. To što se osporava jeste dominacija istoricizma u kritičkoj misli, a ne važnost istorije. Skoro preokrećući Milsovu sociološku imaginaciju naglavce, Berger zapaža da je svaki savremeni narativ koji ignoriše važnost prostorne dimenzije nepotpun i da stiče pojednostavljeni karakter bajke. Tako nas Berger, pridruživši se Fukou, usmerava ka važnom i nužnom restrukturiranju kritičke socijalne misli, ka rekonponovanju koje nas osposobljava da jasnije vidimo dugo skrivanu instrumentalnost humanih geografija, a posebno sveobuhvatnu, sputavajuću specijalizaciju društvenog života povezanu s istorijskim razvojem kapitalizma. Fukoa je njegov put prvenstveno vodio u mikroprostore moći, discipline i nadziranja, u tamnicu, azil, ljudsko telo. Bergerov put i dalje otvara nove načine posmatranja umetnosti i estetike, portreta i pejzaža, slikara i seljaka, u prošlosti (nekad) i sadašnjosti (ovde). Da bi se ta prostorna polja analize kristalizovala i proširila, i da bi se postmoderna kritička humana geografija još snažnije i eksplicitnije primenila na instrumentalno prostiranje kapitalizma, u istorijski narativ se mora ući na nekom drugom mestu i na drukčiji način.

Dekonstrukcija i rekonstituisanje modernosti

U knjizi *Sve što je čvrsto i ustaljeno pretvara se u dim: Iskustvo modernosti* (1982), Maršal Berman (Marshall Berman) istražuje mnogostruke rekonfiguracije društvenog života koje karakterišu istorijsku geografiju kapitalizma tokom poslednjih četiri stotine godina. U središtu njegovog interpretativnog vidokruga nalazi se jedna instruktivna periodizacija raznih koncepata modernosti, od formativnog sukoba šesnaestog veka između »starih« i »modernih«, do savremenih debata koje najavljuju još jednu konceptualnu i socijalnu rekonfiguraciju, još jedno promišljanje pitanja šta znači biti moderan. U tom ulančavanju

modernitetâ leži istorija istoricizma koja sada može početi da se piše iz perspektive postmoderne geografije.

Berman uopšteno definiše modernost kao »način životnog iskustva«, kao kolektivno iskustvo posebnog osećanja »samoga sebe i drugih«, iskustvo »životnih mogućnosti i opasnosti«. U toj definiciji posebno mesto se daje načinima na koje promišljamo i doživljavamo vreme i prostor, istoriju i geografiju, nizanje i jednovremenost, događaj i mesto, neposredni period i okruženje u kojem živimo. Modernost se, dakle, sastoji i od konteksta i od skupa okolnosti. Ona se može razumeti kao specifičnost življenja, bivanja u svetu, u posebnom vremenu i prostoru; kao životni, individualni i kolektivni, osećaj savremenosti. Kao takvo, iskustvo modernosti obuhvata široku mrežu osećanja koja reflektuje specifična i promenljiva značenja tri najosnovnije i najformativnije dimenzije ljudske egzistencije: prostora, vremena i bivstvovanja. Tu leži njena posebna upotrebljivost kao sredstva za novo situiranje debata o istoriji i geografiji u kritičkoj socijalnoj teoriji, i za definisanje konteksta i uslova postmodernosti.

Kao što prostor, vreme i materija razgraničavaju i obuhvataju suštinske odlike fizičkog sveta, tako se i prostornost, temporalnost i društveno biće mogu videti kao apstraktne dimenzije koje zajedno sačinjavaju sva lica ljudske egzistencije. Konkretnije i specifičnije rečeno, svaka od tih apstraktnih egzistencijalnih dimenzija nastaje kao društveni konstrukt koji oblikuje empirijsku stvarnost i istovremeno biva njome oblikovan. Tako prostorni poredak ljudske egzistencije proističe iz (društvene) proizvodnje prostora, konstrukcije humanih geografija koje i reflektuju i konfigurišu bitak u svetu. Slično tome, temporalni poredak se konkretizuje u stvaranju istorije, istovremeno sputanom i sputavajućem u jednoj stalnoj dijalektici koja duže od jednog veka predstavlja glavni ontološki problem marksizma. Da bi se upotpunila nužna egzistencijalna trijada, društveni poredak bitka-u-svetu može se videti kao zavisano od konstitucije društva, produkcije i reprodukcije društvenih odnosa, institucija i praksi. Kako se ta ontološka povezanost prostora-vremena-bivstvovanja konceptualno specifikuje i kako dobija posebno značenje u objašnjavanju konkretnih događaja i pojava, to je generativni izvor čitave socijalne teorije, kritičke ili ma koje druge. On nam obezbeđuje jasan motiv kroz koji možemo da posmatramo međusobnu igru istorije, geografije i modernosti.

Sukcesija modernosti, modernizacije i modernizma

U iskustvu modernosti, ontološko jezgro socijalne teorije postaje specifično i konkretno komponovano u stalno promenljivoj »kulturi vremena i prostora«, da pozajmimo umesnu formulaciju koju koristi Stiven Kern (Stephen Kern) (1983) da opiše duboku rekonfiguraciju modernosti koja se dogodila tokom prethodnog *fin de siècle*.

Negde od 1880. pa do izbijanja Prvog svetskog rata, serija sveobuhvatnih promena u tehnologiji i kulturi stvorila je izrazito nove načine promišljanja i doživljavanja vremena i prostora. Tehnološke inovacije, uključujući telefon, bežični telegraf, rendgenske zrake, film, bicikl, automobil i avion, stvorile su materijalni temelj za tu reorientaciju; nezavisni kulturni događaji kao što su roman toka svesti, psihoanaliza, kubizam i teorija relativnosti, direktno su oblikovali svest. Ishod je bio transformacija svih dimenzija života i mišljenja. (1983, 1–2)

Tokom tog produženog *fin de siècle*, od poraza Pariske komune pa do događaja koji će dovesti do Oktobarske revolucije (da uzmemo nešto drugačije prekretnice), svet se dramatično promenio. Industrijski kapitalizam je preživeo prognoziranu smrt preko radikalnog društvenog i prostornog restrukturiranja koje je i intenziviralo (ili produbilo, kao u rastu korporativnih monopola) i ekstenziviralo (ili proširilo, kao u globalnoj ekspanziji imperijalizma) njegove konačne produkcione odnose i podelu rada. Uspon te nove političke ekonomije kapitalizma pratila je promenjena kultura vremena i prostora, jedna restrukturirana istorijska geografija formirana od razbijenih ostataka starog poretka i ispunjena ambicioznim novim vizijama i projektima za budućnost, dok se sama priroda i iskustvo modernosti – šta je značilo biti moderan – značajno rekonstituisala. Slično rekonstituisanje dogodilo se i u vladajućim formama socijalne teorije, podjednako osetljivim na promenjenu prirodu kapitalističke modernosti. Ali pre nego što se okrenemo tom restrukturisanju socijalne teorije, treba još nešto da izvučemo iz Bermanove konceptualizacije modernosti i prepoznavanja paralelizma između prošlog i sadašnjeg *fin de siècle*.

Kao što su mnogi počeli da uviđaju, oba *fin de siècle* perioda odjekuju sličnim transformativnim, ali ne nužno i revolucionarnim, društveno-prostornim procesima. Kao što se dogodilo pre otprilike jednog

veka, danas postoji jedna složena i konfliktima ispunjena dijalektika koja se razvija između nužne društveno-ekonomske modernizacije podstaknute sistemskim krizama koje pogađaju savremena kapitalistička društva, i odgovarajućeg kulturnog i političkog modernizma čiji je cilj da pronikne u smisao materijalnih promena koje se odvijaju u svetu, te preuzme kontrolu nad njihovim budućim kretanjem. Modernizacija i modernizam međusobno deluju u tim uslovima intenzivirane krize i restrukturiranja da stvore promenljivi i konfliktni socijalni kontekst u kojem sve izgleda kao da je »ispunjeno sopstvenim suprotnostima«, u kojem sve ono za šta se mislilo da je čvrsto i solidno »odlazi u dim«, prema opisu koji Berman posuđuje od Marksa i predstavlja kao suštinsku odliku životnog iskustva modernosti-u-tranziciji.

Modernizacija se može direktno povezati s mnogim i različitim »objektivnim« procesima strukturalnog menjanja koji se vezuju uz sposobnost kapitalizma da se razvija i opstaje, da uspešno reprodukuje svoje temeljne društvene odnose proizvodnje i specifične podele rada, uprkos endogenim tendencijama ka onesposobljavajućoj krizi. Ta definišuća povezanost modernizacije i opstanka kapitalizma je krucijalna, jer analitičari modernosti suviše često izvlače društvenu promenu iz njenog društvenog izvora u načinu proizvodnje da bi istoriju »insceni-rali« u idealizovanim evolucionim modelima. Iz te perspektive, promena se tek tako »događa« u vojničkom maršu modernosti koja zamenjuje tradiciju, u mehaničkoj teleologiji progresa. Modernizacija nije u potpunosti proizvod neke determinišuće unutrašnje logike kapitalizma, ali ona nije ni obeskorjenjena i neizbežna idealizacija istorije.

Kako je ja ovde posmatram, modernizacija je kontinuirani proces društvenog restrukturiranja koji se periodično ubrzava da proizvede značajnu rekonpoziciju prostora-vremena-bivstvovanja u njihovim konkretnim formama, promenu u prirodi i iskustvu modernosti koja proizlazi prvenstveno iz istorijske i geografske dinamike načina proizvodnje. Tokom poslednja četiri stoleća ta dinamika je bila dominantno kapitalistička, kao što je u tom periodu bila i sama priroda i iskustvo modernosti. Poput svih društvenih procesa, modernizacija se neravnomerno razvijala u vremenu i prostoru i samim tim upisala sasvim različite istorijske geografije u različitim regionalnim društvenim formacijama. Ali ponekad, u stalno akumulirajućoj prošlosti, postajala je sistematski sinhrona, jednovremeno utičući na sva dominantno kapitalistička društva. Ta sinhronizacija prekidala je istorijsku geografiju kapitaliz-

ma bar od ranog devetnaestog veka jednim sve prepoznatljivijim makroritmom, u ravnomernim periodima društvenih kriza i restrukturiranja, čije ukupne posledice tek sada počinjemo da razumemo.

Možda se najraniji od tih dugih perioda »globalne« krize i restrukturiranja protezao kroz ono što je Hobsbom (Eric Hobsbawm) nazvao »dobom revolucije« i vrhunac dostigao u burnim godinama između 1830. i 1848–1851. Naredne decenije su bile vreme eksplozivne kapitalističke ekspanzije u industrijskoj proizvodnji, urbanom razvoju i međunarodnoj trgovini, procvata klasičnog, kompetitivnog, preduzetničkog režima akumulacije kapitala i društvene regulacije. No tokom poslednje tri decenije devetnaestog veka, bum se za tada najrazvijenije kapitalističke zemlje u velikoj meri pretvorio u propast kada je Dugačka depresija, kako je bila nazvana, naglasila potrebu za još jednim nužnim restrukturiranjem i modernizacijom, novim »fiksom« za kapitalizam, večnog zavisnika od krize.

Ista toboganska sukcesija krizom izazvanog restrukturiranja koje vodi u ekspanzivni bum, a zatim ponovo u krizu i restrukturiranje, obeležila je prvu polovinu dvadesetog veka, s Velikom depresijom koja je kao eho ponovila konfliktne, opštesistemske padove prošlosti i inicirala tranziciju iz jednog specifičnog režima akumulacije u drugi. I, kao što postaje sve očiglednije, druga polovina dvadesetog veka sledi sličnu opštu putanju, s dužim periodom ekspanzije posle Drugog svet-skog rata i još uvek tekućom, krizama ispunjenom erom pokušaja modernizacije i restrukturiranja koja nas vodi ka sledećem *fin de siècle*. Ritam je postojan i moglo bi se reći da markira vreme kroz bar četiri metamorfičke modernizacije kapitalizma, od tridesetih godina devetnaestog veka do danas.

Najrigoroznije i najsugestivnije analize tog krizom prožetog makroritma u istorijskoj geografiji kapitalizma izveo je Ernest Mandel (Ernest Mandel) (1976, 1978, 1980). Mandel je posebno uverljiv u povezivanju periodičnosti intenzivne modernizacije i serija geografskih restrukturiranja na sličan način obeleženih pokušajima obnavljanja povoljnih uslova za profitabilnu kapitalističku akumulaciju i kontrolu radne snage. Ta mandelovska periodizacija/regionalizacija procesa modernizacije igra važnu ulogu u razvoju i interpretaciji postmodernih geografija.

Berman takođe detaljno opisuje karakteristične odlike koje oblikuju te periodično intenzifikovane modernizacije. On nudi sledeću listu

materijalnih sila koje doprinose restrukturiranju iskustva modernosti kao kolektivnog osećanja »opasnosti i mogućnosti« savremenosti:

- industrijalizacija proizvodnje koja naučno znanje transformiše u tehnologiju, stvara nove životne sredine i razara stare, ubrzava celokupan tempo života, generiše nove forme korporativne moći i klasne borbe;
- ogromni demografski poremećaji koji milione ljudi čupaju iz njihovih vekovnih prebivališta i bacaju preko pola sveta u nove živote;
- brz i često kataklizmičan urbani rast;
- sistemi masovne komunikacije koji se dinamično razvijaju i obuhvataju i povezuju najrazličitije ljude i društva;
- sve moćnije nacionalne države birokratski strukturirane i birokratski kontrolisane, koje neprekidno teže širenju svojih moći;
- masovni društveni pokreti ljudi i naroda koji osporavaju svoje političke i ekonomske vlasti u težnji da steknu kontrolu nad svojim životom;
- konačno, noseći i usmeravajući sve te ljude i institucije, kapitalističko svetsko tržište koje se stalno širi i drastično fluktuiira. (Berman, 1986, 16)

Ovaj zastrašujući katalog upečatljivo slika destruktivnu kreativnost tako usko povezanu i s modernizacijom i s opstankom kapitalizma tokom prethodna dva stoleća. On se, s varijacijama, ponavlja i danas.

Restrukturiranje i modernizacija prekidaju ne samo konkretnu istoriju i geografiju kapitalističkog razvoja, već obeležavaju i promenljivi kurs kritičke društvene teorije. Da bismo uspostavili tu vezu između političke ekonomije empirijskog sveta i sveta teorije, vratićemo se Bermanovoj konceptualizaciji modernizma. U najopštijem smislu, modernizam je kulturni, ideološki i refleksivni odgovor na modernizaciju, a ja bih dodao i odgovor formiranja teorija. On obuhvata jedan heterogen niz subjektivnih vizija i strateških akcionih programa u umetnosti, književnosti, nauci, filozofiji i političkoj praksi koji se oslobađaju dezintegracijom nasleđenog, etabliranog poretka i svešću o projektovanim mogućnostima i opasnostima restrukturiranog savremenog momenta ili spleta okolnosti. U suštini, modernizam je »reaktivna formacija«, kombinovani društveni pokret mobilisan da se suoči s izazovnim pitanjem o tome šta sad da se radi, pošto se kontekst savremenosti bitno promenio. On je, dakle, kulturalna, programatska i kontekstualizovana svest modernosti.

Svaka era ubrzane modernizacije plodan je rasadnik snažnih novih modernizama koji niču u skoro svim područjima diskursa i kreativnosti. Za ovaj narativ posebno su zanimljiva dva »moderna pokreta« koji su se pojavili na prekretnici devetnaestog i dvadesetog veka i definisali odvojene i suprotstavljene oblasti kritičke socijalne teorije, jedan utemeljen u marksističkoj tradiciji, a drugi u više naturalističkoj i pozitivističkoj socijalnoj nauci. Poput drugih modernih pokreta *fin de siècle*, oni su iznikli kao buntovnički kreativni avangardni pokreti koji su sopstvene nasleđene ortodoksije osporili novim osećanjem za ono što treba da se radi. Tradicionalistima tog vremena, okovanim u stare strukture i ograničenja modernosti, ti avangardni pokreti su izgledali kao stanovnici nekog drugog sveta, neke alternativne modernosti, nekog »postmodernog« identiteta u smislu da se on više nije mogao uklopiti u nasleđene i etablirane tradicije.

Lenjinistički marksizam je bio jedan od najuspešnijih modernih pokreta na prekretnici vekova, i predstavljao je okrepjujuće i avangardno restrukturiranje istorijskog materijalizma/naučnog socijalizam kako u teoriji tako i u praksi: modernizovani marksizam koji je značajno promenio svet. Zajedno s mnogim drugim uspešnim modernim pokretima, marksizam-lenjinizam je konsolidovao svoje pobjede u onom delu sveta koji je najviše i promenio. On je toliko ojačao da je mogao da prebrodi veliku ekonomsku krizu sredine veka i Drugi svetski rat, a u drugu polovinu dvadesetog veka je ušao tako snažno ušančen da se više nije mogao opisati kao avangarda. Novo je postalo staro, avangarda je postala stara garda: hegemonika, rigidna, etablirana.

Taj istorijski proces okoštavanja u centru marksizma dvadesetog veka pocepao je pokret i geografski i u pogledu pristupa teoriji i praksi. Konzervativni i istrajno pragmatični »Istočni« mejnstrim prepustio je teorijsku kritiku onome što će biti nazvano zapadnim marksizmom, dovoljno udaljenim od centralnih ortodoksija marksizma-lenjinizma da bi bio uočljiv, ali ipak previše bliskim da bi sam predstavljao neki autonomni moderni pokret.⁵ Upravo iz te »periferne« struje

---

5 Precizno definisanje granica i topografije zapadnog marksizma još je kontroverzno. Moja definicija se uglavnom poklapa s Andersonovom (Perry Anderson) (1976) za period do šezdesetih godina dvadesetog veka, ali je bliža onoj Martina Džeja (Martin Jay) (1984) za kasniji period, tj. obuhvata kontinentalne i anglo-

zapadnog marksizma najzad će proisteći reafirmacija prostora i kritika istoricizma.

Delom kao reakcija na restrukturiranje marksizma došlo je do konsolidacije zapadnih, modernih, ili, s marksističkog stanovišta, buržoaskih socijalnih nauka, do jedne mnogo usitnjenije i fragmentizovanije podele rada od one koja je nastala iz modernizacije marksističke tradicije. Uprkos tome, bilo je i nekih uočljivih sličnosti. Obe struje su nastale iz intelektualnih, političkih i institucionalnih borbi koje su se razvile krajem devetnaestog veka kao suprotstavljene reinterpretacije pitanja kako na najbolji način teoretizovati i izazvati progresivne promene u modernom društvenom poretku (baš kao što su Marks i Kont /Auguste Comte/ pokušali da urade u odgovoru na kraj jedne ranije epohe revolucije, posle prve systemske modernizacije kapitalizma). Socijalne nauke su takođe razvile i jednu unutrašnju podelu između sve ortodoksnije i hegemoniskije centralne tradicije, pretežno zasnovane na instrumentalnom i sve naglašenije pozitivističkom prisvajanju prirodnonaučnih metoda u socijalnoj analizi i teoretizaciji, i skupa kritičkih varijanti koje su se uporno suprotstavljale disciplinarnom okoštavanju, fragmentizovanju i scijentizmu. Ta kritička socijalna nauka delila je sa zapadnim marksizmom još dve odlike: emancipatorski interes za moć ljudske svesti i društvene volje da razbiju sva spoljašnja ograničenja, i kritičko upisivanje te društvene moći, i potencijalno revolucionarnog subjektiviteta u »stvaranju istorije«, u istorijske načine objašnjenja i tumačenja, konfrontacije i kritike.⁶

Tako je *fin de siècle* doneo jednu rekonponovanu kulturu vremena i prostora, i rascepljenu kritičku socijalnu teoriju koja je, u obe najvažnije varijante, bila prožeta snažnom istorijskom imaginacijom. No naše akumulirane istorije teorijske svesti ne govore nam da su modernizmi koji su slavili tu istorijsku imaginaciju istovremeno izazvali u kritičkoj socijalnoj misli i diskursu sve jače potiskivanje i rasipanje

---

američke naučnike levičare, kao i nekoliko posebno uglednih samoproklamovanih nemarksista, uključujući i Mišela Fukoa, čemu je Anderson čini se nesklon.

6 Everet Hjuž (Everett Hughes) (1958) i dalje nudi jedan od najboljih opisa formiranja te socijalno-naučne kontratradicije na prekretnici vekova. Kritička socijalna nauka dvadesetog veka podražava kritičke teorije zapadnog marksizma i u tome što je suviše bliska mejnstrimu da bi se mogla definisati kao odvojen moderni pokret, ali i dovoljno različita da bi uspostavila sopstvene prepoznatljive granice, tradicije i topografiju.

geografske imaginacije, praktično poništavanje prostora vremenom. Sa svoje strane, prećutni trijumf historicizma snažno je tokom poslednjih dvesta godina obeležio zapadnu intelektualnu istoriju.

Podređenost prostora u socijalnoj teoriji: 1880–1920

Tokom poslednjih decenija devetnaestog i prvih decenija dvadesetog veka nastala je izrazito drukčija kultura i svest o prostoru, vremenu i modernosti. Iako možda stvarno životno iskustvo nije izazvalo takvu logičku hijerarhizaciju, činilo se da istorijska imaginacija, na svim nivoima filozofskog i teorijskog diskursa, od ontologije i epistemologije do objašnjenja empirijskih događaja i tumačenja specifičnih društvenih praksi, odlučno zatire osetljivost prema kritičkom značaju humanih geografija. Na kraju ovog perioda, nadmoć historicizma teorijske svesti dosegla je takve proporcije da se generacijama zapadnih marksista i kritičkih socijalnih naučnika i sama mogućnost kritičke humane geografije činila neshvatljivom, ako ne i besmisleno anahronom.

Kao posledica tih događaja, disciplina Moderne geografije, koja se takođe oblikovala krajem devetnaestog veka, bila je istisnuta s kompetitivnog poprišta konstruisanja teorija. Ostalo je još nekoliko usamljenih glasova, ali nekada mnogo značajnija uloga geografske analize i objašnjenja bila je svedena na puko opisivanje dekora u kojem su pravi društveni akteri bili zaokupljeni stvaranjem istorije. Tako je socijalno teoretizovanje palo pod vlast uskog i pojednostavljenog istorijskog materijalizma, lišenog svojih geografski osetljivijih varijanti (kakve su utopijski i anarhistički socijalizam Furijea (Charles Fourier), Prudona (Pierre-Joseph Proudhon), Kropotkina (Пётр Кропоткин) i Bakunjina (Михаил Бакунин), kao i pragmatični teritorijalizam socijaldemokratije); i grupe kompartmentalizovanih socijalnih nauka, od kojih je svaka postajala sve više pozitivistička, instrumentalna (u smislu službenja unapređenju kapitalizma, a ne njegovom transformisanju) i, s retkim izuzecima, sve manje zainteresovana za formativnu prostornost društvenog života kao paradigmu kritičke analize.

Bar u jednoj od disciplinarnih ortodoksija koje su se konsolidovale u ovom periodu, neoklasičnoj ekonomiji Maršala (Alfred Marshall), Pigua (Arthur C. Pigou) i drugih, podređenost prostora je bila tolika da su njeni najuticajniji teoretičari ponosno stvorili viziju jedne depoliti-

zovane ekonomije koja je postojala kao da je čvrsto postavljena na vrh čiode, u nekom fantastičnom svetu praktično bez ikakvih prostornih dimenzija. U neoklasičnoj ekonomiji i drugim varijantama pozitivističke i funkcionalističke socijalne nauke (kao i u nekim verzijama modernog marksizma) stvarna istorija je takođe bila zaustavljena, ali logika vremena u apstraktnom vidu obrađivana je preko ideja uzročno-posledičnih procesa i sukcesivnih promena, u jednoj komparativnoj statici koja se ukorenila u prirodnonaučnim modelima prethodećih uzroka i posledičnih efekata i potrage za nepovezanim i nezavisnim varijablama. To bismo mogli opisati kao mehanicistički temporalizam pre nego istoricizam teorijskog konstruisanja, ali je i on podjednako težio ukidanju prostornosti.

Izvan tih disciplinarnih ortodoksija, u dve glavne struje kritičke socijalne teorije, uticaj istoricizma je usredsredio tumačenje na temporalnu dinamiku modernizacije i modernizma. U Marksovoj političkoj ekonomiji modernizacija je pre svega konceptualizovana u revolucionarnoj tranziciji iz feudalizma u kapitalizam, najepohalnijem od svih društvenih restrukturiranja u istoriji i momentu koji je definisao spoj modernosti sa specifičnim načinom proizvodnje. Svoje kritičko razumevanje kapitalizma Marks je izvukao iz te tranzicije i iz dubokog restrukturiranja koje se dogodilo u epohi revolucija. Ali, u periodu *fin de sièclea* odvijala se još jedna problematična tranzicija koja je, da bi bila teorijski i politički shvaćena, tražila nešto više od Marksovog *Kapitala*. U tumačenju tog procesa modernizacije, njegovih opasnosti ali i njegovih novih mogućnosti, odgovarajući na sve veći uspon monopolskog kapitala, korporativne moći i imperijalističke države, dominantna je postala lenjinistička avangarda.

U tekstovima Lenjina, Roze Luksemburg (Rosa Luxemburg), Buharina (Николай Иванович Бухарин), Троцког (Лев Троцкий) i Bauera (Otto Bauer), ključnih predvodnika rane modernizacije marksizma u dvadesetom veku, postojala je snažna osetljivost za geografska pitanja. Iako se nisu u svemu slagali, njihovi radovi u celini obezbedili su snažan temelj za marksističku teoriju geografski (kao i istorijski) neravnomernog razvoja, teoriju koja se oslanjala, i opsegom i dubinom proširila onaj geografski najinstruktivniji Marksov koncept, koncept sinkretičkog i sinhronog antagonizma između grada i sela, aglomerativnog centra i disperzivne periferije. Pa ipak, marksizam *fin de sièclea* ostao je čvrsto okovan istoricizmom. Pokretački motor

neravnomernog razvoja bio je u suštini istorijski: stvaranje istorije oslobodilačkom borbom društvenih klasa. Geografija tog procesa, kada je uopšte konstatovana, shvatana je ili kao spoljašnje ograničenje, ili kao skoro slučajan ishod. Istorija je bila prevashodni varijabilni sadržatelj; geografija, kako je to Marks ranije kazao, tek nešto više od »nepotrebne komplikacije«. Kao i sam kapitalizam, čini se da je modernu kritiku kapitalizma pokretalo poništavanje prostora vremenom. Te rane teorije imperijalizma kasnije će uskrsnuti da bi pomogle u reafirmisanju prostora u marksističkoj socijalnoj teoriji, više kao čin očajanja nego nadahnuća, uključivanjem jedne od malobrojnih oblasti moderne marksističke misli u kojoj se činilo da geografija nešto znači.

Modernizacija se u kritičkim socijalnim naukama konceptualizovala oko jednog bar prividno sličnog istorijskog ritma i racionalizacije, s početkom u izvorima kapitalizma, preko industrijske revolucije do još jedne problematične tranzicije na kraju devetnaestog veka. Rekomponujući neke od istih izvora koji su nadahnuli Zapadni marksizam, od Kanta i Hegela (Georg Friedrich Hegel) do samog Marksa, kritička socijalna nauka je tu potonju tranziciju karakteristično definisala kao presudni i kategorički prelaz s tradicije na modernost, s *Gemeinschaft* na *Gesellschaft*, s mehaničke na organsku solidarnost. Za najvažnije teoretičare, Modernost (sa velikim M) zaista je došla, konačno i zauvek. Ona je, iznad svega, zahtevala da se razume kao dominantna teorijska i politička referentna tačka, i kod kuće i van nje.

Ono što su marksisti videli kao uspon imperijalizma preko internacionalizacije finansijskog kapitala, kritički socijalni naučnici počeli su da tumače kao zakasnelu difuziju razvoja (kao kapitalističke modernosti) u nerazvijene, tradicionalne, još nepotpuno modernizovane delove sveta. I ovde je primarna bila evrocentrična vizija koja je modernizaciju svugde spajala s istorijskom dinamikom evropskog industrijskog kapitalizma, s onim sto je Fuko nazvao »hlađenjem koje preti svetu«. Ali, dok je marksistička teoretizacija istorije zadržala jedinstven kritički fokus, socijalna nauka je svoj kritički istoricizam predstavila u više različitih verzija: metodološkom individualizmu Maksa Vebera (Max Weber), sociologiji kolektivne svesti Emila Dirke (Émile Durkheim), neokantovskom skepticizmu Georga Zimela (Georg Simmel), intencionalnoj fenomenologiji Edmunda Huserla (Edmund Husserl). U svim tim pristupima izvesna pažnja je poklonjena humanoj geografiji i geografski neravnomernom razvoju društva, ali je ta geografija modernosti

ostala suštinski sporedna, puki refleks društvene modernizacije.

Dok su se dve struje kritičke socijalne teorije nadmetale oko adekvatne interpretacije istorije, osnovni moderni pokreti marksizma-lenjinizma i pozitivističkog socijalnog scijentizma angažovali su se, mnogo pragmatičnije, na njenom menjanju. I jedan i drugi su se objedinili oko različitih odgovora na *fin de siècle* restrukturisanje kapitalizma, stvarajući hegemonске programe društvenog progresa koji će oblikovati političku kulturu sveta tokom čitavog dvadesetog veka. Moderni marksistički pokret za svoju bazu je uzeo revolucionarnu socijalističku strategiju avangardne akcije i kontrolisane teritorijalnosti klasne borbe, strategiju koja će, u pravom trenutku, biti uspešno osnažena događajima u Rusiji. Isto toliko instrumentalna i oportunistička socijalna nauka posvetila se mogućnostima naučno planirane reforme prvenstveno pod egidom liberalne kapitalističke države, vidljive poluge socijalnog usmeravanja koja će, takođe, skoro odmah biti osnažena uspešnim reformama liberalizma u »progresivnoj eri« i, nešto dvosmislenije, u liberalnom socijalizmu povezanom s usponom evropskih socijaldemokratija. Oba ta savremena moderna pokreta biće potresani krizom i sumnjama u okviru svojih odvojenih sfera uticaja tokom Velike depresije i Drugog svetskog rata, ali će u šestu deceniju ući obnovljeni, restrukturirani i još skloniji antagonizmu i hegemoniji.

Ključni argument koji želim da utvrdim u ovom nesumnjivo uopštenom i sveobuhvatnom opisu modernizacije i modernizma jeste sledeći: ne samo da je prostor u kritičkoj socijalnoj teoriji bio podređen, već je i instrumentalnost prostora sve više nestajala iz vidokruga političkog i praktičnog diskursa. Tokom produženog *fin de sièclea*, politika i ideologija ugrađene u društvenu konstrukciju humanih geografija i presudno važna uloga koju je manipulisanje tim geografijama igralo u restrukturisanju kapitalizma krajem devetnaestog veka i njegovoj ekspanziji početkom dvadesetog veka, postale su ili nevidljive ili potpuno mistifikovane, na levisi, desnici i u centru.

Skriiven unutar modernosti koja se uobličavala nalazio se jedan snažan »prostorni fiks«. Na svim nivoima života, od globalnog do lokalnog, prostorna organizacija društva prolazila je kroz restrukturiranje da bi zadovoljila urgentne zahteve kapitalizma u krizi – da otvori nove mogućnosti stvaranja superprofita, da pronade nove načine održavanja društvene kontrole, da stimuliše rast proizvodnje i potrošnje. To nije bio neki iznenadni događaj, i ne treba ga videti kao zavere-

nički, do kraja uspešan ili potpuno neopažen od onih koji su ga iskusi-
li. Mnogi avangardni pokreti *fin de siècle* – u poeziji i slikarstvu, u
pisanju romana i književnoj kritici, u arhitekturi i onome što je tada
predstavljalo progresivno urbano i regionalno planiranje – oštromno
su naslutili instrumentalnost prostora i disciplinujuće efekte prome-
njene geografije kapitalizma. Ali, u okviru konsolidujućih i kodifikuju-
ćih oblasti socijalne nauke i naučnog socijalizma, tvrdokorni istorici-
zam i dalje je potiskivao tu skrivenu specijalizaciju, ostavivši je skoro
potpuno van vidokruga kritičkog istraživanja za sledećih pedeset
godina.

Zašto se to dogodilo nije lako odgovoriti. Kako se dogodilo, to se
tek sada otkriva i detaljnije istražuje. Deo priče o potiskivanju prostora
u socijalnoj teoriji ranog dvadesetog veka verovatno je povezan s
eksplicitnim teorijskim odbacivanjem ambijentalne kauzalnosti i svih
fizičkih ili spoljašnjih objašnjenja društvenih procesa i formiranja ljud-
ske svesti. Društvo i istorija su bili odvojeni od prirode i naivno odre-
đenih ambijenata da bi im bila dodeljena, moglo bi se reći, relativna
nezavisnost društvenog od prostornog. Sprečena da proizvodnju pro-
stora vidi kao društveni proces zasnovan na istoj problematici kao i
stvaranje istorije, kritička socijalna teorija je bila sklona projektovanju
humane geografije na fizičku pozadinu društva, i time omogućila da se
njeni snažni strukturni efekti izbace zajedno s prljavom vodom odba-
čenog ambijentalnog determinizma.

Drugi deo te priče povezan je s modernističkim političkim strate-
gijama tog vremena. Tu je geografija dobila još jedno redukcionističko
tumačenje i bila odbačena, ne kao spoljašnji ambijent već kao kogni-
tivna intuicija. Oni, na primer, koji su težili propasti kapitalizma obi-
čno su u prostornoj svesti i identitetu – u lokalizmu, regionalizmu ili
nacionalizmu – videli opasnu kočnicu usponu ujedinjenog svetskog
proletarijata, lažnu svest inherentno neprijateljsku prema revolucio-
narnoj subjektivnosti i objektivnom istorijskom projektu radničke
klase. Samo je jedna forma teritorijalne svesti bila prihvatljiva – ver-
nost socijalističkoj državi čim ona nastane, ali čak se i to smatralo
samo privremenom strateškom pogodnošću. Oni koji su tražili reform-
ska rešenja za probleme kapitalizma takođe su bili uznemireni lokaliz-
mima i regionalizmima koji bi svojim nestrpljenjem mogli da ugroze
očekivanu širokogrudu moć kapitalističke države i instrumentalne
socijalne nauke. A tu je bila i dodatna pretnja teritorijalnih nacionali-

zama koji su slamali okove imperije i prekidali dotok profita presudnog za »metropolitanske« reforme. I ovde je negovana i očekivana samo jedna forma teritorijalne lojalnosti (nacionalnoj državi), ali nacionalni patriotizam i građanski status obično su se iskazivali u kulturnom, a ne geografskom identitetu i ideologiji, što je još jedan primer inherentno prostornog definisanog kao nešto drugo. Da je i sama država bila društveno proizveden prostor aktivno angažovan u reprodukciji specifične društvene specijalizacije, to se retko uviđalo, i ostalo je upadljivo odsutno u kritičkim socijalističkim i kapitalističkim teorijama države i politike.

Involucija moderne geografije

S dolaskom treće decenije dvadesetog veka, odvojenost moderne geografije i geografa od proizvodnje socijalne teorije bila je skoro potpuna. Tokom većeg dela sledećih pedeset godina, geografsko mišljenje se učaurilo u sebe i izbrisalo čak i sećanje na ranije dodire s glavnim tokovima socijalnog teoretizovanja. Iz te daleke prošlosti stvarno živ ostao je samo duh Imanuela Kanta, a njegova povlašćena utvara je iskorišćena da geografiju kao akademsku disciplinu odvede u još dublju izolaciju. Uostalom, ko bi bolje uvio modernu geografiju u toplu čauru intelektualnog legitimiteta od najvećeg filozofa proteklih vekova koji je tvrdio da je i geograf?⁷

Geografija se u okviru moderne akademske podele rada smestila u poziciju koja ju je odvajala (i racionalizovala njenu odvojenost) od specijalističkih i temeljnih disciplina prirodnih i humanističkih nauka (iz kojih, kako se smatralo, nastaje teorija), ali i od istorije, svog navodno ravnopravnog partnera u popunjavanju, kako je to Kant rekao, »čitavog opsega naše percepcije«. Geografija i istorija bile su način mišljenja, subjektivne sheme koje su koordinisale i integrisale sve čulne fenomene. Ali, s dolaskom treće decenije, stavljanje fenomena u tem-

---

7 Kant se izdržavao držanjem predavanja iz geografije na univerzitetu u Keningbergu skoro četrdeset godina. Svoj kurs je održao četrdeset osam puta, a najčešće je predavao samo logiku i metafiziku. Kant je geografiju – uglavnom fizičku geografiju – smatrao »propedeutikom saznanja sveta« (v. May, 1970, 5). Međusobno zanimljiv prikaz počinje još jednom Kantovom tvrdnjom: »Obnova geografske nauke... stvorice jedinstvo znanja bez kojeg celokupna učenost ostaje samo zbir fragmenata.«

poralni niz (Kantovo *nacheinander*) postalo je za socijalne teoretičare svih boja mnogo značajnije i informativnije od njihovog naporednog postavljanja u prostor (Kantovo *nebeneinander*). Istorija i istoričari preuzeli su krucijalnu interpretativnu ulogu u modernoj socijalnoj teoriji: integrativnu i interdisciplinarnu odgovornost za proučavanje razvoja i promena, modernosti i modernizacije, iskazanu u biografiji pojedinaca, objašnjenju posebnih (istorijskih) događaja, ili burnim transformacijama društvenih sistema. Istoričar kao društveni kritičar i posmatrač i istorija kao privilegovana interpretativna perspektiva postali su bliski i prihvaćeni i u akademskim i u popularnim krugovima. Kao kontrast tome, geografiji i geografima preostali su samo detaljni opisi posledica, ono što su hroničari te discipline nazvali »prostornom diferencijacijom fenomena« (Hartshorn /Charles Hartshorne/ 1939, 1959).

Sredinom veka, izuzetno teorijsko pasiviziranje humane geografije značilo je pad u disciplinarnu involuciju. Malobrojni geografi su tu i tamo davali svoj individualni doprinos teorijskim debatama vođenim u društvenim naukama i naučnom socijalizmu, uglavnom se oslanjajući na trajni značaj fizičke geografije i povremena pozivanja istoričara na ograničena ambijentalna objašnjenja istorijskih događaja. Ali, disciplina se kao celina okrenula u sebe, uzdržavajući se od velikih teorijskih debata kao da je oko nje podignut neki visoki zid.

Sa svojim kantovskim *cogitom* mumificiranim u neokantovskom istoricizmu, moderna geografija se svela na puku akumulaciju, klasifikaciju i teorijski neangažovanu reprezentaciju faktografskog materijala u opisivanju teritorijalne diferencijacije Zemljine površine – na proučavanje posledica, konačnih proizvoda dinamičnih procesa koje su drugi mnogo bolje razumeli. Tako je i geografija tretirala prostor kao područje mrtvog, fiksiranog, nedijalektičkog, nepokretnog – kao svet pasivnosti i premeravanja, a ne akcije i značenja. Precizni paketi takvih geografskih podataka i dalje su bili od koristi državi, i na zapadu i na istoku, za vojnu špijunažu, ekonomsko planiranje i imperijalnu administraciju. Te tri arene, špijunaže, planiranja i administracije, definisale su »primenjenu« geografiju skoro po automatizmu i zacementirale poseban odnos sa državom koji je verovatno nastao još u periodu imperijalističkih istraživanja. Većina najuglednijih geografa iz sredine veka u Sjedinjenim Američkim Državama bila je na ovaj ili onaj način povezana sa obaveštajnim aktivnostima, posebno preko preteče CIA – Office of Strategic Services, a u Stejt departmentu i dalje posto-

ji kancelarija »Geografa«, kao priznanje za predanu i disciplinovanu službu. Radikalni francuski geograf Iv Lakost (Yves Lacoste), jedan od onih koji je intervjuisao Mišela Fukoa o geografiji, svoju knjigu o toj temi je bez ikakvog preterivanja naslovio kao *La Géographie: ça sert, d'abord, à faire la guerre* (Lacoste, 1976).

S obzirom na takvu povezanost s državom, ne iznenađuje što je subdisciplina političke geografije generisala najaktivnije pokušaje teoretizacije. Ideja ser Holforda Makindera (Halford Mackinder) o evroazijskom »centralnom području« kao »geografskom stožeru istorije« (1904), i njegovo aktivno učešće u novom crtanju evropske mape posle Prvog svetskog rata (v. Mackinder, 1919), uspostavili su i legitimisali geopolitiku kao primarni praktični i teorijski fokus humane geografije. To usmerenje će potrajati tokom međuratnih godina, bar dok aberantna epizoda nemačke geopolitike ne primora nefašističke geografe da dvaput razmisle pre nego što previše zađu u oblasti izgradnje političke teorije. Ponovo opečenih prstiju, humana geografija se povukla u mirnije vode pukog opisivanja, dok je politička geografija postala ono što su neki nazvali mrtvajom discipline.

Vraćeno u svoju neokantovsku čauru, objašnjenje humanih geografija je poprimilo nekoliko različitih formi. Jedna je naglašavala staru ambijentalnu tradiciju »čovjek/zemlja« i u vidljivom pejzažu tražila veze između fizičke i humane geografije, bilo preko uticaja okoline na ponašanje i kulturu, bilo preko »uloge čoveka u menjanju lica zemlje« (Thomas, 1956). Druga se koncentrisala na lokacione sheme fenomena, tematski organizovane prema već utvrđenoj klasifikaciji moderne socijalne nauke. Time su definisane specijalizovane oblasti ekonomske, političke, socijalne, kulturne, i mnogo kasnije, bihevioralne ili psihološke geografije, ali, mogli bismo dodati, ne i geografije zasnovane na političkoj ekonomiji. Treći pristup se usmerio na sintetizovanje svega vidljivog kroz opštu i tipično enciklopedijsku regionalizaciju fenomena, pristup koji je većina geografa tog perioda smatrala pravom suštinom discipline. Najzad, istorijska geografija je slobodno krstarila kroz sva tri pomenuta pristupa trasirajući humane geografije prošlosti kao temporalno nizanje prostornih diferencijacija, uživajući u intelektualnoj legitimaciji i moći istorijske imaginacije. Karakteristično za svaku od tih formi geografske analize, od najobičnije empirijske do najoštromnije istorijske, bilo je objašnjenje geografije geografijom, geografska analiza okrenuta u sebe, opis poveza-

nih efekata izvedenih iz procesa čija je dublja teoretizacija ostavljena drugima.

Kako se ta involucija odvijala, tako su glavne struje zapadnog marksizma i kritičke socijalne nauke gubile dodir s geografskom imaginacijom. Bilo je nekoliko malih džepova provokativne geografske analize i teorije koji su opstali kroz taj period prepuštanja prostora: u evolucionističkoj urbanoj ekologiji čikaške škole; doktrinama urbanog i regionalnog planiranja koje su se konsolidovale u međuratnim godinama (v. Friedmann i Weaver, 1979); regionalnoj istoriografiji i pažnji prema ekološkim detaljima francuske škole *Anala* koja je nastavila tradicije Vidala de la Blaša (Vidal de la Blache); među izvesnim američkim i britanskim istoričarima koji su i dalje bili inspirisani Frederikom Džeksonom Tarnerom (Frederic Jackson Turner) i drugim teoretičarima granice, ili Marksovim teorijama imperijalizma; u radovima Antonija Gramšija (Antonio Gramsci) o regionalnom pitanju, lokalnim društvenim pokretima i kapitalističkoj državi. U najvećem delu, međutim, ono što je održavano u životu u tim preostalim džepovima bila je geografska imaginacija u povlačenju produženog *fin de siècle*. Relativno malo novog dodato je posle ranih tridesetih, a čak i sačuvani ostaci prošlosti bili su ukalupljeni u nadirući i sputavajući istoricizam koji je svoju geografiju gurnuo u pozadinu kritičkog socijalnog diskursa.

Bilo kako bilo, skoro svi ti preostali džepovi i njihov uticaj i značaj nestaće tokom Velike depresije i ratnih godina, tako da su nailaskom šezdesetih godina dvadesetog veka njihovi specifično geografski uvidi postali jedva vidljivi. U tom trenutku, s posleratnom obnovom i ekonomskom ekspanzijom u punom jeku širom razvijenog kapitalističkog i socijalističkog sveta, despacijalizacija socijalne teorije čini se da je bila na vrhuncu. Geografska imaginacija bila je kritički ućutkana. Disciplina moderne geografije bila je teorijski uspavana.

Razotkrivanje prostornog zaokreta zapadnog marksizma

Do sada je vrlo malo pisano o despacijalizaciji socijalne teorije do sedme decenije dvadesetog veka. Zvukove tišine je teško registrovati. radovi Perija Andersona (Perry Anderson) (1976, 1980, 1983) pružaju, međutim, izvrstan kritički pregled zapadnog marksizma, pregled koji skoro nesvesno beleži gubitak prostorne svesti mejnstrim marksizma posle Ruske revolucije, i istovremeno utire put, opet ne nužno s tom

namerom, za razumevanje kako je i zašto relevantna prostornost društvenog života ponovo počela da se otkriva krajem sedme decenije. Kao zaključak ovog poglavlja i uvod u sledeće upotrebiću Andersonov rad da bih locirao izvor onoga što će na kraju postati živ i produktivan susret zapadnog marksizma i moderne geografije.

Anderson kaže da se između 1918. i 1968. kristalizovala nova »postklasična« marksistička teorija koja je preusmerila istorijsko-materijalističko tumačenje onoga što sam ja nazvao modernošću, modernizacijom i modernizmom. Ta reteoretizacija je bila geografski neravnomerno razvijena, i našla je najplodnije tle u Francuskoj, Italiji i Nemačkoj, u »društvima u kojima je radnički pokret bio dovoljno jak da uputi istinsku pretnju kapitalu« (1983, 15). U Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama takav revolucionarni izazov nije bio vidljiv, dok je na Istoku rigidni staljinistički ekonomizam ostavljao malo mesta za preusmeravanje i reinterpretaciju. Za Andersona, očevi osnivači te kontrastruje bili su Lukač (György Lukács), Korš (Karl Korsch) i Gramši, a na njihovom tragu su usledile modernije figure Sartra (Jean-Paul Sartre) i Altisera (Louis Althusser) u Francuskoj, Adorna (Theodor Adorno), Benjamina (Walter Benjamin), Markuzea (Herbert Marcuse) i drugih ličnosti povezanih sa frankfurtskom školom u Nemačkoj, i Dela Volpea (Galvano Della Volpe) i Koletija (Lucio Colletti) u Italiji. (Taj latinizovani i frankfurtizovani pokret izmenio je institucionalni i intelektualni teren marksističke teorije, ukorenjujući ga čvršće nego ikad ranije u univerzitetskim odeljenjima i istraživačkim centrima, kao i u obnovljenom interesu za filozofski diskurs, pitanja metode, kritiku buržoaske kulture i takve teme kakve su umetnost, estetika i ideologija (koje su bile smeštene u klasično zanemarene oblasti kapitalističke nadgradnje). Tradicionalnijim infrastrukturnim temama, povezanim s unutrašnjim mehanizmima radnog procesa, borbama na radnom mestu oko društvenih odnosa proizvodnje i »zakonima kretanja« kapitalističkog razvoja, poklanjana je relativno manja pažnja. Isto je važno i za konvencionalnije političke (i, dodao bih, geografske) teme, kao što su organizacija svetske ekonomije, struktura kapitalističke države, i smisao i funkcija nacionalnog identiteta, iako su u odnosu na njih čak i klasični teoretičari često bili ravnodušni.

Po Andersonovom mišljenju, marksizam se, preokrećući put koji je prešao Marks, kretao unazad, od ekonomije preko politike do fokusi-

ranja na filozofiju. Filozofsko razumevanje sveta dobilo je prednost nad njegovim menjanjem. Ali, tokom sedamdesetih godina dvadesetog veka, ta »velika tradicija zapadnog marksizma« »potrošila« se i bila je zamenjena »drukčijim tipom marksističke kulture, prvenstveno okrenute baš onim pitanjima ekonomskog, društvenog ili političkog poretkta kojih nije bilo u njenim prethodnicima« (1983, 20). Taj restrukturirani zapadni marksizam promenio je i geografsku lokaciju, premetivši se iz germanske i latinske Evrope u englesko govorno područje. Kao posledica toga, »tradicionalno najzaostalije zone kapitalističkog sveta, u smislu marksističke kulture, iznenada su u mnogo čemu postale najnaprednije« (Ibid., 24).

Andersonova knjiga *Tragovima istorijskog materijalizma* (*In the Tracks of Historical Materialism*, 1983) predstavlja razmišljanje o njegovim ranijim delima, njegovim uspešnim i ne toliko uspešnim projekcijama sudbine tog restrukturiranog marksizma, njegovog novog interesovanja za konkretno i njegove recentrirane geografije.⁸ Posle uvodnog, ličnog rezimea o »Predviđanju i ishodu«, Anderson se vraća i šire obrazlaže prvenstveno francuske debate o »Strukturi i subjektu« koje su, kako tvrdi, dovele do tekuće krize latinskog marksizma, a zatim daje pregled nemačkog marksizma (fokusiran prvenstveno na Habermasa /Jürgen Habermas/) da bi razjasnio još komplikovanije debate o promenjenim odnosima između »Prirode i istorije«. No skrivena u tim poglavljima nalazi se jedna pobočna priča kojoj se Anderson postepeno približava ali je ne zapaža, jedan novi postmoderni diskurs koji ne teži odbacivanju marksizma kao kritičke teorije, već njegovom otvaranju ka nužnoj i odavno potrebnoj specijalizaciji, ka materijalističkoj interpretaciji prostora koja bi odgovarala njegovom autoritativnom istorijskom materijalizmu.

Ta inicijalna afirmacija postmoderne kritičke humane geografije bila je skoro potpuno ograničena na francusku marksističku tradiciju koja je za prostornu imaginaciju uvek bila otvorenija od svojih anglo-

---

8 Geografski nije nevažno što je *In the Tracks...* izdanje Welles Library Lectures, dakle predavanja koja je Anderson održao 1982. na Kalifornijskom univerzitetu u Irvajnu. Takođe vredi zabeležiti da su ta predavanja, uprkos naglašenom istoricizmu, bila ispunjena sjajnim prostornim metaforama. Svoj rad Anderson opisuje kao »katastarski pregled« promenljivog »terena«, kao istraživanje »uobičajavanja novog intelektualnog krajolika«, kao »izmenjenu mapu marksizma«.

američkih i nemačkih parnjaka. Sartrova »potraga za metodom« u njegovom sve naglašenije marksističkom egzistencijalizmu i Altiserovo antiistoricističko novo čitanje Marksa predstavljali su primarne pretekst(ov)e za tu galsku specijalizaciju. Sartrova marksifikovana fenomenološka ontologija predstavljala je hermeneutiku koja se usredsredila na subjektivitet, intencionalnost i svest informisanih aktera angažovanih ne samo na stvaranju istorije, već i na oblikovanju političke kulture svakodnevnog života u modernom kapitalističkom društvu. Nasuprot tome, Altiserov strukturalizam je naglašavao objektivne uslove i društvene snage koje oblikuju utemeljujuću logiku kapitalističkog razvoja i modernizacije. I Sartr (Jean-Paul Sartre) i Altiser su doprineli usmeravanju posleratnog francuskog marksizma u dva nesložna toka, razdvojena suprotnim shvatanjima odnosa struktura-subjekt, ali su obojica bili specifično prijemčivi za mogućnost specijalizacije.

Kriza francuskog marksizma koju Anderson sa žaljenjem opisuje kao »pokolj predaka«, bila je kriza izazvana gubitkom iluzija i »razbila« je francuski marksizam na mnoštvo fragmenata, brišući ortodoksije neposredne i dalje prošlosti.⁹ Suočen s tom heterogenošću bez presedana, u kojoj su fragmenti leteli na sve strane (uključujući i konfliktno napuštanje marksizma u celosti), Anderson žali zbog simptomatičnog gubitka vere. Sartr će se u svojim poslednjim godinama okrenuti »radikalnom neoanarhizmu«, a Altiser i Nikos Poulantzas (Nicos Poulantzas) očajničkim lamentacijama o odsustvu teorije politike i države u istorijskom materijalizmu. Opčaravajući (i takođe »neoanarhistični«) Fuko – s Deridom (Jacques Derrida) i mnogim drugima – po Andersonovom mišljenju još više će razblažiti i degradirati marksizam, promovišući zaraznu »randomizaciju istorije« i slaveći trijumfalni uspon poststrukturalističke (i, implicitno, postmarksističke) episteme. S veličanstvenom ironijom, međutim, Anderson nalazi jedan značajan izuzetak iz tog »strmoglavog pada« francuskog marksizma:

Nijedna intelektualna promena nikada nije univerzalna. Bar jedan izuzetak, izvanrednog ugleda, izdvaja se iz sveopšteg menjanja pozicija tih

---

9 Videti Lefevrovu (Henri Lefebvre) raspravu o «Le Marxisme éclaté» u *Une pensée devenue monde...faut-il abandonner Marx?* (Lefebvre, 1980), naročito str. 16-19.

godina. Anri Lefevr, najstariji živi predstavnik zapadne marksističke tradicije o kojoj sam govorio, u svojoj osmoj deceniji nije se ni povio ni pokolebao, mirno nastavljaajući da stvara originalna dela na teme koje je levica uglavnom ignorisala. No cena takve postojanosti bila je relativna izolovanost. (1983, 20)

Lefevr kao da je izvučen iz šešira. U svojim ranijim tekstovima Anderson mu poklanja vrlo malo pažnje, i jedva ga pominje u raspravi o savremenom opadanju francuskog marksizma. Šta je to u Lefevrovim delima bilo od tolikog ugleda, izuzetno istrajno i nepokolebljivo originalno? Mislim da je ta možda najmanje poznata i najneshvaćenija od velikih ličnosti marksizma dvadesetog veka, pre svega i pre svih bila oličenje postmoderne kritičke humane geografije, primarni izvor napada na historicizam i reafirmacije prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji. Njegova istrajnost utrla je put mnoštvu drugih pokušaja specijalizacije, od Sartra, Altisera i Fukoa, do Nikosa Pulancasa (1978), Gidensa (1979, 1981, 1984), Harvija (David Harvey) (1973, 1985a, 1985b), i Džejmsona (1984). On je i danas originalan i izuzetan istorijski i geografski materijalista.

Anderson ne uviđa tu kreativnu rekonpoziciju zapadnog marksizma koja se odvijala u velikoj francuskoj dekonstrukciji posle eksplozije u Nanteru 1968. Njegovo tumačenje ključnih figura kakve su Sartr, Altiser i Fuko, olako, kao povlačenje iz politike, odbacuje njihove kreativne, iako ne sasvim uspešne, ontološke bitke sa prostornošću egzistencijalnog bivstva, modernosti i vlasti, i uopšte ne vidi anglofonsku marksističku geografiju koju su podstakli Lefevr i drugi francuski marksisti. Uprkos pažljivoj analizi frankofonih marksističkih tradicija, Anderson je čini se i dalje u stupici »istorijski orijentisane marksističke kulture« anglofonog sveta u kojoj je, po njegovoj tvrdnji, »teorija danas istorija, sa ozbiljnošću i strogošću kakvu nikad ranije nije posedovala; kao što je i istorija podjednako teorija, u svoj svojoj nužnosti, na način koji je ranije tipično izbegavala.« Da je uz istoriju dodao »i geografija«, bio bi apsolutno u pravu.

Preveo Ranko Mastilović

Bibliografija

- Anderson, J. (1980) »Towards a Materialist Conception of Geography«, *Geoforum* II, 171-78. Anderson, P. (1983) *In the Tracks of Historical Materialism*, London: Verso.
- Anderson, P. (1980) *Arguments Within English Marxism*, London: Verso.
- Anderson, P. (1976) *Considerations on Western Marxism*, London: Verso. (Peri Anderson, *Razmatranja o zapadnom marksizmu*, preveo Ivica Strnčević, BIGZ, Beograd 1985.)
- Bachelard, G. (1969) *The Poetics of Space*, Boston: Beacon; prevod: M. Jolas: [izvornik: *La Poétique de l'espace*, Paris: PUF, 1957.] (Gaston Bašlar, *Poetika prostora*, prevela Frida Filipović, Beograd: Kultura, 1969.)
- Berger, J. (1984) *And our faces, my heart, brief as photos*, New York, Pantheon Books.
- Berger, J. (1980) *About Looking*, London: Writers and Readers Publishing Cooperative; New York: Pantheon Books.
- Berger, J. (1974) *The Look of Things*, New York: The Viking Press.
- Berger, J. (1972) *Ways of Seeing*, London and Harmondsworth: British Broadcasting Corporation and Penguin Books.
- Berman, M. (1982) *All That Is Solid Melts Into Air: The Experience of Modernity*, New York: Simon and Schuster; i 1983, London, Verso. (Prevedeni fragmenti: »Petrograd; modernizam nerazvijenosti«, prevela Vera Vukelić, *Marksizam u svetu*, 13/1986, 10-11, 230-342; »Sve što je čvrsto i ustaljeno pretvara se u dim: Marx, modernizam i modernizacija«, prevela Mirjana Pavlović, *Marksizam u svetu*, 13/1986, 4-5, 73-113.)
- Cohen, G.A. (1978) *Karl Marx's Theory of History: A Defense*, Princeton University Press, Princeton.
- Eagleton, T. (1986) *Against the Grain: Essays 1975-1985*, London: Verso.
- Eliade, M. (1959) *Cosmos and History*, New York: Harper.
- Foucault, M. (1986) »Of Other Spaces«, *Diacritics* 16, 22-27 prev. Jay Miskowiec [prevod teksta »Des Espace Autres« .... prvi put objavljenog oktobra 1984 u *Architecture /Mouvement /Continuité* Paris]. (Michel Foucault, »Mesta«, prevela Jasmina Milićević, Beograd, *Delo*, maj-jul 1990, 277-286.)
- Foucault, M. (1980) »Questions on Geography«, u: C. Gordon (prir.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, 63-77.
- Foucault, M. (1978) *The History of Sexuality Volume 1: An Introduction, (Histoire de la sexualité. 1, La volonté de savoir)* prev. R. Hurley, New York; Pantheon. (Mišel Fuko, *Istorija seksualnosti. 1: Volja za znanjem*, prevela Jelena Stakić, Beograd: Prosveta, 1982.)
- Foucault, M. (1977) »The Eye of Power«, [»L'oeil de pouvoir«, uvod u: J. Bentham, *Le Panoptique*, Paris: Belfond; reprint u Gordon (prir.) *Power/Knowledge*].

- Foucault, M. (1961) *Histoire de la folie à l'âge classique*, Paris: Gallimard, [prev. R. Howard: *Madness and Civilization*, London: Tavistock] (Mišel Fuko, *Istorija ludila u doba klasicizma*, prev. Jelena Stakić, Nolit, Beograd 1980.)
- Friedmann, J., and Weaver, C. (1979) *Territory and Function*, Berkeley – Los Angeles: University of California; London; Edward Arnold.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge: Polity Press; and Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, London and Basingstoke: Macmillan; and Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Giddens, A. (1979) *Central Problems in Social Theory*, London and Basingstoke: Macmillan; and Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Giddens, A. (1976) *New Rules of Sociological Method*, New York: Basic Books.
- Harvey, D. (1987) »Flexible Accumulation Through Urbanisation: Reflections on 'Post-modernism', in the American city«, *Antipode* 19, 260-86.
- Harvey, D. (1985a) *The Urbanization of Capital*, Baltimore: Johns Hopkins University Press; and Oxford: Basil Blackwell.
- Harvey, D. (1985b) *Consciousness and the Urban Experience*, Baltimore: Johns Hopkins University Press; and Oxford: Basil Blackwell.
- Harvey, D. (1985c) »The Geopolitics of Capitalism«, u Gregory and Urry (prir.) *Social Relations and Spatial Structures*, 126-63.
- Harvey, D. (1984) »On the History and Present Condition of Geography: an Historical Materialist Manifesto«, *Professional Geographer* 36, 1-11.
- Harvey, D. (1982) *The Limits to Capital*, Oxford: Basil Blackwell; and Chicago: University of Chicago Press.
- Harvey, D. (1981) »The Spatial Fix: Hegel, von Thunen and Marx«, *Antipode* 13, 1-12.
- Harvey, D. (1978) »The Urban Process under Capitalism«, *International Journal of Urban and Regional Research* 2, 101-31.
- Harvey, D. (1977) »Labor, Capital and Class Struggle Around the Built Environment in Advanced Capitalist Societies«, *Politics and Society* 6, 265-95.
- Harvey, D. (1975) »The Geography of Capitalist Accumulation: A Reconstruction of Marxian Theory«, *Antipode* 7, 9-21.
- Harvey, D. (1973) *Social Justice and the City*, Baltimore: Johns Hopkins University Press; and London: Edward Arnold.
- Harvey, D. (1969) *Explanation in Geography*, New York: St Martin's; and London: Edward Arnold.
- Harvey, D. et al. (1987) »Reconsidering Social Theory: a Debate«, *Environment and Planning D: Society and Space* 5, 367-434.
- Hobsbawm, E.J. (1987) *The Age of Empire 1875-1914*, New York: Pantheon.

- Hobsbawm, E.J. (1975) *The Age of Capital 1848-1875*, New York: Charles Scribner's Sons.
- Hobsbawm, E.J. (1962) *The Age of Revolution 1789-1848*, New York: New American Library. (Eric J. Hobsbawm, *Doba revolucije*, prevela Sanja Lovrenčić, Zagreb: Školska knjiga - Stvarnost, 1987.)
- Hughes, H.S. (1958) *Consciousness and Society: The Reconstruction of European Social Thought 1890-1930*, New York: Knopf.
- Jameson, F. (1984) *Sartre: The Origins of a Style*, New York: Columbia University Press.
- Kern, S. (1983) *The Culture of Time and Space 1880-1918*, Cambridge: Harvard University Press.
- Lacoste, Y. (1976) *La Géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre*, Paris: Maspero.
- Lefebvre, H. (1980) *Une pensée devenue monde: faut-il abandonner Marx?*, Paris: Fayard.
- Lefebvre, H. (1976-78) *De l'état*, 4 vols, Paris: Union Générale d'Éditions.
- Lefebvre, H. (1976a) *The Survival of Capitalism*, London: Allison and Busby.
- Lefebvre, H. (1976b) »Reflections on the Politics of Space«, translated by M. Enders, *Antipode* 8, 30-37.
- Lefebvre, H. (1975) *Le Temps des meprises*, Paris: Stock.
- Lefebvre, H. (1974) *La Production de l'espace*, Paris: Anthropos.
- Lefebvre, H. (1973) *La Survie du capitalisme*, Paris: Anthropos.
- Lefebvre, H. (1972) *La Pensée marxiste et la ville*, Paris: Casterman.
- Lefebvre, H. (1971) *Au-delà du structuralisme*, Paris: Editions Anthropos.
- Lefebvre, H. (1970a) *La Révolution urbaine*, Paris: Gallimard. (Anri Lefevr, *Urbana revolucija*, prevela Mirjana Vukmirović-Mihailović, Beograd: Nolit, 1974.)
- Lefebvre, H. (1970b) *Manifeste differentialiste*, Paris: Gallimard.
- Lefebvre, H. (1968a) *La Vie quotidienne dans le monde moderne*, Paris: Gallimard.
- Lefebvre, H. (1968b) *Le Droit à la ville*, Paris: Anthropos.
- Lefebvre, H. (1961) *Fondements d'une sociologie de quotidienneté*, Paris: L'Arche.
- Lefebvre, H. (1946b, reissued 1958) *Critique de la vie quotidienne*, Paris: L'Arche.
- Lefebvre, H. (1946) *L'Existentialisme*, Paris: Éditions du Sagittaire.
- Lefebvre, H., and Guterman, N. (1936) *La Conscience mystifiée*, Paris: Gallimard.
- Löwith, K. (1949) *Meaning in History*, Chicago: University of Chicago Press.
- Mackinder, H. (1919) *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*, London: Constable.
- Mackinder, H. (1904) »The Geographical Pivot of History«, *Geographical Journal* 23, 421-37.

- Mandel, E. (1980) *Long Waves in Capitalist Development: The Marxist Interpretation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mandel, E. (1978) *The Second Slump*, London: Verso.
- Mandel, E. (1976) »Capitalism and Regional Disparities«, *Southwest Economy and Society* 1, 41-47.
- Mandel, E. (1975) *Late Capitalism*, London: Verso. .
- Mandel, E. (1968) *Marxist Economic Theory*, New York: Monthly Review.
- Mandel, E. (1963) »The Dialectic of Class and Region in Belgium«, *New Left Review* 20, 5-31.
- Massey, D. (1984) *Spatial Divisions of Labour: Social Structures and the Geography of Production*, London and Basingstoke: Macmillan.
- May, J.A. (1970) *Kant's Concept of Geography and its Relation to Recent Geographical Thought*, Toronto: University of Toronto Press, Department of Geography Research Publications.
- Mills, C. W. (1959) *The Sociological Imagination*, New York: Oxford University Press. (Rajt Mils, *Sociološka imaginacija*, preveo dr Ratoljub D. Dodić, Beograd: Savremena škola, 1964.)
- Miskowicz, Jay (1984) *Marxism and Totality: The Adventures of a Concept from Lukacs to Habermas*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Popper, K. (1957) *The Poverty of Historicism*, London and Boston: Routledge and Kegan Paul. (Karl Popper, »Beda istoricizma«, prevela Ljubica Strnčević, u: Vladimir Gligorov, prir., *Kritika kolektivizma. Liberalna misao o socijalizmu*, Beograd: Filip Višnjić, 1988.)
- Poulantzas, N. (1978) *State, Power, Socialism*, London: Verso. (Nicos Poulantzas, *Država, vlast, socijalizam*, prevela Dubravka Celebrini, Zagreb: Globus, 1981.)
- Rabinow, P. (ed.) (1984) *The Foucault Reader*, New York: Pantheon Books.
- Rabinow, P. (1984) »Space, Knowledge, and Power«, u P. Rabinow (prir.), *The Foucault Reader*, 239-56.
- Rorty, R. (1980) *Philosophy and the Mirror of Nature*, Oxford: Basil Blackwell. (Richard Rorty, *Filozofija i ogledalo prirode*, preveli Zoran Mutić, Amela Simić i Nebojša Kujundžić, Veselin Masleša, Sarajevo 1990.)
- Thomas, W. (prir.) (1956) *Man's Role in Changing the Face of the Earth*, Chicago: University of Chicago Press.
- Williams, R. (1983) *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*, London: Fontana.
- Wright, G., and Rabinow, P. (1982) »Spatialization of Power: A Discussion of the Work of Michel Foucault«; »Interview: Space, Knowledge and Power«, *Skyline*, 14-20.

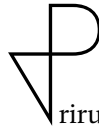

Deanimacija: mape i portreti života kao takvog¹

Uzmite život u svoje ruke! SimLife, genetička igraonica vam dopušta da iz osnova izgradite ekosisteme i date život stvorenjima iz svoje mašte... Na vama je da spasite vrste sa liste ugroženih! Dajte život različitim vrstama u *Biološkoj laboratoriji* i prilagodite njihov izgled uz pomoć programa za uređivanje ikonica.

(oglas u *Sajens njuz* 142, 20, [14. novembar 1992]: 322)

Kreaciona nauka

Priručnik za korišćenje Maksisove kompjuterske igrice *SimLife* počinje rečima predsedavajućeg Vrhovnog suda, Olivera Vendela Holmsa (Oliver Wendell Holmes): »Čitav život je eksperiment.«² Osnovna pravna pouka je ujedno i osnova ovog poglavlja o karikaturnom portretisanju i kartografiji »života kao takvog«. Usmeravam se na oglašavačku, šaljivu i igračku dimenziju genetičkog portretisanja i mapiranja. Glavni koreni tih savremenih praksi su u geometrijskim matricama specijalizacije i individuacije konstruisanim na početku modernog doba u Evropi. Matrice su se pojavile iz instrumentalnih, epistemoloških i estetskih izuma perspektivizma i postale naglašene u narativnom vremenu koje se naziva renesansa. »Perspektivizam zamišlja svet kao »svevideće oko« individue. U prvi plan stavlja optiku kao nauku i sposobnost individue da ono što

-
- 1 Posebno zahvaljujem Sari Frenklin (Sarah Franklin), Helen Votson-Viren (Hellen Watson-Verran), Kerolin Džons (Caroline Jones) i Brunu Laturu (Bruno Latour). Integralna verzija teksta pojavljuje se u mojoj knjizi *Modest_Witnes@Second_Millenum. Female-Man@_Meets_OncoMouse™*, New York, Routledge, 1996. [Tekst Donna Haraway, »Deanimations: Maps and Portraits of Life Itself« preuzet iz *Hibridity and its Discontents – Politics, Science, Culture*, ur. Avtar Brah i Annie E. Coombes, Routledge, London 2000.]
  - 2 Michael Bremer, *SimLife User Manual*, Orinda, Cal., Maxis, Bremer 1992, 9.

vidi reprezentuje u određenom smislu »istinito« u poređenju sa nametnutim istinama mitologije ili religije«. ³ Perspektivizam uključuje tipove tropa koje teško priznaju oni koji ih primenjuju. Htela bih da *iskopam* glavne korene specijalizacije i individuacije da bih videla kako karbon-silicijumsko meso tehnonaučnih tela na kraju drugog hrišćanskog milenijuma dobija svoje semiotičke nutritivne tragove.

U Maksisovim igricama, kao i u životu kao takvom, pravljenje mapa jeste pravljenje sveta. U otpornoj kartezijanskoj mreži konvencije sajberspacijalnosti, korisnici se u igricama podstiču da sebe vide kao naučnike u okviru narativa o istraživanju, stvaranju, otkrivanju, imaginalaciji i intervenciji. Učenje praksi beleženja podataka, eksperimentalnih protokola i osmišljavanja sveta, neopaženo je postalo deo normalizacije subjekta u tehnonauci. Kartografske prakse nas uče da stvaramo projekcije koje osmišljavaju svetove na određeni način i u različite svrhe.

Maksisove igrice pozivaju na čitanje što se izjednačava sa hrišćanskim tumačenjem kreacionističkih diskursa u Postanju. *SimEarth Biblija* je naziv priručnika o strategiji igrice. U biblijskom uvodu čitaocu se kaže da je *SimEarth* »laboratorija na disku za radoznale ljude koji hoće da eksperimentišu«. ⁴ Autor je iskreni hrišćanin u svojim teističkim verovanjima o evoluciji, ali sama igrica i priručnik o strategiji duboko su upleteni u mrežu judeohrišćanskog mimezisa – odnosno, hrišćansku istoriju spasenja – čak i u potpuno sekularnim interpretacijama. To je slučaj i sa perspektivizmom koji je bio kritičan prema zapadnoj i renesansnoj ranomodernoj umetnosti i pravljenju mapa, što je omogućila judeohrišćanska tačka gledanja. Šta je ta »tačka gledanja« bila pre nego što je implozija biologije i informatike, nakon saterivanja u narativno i materijalno prostorvreme, postala »tačka gledanja«. Tačka gledanja je sajberprostorna verzija sekularizovane optičke prakse kreacione nauke.

U uvaženoj kreacionoj nauci nije reč o suprotstavljanju biološkoj evoluciji ili zastupanju specifično božanske kreacije. Kreaciona nauka u Maksisovim igricama, kao i u velikom delu savremene tehnonauke, uključujući molekularnu biologiju, genetski inženjering i biotehno-

---

3 David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, Basil Blackwell, Oxford 1989, 245.

4 Johnny L. Wilson, *The SimEarth Bible*, McGraw Hill, Berkeley 1989, xviii.

giju, na presudan način predstavlja ono najnovije u vodećoj nauci. Sekularni kreacionizam prisutan je u narativima, tehnologijama, epistemologijama, kontroverzama, subjekatskim pozicijama i strepnjama. »Dajte život različitim vrstama u *Biološkoj laboratoriji* i prilagodite njihov izgled uz pomoć programa za uređivanje ikonica«, nagovara *SimLife* oglas. To je jedna vrsta igrice bojenja i oslikavanja koja ispunjava galerije portreta u sajberrodoslovima života kao takvog. U skladu s tim duhom, narativni softver svog teksta nazvala sam »Sim renesansa«. Mene zanimaju zvanične verzije naučnog kreacionizma u živim svetovima posle implozije biologije i informatike.

U istraživanju ovih perspektivnih tehnologija moja tačka gledanja je tačka glavnog aktera i tačka porekla u drami života kao takvog – gen. Ta iskošenost zadaje mi zanimljivu glavobolju za koju krivim bogoliku perspektivu bilo kog samosvrhovitog entiteta. Gen je tema portreta i mapa života kao takvog u konačnoj narativnoj tehnologiji koja odgovara kraju drugog milenijuma. Sociobiolog Ričard Dokins (Richard Dawkins), koji je bio inspiracija kreatorima Maksisovih igrica, objasnio je da je telo samo način na koji gen sam sebe kopira da bi, u određenom smislu, posmatrao sliku samog sebe. »Evolucija je spoljašnja i vidljiva manifestacija diferencijalnog preživljavanja alternativnih replikatora. Geni su replikatori; organizmi i grupe organizama... vozila su u kojima replikatori putuju.«⁵ Puko živo meso je derivativ; gen je alfa i omega sekularnog spasenja drame života kao takvog. Suočenu s ovim jedva sekularnim hrišćanskim platonizmom, obuzima me radoznalost u vezi s područjima gde živi subjekt postaje ne-mrtva stvar.

Život kao takav

Sledeći pravila igre, mutiram termin Sare Frenklin (Sarah Franklin) »život kao takav«.⁶ Instrumentalizacija života odvija se kroz kulturne

---

5 Richard Dawkins, *The Extended Phenotype*, Oxford University Press, London 1982, str. 82. O genu kao sakralizovanom objektu u američkoj kulturi, videti u Dorothy Nelkin i M. Susan Lindee, *The DNA Mistique*, New York, Freeman, 1995, str. 38-57.

6 Sarah Franklin, »The Life Itself«, 9. jun 1993, Center for Cultural Values, Lancaster University. Videti takođe, Sarah Franklin »Life«, u *Encyclopedia of Biotechnics*, New York, Macmillan, u najavi, i »Romancing the Helix«, u *Romance Revisited*, prir. L. Pearce i J. Stacey, Falmer Press, London 1995, 63-67.

prakse – društveno-političke, epistemološke i tehničke. Pod uticajem Fukoa i njegovog pisanja o biomoći i istoriji koncepta života kao takvog, Sara Frenklin analizira kako priroda postaje biologija koja postaje genetika, a celina biva instrumentalizovana u pojedinačnim formama.⁷ »Život, materijalizovan u informaciji i označen genom, istiskuje »prirodu« superiorno otelovljenu i označenu staromodnim organizmima. S tačke gledanja gena, samoumnožavajućeg samopokretača, »celina nije skup delova (nego) delovi stoje za celinu.«⁸ Pre je reč o tome da geni stvarno uopšte nisu *delovi* organskih i sintetičkih baza podataka koje su telo života kao takvog. Postoji druga vrsta stvari, stvari-po-sebi, gde se ne može potvrditi nijedan trop. Genom, totalitet gena u jednom organizmu, nije celina u tradicionalnom »prirodnom« smislu, već skupina entiteta koji su samosvrhoviti i koji su samoreferencijalni. U skladu s ovim stanovištem, geni su stvari-po-sebi izvan živih ekonomija upotrebe tropa. Biti izvan ekonomije upotrebe tropa, znači biti izvan konačnosti, smrtnosti i razlike, biti u području čistog bića, biti Jedno, gde je reč ona sama.

U igri života kao takvog »na vama je da vlastitu vrstu spasete sa liste ugroženih vrsta!«. Ali fetišizam nikada nije bio zabavniji nego sad kad je prisutna proliferacija ne-mrtvih supstituta i surogata. No fetišizam nema samo jednu boju. Priroda, koja je poznata i ponovo napravljena kao Život kroz kulturne prakse shvaćene kao tehnike unutar specifičnih vlasničkih kruženja, od ključnog je značaja za isprepletani argument koji zastupamo Sara Frenklin i ja. Nadam se da bi Marks priznao svoje nezakonite kćerke koje u tekućoj komediji epistemofilije samo podražavaju svog navodnog oca u uterivanju ne-mrtvih stvari u njihovu živu matricu. Marks nas je, svakako, podučio o fetišizmu robe. Fetišizam robe je specifična vrsta materijalizacije istorijskih ljudskih interakcija, kako međusobnih tako i onih sa nemirnim mnoštvom neljudskog, što se u zapadnim konvencijama naziva priroda. U kruženju roba unutar kapitalizma te interakcije se pojavljuju u formi stvari, a pogrešno se tumače kao stvari. Geni kao robne marke ne samo da isti-

7 Michel Foucault, *The Order of Things* (prev. dela: *Les mots et les choses*), New York, Pantheon, 1971; i Michel Foucault, *Histoire de la sexualité. 1, La volonté de savoir*. Barbara Duden, *Disembodying Women*, Cambridge, Mass, Harvard University Press, 1993.

8 Sarah Franklin, »Romancing the Helix«, u *Romance Revisited*, prir. L. Pearce i J. Stacey, London, Falmer Press, 1995, 67.

skuju organizme nego i ljude i različite vrste ne-ljudskog, kao pokretači živosti (*liveliness*). Možete pitati bilo kog pobornika biodiverziteta da li su geni u današnje vreme izvor »vrednosti« i struktura fetišizma robe će se odmah razjasniti.

Fetišizam mape

Mene, međutim, zanima drugi, prikriveni aspekt materijalizacije koji preobražava materijalnu, kontingentnu, ljudsku i ne-ljudsku živost u mape života kao takvog, a onda mapu i njene materijalizovane entitete pogrešno shvata kao umišljen, nedoslovan svet. Zanimaju me one vrste fetišizma koje se vezuju uz reči bez tropa, doslovne svetove, gene kao samosvrhovite entitete. Geografske mape su otelovljenje mnogih vidova istorijskih praksi između specifičnih ljudskih i ne-ljudskih bića. Te prakse konstituišu prostorvremenske svetove; to će reći, mape su, s jedne strane, instrumenti, a s druge, označitelji prostornosti.

Geografske mape mogu, ali ne moraju biti fetiši u tom smislu da se pojavljuju kao netropične, nemetaforične reprezentacije prethodno postojećih »stvarnih« svojstava sveta koja strpljivo čekaju da otpočne zaplet. Pre će biti da su mape modeli sveta oblikovani kroz specifične prakse intervenisanja i načina života i za njih.

Na grčkom jeziku, *tropos* je obrt ili odstupanje; trop označava nedoslovno svojstvo bića ili jezika. Fetiš – kao »supstituti«, odnosno, tropi određene vrste – proizvode karakteristične »greške«; tropi zaklanjaju kako svoju vlastitu konstitutivnu tropičnu prirodu tako i tropičnu prirodu svetova. Fetiš čine doslovnim i na taj način indukuju elementarni materijal i kognitivnu grešku. Fetiš čine da stvari izgledaju jasno i kontrolisano. Kada su nauka i tehnika u pitanju, čini se da je reč o tačnosti, nepristrasnosti, veri, vremenu i novcu da se posao nastavi, a ne o materijalno-semiotičkoj upotrebi tropa i, u tom smislu, izgradnji određene vrste svetova radije nego neke druge. Čini se da su fetišizovane mape u vezi sa stvarima-u-sebi; nefetišizovane mape pokazuju kartografije borbe,⁹ ili, još šire, kartografije ne-nevinih praksi, gde ne mora uvek sve da bude borba.

---

9 Chandra Talpade Mohanty, »Chartographies of Struggle«, u *Third World Women and the Politics of Feminism*, prir. C. Mohanty, A. Russo – L. Torres, University Press, Bloomington Indiana 1991.

Istorija kartografije može ličiti na istoriju nauke i tehnike bez upotrebe figura, ali ne na istoriju »upotrebe tropa« u smislu svetova koji skreću i mutiraju kroz materijalne kulturne prakse gde nisu svi akteri ljudska bića. Može izgledati da je tačnost pitanje tehnike i da nema nikakve veze sa inherentno ne-doslovnim tropima. Čini se da je takav »stvarni« svet koji prethodi praksama i diskursima samo spremište živahnih aktivnosti ljudskog i ne-ljudskog. Spacijalizacija koja se nikada ne završava, proces u kojem se nazire moć, a pokreću ga šareno ukrašena bića, može se fetišizovati kao niz mapa čije mreže na netropski način pozicioniraju prirodno ograničena tela (zemlje, ljude, resurse – i gene) u okvire »apsolutnih« dimenzija vremena i prostora. Mape su fetiši dokle god omogućuju specifičnu vrstu greške koja proces preokreće u netropske, stvarne, doslovne stvari u kontejnerima.

Ljudi koji rade s mapama kao sa fetišima ne shvataju da trope upotrebljavaju na specifičan način. »Greška« ima moćne učinke na formiranje subjekata i objekata. Ti ljudi bi mogli dobro da znaju da je pravljenje mapa od suštinske važnosti za ograničene entitete (zemlju, minerale, stanovništvo itd.) i ponovo ih oboje radi daljeg istraživanja, specifikacije, prodaje, ugovaranja, zaštite ili upravljanja. Ove prakse se mogu shvatiti kao potencijalno kontroverzne i pune želja i ciljeva, ali same mape izgledaju kao pouzdan temelj, oslobođen upotrebe tropa, zagarantovan čistotom brojeva i kvantifikatora, izvan čežnje i zamucivanja. Moglo bi se shvatiti da se pitanja »vrednosti«, odnosno tropa, odnose na odluku da se nauči kako napraviti određenu vrstu mapa i uticati na cilj za koji se karte prave. Ali samo pravljenje mapa i same mape, nastaniće semiotičko polje kao poletni fizičari »kulturu bez kulture«,¹⁰ svet ne-tropski, prostor jasnosti i nezagađene referencijalnosti, kraljevstvo racionalnosti. Ta vrsta jasnosti i referencijalnosti je božji trik. U okviru božjeg trika, mape mogu biti samo bolje ili lošije, tačne ili netačne; ali *one same* ne mogu biti instrumenti za upotrebu tropa ili njihovo taloženje. S tačke gledanja fetišista, mape – i naučni predmeti uopšte – čisto su tehnički i reprezentativni, ukorenjeni u procesima otkrivanja i netropskog imenovanja, potencijalno oslobođeni pristrasnosti. Oni bi kazali: »Naučne mape ne mogu biti fetiši;

---

10 Sharon Traweek, *Beamtimes and Lifetimes*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1988, 62.

fetiški su za primitivce i perverznojake. Ljudi nauke posvećeni su jasnosti; oni nisu fetišisti zaglibljeni u grešci. Moja mapa gena je ne-tropična reprezentacija stvarnosti, odnosno, samih gena.« To je struktura poricanja u tehnonaučnom fetišizmu.¹¹

Na taj način funkcionira greška. Fetišisti verovatno na najgori način – poričući poricanje, uvek iznova izbegavajući tropičnost – i nesvesno – tkivo celokupnog znanja, na pogrešnom mestu prepoznaju »grešku«. Naučni fetišisti, kao što je poznato, grešku smeštaju u nesvodivo tropična područja »kulture«, gde žive primitivci, perverznojaci i drugi nestručni ljudi, umesto u konstitutivnu nesposobnost fetišista da prepoznaju trop koji poriče svoj vlastiti status kao figuru. Po mom mišljenju, kontingentnost, konačnost i razlika – ali ne i »greška« – karakteristični su za nepopravljivo tropičnu, sekularnu živost. Greška i poricanje sadržani su u uvaženoj doslovnosti. Greška je deo doslovnosti »života kao takvog« pre nego neodbranljivog krivudanja živosti i svetovnih tela-u-nastajanju. Život kao takav je psihički, kognitivni i materijalni teren fetišizma. Nasuprot tome, živost je otvorena za mogućnost situiranih znanja, uključujući naučno-tehnička znanja.

Korporealizacija i genetski fetišizam

Mapiranje gena je posebna vrsta specijalizacije tela, možda je bolje nazvati je »korporealizacija«. Ako je fetišizam robe jedna vrsta pogrešnog samoidentiteta, endemska pojava u akumulaciji kapitala, a liberalizacija kategorija jedan vid samo-nevidljivog kruženja skleroze u važnim oblastima naučne epistemologije, koji vid fetišizma je osoben za istoriju korporealizacije u materijalnim i mitskim vremenima Života kao takvog? Cilj ovog pitanja jeste da iščeprika kako relacije i prakse

---

11 V. Helen Watson-Verran, »Re-negotiating What's Natural«, *Society for Social Studies of Science*, New Orleans, 12–15. oktobar 1994 – u vezi s analizom na koji način i prihvaćeni i odbačeni tropi funkcionišu u okviru sistema znanja koje su razvili Evropljani i Aboridžini u Australiji u sporovima oko svojine nad zemljom. Komunikacija u praktičnim okolnostima u kojima se nazire moć čini kodifikaciju, situiranje i mobilizaciju kategorija eksplicitnim za sve strane, menjajući sve i svakog u tom procesu, uključujući same kategorije. Ta vrsta artikulacije podrazumeva fetišizam – ništa neće biti samoidentično. Mape i činjenice se ispostavljaju tropičnim do srži i *zbog toga* delom sazajnih praksi. Ova analiza važna je za razumevanje proizvodnje znanja uopšte, uključujući prirodne nauke.

bivaju pogrešno shvaćene kao netropične – stvari-po-sebi na načine koji nešto znače za živost ljudskog i ne-ljudskog.

Da bismo razvrstali analogije i disanalogije, vratimo se nakratko fetišizmu robe. Mađarski marksistički filozof Đerđ Lukač je ovu vrstu materijalizacije definisao na sledeći način: »U njoj je osnovi da odnos između ljudi poprima karakter stvari i na taj način postiže »fantomsku objektivnost«, autonomiju koja izgleda tako strogo racionalno i sveobuhvatno da briše svaki trag svoje fundamentalne prirode: odnos između ljudi.«¹² Marks je definisao fetišizam robe kao »objektivnu pojavu društvenih karakteristika rada«. ¹³ Korporealizacija se, međutim, ne može svesti na kapitalizaciju ili komodifikaciju.

Korporealizaciju određujem kao ukrštanje ljudskog i ne-ljudskog u raspodeljenom, heterogenom radnom procesu tehnonauke. Ne-ljudsko je kako ono što su napravila ljudska bića, odnosno mašine i druga oruđa, tako i ono što se dogodilo nezavisno od ljudske manufakture. Proces rada rezultirao je specifičnim materijalno-semiotičkim telima – ili prirodnotehničkim predmetima znanja i praksi – poput ćelija, molekula, gena, organizama, virusa i ekosistema. Proces rada od ljudskih bića pravi osobenu vrstu subjekata koji se nazivaju naučnici. Tela su »stvarna« i ništa u vezi sa korporealizacijom nije »samo« fikcija. Ali korporealizacija je tropična i istorijski specifična u svakom sloju svog tkiva.

Ćelijski organizmi i geni nisu »otkriveni« u vulgarno realističkom smislu; ali nisu ni izmišljeni. Tehnonaučna tela poput biomedicinskih organizama jesu čvorišta koja se zamrzavaju pred interakcijama kada svi akteri nisu ljudska bića, nisu samoidentični, nisu »mi«. Svet se oblikuje na specifičan način i ne može se oblikovati na bilo koji način; korporealizacija je kontingentna, fizička, tropična, istorijska i interaktivna. Korporealizacija uključuje institucije, narative, zakonodavne strukture, ljudski rad izdiferenciran kroz moć i mnoge druge stvari. Procesi »unutar« tela su, kao kaskade akcija koje konstituišu organizam ili konstituišu igru gena i drugih entiteta koji čine ćeliju – interak-

12 George Lukács, *History and Class Consciousness*, (originalni naslov: *Geschichte und Klassenbewußtsein*, prev. Rodney Livingstone), Cambridge, Mass MIT Press, 1971, str. 83.

13 Karl Marx, *Capital (Das Kapital)*, tom I, prev. Ben Fowkes, Random House, New York 1976, 176.

cije, a ne zamrznute stvari. Svet poput »gena« specifikuje mnogolike nizove interakcija između ljudskog i ne-ljudskog u istorijski kontingentnom, praktičnom radu koji proizvodi znanja. Gen nije stvar, još manje »glavni molekul« ili samosadržani kod; naprotiv, »gen« označava čvorište istrajnog delovanja gde se susreće mnogo učesnika, ljudskih i ne-ljudskih.

Fetišizam robe je definisan tako da su samo ljudska bića stvarni akteri čije je društveno odnošenje prikriveno u formi materijalizovane robe. Kad je reč o »korporealnom fetišizmu«, međutim, ili specifičnije, genskom fetišizmu, u pitanju je pogrešno shvatanje *heterogenog* odnošenja kao učvršćene, naizgled objektivne stvari. Stoga su »objektivnost«, kako je definiše Sandra Harding¹⁴ (Sandra Harding), i situirano znanje, kako ga definišem ja, izgubljeni u pseudoobjektivnosti genskog fetišizma ili u bilo kojoj vrsti korporealnog fetišizma koji poriče aktivnost i rad neophodan da bi se tehnonaučna materijalno-semiotička tela održala u svetu. Gen kao fetiš jeste fantomski objekt poput robe i za razliku od nje. Genski fetišizam uključuje »zaboravljanje« da su tela čvorišta u interakciji mreža, zaboravljanje tropičnog svojstva svih naučnih znanja. Moje tvrđenje o situiranom znanju i genskom fetišizmu i samo može postati učvršćeno i dogmatsko, može naizgled opstajati po sebi i za sebe, izvan artikulacija koje ga čine smislenim. Drugim rečima, kada se izostavi ono što odstupa i zapinje, filozofski proces je isto toliko fetišistički koliko i redukcionistički. I naučnici, kao i oni koji to nisu, mogu biti genski fetišisti; a američka kultura unutar i izvan laboratorija puna je znakova fetišizma, ali i otpora tom fetišizmu.

Uz malu pomoć Marksa (Karl Marx), Frojda i Vajtheda (Alfred North Whitehead), dopustite da sa prethodnih stranica brzo pređem na ono što je do sada ostalo nerazrešeno; naime, na preplitanje tri niti – ekonomske, psihoanalitičke i filozofske – u genskom fetišizmu koji korporealizuje »život kao takav« preko simptomatskih praksi u molekularnoj genetici i biotehnologiji, na primer, u Projektu ljudskog genoma (medicini), biodiverzitetskoj perspektivi gena (ekologija i industrija), transgenici (poljoprivreda i farmacija). Ne mislim da naučnici ili neki drugi ljudi u ovim oblastima nužno praktikuju genski fetišizam. Nema potrebe da korporealizacija bude fetišizovana, nema potrebe da

---

14 Sandra Harding, *Whose Science? Whose Knowledge*, Cornell University Press, Ithaca 1991.

nastani kulturu bez kulture niti prirodu bez prirode. U rasprostranjenim epistemološkim, kulturnim, psihološkim i ekonomsko-političkim uslovima, međutim, fetišizam je uobičajeni sindrom u tehnonaučnim praksama.

Potrebno je malo mašte da bi se ušlo u trag fetišizmu robe u transnacionalnom cirkulisanju tržišta gde su geni, te zlatne makromolekularne stvari-po-sebi od 24 karata, izgleda same sebi izvor vrednosti. Ova vrsta genskog fetišizma počiva na poricanju svih prirodnodruštvenih artikulacija i posredničkih odnosa između istraživača, farmera, radnika u fabrici, pacijenata, onih koji odlučuju u politici, molekula, modela organizama, mašina, šuma, semena, finansijskih instrumenata, kompjutera i mnogo čega drugog što od gena stvara materijalno-semiotičko biće. Nema ničeg izuzetnog u genetskom fetišizmu robe gde usmerenost na područje razmene prikriva područje proizvodnje. Jedini amandman koji stavljam Marksu jeste da se isto tako seti i neljudskih aktera.¹⁵ Gen je objektiviziran u svim svojim prirodnodruštvenim (jedna reč) artikulacijama i preko njih; i nema ničeg lošeg u tome. Takva objektivacija je građa stvarnih svetova. Gen je, međutim, fetišizovan onda kada izgleda da je sam sebi izvor vrednosti; a ta vrsta fetišobjekata jeste građa kompleksnih grešaka, poricanja i odricanja.¹⁶

---

15 Videti Michael Flower i Deborah Heath, »Anatomo-Politics: Mapping the Human Genom Project«, *Culture, Medicine, Psychiatry* 17, 1993, 17–41 – za semiotičko-materijalne pregovore koji učvršćuju »konsenzus DNK sekvenciranja« kojim je otpočeo ljudski genom.

16 Reč »fetiš« ukorenjena je u i Marksu i Frojdu zajedničkoj grešci i poricanju kolonijalnog i rasnog tipa, gde su »Zapadnjaci« pretpostavili da su prvobitni ljudi pogrešno shvatili objekte kao realno otelovljenje ili prebivalište duha i moći. Fetišizam je bio, tvrdili su ti racionalni posmatrači, jedna vrsta izmeštene konkretnosti i zavisio je od slabe moći prvobitnih ljudi da apstraktno misle i njihovih prvobitnih formi religijskih ubeđenja. »Primitivni« fetiši odnosili su se na »magijsko mišljenje«; odnosno, ticali su se potentnosti želja, gde je želja pogrešno shvaćena kao prisustvo sopstvenog referenta. Antropolozi su odbacili ovu doktrinu fetišizma, ali su racionalizacije, davanje konotacija nerazvijenom, iracionalnom i patološkom, još prisutne u mnogim oblastima. Ironija doktrine »primitivnih« fetiša u tome je što, ako se prati Vajthedovo objašnjenje »zablude o pogrešno lociranoj konkretnosti« što dolazi iz verovanja u jednostavnu lokaciju, u pred-postojeće objekte van odnosa i bez posmatrača, i metafiziku supstancije sa primarnim i sekundarnim svojstvima, onda su deca naučne revolucije prvi, a možda i jedini ozbiljni fetišisti sveta, čije su najčudnovatije apstrakcije shvaćene kao sama realnost. Videti Whitehead, *Science and the Modern World*, Mentor, New York 1948, prvi put obj. 1925, 41–56.

Najsnažniji argument koji treba da pružim jeste da u genskom fetišizmu postoji psihoanalitičko svojstvo, bar u kulturološkom, ako ne u ličnom psihodinamičkom smislu; ali na to me primorava dokaz. Prema Frojdu, fetiš je objekat ili deo tela upotrebljen da bi se postiglo libidinalno zadovoljstvo. U klasičnoj psihoanalitičkoj priči o strahu od kastracije u razvoju muškog subjekta, fetišizam se tiče specifične vrste balansiranja između znanja i verovanja. Fetišista-u-nastajanju koji, da bi zaplet funkcionisao, mora biti dečak, u ključnom momentu spazi da majka nema penis, ali ne može da se suoči s tom činjenicom zbog užasnog nadolazećeg straha pred mogućnošću da i sam bude kastriran. Dečak ima tri mogućnosti – da postane homoseksualac i da nema nikakve veze sa zastrašujućim kastriranim bićem koje se naziva žena, da prevaziđe celu stvar na preporučeni edipovski način, ili da obezbedi upotrebljivu zamenu za penis (fetiš) koja zauzima to mesto kao objekat libidinalne želje. Fetišisti i znaju i ne znaju da fetiš nije ono što bi morao biti da bi se suzbila anksioznost zbog svekastrirajućeg subjekta.

Prema Frojdu, zamena za penis je objektivacija svojstvena procesu poricanja majčine (stvarne) kastracije. Fetiš je odbrambena strategija. »Recimo to jednostavno: fetiš je supstitut za falus žene (majke) u šta je dečak nekada verovao i što ne želi da napusti – znamo i zašto.«¹⁷ Ili, kao što kaže Lora Malvi (Laura Mulvey): »Fetišizam, opšte uzevši, podrazumeva pripisivanje samodovoljnosti i autonomnih moći objektu koji je očigledno dobijen od »muškarca«[...] Fetiš je, međutim, ophrvan krhkošću mehanizama koji ga održavaju [...] Znanje nezamenljivo lebdi na krilima svesti.«¹⁸ Fetišista nije psihotičan; on zna da je njegov surogat upravo to. On se ipak jednako investira u svoj moćni objekat. Fetišista, svestan da ima supstitut, još veruje u svoju potentnost i doživljava je; on je zarobljen realnim učinkom koji proizvodi slika koja i sama podražava njegov strah i želju.

Budući da se tehnonauka, osim ostalog, tiče priča, Frojdovo objašnjenje fetišizma osvetljava jedan aspekt fiksacija i odricanja neophodnih za verovanje u »život kao takav«. Život kao takav zavisi od uklanjanja

17 Sigmund Freud, »Fetishism« u *Sexuality and Psychology of Love*, prir. P. Reff, New York, Collier, 1963, 205, (Prvi put obj. 1927: »Fetischismus«, u: Freud, Sigmund, *Studienausgabe* Band III.)

18 Laura Mulvey, »Some Thoughts on Theories of Fetishism in the Context of Contemporary Culture«, *October 65* (leto, 1993): 3-20, str. 7.

nja proizvodnih aparata i artikulišućih odnosa koji nadoknađuju sve objekte pažnje, uključujući gene; on se oslanja i na poricanje strahova i želja u tehnonauci. Čini se da je poricanje i uskraćivanje teško izbeći u formiranju subjekata uspešnih molekularnih genetičara kada se realnost mora sagledati kao ono što potkrepljuje specifične prakse intervenisanja ugrađenih u naučna znanja.

Čudan čin balansiranja verovanja i znanja, što je dijagnoza fetišizma, zajedno sa kaskadama mimetičkog kopiranja praksi koje prate fascinaciju slikama, očigledan je u biotehnološkim artefaktima – uključujući priručnike, reklame, editorijale, istraživačke izveštaje, nazive konferencija i drugo. Verovanje u samodovoljnost gena kao »glavnih molekula«, ili kao materijalne osnove života kao takvog, ili koda svih kodova, ne samo da opstaje, nego i preovlađuje u libidinalnom, instrumentalno-eksperimentalnom, eksplanatornom, književnom, ekonomskom i političkom ponašanju u smislu saznanja da geni nikada nisu sami, da su uvek deo interfakcijskog¹⁹ sistema. Taj sistem obuhvata, kao svoj minimum, proteinsku arhitekturu i enzime ćelija kao jedinice strukture i funkcije, a, takođe, i celokupan aparat proizvodnog znanja koji konkretizuje (objektivizira) interakcije i istorijski specifične forme »gena« i »genoma«. Ne postoji nešto poput neartikulisane informacije – u organizmima, kompjuterima, telefonskim linijama, jednačinama, ili bilo gde drugde. Kao što kaže biolog Ričard Levontin (Richard Lewontin): »Prvo, DNK nije samoreproduktivna, drugo, ona ništa ne pravi, i treće, ona ne determiniše organizme.«²⁰ To znanje, sasvim pravoverno u biologiji, činjenica je koja diskurs o »sebičnom genu« i »glavnom molekulu« čini simptomatičnim za nešto što je pogrešno na nivou onoga što bi se moglo nazvati »nesvesnim«.

No, ako se već pozivam na Frojdovu priču, potreban mi je čin balansiranja između znanja i verovanja, čin koji uključuje pretnju potentnosti i celovitosti u ključnim momentima formiranja subjekta. Da li genski fetišizam može biti tako konstruisan da uključi tu vrstu dinamike? Ostavljajući po strani individualnu psihoseksualnu dinamiku, usredsređujući se na društvenoistorijski predmet genetskog znanja, mislim da takvo jedno objašnjenje ima smisla, bar kao analogija.

19 interfakcional, *engl.*, složenica koja označava interfejs u interakciji. – *Prim prev.*

20 Richard Lewontin »The Dream of the Human Genom«, *New York Review of Books*, 28. maj 1992: 3-40, str. 33.

Najpre, međutim, moram da preformulišem Frojdovo objašnjenje da bih tvrdila da je ono što je on mislio bilo tačno samo za posedovanje »falusa«, tog označitelja kreativne celovitosti i moći. Frojd je mislio da ga žene zaista nemaju; to je bila jednostavna činjenica s kojom fetišista nije mogao da se suoči. Oslanjam se na feminizam da bih insistirala na snažnijem objektivnom tvrđenju, naime, da su žene celovite, potentne i »nekastrirane«. Celovitost ovde označava unutrašnju artikulisanost, nesvodivost na stvar-po-sebi u svetom, sekularnom ili psihoanalitičkom smislu. Frojd nije bio u pravu, čak i kada je na ispravan način tumačio mnoge simboličke strukture u uslovima u kojima dominiraju muškarci. Frojd i još nekolicina valjanih muškaraca (i žena) su, naposletku, pobrkali penis i falus.

Moja ispravka je neophodna da bi se napravila analogija sa genskim fetišizmom. Organizmi su »celoviti« u specifičnom nemističnom smislu; to će reći, naime, organizmi su čvorišta u mrežama dinamičkih artikulacija. Ni organizmi ni ono što ih čini nisu stvari-po-sebi. Sveti ili sekularni, svi samosvrhoviti entiteti su odbrane, alibi, izgovori, supstituti – izmiču kompleksnosti materijalno-semiotičkih objektivacija i aparata telesne proizvodnje. U mojoj priči, genski fetišista »zna« da je DNK, ili život kao takav, surogat, ili, u najboljem slučaju, uprošćavanje koje se odmah degeneriše u lažnog idola. Supstitut, život kao takav, jeste odbrana za fetišistu koji je duboko investiran u obrt u odnosu na znanje o aktuelnoj kompleksnosti i uklopljenosti svih objekata, uključujući gene. Fetišista, na kraju, veruje u kôd svih kodova, u knjigu života, pa čak i u potragu za gralom. Samo donekle u šali, vidim molekularnog biologa fetišistu očaranog supstitutom za falus, pukim penisom nazvanim gen koji brani kukavičkog subjekta od suviše zastrašujućeg prizora upornih materijalno-semiotičkih artikulacija biološke realnosti, da ne pominjemo prizor šireg horizonta koji vodi u ono realno u tehnonauci. Možda je priznanje da »prvo, DNK nije samoreproduktivna, drugo, ona ništa ne pravi i treće, ona ne determiniše organizme«, suviše preteće za sva investiranja, libidinalna i druga, to što je danas u igri u materijalno-semiotičkim svetovima molekularne genetike. Fetišista, dakle, vidi gen po sebi u gelovima, razmazima i kompjuterskim ispisima u laboratoriji i »zaboravlja« prirodno-tehničke procese koji proizvode gen i genom kao predmet opšteg slaganja u stvarnom svetu. Čin balansiranja između znanja i verovanja fetišiste još uvek se odigrava u teatru tehnonauke.

Treća nit u mojoj spirali genskog fetišizma proistekla je iz onoga što je Vajthed nazvao »zabludom o pogrešno lociranoj konkretnosti«. ²¹ Vajthed prevazilazi preispitivanje još uvek zapanjujućeg ulančavanja teorijskog, matematičkog i eksperimentalnog razvoja, što je obeležilo sedamnaesti vek u Evropi kao »vek genija«, i u prvi plan iznosi važnost istorije zapadnih prirodnih nauka u dva načela: 1) jednostavna lokacija u prostoru/vremenu, i 2) svojstva supstancija, naročito primarna svojstva određena njihovim podvrgavanjem numeričkim, kvantitativnim analizama. To su bila fundamentalna uverenja sedamnaestog veka i kasnijih zapadnih praksi specijalizacije, uključujući kartografiju, a uloga ovih načela u istoriji filozofskih i naučnih mehanizama nije nikakva novost. Vajthed je pisao 1925. godine, kada su mehanizam, dualnost čestice-talasi, princip kontinuiteta i jednostavne lokacije, bili u plodonosnom propadanju u fizici već decenijama. To datira od sredine devetnaestog veka, od konvencionalnih Maksvelovih (James Maxwell) jednačina koje su bile u osnovi teorije elektromagnetnih polja i nastavlja se razvojem kvantne fizike tokom dvadesetih i tridesetih godina XX veka, a povezano je kako sa radom Nilsa Bora (Niels Bohr) na mehanici talasa, tako i sa radom Alberta Ajnštajna (Albert Einstein) na svetlosnom kvantumu, osim ostalih ključnih transformacija fizičke teorije.

Vajthed nije sporio upotrebljivost pojma jednostavne lokacije, kao ni pažnju usmerenu na primarna svojstva jednostavnih supstancija – osim ukoliko ove apstraktne logičke konstrukcije nisu pogrešno shvaćene kao »konkretno«. Iako može zvučati tajanstveno u Vajthedovoj terminologiji, pojam »konkretno« za njega ima precizno značenje, a odnosi se na pristup »aktuelnim entitetima kao srastanju prehenzija (*prehensions*)«. Ističući procesnu prirodu realnosti on je aktuelne entitete nazivao aktuelnim prilikama (*occasions*). Objektiviziranje se tiče načina na koji se »potencijalnost jednog aktuelnog identiteta realizuje u drugom aktuelnom entitetu«. ²² Prehenzije mogu biti fizičke ili konceptualne, ali takve artikulacije, ili pak to što dopiru jedne do drugih, u tkivu sveta konstituišu najosnovnije procese po Vajthedu. Oslanjam se na Vajthedovu analizu da bih rasvetlila načine na koje genski fetišisti

21 A. N. Whitehead, *Science and the Modern World*, Mentor, New York 1948, prvi put obj. 1925, 52.

22 A. N. Whitehead, *Process and Reality*, New York, Free Press [1929], 1969, 28.

pogrešno shvataju apstrakciju gena kao konkretne entitete i »prilike« koje ispunjavaju biološki svet.

Prema tome, genski fetišizam se sastoji od ekonomsko-političkog *poricanja* koje smatra da je roba izvor vlastite vrednosti, pri čemu se prikrivaju društveno-tehnički odnosi između ljudskog i ne-ljudskog koji generišu kako objekte tako i vrednosti; *uskraćivanja*, na koje upućuje psihoanalitička teorija, što glavni molekul zamenjuju mnogo adekvatnijom reprezentacijom jedinica ili osa biološke strukture, funkcije, razvoja, evolucije i reprodukcije; i filozofsko-kognitivne *greške* koja pogrešno shvata potentne apstrakcije kao konkretne entitete, pri čemu su oni sami događaji u procesu. Fetišisti su se višestruko uložili u sve ove supstitucije. Ironija je da genski fetišizam podrazumeva tako razrađene surogate, odstupanja i supstitute, kada bi gen, kao garant života kao takvog, trebalo da označava autoteličnu stvar po sebi, kôd svih kodova. Izbegavanje da se prizna neumoljiva tropična priroda življenja i označavanja nikada nije podrazumevala tako čudesan prizor kao kada gen okuplja ljude u materijalizovanom snu života kao takvog.

Unutar i izvan laboratorija, genetski fetišizam se osporava, umnožava, ironizuje, popušta mu se, biva prekidan, konsoliduje se i ispituje. Genski fetišisti »zaboravljaju« da su gen i mape gena načini ograničavanja delova tela – korporealizacije – na specifične načine koji, između ostalog, često upisuju fetišizam robe u program biologije. Htela bih da osetim prizvuk zabrinjavajućeg humora u čitavom nizu naučnih karikatura i oglasa u vezi s genom, da bih videla na koji način funkcioniše praksa pričanja viceva tamo gde prevladuje genski fetišizam. Sada prelazimo sa Maksisovog *SimLifea* na mape i portrete samog genoma.

Genom

Moje čitanje karikaturnog portretisanja i kartografije – priče o životu po sebi – počinje nakon implozije informatike i biologije, naročito u genetici, posle sedamdesetih godina XX veka. Iako termin genom još nije prisutan u Websterovom proširenom rečniku iz 1993. godine (*Webster's unabridged Dictionary*), on progresivno označava istorijski nov entitet ostvaren preko produktivne krize identiteta prirode i kulture. Kulturna proizvodnja genoma proizvodi krizu kategorija, generičku pitalicu u kojoj naglo širenje protivrečnosti i himera oživljava

delovanje u nauci, zabavi, privatnom životu, modi, religiji i biznisu. Zagađenje funkcioniše u oba smera: kulturu su pojeli miševi kao što je prirodu nagrizlo ukrštanje i uklapanje, montaža i inženjering, programiranje i debagovanje genoma.

Tokom seminara u Centru za humanistička istraživanja Kalifornijskog univerziteta (University of California Humanities Research Center) značajan deo vremena posvećen je Projektu Ljudskog genoma. Jedan od filozofa na seminaru ukazao je na moćna dvostruka značenja shvativši da su stručnjaci iz oblasti nauke seminaru dali naziv »Kulturna proizvodnja genoma« i na taj način zapravo uputili na muzičku, umetničku, obrazovnu itd. »kulturnu proizvodnju«, koja se pojavljuje iz popularizacije nauke. Profesionalci iz oblasti nauke mislili su da je pre reč o tome da je genom radikalno »kulturno« proizveden, ali da zbog toga nije ništa manje »prirodan«. Gen je rezultat procesa izgradnje na svim nivoima svog stvarnog bića, on je konstitutivno artefakt. »Tehnonauka je kulturna praksa« mogao bi biti slogan miševa, naučnika i naučnih analitičara.

Prateći koliko je propusna granica koja funkcioniše između nauke i komedije u odnosu na genom – uz rizik da pružim utehu onima koji još misle da kulturna proizvodnja genoma znači njegovu popularizaciju – ja svoju priču gradim doslovno čitajući karikature. Strukturu mog teksta čini porodica slika, crtani oglasi za laboratorijsku opremu koje je nacrtao Voli Nibart (Wally Neibart) i objavio u časopisu *Sajens* početkom devedesetih godina XX veka. Prisetila sam se opaske Dejvida Harvija (David Harvey) da je reklama zvanična umetnost kapitalizma.²³ Reklamiranje takođe zahvata paradigmatična svojstva demokratije u narativima života kao takvog. Konačno, reklamiranje i stvaranje vrednosti bliski su blizanci u novom svetskom poretku (s.p.o.), stripovi se eksplicitno poigravaju sa stvaranjem, umetnošću, finansijama i demokratijom.

Nibartove karikature upućuju na to ko smo »mi«, ponovo konstituisani kao subjekti u praksama Projekta Ljudskog genoma, koji smo pozvani da budemo u ovom hiperhumanističkom diskursu: Čovek™. To je čovek sa svojstvima u istorijski specifičnom smislu koji odgovara novom svetskom poretku, Inc. Sledeći etički i metodološki princip u

---

23 David Harvey, *Condition of Postmodernity*, Basil Blackwell, Oxford 1989, 63.

proučavanju nauke koji sam usvojila još pre mnogo godina, kritički ću analizirati ili »dekonstruisati« samo ono što zaista volim i samo ono u šta sam u najvećoj meri uključena. Ova posvećenost je deo projekta iskopavanja nečeg poput tehnonaučnog nesvesnog, proces formiranja tehnonaučnog subjekta i reprodukovanje ovih subjekatskih struktura zadovoljstva i straha. Oni koji se prepoznaju u ovim mrežama ljubavi, uključenosti i iskopavanja, jesmo »mi« koji surfujemo Mrežom (*Net*) u svetoj/sekularnoj ispitivačkoj retorici tehnonauke.

Interpelirana njegovim pričama, zaljubljena sam u Nibartovu veštinu crtanja karikatura. Njegove karikature su koliko ispitivanje genskog fetišizma, toliko i prodajne dosetke. Njegove karikature zavise od znalačke upotrebe vizuelnih i verbalnih tropa. Na njegovoj čudesnoj karikaturi, oglasu za sistem elektroforeze, čovek srednjih godina, belac, u kućnim papučama, odeven u laboratorijski mantil, ljuljuška mladunče majmuna u pelenama.²⁴ Obraćajući se publici izvan okvira oglasa, naučnik drži gel za fino izdvajanje proteinskih fragmenata dobijenih prolaskom molekula različitih veličina kroz električno polje. Gel je deo blisko povezane porodice mikromolekularnih inskripcija uključujući gelove za izdvajanje polinukleotida DNK čije su slike poznate ikone genomske projekta. Prema mom tumačenju ove reklame, gel za fragmentisanje proteina metonimijski zamenjuje totalitet artefakata i praksi u molekularnoj biologiji i molekularnoj genetici. Ti artefakti i prakse su komponente aparata telesne proizvodnje u materijalizujućem narativu biotehnologije. Moj metonimijski supstitut je zajemčen dominantnom molekularnom genetičkom pričom koja još uvek, na preovlađujući način, vodi jednosmerno od DNK (gena), preko RNK, do proteina (konačnog proizvoda). Šaleći se neprestano na vlastiti račun, onom vrstom šala koje afirmišu ono čemu se smeju, molekularni biolozi su ovoj priči dali etiketu ključne dogme molekularne genetike. Ključna dogma je tokom godina dopunjavana da bi obuhvatila i obrnuto delovanje kada informacije teku od RNK ka DNK. »Obrnuta transkriptaza« je bio prvi enzim identifikovan u proučavanju ovog toka »unazad«. RNK virusi se stalno upliću u takve obmane. HIV je jedan takav virus, a prvi (kratkoročni) efikasni lekovi korišćeni u lečenju ljudi sa sidom prisutni su u obrnutoj transkriptazi virusa koji

očitava informacije u viralnom genetičkom materijalu, sačinjenom od RNK, u ćelijama domaćina DNK. Čak i kada samo ime enzima obeležava druge mogućnosti, ono ističe normalnu orijentaciju prema kontroli i strukturalnoj determinisanosti u višim oblicima života. Čak i u obrnutoj formi, »geni smo mi« (*Genes »R« Us*). To je ključna dogma u priči o životu kao takvom.

Dok nam se naučnik obraća uvlačeći nas u priču, na Nibartovoj karikaturi vidimo da se flašica za mladunče majmuna zagreva na aparatu za elektroforezu. Na monitoru koji pokazuje temperaturu sistema očitava se umirujućih 37 stepeni Celzijusove skale, a na satu je 12.05. Vreme je pet minuta posle ponoći, vreme čudnih noćnih rađanja, vreme kada ne-mrtvi lutaju i vreme prvih minuta posle nuklearnog holokausta. Setite se sata koji su u reviji *Bulletin of Atomic Scientists* koristili da bi zadržali vreme u Hladnom ratu, godinama je izgledalo da kazaljke nezaustavljivo napreduju prema ponoći. Kao što je Keler (Keller) uverljivo tvrdio, bomba i gen su koreografisani u drugoj polovini dvadesetoga veka u plesu u kojem se prepliću fizika i biologija u potrazi za »tajnama života i smrti«.²⁵

U oglasu za sistem elektroforeze, Nibartova slika upućuje na umirujuću porodičnu dramu, a ne na tehnoratnu apokalspu sekularnog hrišćanskog monoteizma, niti pak na Frankenštajnovu priču o neprirodnom monstrumu koji se otrgao. Ali ja nisam umirena: svi konvencionalni retorički detalji maskulinističke, humanističke priče o čovekovom (muškarčevom) autonomnom samorađanju strukturišu narativ ove reklame. Vreme, mladunče ukrštenih vrsta, naučnik otac, njegovo starosno doba, rasa, odsustvo žena, prisvajanje materinske funkcije preko opreme i samog naučnika: sve to se ukršta da bi se uputilo na konvencionalnu priču o drugom rođenju koje proizvodi Čoveka. Ovde nije slučaj »Tri muškarca i beba« nego »Naučnik, mašina i majmun«. Tehnonaučna porodica je kiborška nuklearna jedinica. Kada je video reklamu, Skot Gilbert (Scott Gilbert) je, kao biolog – i roditelj, insistirao da ono što nedostaje ovoj laboratorijskoj sceni jesu postdoktorandi i diplomirani studenti sa svojim bebama, jer oni bi zaista mogli biti tu posle ponoći. Kako majmun tako i molekularni ispis zamenjuje odsutni ljudski proizvod proistekao iz reproduktivnih praksi u laboratorija-

---

25 Evelyn Fox Keller, *Secrets of Life, Secrets of Death*, Routledge, New York 1992, 39–55.

ma molekularne biologije. Krznasto mladunče primata i svetlucavi gel su tropi koji funkcionišu kao supstitucija dela-za-celinu ili kao surogat. Dete proizvedeno ovim laboratorijskim aparatom telesne proizvodnje, ovom tehnologijom proizvodnje znanja, ovom praksom pisanja radi materijalizovanja teksta života – u plodnoj protivrečnosti – jeste majmun, proteinski gel (metonimija muškarca), i oni koji su interpelirani u drami, to jest, mi, konstituenti tehnologije genetičkog ispisa Korporacije E-C Aparatus.

Prirodno, ja upisujem značenja; zbijam šalu; upućujem na paranoičnu praksu čitanja. Pogrešno shvatam duhovitu karikaturu, onu koju najviše volim, kao ozbiljan posao prave nauke, što sasvim sigurno nema nikakve veze s ovim opšteprihvaćenim pogrešnim shvatanjima. Ali šale su moj način rada, moje poigravanje na rubu uvažene i umirujuće tehnonauke i naučnih proučavanja. Taj nervozni simptomatični šaljivi metod ima nameru da čitaoca i argumente dovede do ivice. Laž je na obe strane: s jedne strane, zvanični diskursi tehnonauke i njeni branioци; s druge, priče o zaveri koje su smislili oni s etiketom »autsajdera« u odnosu na racionalnost nauke i njene divne projekte, magične poruke i vrlo konvencionalne priče.

Mene neprekidno zanimaju slike, priče, svetovi, akteri, stanovnici i putanje koje oni čine mogućim. U biotehnološkom diskursu Projekta ljudskog genoma ljudsko je proizvedeno u istorijskoj formi koja omogućuje i ograničava neke vidove života više nego neke druge. Tehnološki proizvodi nekoliko genomskih projekata jesu kulturni akteri u svakom smislu.

Portret™

Druga karikatura Volija Nibarta u oglasu u časopisu *Sajens* na divan način – doslovno – donosi jedan od aspekata ove poente. Evocirajući svet (visoke) umetnosti, ova reklama se dvosmisleno šali na račun nauke kao (visoke) kulturne proizvodnje. To ne bi trebalo da spreči analitičara da sprovede drugačiju, kvazietnografsku vrstu »kulturne« analize. Ja mislim da Nibert suptilno poziva na kritičko čitanje; on se smeje genskom fetišizmu, i u isto vreme ga koristi. Isti taj naš proćelav, sredovečan, beli, muškarac naučnik – ovoga puta odeven u dvoredni teget sako, košulju na prugice, sportske pantalone – hvali se svojim najnovijim postignućima jednom ushićenom, mlađem, belom muškar-

cu, odevenom u poslovno odelo i sa mnogo kose na glavi. S obzirom na to da su biolozi, odeveni su tako da što više liče na moćne biznismene i, premda su još novi u korporativnom svetu, čini se da im to polazi za rukom. Dva gospodina koja izgledaju uticajno razgovaraju ispred tri slike u umetničkom muzeju. (Mi pretpostavljamo da su u umetničkom muzeju – osim ako *Mona Liza* nije premeštena, što bi bio rezultat nago-milanog bogatstva zaista Velikih Muškaraca u biologiji i informatici. Naposletku, 1994. godine, Vilijam H. Gejts (William H. Gates) predse-davajući i osnivač Majkrosofta kupio je beležnicu Leonarda da Vinčija *Codex Hammer* za rekordnih 30,8 miliona dolara na aukciji rukopisa).²⁶

Nibartova tri paradigmatična portreta razmetljivih muškaraca nisu portreti muških ljudskih bića, niti treba to da budu. Samoreprodukujuće podražavanje u projekcijama na platno funkcio-niše preko spektakularizovane razlike. Jedna od slika na Nibartovoj reklami je Da Vinčijeva *Mona Liza*, druga je Pikasova (Pablo Picasso) *Žena sa hlebovima* (1906); treća je, u pozlaćenom ramu kao i druge dve, veličanstveni sekvencirani DNK autoradiograf u gelu. Italijanska rene-sansa i moderno slikarstvo su znaci kulture zapadnog humanizma koji je, u srodstvu sa naučnom revolucijom, u narativnim temeljima moderne i njenog smisla za racionalnost, progres i lepotu – da ne pominjemo njeno klasno mesto u uzdizanju buržoazije čija se sudbina sve više povezivala sa naukom i tehnologijom. Poput humanističkih slika, sekvencirani autoradiograf je autoportret čoveka u osobenoj istorijskoj formi. Poput humanističkih slika, DNK gel je u vezi s instru-mentacijom, okvirom, uglom viđenja, svetlom, bojom, novim vidovi-ma autorstva i novim formama pokroviteljstva. Čuvani u bankama gena i katalogizovanim bazama podataka, genetski portreti su saku-pljeni u institucijama poput umetničkih muzeja kako u smislu označa-vanja tako i smislu uticaja na specifične forme nacionalnih, epistemo-loških, estetskih, moralnih i finansijskih moći i prestiža. Plodne proti-vrečnosti biotehnoloških, genetičkih, finansijskih, električnih i kari-jernih moći na eksplicitan su način meta šale u reklami: »Postigao sam sekvenciranje zahvaljujući EC650 generatoru.« Korporacija E-C Aparatus predstavlja »umetnost u snabdevanju energijom« – u ovom slučaju to je naprava za neprekidno napajanje.

---

26 Carol Vogel, »Leonardo's Notebook Sells for \$ 30.8 Million«, *New York Times*, 12. novembar 1994: A1, A11.

Jedinstvena preciznost i lepota originalne umetnosti postaje reproduktivno, svakodnevno iskustvo zahvaljujući moći tehnonauke u vlasničkim mrežama. Modernističku opoziciju između kopije i originala – u velikoj meri prisutnu na tržištu umetninama – izbrisale su transnacionalne postmoderne moći genetske identifikacije i reprodukcije kako na telima tako i u laboratorijama. Biotehnoško podražavanje menja modernističko uzbuđenje zbog autentičnosti. »Klasično sekvencirani autoradiografi su svakodnevni posao E-C aparata za elektroforezu«. U tekstu reklame obećava se neograničen izbor, klasična originalnost, osamnaest jedinstvenih modela i zamenljivost, ali ne više na oksimoronski način. Na svakom stupnju proizvodnje genoma, u evolutivnom i laboratorijskom vremenu, upravljanje bazom podataka i redukovanje greške prilikom reprodukcija zauzima mesto uzbuđenja zbog originalnosti.

Ipak, umirena suprotstavljenost između kopije i originala ni za trenutak ne podriva vlasničke i autorske odnose prema željenom portretu u svim njegovim beskrajinim verzijama iako su subjekti autorskog diskursa mutirali, ili se bar umnožili. Baš kao što sam ja pažljiva prema Nibartovim zaslugama kada tražim autorska prava, E-C je pažljiv u potvrđivanju autorskih i vlasničkih odnosa divnog, uramljenog, sekvenciranog DNK autoradiografa koji je reprodukovano u reklamama »ljubaznošću Američke biohemijske korporacije koja koristi Sequenase™ i E-C snabdevanje strujom (U. S. Biochemical Corporation using Sequenase™ i E-C Power Supply)«. ²⁷ E-C je koristio molekularni portret čoveka uz dozvolu, baš kao što sam i ja to morala, u sve raširenijim praksama vlasništva u tehnonauci gde intelektualna i telesna svojina postaju sinonimi. »Veliki umetnik« tehnohumanističkog portreta jeste konzorcijum ljudskih i ne-ljudskih aktera: komercijalno dostupan enzim, biotehnička korporacija i uređaj za snabdevanje električnom energijom. Poput umetničkog portretisanja, naučni portret čoveka kao gela i baze podataka označava genija, originalnost, identitet, sopstvo, razliku, jedinstvo i biografiju. U upadljivo prikupljivoj formi, gel iscrpno i precizno izlaže razliku i identitet. Ljudska bića su

---

27 Sequenase™, DNK polimeri koji se koriste u analizi sekvenci, reklamiran je u nekoliko verzija, na primer, Sequenase Version 1.0 ili 2.0, poput softvera, kao Microsoft Word 5.0 – još jedan označitelj veze između informatike i genomike.

prikupljena u svoje paradigmatične portrete. Otuda ne čudi što je nagrada estetsko zadovoljstvo. Autoradiograf otkriva tajne ljudske prirode. Intenzivno narativno i vizuelno zadovoljstvo je u biti ovog tehnonaučnog aparata, kao i svih drugih aparata koji ništa manje ne pokušavaju da nas uvere da se o njihovoj proizvodnji zvanično ili »naučno« može raspravljati u smislu epistemološke ili tehnološke činjeničnosti i netropične realnosti. Geni *jesu* mi, rečeno nam je preko bezbrojnih »kulturnih« medija, od DNK tretirane reagensima poput Sequenase™ i uronjene u gel, do vlasničkih propisa kako u izdavaštvu tako i u biotehnologiji. Narativno i vizuelno zadovoljstvo može se potvrditi samo u simptomatičnim praksama šala i dvosmislenosti. Eksplicitno »znanje«, izloženo kao »visoka nauka«, mora da izgleda kao da je oslobođeno priča i figura. Upravo takvo tehnonaučno portretisanje jamči čovekovo ponovno rođenje u svetlim i prozračnim područjima uma. To je struktura zadovoljstva u genskom fetišizmu.

Strogo povezivanje biotehnologije s renesansom, a posebno sa Leonardom da Vinčijem, iziskuje dalju razradu. Komentarišući potentnost spoja tehnike, načina viđenja i pokroviteljstva, odvažni kapitalista iz firme *Kleiner Perkins Caufield & Byers* sumira celu stvar kada primećuje da je biotehnologija »za ljudsku biologiju ono što je italijanska renesansa za umetnost«. ²⁸ Naročito se prisvaja Leonardo zbog priča o poreklu, viđenju i njegovim oruđima, naučnom humanizmu, tehničkom progresu i univerzalnom širenju. Mene posebno zanima tehnonaučna zaokupljenost Leonardom i njegovim bratstvom u »omalovaženom« kontekstu poslovnog samopredstavljanja, oglašavanja unutar naučne zajednice, ilustrovanja vesti iz nauke, crteža u konferencijskim brošurama, popularizacije nauke, umetničkih naslovnih strana časopisa i karikatura.

Razmotrimo Diponov [DuPont Qualicon, Inc. *prim. prev*] izvrсни oglas koji počinje ovako: »Nasmešite se! Renesansa™ ne-radioaktivna operema za obeležavanje DNK pruža vam rezultate koji se mogu reprodukovati, bez oštećenja okoline«. ²⁹ Tekst se pojavljuje ispod

28 Joan O'C. Hamilton, »Biotech: An Industry Crowded with Players Faces an Ugly Reckoning«, *Business Week*, (26. septembar 1994): 84–91, str. 85.

29 *Science* 18, 1(1995): 77. Ne-radioaktivno sredstvo za DNK detekciju iz Beringer Manhajma naziva se Genius™ System sa sloganom »ostaviti ograničenja iza sebe«. Oglas u *Biotechnique* 17, 3 (1994): 511 povezuje Genius™ sistem protokole sa lepljivim jastučićima kao kod žabe gatalinke, »što dopušta izvođenje

reprodukcije u boji Vorholovog (Andy Warhol) džinovskog printa (2,80 m x 2,40 m; sintetička uljana boja i sitoštampa sa mastilom na platnu), na kojem je »klonirana« *Mona Liza*. Popunjena rešetka od pet *Mona Liza* vodoravno i šest uspravno, Vorholova umnožena verzija je naslovljena *Bolje je trideset nego jedna*. U Vorholovoj i Diponovoj verziji, paradigmatična dama koja se zagonetno osmehuje umnožena je u potencijalno beskrajnoj matrici klonova. Bez pripisivanja zasluga u Diponu reprodukuju Vorhola koji reprodukuje Da Vinčija koji reprodukuje samu damu. A renesansa™ dobija najbolju poziciju kao pravi umetnik *zbog toga* što omogućuje reproduktivnost. Ali kako bi baš Vorhol, od svih umetnika, mogao prigovoriti da je njegov rad anonimno prisvojen za reklamiranje robe kao »osramoćene« visoke umetnosti i kao poduhvat visoke nauke? U Diponovoj reklami, jedini znak intelektualne svojine je – komična parodija na vlastiti račun – *Renesansa™*. Sâm mitski hronotrop nosi zaštitni znak (™) transnacionalne biotehnoške korporacije. Povratno, brend označava alate za detekciju i etiketiranje, za kôd svih kodova, za život kao takav.

U društvu gena

Društvo u kojem se kreće gen je, definitivno, visoko. Fetiši dolaze u uklopljenim nizovima. Glavni molekul centralne dogme i njena jeres – gen – udružuje se sa drugim moćnim objektima proizvodnje znanja u tehnonauci: neurovizualizacijom, veštačkom inteligencijom, veštačkim životom, glamuroznom zabavom, visokom tehnologijom, visokim očekivanjima. Desetodelna serija »Nauka u devedesetim«, koja je izlazila od 5. januara do 8. maja 1990. godine, pruža širi uvid o tome šta novinari i urednici časopisa *Sajens* smatraju smelim i naprednim u tehnonauci. Uzbuđenje je došlo iz haj-tek/visoke nauke, uključujući neuronauku, kompjuterske i informatičke nauke i molekularnu genetiku. Dosadne i obeshrabrujuće primedbe došle su iz (veoma kratkog) razmatranja tekuće rasne i polne »neravnoteže« u vezi s tim ko se bavi tehnonaukom i u vezi s nevoljama koje se pojavljuju kada se politika umeša u karijere naučnika.

---

najosetljivijih manevara... u lovu na insekte«. Kompanija nudi prirodan dizajn, delikatnost, transcendenciju i genija. Ko bi poželo više od toga?

Glavni deoničar moći u zajednici novog sveta gena jeste nervni sistem. Čak i *UNESCO Currier* donosi vesti koje povezuju duh i poreklo, neurone i gene, na vodećoj poziciji života kao takvog: »Niko ne može poreći da unutar visokoorganizovanog okvira ljudskog bića dva »glavna elementa« objašnjavaju većinu naših karakteristika – naši geni i naši neuroni. Štaviše, priroda dijaloga između naših gena i naših neurona ključni je problem biologije.«³⁰

Svake jeseni od 1990. godine, časopis Američke asocijacije za napredak nauke (American Association for the Advancement of Science) *Sajens*, objavljuje specijalno izdanje gde svojim čitaocima donosi najnovije informacije o napretku u mapiranju genoma, a naročito u Projektu ljudskog genoma. U sadržaju prvog specijalnog izdanja, naglasak je na bliskoj vezi genetskog i nervnog sistema u diskursu milenijumske nauke.³¹ Citirajući nedavni primer manije ubistava, urednik časopisa *Sajens*, Danijel Košland Mlađi (Daniel Koshland Jr), u uvodniku tog izdanja iznosi uverenje da nada za mentalne bolesnike – i za društvo – leži u neuronauci i genetici. Veza sa informatikom, neophodna za dijagrame života kao takvog, jeste očigledna: »Iracionalna posledica oštećenog mozga ista je kao kod slabo prespojenih žica kompjutera, kada nedostatak nije prouzrokovan informacijama koje su ušle u kompjuter nego lošim procesuiranjem informacija koje ulaze u crnu kutiju.«³² Kao dodatak tekstovima o projektu ljudskog genoma i mapi ubačenoj u časopis, izdanje sadrži i novosti iz oblasti istraživanja pod naslovom »Visoka kultura neuronauke« i osam izveštaja o neurobiologiji koji sežu od molekularne manipulacije jonskih putanja do proučavanja ponašanja primata i psiholoških procena ljudskih razdvojenih blizanaca.

Smeštena u važno područje gde se molekularna genetika i neurobiologija ideološki ukrštaju, ova poslednja studija razdvojenih blizanaca kao prvog autora navodi Tomasa Bušara (Thomas Bouchard), bivšeg studenta Artura Džensena (Arthur Jensen). Džensen je promovisao ideju povezanosti genetičkog nasleđa, koeficijenta inteligencije i rase u svom čuvenom tekstu u časopisu *Educational Review*, iz 1969. godine.

30 François Gros, »The Changing Face of Life Sciences«, *UNESCO Currier*, (1988): 7.

31 *Science* 250, (12. oktobar 1990).

32 Daniel Koshland Jr, »The Rational Approach to the Irrational«, *Science* 250 (12. oktobar 1990), 189

Specijalno izdanje časopisa *Sajens* o mapama gena bilo je prvi veliki profesionalni časopis koji je objavio Bušarov kontroverzni rad u kojem se većina aspekata ličnosti i ponašanja pripisuje genima. Mnogi Bušarovi tekstovi odbačeni su u kritikama njegovih kolega, ali je njegova poruka uspešno doprla do popularnih medija. Posle objavljivanja u časopisu *Sajens*, Bušarove ideje su stekle autoritet i uvažavanje u javnim raspravama o genetici i ljudskom ponašanju.³³

Kartografija, visoka nauka istraživačke ere, na tropičan način uređuje prvo izdanje časopisa *Sajens* o mapama gena, od dizajna naslovne strane do sadržaja proze. Pod zajedničkim naslovom »Ljudska mapa«, naslovna strana je kolaž ikona karakterističnih za mape – uključujući renesansni Vezalijusov rad (Andreas Vesalius) na kojem je anatomsko seciranje, mendelovska genetski-ukrštena mapa utisnuta preko profila velikog naučnika, radioaktivno obeležena oblast metafaze hromozoma, spoj mape i dela sekvenciranih podataka dobijen kartografskim konvencijama koje su se pojavile u projektima genoma, ispis dijagrama na obodu tela miša i kompjuterski generisana mapa obojenih ćelija neidentifikovane apstraktne teritorije. Dizajn naslovne strane se u časopisu objašnjava: »Baš kao što su stari moreplovci u istraživanju nepoznatih prostora zavisili od mapa i karti, današnji istraživači prave mape i karte da bi istražili nove granice nauke«.³⁴

Upućivanje na renesansne kartografe, uobičajeno retoričko sredstvo u diskursu genoma, nije uzaludno. Genomika »globalizuje« na specifičan način. Biće vrste je materijalno i semiotički proizvedeno preko praksi mapiranja gena, baš kao što su određene vrste prostora i ljudskosti bile plod ranijih materijalno-semiotičkih sadržaja. Trgovina telima i značenjima jednako je u igri. Pravoverne priče o renesansi i rano-modernoj Evropi korisne su za moj narativ o mapiranju gena kao proces specijalizacije tela slično ograničavanju teritorije zemlje kroz institucije neotuđive imovine i ograničavanje autorstva kroz institucije za zaštitu autorskih prava. Harvi (Harvey) ističe da su donošenjem Ptolemejevih mapa iz Aleksandrije u Firencu 1400. godine i njihovim

33 Nelkin – Lindee, *DNA Mistique*, str. 81-2. Tomas J. Bouchard Jr, D.T. Lykken, M. McGue, N.L. Segal i A. Tellegen, »Sources of Human psychological Differences: The Minnesota Studies of Twins Reared Apart«, *Science* 250 (12. oktobar 1990): 223-228. Arthur Jensen, »How Much can We Boos IQ and Scholastic Achievement?«, *Harvard Educational Review* 39 (zima, 1969): 1–123.

34 *Science* 250 (12 oktobar 1990).

umnožavanjem, Evropljani dobili ključno oruđe za sagledavanje globalnog jedinstva sveta.³⁵ Ptolemejeve karte i posledice koje su usledile, bile su vazdušne pumpe naučne geografije, utkane u materijalne, književne i društvene tehnologije koje čine »globalno« pokretačem evropske realnosti. »Matematički principi mogu se primeniti, kao u optici, na celokupan problem predstavljanja Zemljine kugle na ravnoj površini. Rezultat je da izgleda kao da se prostor, iako beskonačan, može osvojiti i zadržati s ciljem ljudske okupacije i delovanja«. ³⁶ Razrada tehnika perspektive u firentinskoj umetnosti sredinom petnaestog veka bila je isprepletana sa konstruisanjem individualizma i perspektivizma, što je ključno za moderne prostore i sopstva. Flamanski kartograf iz šesnaestog veka Gerard Merkator (Gerardus Merkator), po kojem je biotehnološka korporacija dobila ime, osmislio je projekcije zemaljske kugle opremljene za plovidbu morima u periodu intenzivnog istraživanja sveta koje su preduzimali Evropljani. Sve ove prakse su uspostavile značajnu preradu koncepcija prostora, vremena i ličnosti. Sve one su u porodičnom stablu mapiranja gena, što je rasprostranjena, pozicionirana praksa koja omogućuje određenu vrstu moćnog globalnog jedinstva. Nije čudo što Merkatorove mreže i projekcije ocrtavaju naučno nesvesno biotehnoloških istraživanja i oglašivača.

Bruno Latur (Bruno Latour) rasvetljava mobilizaciju svetova kroz prakse mapiranja³⁷. Kartografija je možda glavno oruđe metafora tehnouke. »Mapiranje *Terra Incognita (Humani Corporis)*«, novinska priča naspram ne toliko tehničke naslovne strane prvog specijalnog izdanja časopisa *Sajens* o genomskom projektu sadrži sve očekivane aluzije na Vezalijusovu renesansnu anatomiju.³⁸ Ta vrsta dvosmislene slikovitosti Novog sveta, poput rasprostranjene propagande o kibernetici u Sjedinjenim Američkim Državama tokom pedesetih i šezdesetih godina ukazuje na »rasprostranjenu tačku prolaska« gde se mnogi popularni i tehnički projekti labavo povezuju s visokim sjajem mole-

---

35 David Harvey, *Condition of Postmodernity*, Basil Blackwell, Oxford 1989, 244–252.

36 Ibid., str. 246.

37 Bruno Latour, *Science in Action*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1987, 215–257.

38 Barbara Culliton, »Mapping *Terra Incognita (Humani Corporis)*«, *Science* 250 (12. oktobar 1990): 210–212.

kularne biologije i biotehnologije.³⁹ Drugi tekst o genskom mapiranju u specijalnom izdanju časopisa »Mapiranje ljudskog genoma: trenutno stanje« iscertava drugačiju vrstu ukrštanja, onu koju je Latur nazvao »obavezna tačka prolaska«.⁴⁰ To je čvorište plod mobilizacije resursa i krivotvorenja saveza između mašina, ljudi i drugih entiteta koji prisiljavaju druge da prođu *ovde* i nigde drugde. Sociotehnička dostignuća molekularne biologije jesu čvorište kroz koje mnogi *moraju* da prođu: paleoantropolozi koji hoće da razreše evolutivne argumente, doktori koji hoće da dijagnostikuju i leče bolesti, razvojni biolozi u potrazi za rešenjem svojih problema, ideolozi koji zagovaraju legitimnost ili jedinstvenu osudu tehnonauke. Molekularna biologija ne samo da tvrdi da je sposobna da dekodira glavni molekul – ona instalira radionice za najveći deo sporednog saobraćaja kroz prirodu.

Mapom ljudskog genoma priloženom u specijalnom izdanju časopisa *Sajens* iz 1990. godine uvodi se praksa da se svakom pretplatniku AAAS-e (American Assosiation for the Advancement of Science) jednom godišnje dâ kopija najnovije karte koja je u tom trenutku dostupna. Ova praksa je odgovor na praksu *Nacionalne geografije* (*National Geographic*) koja je svojim pretplatnicima predstavila Robinzonovu projekciju mape sveta u januarskom broju iz 1988. godine, gde je na naslovnoj strani bio holografski portret ugrožene planete Zemlje na kraju decenije u kojoj se spasava svetski dom čoveka. (Poledinu časopisa krase holografska reklama za Mekdonalds, uz odgovarajući tekst osnivača transnacionalnog lanca brze hrane). I baš kao što su svi pretplatnici *Nacionalne geografije* automatski članovi naučnog društva, a time i pokrovitelji istraživanja, svi pretplatnici časopisa *Sajens* su članovi AAAS-e i imaju simbolički udeo u njenim ideološkim i materijalnim privilegijama. Kao pretplatnici, »mi« smo sastavni deo tehnonauke, prakse mapiranja najvišeg reda. *Sajens* sa više od 150.000 pretplatnika dostiže broj koji je tri puta veći od pretplatnika časopisa *Nejčer*, svog britanskog blizanca i najbližeg takmaca svetske klase. *Nacionalna geografija* dostiže milione primeraka.

39 Geoff Bowker, »How to be Universal: Some Cybernetic Strategies«, *Social Studies of Science* 23 (1993): 107–127.

40 Bruno Latour, *Science in Action*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 1987, 245. J. C. Stephens, M. L. Cavanaugh, M. I. Gradie, M. L. Mador, i K. K. Kidd, »Mapping the Human Genom: Current Status«, *Science* 250 (12. oktobar 1990): 237–244.

Sredinom devedesetih godina, oglasom za enzimske DNK rezače (*cutters*), *Biolabs* iz Nove Engleske obraća se implodiranim globalnim telima koja su materijalizovana kako u *Nacionalnoj geografiji* tako i u Projektu ljudskog genoma. Oksimoron Globalni Domorodac otelovljuje, doslovno, Globalni Gen. Razlika je mapirana i ograničena; umetnost, nauka i biznis pridružuju se plesu. Na levoj strani, na crnoj pozadini, telo lepe mlade žene sa generički (i oksimoronski) »domorodačkim« crtama lica izvijenom je unapred. Njeno telo je mapiran Zemljin globus, oblikovan u skladu s njenim dražesnim ženskim konturama; ona je njegova duša. Budući da je odvojena od Zemlje, ona se kroz nju kreće i kao njen duh i kao njeno telo. Ruku uzdignutih kao da pleše, domorotkinja je odevena u tkivo mapirane planete u polukružnom talasu koji prati njenu figuru. Obeležena svojim geometrijskim koordinatama, mapa prikazuje istureni deo zapadne Afrike i Atlantski okean. Mora su istačkana velikim prekookeanskim izrezbarenim brodovima iz doba evropskih istraživanja, obeleženim fantastičnim latinskim imenima kao darom kulture moreplovaca. Mapa-žena je oživljena Merkatorova projekcija.

Ukratko, biotehnologija u celini, a posebno Projekat ljudskog genoma (Human genome project) ciljaju visoko. Nije ni čudo što oni koji ga brane, nazivaju Projekat ljudskog genoma ekvivalentom slanju čoveka na Mesec. Gde bi drugde mogao da ode uz sve to guranje? Projekat ljudskog genoma je diskurzivno proizveden kao »mali korak za...« Uz takvo poreklo, tu novu granicu, čovekovi otisci stopala su radioaktivni tragovi u gelu; u osvit hominizacije, otisci su napravljeni u vulkanskoj prašini u Leatoli u Etiopiji; u osvit svemirskog doba, beli čovek, delujući kao surogat čovečanstva prošetao je po Mesečevoj prašini. U svim tim tehnonaučnim putopisnim narativima reč je o slobodi, slobodnom svetu, demokratiji i neizbežno, slobodnom tržištu.

Reprezentacija, povratnost, karikatura

Pod označiteljima slobode i demokratije, Nibartova treća karikatura (koja nije ovde prikazana) dovršava karikaturni esejistički katalog mogućih šala pametnog umetnika. Dva starija naučnika belca, u poslovnim odelima, od kojih je jedan isti onaj uspešan tip koji je postigao tehno-humanistički portret čoveka u formi gela za sekvenciranje DNK, stoje ruku uzdignutih iznad glave u znak pobede na pozornici

iznad gomile koja navija na političkom skupu. Figure iz gomile mašu crvenim, belim i plavim zastavama na kojima su ispisana imena glasača: DNK, protein, AGTC, RNK, PCR, i svih drugih molekularnih aktera u genomskoj drami. »Sa 90 odsto dobijenih glasova, to je velika većina« za snabdevanje energijom E-C Aparatus korporacije. Od konkretizovanih entiteta biotehnoške laboratorije šala pravi glasače u demokratiji nauke. Molekuli i procesi – likovi naučnika u produktivnoj drami laboratorije – akteri su iz sve snage. Sedimentirani junaci tehnonaučne virtuoznosti autorizuju svoje trbuhozborce pod parolom slobode i mogućnosti izbora. To je materijalna konstrukcija subjekta, ali ne i edipovska.

Na šaljiv način ironizovana u Nibartovoj karikaturi, ova scena je i genski fetišizam u najdoslovnijem smislu. Literarno, društveno i materijalno tehnološko pokriva za objekte koji govore, upravo kao što su pokazali Šepin (Shapin) i Šefer (Shaffer) u priči o vazdušnoj pumpi Roberta Bojla (Rober Boyle).⁴¹ U kulturi bez kulture, u sprezi sa prirodom bez prirode, objekti govore direktnošću koja jenjava.

Nije novo da se naučne priče povezuju sa demokratijom kao što nisu nova ni povezivanja nauke, genija i umetnosti, ili povezivanja čudnih noćnih rođenja sa muškim naučnim kreacijama. Ali je zapanjujuća međusobna isprepletanost porodice narativa u savremenoj američkoj tehnonaučnoj drami. Nibartova karikatura mora da se tumači u kontekstu naslovne strane časopisa *Sajens* iz 1985. godine, »Američka revolucija«. Na naslovnoj strani su čip i gen koji kao i uvek figurišu u dvostrukoj spirali, a u pozadini crvena, bela i plava boja koje označavaju Novi svetski poredak Inc., prirode koja je »pripravna«⁴² (*enterprised up*), gde slobodno tržište i sloboda implodiraju. To izopačeno polje je tamo gde je »život kao takav, uvek eksperiment«, da parafraziramo vrhovni sud. To je stalna izjava i u marketingu.

Šta rade oglasi u tehnonauci? Da li su oglasi u časopisu *Sajens* važni, i ako jesu, na koji način? Mogu li da učinim da čitanje ovog materijala bude makar blago ironično umesto da veliča genski fetišizam i bude instrumentalizovano u cilju njegovog jačanja? Da li je anksiozni neurotični humor dovoljan da natera trop u otvorenu i razdiru-

41 Steven Shapin i Simon Shaffer, *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle and the Experimental Life*, Princeton, Princeton University Press, 1985.

42 Marilyn Strathern, *Reproducing the Future*, Routledge, New York 1992, 39.

ću doslovnost? Ko se osim mene nekontrolisano smeje ili plače nad ovim oglasima? Ne znam dovoljno o tome kako dizajneri oglasa u tehnonauci rade, na koji način se stavovi grafičkih umetnika podudaraju ili ne podudaraju sa diskursima naučnika ili korporativnih menadžera, niti kako čitaoci prisvajaju i prerađuju tekst i sliku oglasa. Ali znam da su oglasi više od lepog dizajna i korisnih informacija. Oni su deo vizuelne kulture koja gen-fetiš – i epistemologiju genskog fetišta – čini toliko produktivnim.

Iako neki od oglasa sadrže značajan broj tehničkih informacija, mislim da se ne može mnogo uraditi ako se ovi oglasi načelno posmatraju kao prodajne strategije. Kompanije koje snabdevaju biološke i inženjerske laboratorije ključnom opremom i proizvodima imaju mnogo efikasnije mehanizme za informisanje i servisiranje klijenata. Prepoznavanje imena kompanije i proizvoda sve je veće, tako da se ne bih zalagala protiv skromnih funkcionalističkih ekonomskih tumačenja takvih oglasa. Primorani da nauče više o potencijalno moćnim alatima, čitaoci dobijaju besplatne telefonske brojeve i kartice za naručivanje kataloga.

Što je još značajnije, čitaoci ovih oglasa osećaju zadovoljstvo u narativima i ilustracijama ovih oglasa, u prepoznavanju priča i slika čiji su deo. Oglašavanje nije samo zvanična umetnost kapitalizma; ono je, takođe, glavni učitelj istorije i teologije u postmodernizmu. Rasprave o istorijskim i književnim kanonima trebalo bi da se vode u studijima grafičkih umetnika u korporacijama, a isto tako i u učionicama. Oglasi se oslanjaju i doprinose narativnim i vizuelnim svetovima koji aktiviraju nesvesne mehanizme koji otvaraju mogućnost za šalu. Šala je znak uspešne interpelacije, shvatanja da smo konstituisani kao subjekti znanja i moći u tim oblastima društvenotehničkog prostora. Ko god da je unutar te šale, nalazi se unutar materijalizovanih narativnih polja tehnonauke gde, po rečima spomenutog Diponovog oglasa, »nastaju bolje stvari za bolji život«. Ti oglasi funkcionišu preko interpelacije, pozivanja publike u priču, a ne preko instrumentalizovanog oblikovanja racionalnog tržišta ili laboratorijskog ponašanja. Takva interpelacija preduslov je svake racionalnosti u epistemologiji ili u drugim sličnim dvostrukim slobodnim tržištima. U Knjizi života kao takvog fetišta je u svim svojim nijansama do kraja komičan.

Konačno, Nibartove karikature oslanjaju se na komično u sasvim drugačijem smislu od onog »smešnog«. U književnoj analizi komičnog

u drami, »komično« znači pomireno, u harmoniji, sigurno, s poverenjem u ponovno uspostavljanje normalnosti i neprotivrečnosti. Šekspirove (Shakespeare) komedije nisu smešne; pre je reč o tome da se završavaju obnavljanjem normalnosti i harmoničnosti, često u ceremonijama braka gde se suprotnosti izmire. Komično ne priznaje protivrečnosti koje se ne mogu rešiti, bilo kakvu tragediju ili katastrofu koje se ne mogu zalečiti. Komično u tehnouci umirujuće je upravo na taj način.⁴³ Za one koji bi da nas umire, komično je pravi pristup na kraju hrišćanskog milenijuma.

Napeto i nervozno, moram da završim šaljivo se ponavljajući u komičnoj povratnosti koja obnavlja nekoliko normalnosti. U karikaturi Sidnija Herisa (Sidney Harris) u časopisu *Sajens*, muškarac, belac, istraživač u laboratorijskom mantilu čita naučnici, belkinji, slično odevenoj, okruženoj eksperimentalnim životinjama i opremom: »Evo, ovde u *Postanju*: 'Uze jedno Adamovo rebro i od njega načini ženu.' Kloniranje, nikad nisam za to čuo«,⁴⁴ Žene™ kultivisane iz osteoblasta Muškarca™: to *Postanje* kompulzivno replikuje istoriju spasenja, ponavljajući *saecula saeculorum* »nekoliko reči o reprodukciji potvrđenog lidera u ovom polju«.⁴⁵

Ilustrujući imploziju informatike i biologije, ovaj iskrivljen biblijski citat dolazi iz oglasa *Logic General Corporation* iz 1989. godine za sistem kopiranja softvera. U prvom planu, ispod logoa Sunce-Zemlja *Logic General Corporation*, biološki beli zec drži šape na kompjuterskoj tastaturi. Dugouhi glodar je kulturni znak plodnosti, a »razmnožavati se poput zečeva« opšteprihvaćena je jezička figura. No zec *Logic Generala*, brend tehnonaučnog Uskršnjeg Zeke, podseća na test za trudnoću glodara, čuven u istoriji reproduktivne medicine. Gledajući u video emitovan na ekranu, organski zec se suočava sa svojom kompjuterski proizvedenom slikom i gleda svoj sajber-pogled zajedno s čitaocima oglasa. U svom prirodnom elektronskom staništu virtualni zec je u infrastrukturi koja insistira na svetlu kao igri što se igra na nečemu poput šahovske table, ili kartezijske rešetke napravljene od

---

43 Videti, Sharon Helsel, »The Comic Reason of Herman Kahn« (Ph. D. Dissertation, History of Consciousness Board), University of California and Santa Cruz, 1993.

44 *Science* 251 (1. mart 1991), 1050.

45 *Science* (1. maj 1983): oglas za *Logic General Corporation*.

kvadratnih polja flopi diskova. Diskovi konstituišu jednu vrstu Merkatorove™ projekcije na kraju drugog hrišćanskog milenijuma. Zeka iz replikacijskog testa je igrač u *SimLifeu*. Prisetimo se verzije oglasa za igricu koji nalaže plodnost i umnožavanje: »Dajte život različitim vrstama u *Biološkoj laboratoriji* i prilagodite njihov izgled uz pomoć programa za uređivanje ikonica.«

I zečevi za test na trudnoću i zečevi iz replikacijskog testa u oglasu *Logic Generala* su kiborzi – jedinjenja organskog, tehničkog, mitskog, tekstualnog, ekonomskog i političkog. Oni nas pozivaju, interpeliraju u svet u kojem se ponovo konstituišemo kao tehnonaučni subjekti. Ubačeni smo u matrice tehnonaučnih mapa i možemo ali i ne moramo tamo da se uobličimo. Ipak, s obzirom na to da smo doslovno u materijalno-semiotičkim praksama koje odgovaraju tehničko-mitskim teritorijama laboratorije, imamo malo izbora. Mi prebivamo u tim narativima kao i oni u nama. Figure i priče ovih mesta doslovno nas progone. Reproductivni ulozi u tekstu *Logic General* – a u tropičnom, materijalizujućem delovanju laboratorije – jesu buduće forme života i načini života kako za ono ljudsko tako i za ne-ljudsko. Mapa genoma tiče se kartografija borbe – protiv genskog fetišizma, a za tehnonaučnu korporealizaciju koja se može živeti.

Sa engleskog prevela Tatjana Popović

II ΜΟΪΣ Η/ΗΛΙ ΘΥΡΟΡ_ _ _

Odakle dolazi moć?¹

va kratka citata navodim više kao izreke ili čak, kao poslovice; jedan je Fukoov, drugi je Lakanov. Prvi je direktna i gruba izjava koju je Fuko dao u jednom od svojih brojnih intervjuja da: »moć ne postoji.« (»le pouvoir, ça n'existe pas«) Ovaj iskaz je toliko grub da je engleski prevodilac (u *Power/Knowledge*) smatrao da mora da objasni: »moć u supstantivnom smislu, 'le' pouvoir ne postoji.«² Drugi citat, Lakanov, prosto tvrdi: »Drugi nedostaje«. (*L'Autre manque.*) U ovako minimalnoj formi ovaj citat se može naći u jednoj od Lakanovih poslednjih izjava, ali postoje i brojne varijacije iste teze u čitavom njegovom delu (najčešće kao »manjak Drugog«).³

Može se učiniti da je ovakvo polazište neopravdano, ali nam ono može poslužiti kao prečica koja vodi do samog jezgra ova dva velika teorijska poduhvata našeg vremena. Ono što je, na prvi pogled, zajedničko obema ovim rečenicama jeste direktan i izravan iskaz o nepostojanju, ali o jednom ne-postojanju koje uzrokuje ogromne probleme, jer oba entiteta za koja se tvrdi da ne postoje imaju veoma opipljive učinke; njihovo ne-postojanje nije nešto što ih prosto čini ne-enti-

-
- 1 Tekst Mladena Dolara, »Where does power come from?« izvorno je objavljen 1999. godine u časopisu za teoriju/kulturu/politiku *New Formations*, 35, 79-92.
  - 2 Michel Foucault, *Power/Knowledge*, Colin Gordon (prir.), Colin Gordon, Leo Marshall, John Merpham, Kate Soper (prev. teksta «Le sujet et le pouvoir»). The Harvester Press, Brighton 1980, 198. [na srpskom dostupno izdanje Mišel Fuko: Moć/Znanje: odabrani spisi i razgovori 1972–1977. Prevod: Olja Petronić, Mediterran Publishing 2010.]
  - 3 Seminar od 15. januara, 1980 (ponovljeno u jednom zanimljivom pismu za *Le monde* neposredno posle toga): *L'Autre manque: Ca me fait drole a moi aussi. Je tien le coup pourtant, ce qui vous epate, mais je ne le fais pas pour cela.* (Drugi nedostaje. Ni sam nisam naročito srećan zbog toga. Pa ipak, ja to podnosim, što vas fascinira, ali ja to ne radim zbog tog razloga.) Lacan, 1980, 12.

tetima. Štaviše, moć kod Fukoa, i Drugi kod Lakana izloženi su veoma detaljnom teorijskom preispitivanju i potčinjeni su najpreciznijim pojmovnim razradama: oni se nalaze u samom jezgru njihovih dela, i u njima se uporno pojavljuju kao opsesivne niti koje čak imaju ulogu lozinki poslovično upotrebljivih za neposrednu identifikaciju tih dela u magličastim predelima *Zeitgeista*. Ali, koja se vrsta teorije može proizvesti na osnovu ne-postojećeg entiteta i zašto bi se neko uopšte upuštao u jedan tako paradoksalan poduhvat? Koje posledice – teorijske i praktične – proizlaze iz ovog ne-postojanja? Osim toga, moglo bi se formulisati i sledeće pitanje – što je možda najvažnije za cilj koji smo ovde pred sebe postavili – da li tvrdnja koja tvrdi ne-postojanje ima isto značenje u oba slučaja, ili pak ove dve tvrdnje imaju drugačiju logiku? Pokušaću da pokažem da se radi o ovoj drugoj mogućnosti.

Krenimo od Fukoa. Čitavo Fukoovo delo u izvesnom smislu vrti se oko ove paradoksalne tačke, oko izvesne vrste ne-egzistencije onoga što je, u krajnjem, temeljni predmet njegove analize. Dakle, u kom smislu moć ne postoji? Da li je 'supstantivni smisao' dovoljno određene? Ovde bi trebalo da uzmemo u obzir srazmere originalnosti i novinu Fukoove pozicije koja ga, čini se, odvaja od većeg dela strukturalističke generacije kao i od kvazitotaliteta tradicionalnih političkih teorija.

U spomenutom intervjuu Fuko je odmah izložio i izvesna upozorenja, od čijih se ponavljanja u čitavom svom delu nikada nije umorio:

Ono što hoću da kažem je sledeće. Čini mi se da je ideja da postoji nešto nalik na »moć«, a što bi ili bilo locirano u izvesnoj datoj tački ili bi iz nje emaniralo, zasnovana na jednoj pogrešno sprovedenoj analizi, analizi koja u svakom slučaju ne uspeva da objasni značajan broj pojava. U stvarnosti, moć znači odnose, jedan manje ili više organizovan, hijerarhizovan, koordiniran snop odnosa.⁴

Ovo je samo jedan primer uzet iz čitavog niza sličnih izjava koje je davao Fuko, posebno kada je bio izložen pritisku intervjua.

Veoma je teško pristupiti ovom paradoksalnom entitetu koji je imenovan kao »moć«, pogotovo ukoliko ne želimo da se ogrešimo o

---

4 Foucault, 1980, op. cit., str. 198.

njegovu osobitu prirodu – a i sam Fuko je tek vrlo postepeno postajao svestan razmera ovog izazova. Ovaj poduhvat je, verovatno, mnogo veći od poduhvata koji bi pokušao da pristupi drugim dvama fukoovskim entitetima: znanju i subjektu. Na kraju života Fuko je prilično grubo rezimirao svoj poduhvat svodeći ga na veliku trijadu »znanje-moć-subjekt«.⁵ Čini se da je moć jedan entitet koji prati druga dva i koji određuje njihovo razgraničenje. Na ovaj poduhvat se pre svega može ukazati kao na neprekidan niz negacija: veliki deo vremena Fuko je utrošio na to da objasni šta moć nije. Neophodan prvi korak objašnjenja moći jeste, da tako kažemo, »negativna teorija moći«, koja bi jasno odvojila jednu moguću novu teoriju od svih delotvornih prethodnih pokušaja. Ako nameravamo da zakoračimo u nepoznatom pravcu, pre svega moramo da se ogradimo od onoga što je poznato.

Dakle, da počnemo, moć nije neko mesto, nekakva odredljiva lokacija, neki prostor unutar društvenog, koji bi se mogao ograničiti na jednu posebnu tačku ili poprište. To je bila klasična i najčešća iluzija političke teorije koja je moć sagledavala kao nešto što je situirano u posebnoj osobi, suverenu, u nekoj posebnoj grupi ljudi ili društvenoj klasi, ili u nekoj privilegovanoj instituciji kakva je na primer država. U tom slučaju, moglo se pretpostaviti da moć emanira iz ove tačke i da se kreće »nadole«, manifestujući na taj način jednu strogo piramidalnu strukturu; s druge strane, prirodna protivstrategija u odnosu na ovako shvaćenu moć, bila bi u pokušaju da se ugrabi ovo posebno mesto na vrhu kako bi se, zauzvrat, na samo to mesto primenila moć, ili kako bi se učinio pokušaj da se ono konačno eliminiše (odrubljivanje kraljeve glave, odustajanje od države zajedno sa klasnom dominacijom, itd.). U skladu sa ovim prividno samoočiglednim stanovištem, moć je nešto što neko prosto može da poseduje i da upražnjava iz ove privilegovane tačke.

Štaviše, i na jednom možda čak mnogo rudimentarnijem nivou, moć se ne može svesti ni na nasilje ni na zakon. Ova dva entiteta su protivstavljena – načelo zakona je, navodno, obustava načela nasilja; ali su istovremeno i implicirana jedno u drugom – jer zakon nalazi podršku u nasilju dodeljujući izvesnim institucijama monopol nad

---

5 Upor. Foucault, *Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Hubert L. Dreyfus – Paul Rabinow (prir.) The Harvester Press, Brighton 1982, 208. To su takode, i tri koraka koja Delez shematski sledi u svojoj izuzetnoj knjizi o Fukou.

nasiljem. Ako moć predstavlja problem, onda je to zato što ona ne može direktno biti svedena na nasilje, fizičku silu ili prostu represiju. »Moć se primenjuje samo nad slobodnim subjektima i samo ukoliko su oni slobodni... ropstvo nije odnos moći, ne radi se o odnosu moći kad je čovek okovan u lance. (U tom slučaju se radi o fizičkom odnosu ograničavanja.)«⁶ Moć se, takođe, ne može svesti ni na zakon kao »utemeljujuću reč društva«, njegov temeljni ugovor koji povezuje i legitimiše društvenu distribuciju moći, kao što se, takođe, ne može svesti ni na posebne oblike legaliteta koji proizvode specifične procedure konsenzusa i participacije. Legalni ili pravni deo priče mogao bi biti veoma važan, ali to uopšte nije čitava priča. Štaviše, moć se ne može svesti čak ni na nešto mnogo temeljnije, na nešto što bi se nalazilo iza nje a što bi moć, navodno, mogla da maskira, naime na ekonomsku sferu, proizvodne snage i odnose proizvodnje. Moć nije nekakav epifenomen ili nadstruktura čija se osnova nalazi na nekom drugom mestu. Ne postoji nikakva skrivena dubina moći, moć je sva na površini, a ono što je na površini jeste sve što uopšte od moći i postoji. U tom smislu, moć se, takođe, ne može svesti ni na nekakvo »izvorište«, bilo transcendentno, bilo »prirodno« iz kojeg bi se ona izvodila i koje bi joj osiguravalo autoritet. Ne postoji ništa iza moći, a moć je uvek već tu, podržana samom sobom.

Ovim argumentom – iznesenim ovde samo ukratko i pojednostavljeno – Fuko je postepeno odbacio sve klasične i uobičajene pristupe moći, kao i čitav niz standardnih političkih teorija. Ove teorije, naravno, nisu sasvim pogrešne; radi se samo o tome da one ne uspevaju da objasne čitav niz različitih učinaka i mehanizama moći i, štaviše, radi se o tome da ključni pojmovi ovih teorija (suverenitet, legitimnost, država) nisu nikakvi temelji, kao što se za njih u ovim teorijama tvrdi

---

6 Foucault, 1982, *op. cit.*, str. 221. Upor. »Čovek koji je vezan i isprebijan, potčinjen je sili koja je nad njim primenjena. Ne moći. Ali, ukoliko bi se mogao prinuditi da govori, kada bi njegova krajnja odluka bila da čuti, pretpostavljajući smrt, onda je on nagnan da se ponaša na određen način. Njegova sloboda je potčinjena moći. On je bio podređen njenoj vladavini. Ukoliko individua može da ostane slobodna, ma koliko mala ta sloboda mogla biti, onda je moć može potčiniti. Nema moći bez potencijalnog odbijanja revolta.« *Michel Foucault, Politics, Philosophy, Culture*, Lawrence D. Kritzman (prir.), Routledge, New York, London 1988, 83–84. Ukoliko je ikada postojao neki antihegelovac onda je to bio Fuko, i zato je neobično kako on ovde reprodukuje krajnje hegelovsku scenu gospodara i roba kao minimalni obrazac za svaki odnos moći.

da jesu, nego su, naprotiv, uključeni, kao veoma važni delovi i regioni, u strategije moći koja, međutim, ne proizlazi iz njih, nego ih obuhvata, zahvata i inkorporira.⁷ Moglo bi se reći da ovi entiteti egzistiraju, dok, kako smo videli, moć nema egzistenciju; ona prožima ove entitete i neprekidno ih izmešta.

Ali, ovi odbačeni entiteti – monarh, suverenitet, država, zakon – imaju nešto što im je zajedničko: svi zajedno, oni od društvenog obrazuju jedan totalitet, oni od društvenog čine celinu. Uzimajući ove entitete za polazište, mogli bismo da razgraničimo polje društvenog i da ga shvatimo kao totalitet, kao što bismo, takođe, mogli da raskrijemo strukturu moći koja mu leži u osnovi. Za Fukoa, međutim, i to je prva važna posledica, moć ne obrazuje nekakav totalitet, ona ne totalizuje društveno; radije, ona od društvenog čini nešto ne-celo, ne-sve, nešto što ne može biti razgraničeno. Ukoliko su ovi entiteti obrazovali jedan totalitet, onda se to uvek događalo u skladu sa izvesnom logikom isključivanja ili spoljašnje podele – isključujemo monarha iz polja društvenog kao transcendirajuću tačku; isključujemo zakon kao simbolički temelj i autoritet protivstavljen društvenoj teksturi koju utemeljuje; delimo društveno na suprotstavljene sfere, to jest, na državu i građansko društvo, pri čemu je država upravo delatnost totalizovanja društvenog, itd.⁸

S jedne strane, Fukoov korak je zasnovan na logici uključivanja: ne postoji spoljašnja moć i ukoliko moć deluje na osnovu neprekidnih podela, onda su joj ove podele unutrašnje – ili, još preciznije, podela na unutra i spolja time je učinjena površnom i neprimenljivom. Moć, dakle, nema nikakvu unutrašnjost i stoga se, po svojoj prirodi, »ne može totalizovati«. Moć, takođe, nema ni neku suštinu ili neku unu-

7 Upor. »Ne želim da kažem da Država nije važna; ono što želim da kažem jeste da se odnosi moći i, otuda, analiza odnosa moći, nužno rasprostiru preko granica Države. U dva smisla: pre svega, zato što Država, sa svom svemoći svojih aparata, nije u stanju da zauzme čitavo polje zbiljskih odnosa moći, i, dalje, zato što Država može da operiše samo na osnovu drugih, već postojećih odnosa moći. Država je nadstrukturna u odnosima prema čitavom nizu mreža moći koje su investirane u telo, seksualnost, porodicu, srodstvo, znanje, tehnologiju, itd.« Foucault, 1980, *op. cit.* str. 122.

8 Upor. »Ono što nam je, međutim, potrebno jeste jedna politička filozofija koja ne nastaje oko problema suvereniteta, i, otuda, ne oko problema zakona i zabrane. Potrebno je da Kralju odrubimo glavu: politička teorija to tek treba da uradi.« Foucault, 1980, *op. cit.*, str. 121.

trašnjost i zato pitanje »šta« mora da bude zamenjeno pitanjem »kako« – ne »šta je moć?« nego »kako moć radi?« Moć nije ni supstancija ni subjekt u hegelovskom smislu, ni delatnost ni mesto i, u krajnjoj instanci, ona takođe uopšte nije ni pojam ukoliko pojam pretpostavlja jedan uređen totalitet. Kao ono što se ne može totalizovati, moć se, takođe, ne može ni konceptualizovati u bilo kom tradicionalnom smislu ove reči. Mogli bismo reći da Fuko nema nikakav pojam moći, ili da moć zadobija paradoksalan status ne-pojma (i možda bi trebalo da dodam da ovo ne iznosim u smislu kritike). Ova situacija proizvodi određene uzgredne efekte: Fuko neprekidno mora da umnožava attribute moći (proliferacija, umnožavanje, rasejavanje, proširivanje, pobuđivanje, uvećavanje, razlučivanje, produkcija, fermentacija, heterogenost, neizbrojivost – atributi koji se često upotrebljavaju u množini). Ali, to je samo jedna spoljašnja oznaka i posledica radikalnog stava u skladu s kojim je moć ne-pojam. Moć ima mnogo imena zato što je, strogo govoreći, neimenljiva.

Naravno, moć može da ima totalizujuće učinke, ali ove učinke treba shvatiti kao divergentne procese totalizacije protivstavljene totalitetu, tj. kao procese koji ne mogu da dosegnu svoj kraj ili da se stabilizuju, kao procese koji neprekidno pomeraju granice, kao procese uvek parcijalne, nestabilne i stalno neodređene. (Kao što je to rekao Delez: »Jedno, Totalitet, Istina, objekt, subjekt, nisu univerzalije, nego su singularni procesi unifikacije, totalizacije, verifikacije, objektivacije, subjektivacije, procesi koji su imanentni određenim dispozitivima.«⁹)

Druga posledica stava da je moć čista spoljašnjost može se sagledati u tome što Fuko odbacuje još jedan način mišljenja koji je bio uobičajen u mnogim pristupima moći, pristupima koji moć sagledavaju u terminima »ideologije i svesti«. Problemi koji se odnose na svest kao ono što omogućava odnose moći, na njoj inherentne obmane, na njeno suštinsko zaslepljenje, na lažnu svest koja individue hvata u zamku i preobrće ih u subjekte, na ispreplitanje priznavanja i pogrešnog saznavanja – svi ovi problemi uopšte se ne postavljaju za Fukoa, utoliko što bi oni za sobom povlačili – u najširem smislu reči – postojanje jednog prostora unutrašnjosti i mehanizma represije, dakle, entiteta kojih Fuko pokušava da se oslobodi. Naravno, ovde se stalno

---

9 Gilles Deleuze, « Qu'est-ce qu'un dispositif ? », u *Michel Foucault philosophe*, Seuil, Paris 1989, 188.

pojavljuje problem: kako prevesti jedan program disciplinovanja u ponašanje subjekta, ali ovaj problem se mora rešiti bez upućivanja na ideološke predstave i na tradicionalne teme svesti, njene unutrašnjosti i njenog samozahvatanja. Zbog tog je razloga problem subjekta, onako kako se pojavljuje u Fukoovim kasnim delima, postavljen u sasvim drugačijim terminima: terminima praksi samoodnošenja, praktičke samoprodukcije sopstva, a ne u terminima univerzalnosti subjektiviteta ili njegove samorefleksije. »Staranje o sebi«, koje se pojavljuje u naslovu Fukoove poslednje knjige, nije neka vrsta svesti nego je neka vrsta prakse. I, što je najvažnije, ono nije nešto spoljašnje u odnosu na moć, nešto što odnosima moći suprotstavlja izvesno područje unutrašnjosti ili psihičkog, nego je, radije, odnos same moći prema sebi, ono je moć koja se, da tako kažemo, uvlači u sebe, jedna unutrašnja petlja moći (kao što je to vizuelno pokazano u unekoliko misterioznom Fukoovom crtežu reprodukovanom u Delezovoj knjizi.)¹⁰ Ovu unutrašnju petlju treba shvatiti kao nešto što se nalazi upravo na suprotnom kraju od samorefleksivnog obrta klasične samosvesti, kao jednu samoreferencijalnost ispražnjenu od samorefleksivnosti i otuda od bilo kog pojma priznavanja ili zrcaljenja. (Proizvedena na jedan sasvim drugačiji način, ona se približava Delezovom pojmu *le pli* – nabor.)

Zbog tog razloga, fukoovski subjekt – veoma različit od subjekta kako ga shvata psihoanaliza – nije izveden iz odnosa prema Drugom, ni u njegovoj formi imaginarnog, jer on se ne pojavljuje u dijalektici prepoznavanja / pogrešnog saznavanja, ni u njegovoj formi simboličkog, jer on ni na koji način nije svodiv na funkciju manjka. Zbog tog razloga, takođe, Fuko izbegava pojam želje i pokušava da ga zameni analizom zasnovanom na »telima i zadovoljstvima«.¹¹ Za Fukoa želja upućuje na »negativnu ontologiju« manjka i Jednog za kojeg se pretpostavlja da je zaprečen Drugim, objekta koji bi mogao da ispuni manjak. Zadovoljstvo umesto želje, telo umesto kastracije, pozitivitet događaja umesto manjka, mnoštvenost odnosa moći umesto Drugog.¹²

---

10 Gilles Deleuze, *Foucault*, Minuit, Paris, 1986, 209.

11 Michel Foucault, *La volonté de savoir*, Gallimard, Paris 1976, 209.

12 Ovim se pokazuje do kojih je razmera Fukoov pokušaj da misli moć protivstavljen Altiserovoj analizi odnosa moći (koja je imala svoj period slave i koja je od tada pala u tužan zaborav). Uprkos njihovom zajedničkom insistiranju na materijalnim praksama i 'ritualima' kao poprištu moći, distanca prema Altiseru je očigledna. Prvo, čitav problem ideologije i postajanja subjektom na osno-

Ako je priroda moći takva, onda odavde treba izvući jednu važnu istorijsku pouku. Naime, ako ovakva priroda moći nije bila prepoznata, onda to nije bilo prosto usled nekakvog nedostatka uvida. Radije, njeni mehanizmi, iako jedinstveni, u potpunosti su razvijeni tek u određenom istorijskom sklopu. Sa pojavom disciplinskog društva (koja se, grubo rečeno, poklapa s pojavom modernog doba), sama moć je pretrpela ključnu istorijsku promenu. Postoji jedan suštinski diskontinuitet, rez koji je oblikovao sudbinu moći i koji je ustanovio naše doba. To je ono na šta Fuko pokušava da ukaže na svim nivoima svog dela: isključivanje ludih sa *le grand renfermement* nasuprot njihovom oslobađanju uokvirenom novim tehnikama disciplinovanja; prizor javnog kažnjavanja nasuprot zatvaranju; moć koja sebe pokazuje nasuprot moći koja kontroliše; dispozitivi savezništva nasuprot dispozitivima seksualnosti: moć koja oduzima – dobra, ili, u krajnjem, život – nasuprot moći koja proizvodi i proširuje – biomoć koja podupire život. U svakoj od ovih instanci postoji jedan pomak od negativnog funkcionisanja norme ka njenoj pozitivnoj i imanentnoj primeni, od norme kao restrikcije ka normi kao progresivnoj inkorporaciji i neprestanoj proliferaciji, od isključenja ka uključenju. Norma se sada shvata kao imanentna polju svoje primene i kao konstitutivna za to polje; njena pretpostavljena restriktivnost konstituise ono što ona treba da potisne. Ona ne negira ili ne potiskuje iz nekakve spoljašnje pozicije, nego je ona trenutak svog vlastitog unutrašnjeg »uslova mogućnosti«; ona ne ograničava nešto što je već postojalo, nego ga proizvodi.¹³

---

vu mehanizma interpelacije, za Fukoa je pogrešan, utoliko što on implicira sumnjive pojmovne parove, kakvi su ideologija/nauka, priznavanje / pogrešno saznavanje, itd. Drugo, shvatiti državne aparate kao mesto moći i kao njenu materijalnu egzistenciju, znači pretpostaviti državu kao odlučujući okvir moći, to znači misliti moć kao funkciju države. Treće, dodatna podela na ideologiju i represiju (ideologija nasuprot represivnih državnih aparata), zamračuje problem, utoliko što ponavlja neke klasične pojmovne podele (konsenzus nasuprot ograničenju). Četvrto – a to važi za čitav marksizam – shvatiti klasnu borbu kao temeljni antagonizam znači pogrešno pročitati mnoštvenu, heterogenu i sveprisutnu prirodu 'agonizma', (Foucault, *op. cit.*, 1982, 222), koja se ne može svesti na jedan veliki, opšti rascep ili na središnju protivrečnost na kojoj bi se temeljili odnosi moći. Naravno, slika je mnogo složenija, i altiserovska pozicija se u mnogo kom pogledu može uverljivo braniti.

13 Upor. Pierre Macherey, « Pour une histoire naturelle des normes? », u G. Deleuze, 1989, *op. cit.*, za izuzetnu analizu ovog pomaka.

Čitav problem »vlasti«, što je predmet Fukoove skrupulozne refleksije u njegovom kasnom periodu, cilja upravo na ovu tačku razdvajanja suvereniteta i legaliteta s jedne strane, od sveprožimajućih mehanizama moći, s druge strane. Radi se o moći koja cilja na izlaganje stvari, radi se o mnogoobličnim taktikama koje imaju svoju vlastitu svrhovitost s one strane problema zakona i suvereniteta – nove tehnike upravljanja, proširivanja i kontrolisanja populacija, statistički metodi, proračunavanje rizika.¹⁴ Pojava »državnog razloga/uma«, *la raison d'Etat* i njegove zanimljive nove logike, zajedno s pojavom jednog novog entiteta, policije (u smislu koji je ta reč imala u sedamnaestom veku), možda su dva najznačajnija signala modaliteta moći koja se u velikoj meri udaljila od zaokupljenosti problemom suvereniteta i zakona i zakoračila u ranije nepoznatu oblast. U tom smislu, paradoksalna ne-totalizujuća priroda moći u potpunosti se razvija tek sa pojavom disciplinskog društva (iako različiti prelomi koje Fuko analizira nisu prosto homologoni i ne mogu se svesti na jednostavnu zajedničku oznaku – oni su bili izvedeni na mnogo heterogenih načina). Politička teorija se uglavnom zaustavila na pojmovima suvereniteta, legaliteta i države, bivajući tako nesposobna da razume novost disciplinskih mehanizama ili da objasni najvažnije načine na koje se primenjuje moderna moć. Kako je to Fuko rekao: »Ono što je za naš modernitet zaista važno... možda i nije toliko statičnost društva koliko pojava 'vlasti' u državi.«¹⁵ U tome treba videti veliki Fukoov napor da izume moć kao jedan novi fenomen i da njegovu specifičnost misli s one strane njegovih starih modela – kao jedan objekt koji ranije nije bio mišljen.

Ukoliko postoji negativan vid Fukoove teorije moći, ustanovljavanje onoga što moć nije, onda ovaj vid treba shvatiti kao preliminarni korak ka utemeljenju moći u njenom pozitivitetu. Štaviše, čitava poenta odbacivanja tradicionalnih pristupa bila je upravo u pokušaju da se moć misli u njenom čistom pozitivitetu, budući da postaviti moć u terminima suvereniteta ili zakona takođe znači upisati u moć jedan suštinski negativitet, shvatiti je u osnovi kao »moć koja kaže Ne«, kao

---

14 Upor. Foucault, 'Governmentality' [Gouvernementalité], u Burchell et al. (prir.) 1991, str. 94–95.

15 Ibid., str. 103.

delovanje represije. Poenta Fukoove čuvene kritike »represivne hipoteze« bila je u pokušaju preokretanja perspektive i u sagledavanju moći kao produkcije, proliferacije, podsticanja, proširivanja, uvećavanja, a ne negacije, isključenja, zabrane ili ograničenja. U tom smislu, negativna strana Fukoove teorije ciljala je upravo na odbacivanje negativiteta koji su tradicionalne teorije uvele kao nešto što je za moć određujuće. Prava teškoća pojavljuje se s pokušajem mišljenja moći kao nečeg pozitivnog. To je ulog Fukoovog insistiranja na događajima kao protivstavljenim strukturi. Za njega, ključni problem nije u traganju za nekom strukturom skrivenom iza površinskih događaja, koja događaje reguliše svojom tajnom rukom, prerusena u nekom dubljem omotaču ili pripisana nesvesnom. Ništa nije skriveno i nema ničega iza zavese.¹⁶ U tom smislu Fuko je na suprotnom kraju spektra od nekoga nalik, na primer, Levi Strosu (Claude Lévi-Strauss), i iz tog razloga je Fuko, u više navrata, odlučno obznanio da je antistrukturalista.¹⁷ Misлити događaj znači misлити heterogenost u njenoj spoljašnjosti i singularitetu, koji se ne može svesti na neko skriveno načelo strukture kao što to, takođe, znači misлити njegove diferencijalne suprotnosti. Naravno, ovde se radi o događajima iz nizova, ponavljanja, susreta, pravilnosti rasejavanja, veza koje oni uspostavljaju, ali su ove veze u potpunosti drugačije prirode od simboličkih zakona i »strukturalističkih struktura«. Zadatak analize nije u tome da svede događaje na neku skrivenu matricu inteligibilnosti ili da ih prezentuje kao instance nekih univerzalnih zakona, nego, radije, da »osvetli težinu kauzaliteta i da potvrdi njihovu kontingentnost«.¹⁸ Događaj, kao ono što je neskriveno na samoj površini, ipak je ono što je najmanje samoočigledno, i u tom smislu Fuko razvija čitavu jednu novu strategiju kako bi misлио događaj. Mnogo je teže držati se površine nego kopati u dubinu.

---

16 Zanimljivo je da i Delez (1986) i Macherey (1989, str. 218) koriste ovo poznato hegelovsko načelo kako bi rezimirali Fukoovu poziciju, a neki grubi ekvivalenti mogli bi se pronaći i kod samog Fukoa. Hegelova vlastita egzemplarna formulacija u svojoj emfatičkoj formi nalazi se na kraju poglavlja o razumu u *Fenomenologiji duha*.

17 »Mogli bismo se složiti da je strukturalizam bio najsistematičniji pokušaj da se pojam događaja progna ne samo iz etnologije nego i iz čitavog niza drugih nauka, i, u ekstremnom slučaju, iz istorije. U tom smislu, ne vidim ko bi više od mene mogao da bude antistrukturalista.« M. Foucault, 1989, op. cit., str. 114.

18 Foucault, 1991, op. cit., str. 77.

Fuko često insistira na tome da moć nije neki entitet nego odnos ili, radije, skup odnosa, »delovanja koja deluju na delovanja«, a oдавde bi se moglo zaključiti da su elementi moći čisto relacioni bez ikakvog inherentnog identiteta, upravo onako kako su elementi strukture čisto diferencijalni i nastaju samo u skupovima struktura. Ali, razlika između njih je suštinska: model moći je rat a ne jezik, njen rečnik je rečnik borbi, strategija i taktika, i ukoliko odnosi moći ne mogu nikada biti stabilizovani u nekoj diferencijalnoj logici, onda je to usled njihove inherentno antagonističke prirode (agonizam je »odnos koji je istovremeno i recipročno podsticanje i borba; on je manje direktna konfrontacija koja parališe obe strane, a više neprekidna provokacija«).¹⁹ Agonistička borba ne može se umiriti u vedrini, ili transparentnosti, ili estetskom pozivu strukture koja, u najboljem slučaju, može biti samo pozornica nekog tekućeg sukoba.

Shvaćen iz jedne šire perspektive, događaj nije bio samo ključni Fukoov pojam, nego je, takođe, imao ključno mesto u čitavom nizu poduhvata koji su označili izvestan preokret u razvoju strukturalizma – a u možda najznačajnijem smislu, razradili su ga Žil Delez i kasnije Alen Badju (Alain Badiou). Ukratko i shematski rečeno, prva epoha strukturalizma bila je zaokupljena područjem simboličkog i njegovim novootkrivenim i dalekosežnim svojstvima koja su odredila sam pojam strukture, i koja su dugo predstavljala temeljnu oznaku »strukturalističke revolucije«. U izvesnoj tački, međutim, grubo rečeno krajem šezdesetih godina, rani semiološki interes otvorio je put izvesnoj implikaciji koju je početni entuzijazam prevideo, naime, uvidu da razrada simboličkog iza sebe nužno ostavlja jedan ostatak, ono što se ne može simbolizovati (otpor simbolizaciji može se shvatiti kao sama kičma događaja). Utoliko je fascinacija znakom, označiteljem, njegovom logikom i njegovim paradoksalnim statusom, iznenada bila zasejnjena jednom drugom brigom, naime pitanjem o mogućnosti novog izumevanja realnog. Lakanovski pojam realnog, usredsređen na objekt a, bio je, možda, prva naznaka ovog preokreta; on je preoblikovao čitav ovaj teorijski nacrt i odredio njegov kasniji period.²⁰ Pojam događaja

---

19 Foucault, 1982, op. cit., str. 222

20 Blizanački pojmovi *matheme* i *language*, na primer, mogu se shvatiti kao retroaktivni učinak ove dimenzije realnog na pojam simboličkog, kao ponovno promišljanje simboličkog iz »perspektive« realnog, da tako kažemo.

(koji je krajem šezdesetih godina briljantno promovisao Delez) bio je samo drugi način da se uradi ista stvar; on je proizašao iz sličnih strukturalističkih pretpostavki i bio je odgovor na isti problem, iako su se njegove posledice kretale u drugom smeru.²¹

Lakanovskim terminima rečeno, Fukoov poduhvat, shvaćen u svom jezgru, mogao bi se pročitati kao pokušaj da se pokaže kako moć ne može biti zasnovana ni na simboličkom (zakonu, imenu oca, vrhovnom označitelju), ni na imaginarnom (modusima svesti, konstituciji ega, spekularnosti, priznavanju/pogrešnom saznavanju). Njegov projekat mogao bi se opisati kao jedan pokušaj da se realno misli bez simboličkog i imaginarnog, kao napor da se »logika« realnog proizvede bez upućivanja na simboličko i imaginarno, štaviše, kao pokušaj da se, u krajnjoj instanci, pokaže da su druga dva momenta površna i da nužno vode u obmanu i ćorsokak. S druge strane, za Lakana ključni problem nije bio u tome da se odbaci bilo simboličko bilo imaginarno (otuda njegovo insistiranje na velikoj trijadi: realno, simboličko, imaginarno), nego da se misli način na koji su oni nužno povezani iako su potpuno heterogeni i čak se uzajamno isključuju; on je pokušavao da prati potpuno drugačije vrste logika, da misli način na koji se one uvezuju u čvor koji definiše ljudsko iskustvo i koji podupire sam temelj odnosa moći (otuda njegova zanimljiva zaokupljenost boromejskim čvorom).

Usvajanje »logike događaja« navelo je Fukoa da u izvesnom trenutku napusti neke od svojih ranijih pojmova, pre svega pojam episteme i u izvesnoj meri pojam diskursa, i da usvoji novi pojam dispozitiva. Dispozitivi više nisu diskurzivne formacije nego, radije, snopovi događaja koji nediskriminativno mešaju one događaje koji pripadaju iskazivanju (briljantno analiziranom u *Arheologiji znanja* /*Archeologie du savoir*/, 1969) sa događajima koji pripadaju području tela i vidljivog. Linije znanja, moći i subjektivnosti obrazuju promenljive nizove ali, iako obrazuju zanimljive »dijagrame« one ipak nikad ne mogu biti upisane u stabilnost nekog sistema kao što ne mogu biti umirene ni u matrici inteligibilnosti. One predstavljaju izvesne pravilnosti, ali ne streme nikakvim univerzalijama. Njihova kontingentna i slučajna priroda nesvodljiva je, ne postoji nikakav Drugi koji ih reguliše.

---

21 Ovde ignorišem moguće i složene veze sa Hajdegerovim pojmom *Ereignis*, koji je bio razvijen duž sasvim drugačijih putanja. Ova veza ima veliku težinu u Deridinom radu, koji bi se mogao shvatiti kao drugi odgovor na isti problem.

Dobro je poznato da je Fukoova osuda psihoanalize s vremenom postajala sve oštrija. Čitav projekat istorije seksualnosti, u njegovom kasnijem periodu, mogao bi se shvatiti kao pokušaj koji je stremio genealogiji psihoanalize, jednom alternativnom objašnjenju njenog predmeta, naporu da se odrede odnosi moći na kojima je ona zasnovana i koje ponavlja, bez ikakvog znanja da to čini. Za Fukoa, psihoanaliza u krajnjoj instanci prisvaja i potvrđuje, u svom jezgru, kako klinički pogled, sa njegovom dobro poznatom genealogijom, tako i mehanizme ispovesti, duboko ukorenjene u čitavoj istoriji hrišćanstva – ona predstavlja najprefinjeniju i najpodmukliju transformaciju oba ova momenta. Naposljetku, psihoanaliza je slepa za istorijsku i noviju prirodu seksualnosti, koja nije nešto što treba iskopati i osloboditi nego, radije, nešto što se konstituiše kao dispozitiv moći u temeljnom saučesništvu s mehanizmima disciplinovanja. Analitičar bi, u krajnjem, mogao biti shvaćen kao otelotvorenje Drugog, kao nosilac pogleda i delatnost kojoj se ispoveda istina o sebi – u obliku koji je pročišćen od mnogo očiglednijih i okrutnijih svojstava ranijih figura ispovedanja.

Fuko je takođe išao nasuprot toka svog vremena i delatno se suprotstavio čitavoj »strukturalističkoj generaciji« u tom smislu što je postepeno i sistematski izbegavao i odbacivao pojam nesvesnog, budući da je za njega taj pojam neizbrisivo povezan sa skrivenim istinama o seksualnosti i otuda sa čitavom jednom »politikom istine«, proizvodnjom istine, režimom istine čiji se tragovi mogu pratiti sve do hrišćanstva i još dalje, do antike. Ukoliko pokušamo da ukažemo na suštinsku razliku između Fukoovog objašnjenja moći i njemu suprotstavljenog psihoanalitičkog objašnjenja moći onda bi se ta razlika mogla izraziti na sledeći način: za lakanovsko čitanje psihoanalize osnovna pretpostavka je da postoji Drugi koji je »uvek već« tu, i upravo je to ono čime se mogu objasniti mehanizmi moći, dok za Fukoa nikakva takva pretpostavka nije neophodna: upravo obrnuto, ukoliko postoji »nekakav učinak Drugog« onda on mora biti objašnjen kao učinak, tj. kao nešto što je proizvedeno množtvem strategijama odnosa moći i njihovim dispozitivima, kao jedan entitet koji je neizvestan, nestabilan i uvek izveden. To da »uvek već« postoji moć, ne znači da »uvek već« postoji Drugi, nego upravo obrnuto. Ukoliko je događaj čista spoljašnjost, onda ne postoji nikakav Drugi – Drugi pretpostavlja nešto čega je on Drugi, »Isto« jedne unutrašnjosti i jednog identiteta. Pa ipak, ukoliko

je za psihoanalizu Drugi »uvek već« tu kako onda treba da razumemo naš inicijalni diktum da »Drugi nedostaje«?

Za Lakana, Drugi se pojavljuje u momentu u kojem smo suočeni sa simboličkom strukturom. Ukoliko je Drugi »uvek već« tu, impliciran strukturom – u ovoj tački mogli bismo čak u izvesnom smislu da govorimo o »realizmu« nasuprot Fukoovom nominalizmu – onda se svaki pojam subjektivnosti javlja u jednom dijalektičkom koraku kojim se on pretpostavlja upravo time što se upisuje u njegov poredak. Radi se o jednom hipotetičkom autoritetu koji podržava strukturu i pretpostavljenog adresata bilo kog govornog čina, s one strane interlokucije ili intersubjektivnosti, treći u svakom dijalogu. Ova elementarna pretpostavka prisutna je u celokupnom Lakanovom delu, i zadobijala je različite nijanse značenja u različitim periodima, postajući sve sofisticiranija. Ispostavilo se, na primer, da svaki pojam strukture, daleko od toga da je prosto diferencijalan, jeste jedna uravnotežena matrica permutacija (kao kod Levi-Strosa), koja nužno otvara put »vrhovnom označitelju«, jednoj strukturalnoj funkciji za koju se moć drži, ali koja je po sebi prazna, ispražnjena od značenja, jedna čista pozitivizacija praznine. Teorija četiri diskursa, Lakanova najrazrađenija analiza moći, polazi upravo odatle.

Za Fukoa, objašnjenje moći postulira da je Drugi od početka nužno kružan, da pretpostavlja ono što treba da objasni. Otuda bi se on mogao shvatiti kao pad u one tradicionalne načine političkog mišljenja, zasnovane na suverenitetu i zakonu – jer Drugi je, u krajnjem, Drugi simboličkog zakona; Otac, čak i ako funkcioniše kao puko ime, nužno se pojavljuje kao onaj koji reguliše moć, a moć je još uvek usredištena na Gospodaru, čak i ako je on »prazno« strukturalno mesto »vrhovnog označitelja«. Nova teorija je možda složenija, ali ona je samo novi oblik starih teorija i ne može da objasni novootkrivenu mnoštvenost odnosa i strategija moći kao i heterogenost dispozitiva. Dobro poznat fukoovski nominalistički stav emfatički zaprečava svaku pretpostavku o postojanju Drugog kao polazišta ili kao načina objašnjenja.

Jedna linija mogućeg kritičkog pristupa Fukou trebalo bi da razmotri da li, u izvesnim tačkama, Fuko ipak ne iznosi pretpostavke koje ne mogu biti sasvim pokrivena njegovim metodološkim deklaracijama. Nije li on prisiljen da na jedan prikriiven način uvede Drugog – ne samo kao jedan učinak proizveden mehanizmom nego i kao nešto što

samo proizvodi učinke? I, štaviše, zar on ne iznosi neke pretpostavke o strukturi subjektivnosti koje su sasvim različite od njegovog proklamovanog shvatanja subjekta kao prakse sopstva?

Postoji jedan paradoks koji bi mogao da zbuni čitaoca *Nadziranja i kažnjavanja*: jedna osobita nesrazmera između metodoloških proklamacija i njihovog rezultata. Sasvim je tačno da može postojati rasejana mnoštvenost mikroodnosa, ali, ipak, dijagram bentamovskog pantoptikuma, koji predstavlja samo jezgro Fukoovog argumenta, uspeva da ih tako delotvorno ujedini u jedan zajednički obrazac da se ovaj veoma jednostavno može prevesti u čitav niz različitih domena. »Iznenadujuće je da zatvor nalikuje fabrikama, školama, kasarnama, bolnicama koje sve nalikuju zatvorima.«²² Ukoliko Fuko postavlja retoričko pitanje kojim se zapravo završava poglavlje o panoptikumu, onda bismo možda mogli da se osmelimo na sledeći odgovor: da, to je uistinu iznenadujuće, čak je i zadivljivujuće da mnoštvenost rasejanih i heterogenih mikroodnosa konvergira u jednu sliku moći koja je u potpunosti prožeta figurom Drugog. Mogli bismo da postavimo jedno naivno pitanje: zar se Fukoova strategija rasejanih mikroodnosa naposljetku ne stapa u jedno prisustvo Drugog mnogo veće od svakog o kojem bi psihoanaliza uopšte sanjala? U jedan obrazac moći u kojem bi Gospodar (kralj, otac) mogao, doduše, da bude odsutan, zamenjen arhitekturom i geometrijom, sveden na čistu funkciju i fikciju, pa ipak, na takav način da njegovo prazno mesto čini njegovo prisustvo utoliko više prožimajućim i istrajnijim. Kontingentni događaji pojavljuju se kao događaji kojima nevidljiva ruka Drugog vlada više nego što je to ikada bio slučaj u psihoanalizi. Da li uopšte postoji nedostatak, ili bar naprslina u ovom ogromnom Drugom? Nije li sveprisutna slučajnost naposljetku proizvela figuru neizbežne nužnosti? Izvestan broj kritičara i komentatora ukazao je na to da je slika moći koju je ponudio Fuko toliko sveprožimajuća i preplavljujuća, da jedva dopušta nekakav otpor ili čak nekakvo marginalno skretanje s puta. Možda i nije toliko iznenadujuće što je Fuko imao velikih teškoća da objasni koje bi protivstrategije otpora mogle da slede iz njegovog dela a uvođenje pojma subjekta moglo bi se shvatiti i kao njegov pokušaj da reši ovaj problem:

---

22 M. Foucault, *Surveiller et punir*, Gallimard, Paris, 1975, str. 229. (na srpskom dostupno: *Nadzirati i kažnjavati – nastanak zatvora*, prevod Ana Jovanović: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1997)

subjekt, koji nastaje na osnovu potčinjavanja, ali je ipak nesvodiv na njega, predstavlja »unutrašnju petlju« moći koja deluje protiv moći.

Postoji i jedan drugi aspekt koji Fukoa nesmotreno približava psihoanalizi, uprkos nepremostivom rascepu koji postoji između njih. Status panoptikuma je status jedne fikcije – pre svega u tom smislu da je fikcija ono što obrazuje njegov rad: »Stvarno potčinjavanje nastaje mehanički iz fiktivnih odnosa«. Ili, nešto dalje: »... ono daje duhu moć nad duhom«, bez ikakvih fizičkih ograničenja.²³ A zatim, takođe, i u tom smislu da ova fikcija zapravo uopšte ne opisuje stvaran život u zatvorima u devetnaestom veku iako je, svejedno, neophodna za njihov opis.²⁴ Ona nije nekakav »idealni tip« protivstavljen stvarnosti, razlika o kojoj se ovde radi nije razlika »između čistote ideala i neuređene nečistote realnosti.«²⁵ Kao što se, takođe, ne radi ni o razlici između obmane i stvarnosti; radije, u pitanju je razlika koja je deo fikcije neophodne za objašnjenje same stvarnosti ili, drugačije, za ustanovljavanje izvesne stvarnosti. »... Ovi programi u realno uvode čitav niz učinaka... oni se kristalizuju u institucije, oni uobličavaju individualno ponašanje, oni deluju kao rešetke za percepciju i procenu stvari.«²⁶ U tom smislu, program ne opisuje ono što se zaista događa nego, obrnuto, ono što čini da se on događa. U pitanju je jedan paradoksalan entitet koji povezuje apsolutno heterogene termine, nešto »natčulno«, »*un-non-lieu*«, jednu fikciju koja proizvodi realne učinke i funkcioniše kao »istorijsko *a priori*«, kao »rešetka percepcije«. Možemo li uopšte ponuditi bolju definiciju fantazma? Ovaj mehanizam se ne može shvatiti bez suštinskog aspekta fantazma koji refraktuje sve mikroodnose, istovremeno ih ujedinjavajući – i kako bi neko pao kao žrtva ove fikcije ako nije podržan ekonomijom užitka? I ukoliko se subjekti potčinjavaju samopotčinjavanju, ukoliko oni moraju da okuju sebe, ukoliko se oni pojavljuju kao subjekti samo ukoliko su potčinjeni i privrženi moći, onda oni moraju da budu shvaćeni kao rascepljeni

23 Ibid., str. 204, 208.

24 »Da sam hteo da opišem 'stvarni život' u zatvorima, ja, u stvari, ne bih otišao do Bentama. Ali, činjenica da ovaj stvarni život nije isto što i teorijske sheme, ne znači da su ove sheme, otuda, utopijske, imaginarne, itd. To možemo da mislimo samo ukoliko imamo krajnje siromašan pojam stvarnosti.« Foucault, 1991, op. cit., str. 81.

25 M. Foucault, 1991, op. cit., str. 80.

26 Ibid., str. 81.

subjekti, oni moraju da budu obdareni jednom »psihičkom ekonomijom« koju Fuko nikada uistinu ne preispituje. Koju vrstu »psihe« moraju da imaju subjekti da bi fikcija proizvela »stvarne« učinke? Šta ih nagoni da se uopšte izlože fikcijama?

Mehanizam ispovesti, predmet Fukoovih kasnijih razmatranja, takođe se oslanja na slučajnost Drugog. Jer, ispovest predstavlja problem i to ne kao nešto što mora da bude iznuđeno mučenjem, nego, upravo obrnuto, kao kazivanje istine o sebi koje se pojavljuje kao oslobađanje, kao iskušenje kojem je teško odoleti. Uхваćeni smo u zamku oslobađajuće moći istine. Istina pretpostavlja Drugog kao istinskog adresata govora, Drugog kojeg ne smemo i ne možemo da obmanemo, Drugog u odnosu na kojeg moramo da se odmerimo i u odnosu prema kojem smo uvek u manjku. To je prost i delotvoran mehanizam koji potvrđuje Drugog kao neophodnu funkciju jedne veoma jednostavne situacije, mehanizam koji se može upotrebiti u čitavom nizu različitih dispozitiva – od srednjovekovnih manastirskih tehnika do modernih zaokupljenosti *scientia sexualisom* (ovaj paradoksalan »užitak u istini užitka«, kako je to Fuko rekao,²⁷) medicine, psihologije i, naposljetku i iznad svega, psihoanalize. Nije li analitičar vrhovno otelotvorenje tog delatnika kojem moramo da se ispovedimo i koji, otuda, potvrđuje odnos moći? Nije li nesvesno paradigma jedne, u krajnjoj instanci, uvek seksualne istine koju moramo da iskopamo kako bismo se oslobodili i, na taj način, u pravom smislu, porobili?

Ako pokušavamo da odbranimo psihoanalizu od ove uverljive optužbe, treba li, onda, da je osudimo kao krivu ili treba da je proglasimo nevinom? Naravno, istina je da je psihoanaliza zasnovana na jednom »dispozitivu« koji uvezuje Drugog, »ispovest«, seksualnost, istinu i nesvesno, pa ipak, to je samo jedna strana stvari. Jer, ukoliko se ova veza i njena delotvornost shvate kao početna pretpostavka psihoanalize, onda je ta pretpostavka pretpostavljena upravo da bi mogla da bude podrivena. U onoj meri u kojoj ova veza podupire samu prirodu simboličkog, Fuko je imao i velikih teškoća da je razgraniči i pripiše određenom istorijskom sklopu. On je isprva pokušao da uputi na novije pojave »buržoaske« seksualnosti, ali uzimajući je kao »radnu hipotezu« prvog dela svoje istorije seksualnosti, on je, ubrzo, bio prisiljen

---

27 M. Foucault, 1976, op. cit., str. 95.

da ide još dalje u prošlost, prvo do hrišćanstva, a zatim do antike, ali je poreklo ovog čvora koji obrazuju seks, govor i istina ostao skriven.

Moramo započeti time što ćemo psihoanalizu proglasiti krivom: uistinu, psihoanaliza se koristi ovim mehanizmima kao svojim pokretačkim polugama; a u njenoj teoriji ovaj mehanizam je dobio precizno ime: transfer. To je jedan mehanizam, jedan sklop, koji je, takođe, »neophodna pretpostavka« svakog odnosa dominacije i koji, u skladu sa Frojdovim čuvenim načelom, zapravo povezuje psihoanalizu sa druge dve nemoguće profesije, vladavinom i obrazovanjem (teško da se možemo odupreti iskušenju da ih prevedemo u fukoovske termine »moći i znanja«). Dakle, psihoanaliza pretpostavlja skrivene pretpostavke koje deluju kako u dominaciji tako i u obrazovanju; da to kažemo frojdovskim rečima, ona se ne udaljava od »pogrešnih pretpostavki« tradicionalnih teorija kao što ih, takođe, i ne odbacuje kao beskorisne. Ali, proces analize je upravo proces bolnog podrivanja ovih pretpostavki i može se iskoreniti samo kada su ove veze podrivene. Ispostavlja se, tako, da je analiza transfera središnji momenat psihoanalize. Štaviše, može se reći da se on poklapa sa analizom *tout court*.

Moć počinje da bude problem od trenutka od kojeg veza potčinjavanja nastavlja na postoji, iako su veze fizičkih ograničenja presečene. Do te tačke oba objašnjenja moći se slažu. Transfer se može razumeti kao psihoanalitičko ime za ovu vezu, koja je uvek utemeljena na jednoj pretpostavci, na jednoj nezajemčenoj pretpostavci – Lakan, dakle, govori o »subjektu za kojeg se pretpostavlja da zna« kao o čvorištu transfera, a ovoj pretpostavci nužno je pridodata još jedna druga pretpostavka, koju ćemo nazvati pretpostavkom o »subjektu za koji se pretpostavlja da uživa« (otuda Lakanova analiza *agalme* na seminaru posvećenom transferu, kao jednog čudesnog objekta koji je navodno posedovao Sokrat). Jer, u skladu sa ovom pretpostavkom, postoji užitak koji treba zadobiti i postoji užitak koji treba izgubiti (a ova dva užitka na čudan način mogu biti jedna i ista stvar), i upravo je to ono što se nalazi u samom korenu subjektive upletenosti u zamku. Drugi uopšte može da se pojavi jedino na temelju ove pretpostavke, pretpostavke da on »stvara smisao«, ili, da postoji neki smisao koji treba stvoriti, da postoji znanje, da postoji užitak čije ključeve drži Drugi. To je ono što čini jezgro kako moći tako i znanja.

Ali, ovde postoji još jedan obrat: subjekt nije prosto potčinjen ovom priviđenju ili ovoj obmani, on nije prosto zavisao od svemoćnog

Drugog, čak i ako je on njegova vlastita tvorevina, nego se subjekt pojavljuje upravo u tački u kojoj se pojavljuje manjak u ovom svemoćnom Drugom – u tački u kojoj ne »stvara smisao«, gde znanje i užitak promašuju. Promašaj Drugog postoji od trenutka od kojeg postoji Drugi (otuda blizanački mehanizmi otuđenja i odvajanja). Mogli bismo reći, ukratko i unekoliko zagonetno, da je fantazam – kao temeljna »obmana« koja uokviruje stvarnost – odgovor na ovaj manjak u Drugom i da je koekstenzivan sa pojavom subjekta (što je Lakan detaljno razmatrao u svom grafemu želje).²⁸ On je pokušaj da se podrži Drugi, dok je psihoanaliza upravo pokušaj da se on podrije, da se on raščini i da se »dekonstruiše« podrška koja mu se daje (»proboj« kroz temeljni fantazam jedna je od Lakanovih definicija analize). Jednom kada je podrška koju mu daje fantazam (a koja je, da tako kažemo, temeljna) podrivena, mi smo zaista suočeni sa rasejanim, divergentnim, mnoštvenim i heterogenim događajima – to je tačka od koje Fuko želi da krene, a koja se u psihoanalizi pojavljuje kao rezultat jedne dugačke putanje. To je putanja koja se ne može preskočiti i prosto zadržati kao rezultat, jer ona ne drži samo ključeve nužnosti i slučajnosti moći, nego, takođe, i ključ otpora moći. Štaviše, ukoliko događaje treba shvatiti u skladu sa fukoovskom verzijom realnog (kao onoga što je protivstavljeno simboličkom i imaginarnom), onda se ovde pomalja distanca koja Fukoa odvaja od Lakana. Jer, fantazam nije tek prosto nekakva iluzija – iluzija središta i smisla koja prekriva središnju prazninu, nego on, takođe, sadržava i konfrontaciju sa realnim, jedno traumatsko jezgro užitka, jedno nemoguće izmirenje s njim. Otuda, za Lakana, realno može biti izjednačeno samo sa nemogućim, sa čistim negativitetom, dok se za Fukoa ono pojavljuje kao čist pozitivitet. U jednom slučaju ono je shvaćeno kao ono što uopšte ne može da se »pojavi«, dok u drugom slučaju ono prožima čitavo polje događaja.

Neobično je da u svojim kasnijim napadima na psihoanalizu Fuko nikada ne spominje problem transfera, iako je u svojim ranijim danima bio veoma svestan ovog problema. Otuda je prilično neobično pročitati

---

28 Ove uvide pokušao sam sistematičnije i detaljnije da razvijem u »Cogito as the subject of the Unconscious«, u Slavoj Žižek, (prir.), *Cogito and the unconscious* (Sic vol. 2), Duke University press, 1998; i u »The Subject supposed to Enjoy«, uvod za Alain Grosrichard, *The sultan's Court Structure du Seraisil: La Fiction du Despotisme Asiatique dans l'Occident Classique*, Verso, 1998. (na srpskom: Alen Grorišar, *Struktura Saraja*; Vuk Karadžić, Beograd, 1988.)

ti, imajući u vidu retrospektivno znanje, sledeće redove napisane 1966. godine u zaključku *Reči i stvari*:

Ni hipnoza ni otuđenje pacijenta u fantazmatskoj ličnosti lekara nisu ono što je konstitutivno za psihoanalizu; ali... ona se, ipak može primeniti samo kao hladno nasilje jedno jedinstvenog odnosa i transfera na koji poziva... Ali psihoanaliza koristi ovaj jedinstven odnos transfera kako bi otkrila, na ekstremnim granicama predstave, želju, zakon, smrt koji, na krajnjim granicama analitičkog jezika i prakse, označavaju posebne figure konačnosti.²⁹

U tom trenutku, dakle, transfer je bio shvaćen kao suštinsko otvaranje za ono što je s one strane predstave (gde želja i zakon još figuriraju kao oznake kontingencije i heterogenosti), a ne kao zatvaranje u obmanljivo područje jedne prefinjene dominacije, prikriveno utamničenje u obmanljiv režim istine.

Upravo se ovde mora postaviti ključna teorijska alternativa – ili odbaciti figuru Drugog i zajedno s njom figure želje i zakona, kao krajnje i najprefinjenije načine da se prikrije dominacija, kao odbrana od paradoksalne prirode događaja; ili ih potvrditi ali pokazati kako je poruka koju oni sadrže sasvim suprotna onome što se tradicionalno pretpostavljalo. Istina je da je transfer zasnovan na pretpostavci govorenja istine o seksualnosti, ali nesvesno je upravo iskustvo o tome da nikakva takva istina ne postoji, da je istina koja se pojavljuje u simptomima, u parapraksima, na marginama, uvek fragmentirana i manjkava, da ona promašuje, da je progonjena manjkom i da ukoliko se pojavljuje samo u bezuspešnim pokušajima onda je to zato što ona sama nije cela i što je manjkava, zato što je istina uvek samo upola rečena (mi-dire kaže Lakan). Istina je da je psihoanaliza postavljena pod znak Drugog, ali to je samo zato da bi otkrila kako Drugi ne postoji, da sam Drugi nedostaje.

»Moć ne postoji«, kaže Fuko, što se, za naše svrhe, može prevesti i kao »ne postoji Drugi na kojem je zasnovana moć«; posledica ovog stava je da je moć uvek kontingentna, rasejana, podređena nesigurnim učincima posebnih borbi i sukoba, privremenih ishoda jednog nesvo-

---

29 M. Foucault, *Les mots et les choses*, Gallimard, Paris, 1966, 388, 389.

divog »antagonizma«. Adekvatan pristup koji bi odavde mogao da sledi otuda bi mogao biti zasnovan samo na strogo nominalizmu. »Drugi ne postoji«, kaže Lakan i čini se da cilja na isto. Pa ipak, logika ovog iskaza je sasvim drugačija i mnogo paradoksalnija: bez Drugog nema nikakvog »učinka« moći kao što nema ni »psihičke ekonomije« koja bi ga omogućila. Analiza ne može da počne bez ove pretpostavke, iako cilja upravo na njeno podriivanje. Moć deluje samo ukoliko i sve dok pretpostavljamo Drugog tako da se ona pojavljuje istovremeno i kao slučajna i kao nužna. Iz tog razloga nikada nismo u mogućnosti da kažemo kako bi bilo dovoljno osloboditi se Drugog kao nekog obmanljivog entiteta i otpočeti sa znanjem da Drugi ionako ne postoji, nismo u situaciji da ga ekonomizujemo, da ga svedemo na jedan učinak različitih mikroodnosa. Moć možemo da mislimo samo u prostoru između nužne hipoteze u skladu s kojom Drugi »uvek već postoji« i koja otvara prostor odnosa moći, i uvida da »Drugi nedostaje«. Uvid u njegovo »nepostojanje« ne može biti prečica koja bi zaobišla njegovu »egzistenciju«, njegovo »uvek već postojanje«, a teškoća Fukoove pozicije – u krajnjem, možda i njena neprihvatljivost – proizlazi iz pokušaja da se zaobiđe i nadmudri ovaj paradoks.

S engleskog prevela Branka Arsić

Potčinjavanje, otpor, preoznačavanje¹

Između Frojda i Fukoa

Moj problem je, u stvari, definicija implicitnog sistema čiji smo mi zatvorenici; želim da razumem sistem ograničenja i isključivanja koji upražnjavamo a da to i ne znamo; želim da kulturno nesvesno učinim očiglednim.

Fuko, *Rituali isključivanja*

Razmotrimo u delu *Nadzirati i kažnjavati* paradoksalni karakter onoga što Fuko opisuje kao subjektivaciju zatvorenika. Pojam »subjektivacija« nosi u sebi paradoks: *assujetissement* označava i postajanje subjektom, i proces potčinjavanja (subjekcije) – figura autonomije može da se nastani jedino postajanjem potčinjenim moći, a to je potčinjavanje koje ukazuje na radikalnu zavisnost. Za Fukoa se ovaj proces subjektivacije odvija preko tela. U knjizi *Nadzirati i kažnjavati* zatvorenikovo telo pojavljuje se ne samo kao znak krivice i prekoračenja, kao otelovljenje zabrane, kao sankcionisanje kojem pribegavaju rituali normalizacije, nego ono, takođe, biva uokvireno i formirano preko diskurzivne matrice pravnog subjekta. Iskaz da diskurs »formira« telo nije tako jednostavan, i zato isprva moramo istaći da takvo »formiranje« nije isto što i »uzrokovanje« ili »determinisanje«, a još je manje ideja da su tela nekako sačinjena samo i jedino od diskursa.²

Fuko smatra da zatvorenik nije uspostavljen *spoljašnjim* odnosom prema moći, budući da bi tada neka institucija za metu svog potčinja-

1 Tekst preuzet iz Judith Butler, *The Psychic Life of Power*, Stanford, Stanford University Press, 1997, 83–105.

2 Rasprava koja sledi razrađuje i oslanja se na prvo poglavlje moje knjige *Bodies That Matter: On Discursive Limits of »Sex«*, New York, Routledge, 1993, 33–36.

vanja uzela nekog već prethodno datog pojedinca. Upravo obrnuto, pojedinac je formiran, to jest formulisan svojim diskurzivno konstituisanim identitetom zatvorenika. Potčinjavanje (subjekcija) doslovno je stvaranje subjekta, princip regulacije u skladu s kojim je subjekt formulisan ili proizveden. Takvo je potčinjavanje jedna vrsta moći, koja kao oblik dominacije ne samo što jednostrano deluje na pojedinca nego, takođe, aktivira ili formira subjekt. Na taj način, potčinjavanje (subjekcija) nije ni prosta dominacija subjekta, niti proizvodnje subjekta; ona označava određenu vrstu restrikcije u samoj proizvodnji, restrikcije bez koje nema proizvodnje subjekta, restrikcije pomoću koje dolazi do te proizvodnje. Iako Fuko povremeno pokušava da pokaže kako istorijski pravna moć – moć koja deluje na unapred date subjekte, koja ih podređuje – prethodi proizvodnoj moći, prethodi sposobnosti moći da formira subjekte, u slučaju zatvorenika je jasno da proizvedeni subjekt i subjekt koji je podređen padaju istovremeno, i da je prinudna proizvodnja njegova vlastita forma regulacije.

Fuko se suprotstavlja onima unutar liberalne tradicije koji bi da zatvorenika oslobode zatvorskih opresivnih ograničenja; jer, Fuko smatra, potčinjavanje označeno spoljašnjom institucijom zatvora ne može da deluje nezavisno od nasrtaja na zatvorenikovo telo i upravljanja tim telom: to je ono što on opisuje kao potpunu opsadu tela, invaziju na telo, koja se sprovodi označiteljskim praksama samog zatvora – to jest, inspekcijom, ispovedanjem, regulisanjem i normalizacijom telesnih pokreta i gestova, disciplinjskim režimima tela, što je nagnalo neke feministkinje da se okrenu Fukou u svom pokušaju razmatranja disciplinske proizvodnje roda.³ Zatvor, dakle, deluje na zatvorenikovo telo, primoravajući ga da se približi idealu, normi ponašanja, modelu poslušnosti. Na taj način se zatvorenikova individualnost čini koherentnom, totalizovanom, pretvorenom u diskurzivnu i pojmovnu svojinu zatvora; to je, kako Fuko insistira, način na koji »zatvorenik postaje princip sopstvenog potčinjavanja«. ⁴ Ovaj normativni ideal koji je, da tako kažemo, uliven u zatvorenika, jeste jedna vrsta psihičkog identiteta ili onoga što će Fuko nazvati »dušom«. I budući da duša ima

3 Videti Sandra Bartky, *Feminity and Domination*, New York, Routledge, 1990.

4 Michael Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, New York, Random House, 1979, str. 203. (Michael Foucault, *Surveiller et punir: Naissance da la prison*, Paris, Gallimard, 1975, 202.)

efekat utamničenja, Fuko tvrdi da zatvorenik nije potčinjen tek prostim zatvaranjem u prostor zatvora nego na jedan »mnogo temeljniji« način. U stvari, u navodu koji sledi, duša je i sama jedna vrsta prostornog zarobljeništva, jedna vrsta zatvora koji se uspostavlja kao spoljni oblik ili regulatorni princip zatvorenikovog tela. To postaje jasno vidljivo u Fukoovoj tezi da je »čovjek o kome nam govore i koji treba da postane slobodan već, po sebi, efekat potčinjenosti [*assujettissement*] čiji koreni sežu mnogo dublje u prošlost ... duša je tamnica tela«.

Iako Fuko ovde posebno razmatra subjektivaciju zatvorenika, on kao da u isti mah uspostavlja zatvor kao metaforu da bi mogao da iznese teoriju o subjektivaciji tela. Kako razumeti utamničenje i invaziju kao privilegovane figure kojima Fuko artikuliše proces subjektivacije, diskurzivnu proizvodnju identiteta? Ukoliko diskurs proizvodi identitet uspostavljajući i primenjujući regulativni princip koji vrši temeljnu invaziju, totalizuje i čini koherentnom jednu individuu, onda se čini da se svaki »identitet«, ukoliko je totalizujući, ponaša kao ona »duša koja utamničuje telo«. U kom smislu je duša »mnogo dublja« od samog zatvorenika? Da li to znači da duša prethodi telu koje je oživljava? Kako da razumemo tu tvrdnju u kontekstu Fukoove teorije moći?

Radije nego da na ovo pitanje odgovorimo direktno, mogli bismo, u svrhu razjašnjenja, »dušu«, koju Fuko artikuliše kao mesto utamničenja, suprotstaviti psihi u psihoanalitičkom smislu.⁵ U psihi, ideal subjekta odgovara ego-ideal koji superego konsultuje kako bi, da tako kažemo, odmerio ego. Lakan opisuje ovaj ideal kao »pozicioniranje« subjekta unutar simboličkog; to je norma koja uspostavlja subjekta unutar jezika i, na taj način, unutar raspoloživih shema razumljivosti kulture. Proizvodnja ovog živog i razumnog bića, ovog subjekta, uvek košta mnogo, a sve što pruža otpor normativnom zahtevu kojim se subjekti ustanovljavaju ostaje nesvesno. Otuda se psiha, koja uključuje i nesvesno, veoma razlikuje od subjekta: psiha je upravo ono što prevazilazi učinke utamničenja proizvedene diskurzivnim zahtevom da se uspostavi jedan koherentan identitet, da se postane koherentan subjekt. Psiha pruža otpor regulisanju koje Fuko pripisuje diskursima normalizacije. Za takve diskurse kažemo da utamničuju telo *u dušu*, da mogu da ožive ili obuhvate telo samo unutar

---

5 Važno je razgraničiti ideju psihe koja uključuje ideju nesvesnog od ideje subjekta čija je formacija uslovljena isključivanjem nesvesnog.

tog idealnog okvira, i da u tom smislu svode ideju psihe na puke operacije uokvirujućeg i normalizujućeg ideala koji deluje spolja.⁶ Čini se da ovaj fukoovski gest tretira psihu kao nešto što je jednostrano primilo efekat lakanovskog simboličkog. Transpozicijom duše u jedan spoljni, utamničujući okvir tela, napušta se unutrašnjost tela, i ta unutrašnjost postaje površina prijemčiva za jednostrane efekte disciplinujuće moći.

Krećem se ka psihoanalitičkoj kritici Fukoa, jer smatram da se subjektivacija, a naročito postajanje načelom sopstvenog potčinjavanja, ne može objasniti ukoliko se ne uzme u obzir psihoanalitičko objašnjenje formativnih ili generativnih efekata ograničenja ili zabrane. Štaviše, ukoliko se formacija subjekta uopšte i može promišljati, ona ne može biti u potpunosti razmotrena bez pribegavanja jednoj paradoksalno podsticajnoj grupi osnovnih ograničenja. Ali, u ovoj psihoanalitičkoj kritici koju pokušavam da razradim, biće kritikovane i neke romantične ideje o nesvesnom, shvaćenom kao mestu nužnog otpora, pa će, otuda, jedna takva kritika uključiti i ponovno pojavljivanje fukoovske perspektive *unutar* psihoanalize. Pitanje potisnute psihoanalize kod Fukoa – pitanje koje je sam Fuko postavio pominjući »kulturno nesvesno« citirano u epigrafu ovog poglavlja – možemo preciznije postaviti kao problem lociranja ili opravdanja otpora. Na koji način se događa otpor disciplinskoj formaciji subjekta, ili na koji način se otpor događa unutar disciplinske formacije subjekta? Da li svođenje psihoanalitički veoma razrađene ideje psihe na ideju utamničujuće duše eliminiše mogućnost pružanja otpora normalizaciji i formaciji subjekta, otpora koji se upravo i javlja u nesamerljivosti psihe i subjekta? Kako ćemo razumeti takav otpor, i da li će takvo razumevanje usput uključiti i jedno kritičko promišljanje psihoanalize?

---

6 O široj i bogatoj raspravi o tome kako norme potčinjavaju, a naročito kako da razumemo norme kao tranzitivne delatnosti, videti Pierre Macherey, »Towards a Natural History of Norms«, u *Michael Foucault/Philosopher*, prev. i prir. Timothy J. Armstrong, New York, Routledge, 1992, str. 179–191. Raspravu o Fukoovom indirektnom pisanju o Lakanu videti u istoj knjizi: Jacques-Alain Miller, »Michael Foucault and Psychoanalysis«, str. 58–63. O problemu dinamičkih odnosa između etičkih zahteva i subjektivnosti na koje se ti zahtevi odnose videti vrlo korisnu komparativnu raspravu o Fukou i Lakanu u: Rajchman, John, *Truth and Eros: Foucault, Lacan, and the Question of Ethics*, New York, Routledge, 1991.

U nastavku ću postaviti dve različite vrste pitanja, jedno o Fukou, i drugo o psihoanalizi (primenjujući termin psihoanaliza na različite načine na Frojda i Lakana).⁷ Prvo, ukoliko Fuko razume psihu kao nešto što proizvodi efekat utamničenja u službi normalizacije, kako se onda objašnjava psihički otpor normalizaciji? Drugo, kada neki zastupnici psihoanalize insistiraju na tome da je otpor normalizaciji zapravo funkcija nesvesnog, da li je onda ovo jemstvo psihičkog otpora samo varka? Preciznije: da li je otpor, na kojem psihoanaliza toliko insistira, društveno i diskurzivno proizveden, ili je on neka vrsta otpora društvenoj i diskurzivnoj proizvodnji *kao takvoj*, neka vrsta njihovog podrivanja? Razmotrimo tvrdnju da nesvesno uvek i jedino pruža otpor normalizaciji, da se svaki ritual prihvatanja zabrana koje nameće kultura događa samo ukoliko se plati velika cena, čime se proizvodi izvestan neprilagođen i nesocijalizovan ostatak koji osporava pojavu subjekta što poštuje zakon. Taj psihički ostatak označava ograničenja normalizacije. Ova pozicija ne podrazumeva da takav može da navede samu moć na to da preradi ili ponovo artikuliše uslove diskurzivnog zahteva i disciplinske zabrane pomoću kojih dolazi do normalizacije. Sprečiti zabranu da proizvede poslušno telo nije isto što i demontirati zabranu ili promeniti uslove konstituisanja subjekta. Ukoliko je nesvesno – ili, uopštenije, psiha – definisano kao otpor, kako onda shvatiti nesvesnu privrženost potčinjenosti koja sugeriše da samo nesvesno nije ništa više oslobođeno od upliva normalizujućeg diskursa nego što je to subjekt? Ukoliko nesvesno uspe da izmakne nekoj datoj normativnoj zabrani, za koju drugu zabranu se ono tada vezuje? Zašto mislimo da je nesvesno u manjoj meri strukturisano relacijama moći koje prožimaju kulturne označitelje, nego što je to jezik subjekta? Ukoliko veza-
nost za potčinjenost nalazimo i na nivou nesvesnog, koja će se onda vrsta otpora odatle obrušiti?

Čak i ako dopustimo da nesvestan otpor normalizujućoj zabrani garantuje da ta zabrana neće uspeti da konstituiše svoj subjekt u potpunosti, da li onda takav otpor može da učini da se promene ili prošire zabrane ili interpelacije koje vladaju procesom formiranja subjekta? Kako da shvatimo otpor koji ume jedino da podriva, ali koji kao da nema snage da ponovo artikuliše uslove, simboličke uslove – da se

---

7 Ovim ne želim da kažem da psihoanalizu predstavljaju samo ove dve figure, mada će u ovoj analizi biti tako.

poslužim lakanovskom terminologijom – koji konstituišu subjekte, pomoću kojih se potčinjavanje ugrađuje u samu formaciju subjekta? Takav otpor, doduše, proizvodi nepotpunost bilo kog napora da se disciplinskim merama proizvede jedan subjekt, ali on ne može da artikulise dominantne uslove proizvodne moći.

Pre nego što nastavimo sa ovim ispitivanjem psihoanalize, vratimo se za trenutak problemu tela kod Fukoa. Kako su i zašto tela, proizvedena disciplinskim režimima, lišena otpora? Šta je, zapravo, ta ideja disciplinske proizvodnje, i da li je ona zaista tako efikasna kako Fuko, po svemu sudeći, veruje? U poslednjem poglavlju prve knjige *Istorije seksualnosti* Fuko zahteva jednu »istoriju telâ«, koja bi ispitala »način na koji se investira ono najmaterijalnije i najvitalnije u njima«. ⁸ U ovoj formulaciji on sugerise da moć ne deluje samo *na* telo, nego i *u* telu, da moć ne samo što proizvodi granice subjekta nego, istovremeno, prožima i unutrašnjost tog subjekta. U skladu sa ovom poslednjom formulacijom, čini se da telo poseduje neku »unutrašnjost« koja postoji pre invazije moći. Ali imajući u vidu radikalnu spoljašnjost duše, kako ćemo razumeti »unutrašnjost« kod Fukoa? ⁹ Ta unutrašnjost nije duša, a nije ni psiha; šta je onda? Je li to prostor čiste prijemčivosti, prostor koji je, da tako kažemo, spreman da se povinuje zahtevima socijalizacije? Ili je to unutrašnjost koju prosto možemo nazvati telom? Jesmo li time došli do paradoksalne tačke u kojoj Fuko želi da tvrdi da je duša spoljašnja forma, a telo unutrašnji prostor?

Iako Fuko povremeno pokušava da ospori postojanje tela koje nije proizvedeno odnosima moći, njegova objašnjenja ponekad zahtevaju da telo potvrdi jednu materijalnost ontološki drugačiju od odnosa moći koji to telo poimaju kao poprište investicije. ¹⁰ Na prvi pogled, pojam »poprište« pojavljuje se u ovoj frazi bez ikakvog ovlašćenja, jer

8 Michael Foucault, *The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction*, prev. Robert Hurley, New York, Random House, 1978, str. 152; (Foucault, *Histoire de la sexualité, 1: la volonté de savoir*, Paris, Gallimard, 1978, 200)

9 Ovo pitanje postavio je na drugačiji način Čarls Tejlor (Charles Taylor) pitajući da li se kod Fukoa može naći avgustinovska »unutrašnjost«; v. njegov tekst »Foucault on Freedom and Truth«, u David Couyens Hoy (prir.), *Foucault: A Critical Reader*, New York, Blackwell, 1986, str. 99. To pitanje je na interesantan način postavio i Vilijam Konoli (William Connolly) u svojoj knjizi *The Augustian Imperative*, Newbury Park, Calif., Sage Press, 1993.

10 V. moj tekst »Foucault and the Paradox of Bodily Inscriptions«, u *Journal of Philosophy* 86, no. 11, novembar, 1989, 257-279.

koji je, zapravo, odnos između tela kao *poprišta* i investicija koje to poprište prima ili nosi? Da li termin »poprište« stabilizuje telo u odnosu na ove investicije, odvrćajući od pitanja o tome kako investicije uspostavljaju, spajaju i remete ono što je u navedenoj frazi zdravo za gotovo shvaćeno kao »poprište« tela (tj. da li termin »poprište« reflektuje projekat koji Lakanova »ogledalna faza« reflektuje)? Šta konstituiše »investiciju« i kakva je njena konstitutivna moć? Ima li ona vizualizujuću funkciju, i da li proizvodnju telesnog ega kod Frojda možemo razumeti kao projektovani ili oprostovani modalitet jedne takve investicije?¹¹ U kojoj je meri, zapravo, poprište tela stabilizovano izvesnom projektivnom nestabilnošću, nestabilnošću koju Fuko ne može da objasni u potpunosti i koja bi ga možda uvela u problematiku ega kao imaginarne funkcije?

Delo *Nadzirati i kažnjavati* nudi jednu drugačiju konfiguraciju odnosa između materijalnosti i investicije. Ovde se duša shvata kao instrument moći pomoću kojeg telo biva kultivisano i formirano. U nekom smislu, ona se ponaša kao jedan kalup koji ispunjava moć i koji proizvodi i aktualizuje telo. Fukoovo upućivanje na dušu možemo razumeti kao implicitnu preradu aristotelovske formulacije prema kojoj je duša shvaćena kao forma i načelo materije tela.¹² U knjizi *Nadzirati i kažnjavati* Fuko tvrdi da duša postaje normativni i normalizujući ideal u odnosu na koji se telo trenira, uobličava, kultiviše i investira; telo se materijalizuje u skladu sa jednim specifično istorijskim imaginarnim idealom (*idéal spéculatif*).

Ovo potčinjavanje ili *assujettissement* nije samo podređivanje nego je i osiguravanje i potvrđivanje subjekta, postavljanje subjekta na njegovo mesto, subjektivacija. »Duša postavlja [zatvorenika] u postojanje«; što nije sasvim različito od Aristotelovog shvatanja po kojem duša, kao instrument moći, oblikuje i uokviruje telo, obeležava ga i tim obeležavanjem ga postavlja u biće. U ovoj formulaciji telo ne postoji izvan moći, jer se materijalnost tela – to jest, materijalnost sama – pro-

11 V. rasprave o telesnom egu kod Frojda, u »The Ego and the Id«, [»Das Ich und das Es«] *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud I*, prir. i prev. James Strachey, vol. 24, London, Hogarth, 1953-74), 19: 26, kao i u Margaret Whitford, *Luce Irigaray: Philosophy in the Feminine*, London, Routledge, 1991, str. 53-74.

12 Za potpunije objašnjenje Fukoove razrade Aristotelovog stanovišta, videti »Bodies that Matter« u mojoj knjizi *Bodies That Matter*, str. 32-36.

izvodi preko investicije moći i u direktnom odnosu prema njoj. Materijalnost zatvora, piše Fuko, uspostavljena je u onoj meri (*dans la mesure ou*) u kojoj je ona vektor i instrument moći.¹³ Zatvor je, otuda, *materijalizovan* u meri u kojoj je u njega investirana moć. Da budem gramatički precizna, ne postoji zatvor koji prethodi svojoj materijalizaciji; njegova materijalizacija odvija se istovremeno sa investiranjem odnosa moći u njega; a materijalnost je učinak i merilo ove investicije. Zatvor nastaje samo unutar polja odnosa moći ili, još određenije, samo u onoj meri u kojoj je prožet takvim odnosima i u kojoj upravo ta prožetost obrazuje samo njegovo biće. Ovde telo – kako zatvorenika tako i zatvora – nije nekakva nezavisna materijalnost, statična površina ili poprište koje će predstojeća investicija jednostavno obeležiti, označiti ili preplaviti; telo je ono za šta njegova vlastita materijalizacija i ono čime je investirano postoje istovremeno.

Iako se u knjizi *Nadzirati i kažnjavati* tvrdi da duša uokviruje telo, Fuko ipak sugerise da se proizvodnja »subjekta« u izvesnoj meri događa i preko potčinjavanja ili, čak, destrukcije tela. U tekstu »Niče, genealogija, istorija« Fuko primećuje da subjekt, kao »otuđeno jedinstvo«, može da se pojavi jedino u procesu destrukcije tela: »telo je ispisana površina događaja (obeležena jezikom i rastvorena idejama), mesto otuđenog sopstva (koje usvaja iluziju svog supstancijalnog jedinstva), i jedna zapremina u stalnoj dezintegraciji«.¹⁴ Subjekt se javlja na račun tela; mogućnost njegove pojave uslovljena je nestajanjem tela. I ne samo što subjekt delotvorno zauzima mesto tela nego deluje kao duša koja uokviruje i uobličava zarobljeno telo. Ovde uokvirujuća i uobličavajuća funkcija te spoljne duše radi protiv tela; to se, zapravo, može razumeti kao sublimacija tela koja je posledica razmeštanja i supstitucije.

Na ovaj način razmatrajući Fukoovo shvatanje tela, jasno zalazim u prostor psihoanalitičkog rečnika sublimacije. I dok sam tu, postaviću

13 »Suština nije bila u zatvorskom okruženju, previše trošnom ili previše aseptičnom, previše primitivnom ili previše savršenom, nego u materijalnoj prirodi zatvora kao instrumenta i vektora moći.« *Surveiller et punir*, str. 35. (*Nadzirati i kažnjavati*, Prosveta, Beograd 1997, 36)

13. V. Foucault, »Nietzsche, Genealogy, History«, u *The Foucault Reader*, prir. Paul Rabinow, New York, Pantheon, 1984.

14 V. Foucault, »Nietzsche, Genealogy, History«, u *The Foucault Reader*, prir. Paul Rabinow, New York, Pantheon, 1984.

pitanje kojim ću se vratiti pitanjima potčinjavanja i otpora. Ukoliko je telo podređeno i unekoliko uništeno pojavom otuđenog sopstva, i ukoliko se ta pojava može razumeti kao sublimacija, a sopstvo kao avetinjska forma tela, postoji li onda neki deo tela koji ne ostaje očuvan sublimacijom, neki deo tela koji ostaje nesublimiran?

Sugerisala bih da za jednog takvog subjekta ovaj telesni ostatak opstaje u modalitetu onog već, ako ne i uvek, uništenog, u nekoj vrsti konstitutivnog gubitka. Telo nije poprište na kojem se odvija konstrukcija; telo je proces destrukcije tokom kog se subjekt formira. Formacija ovog subjekta u isto je vreme uokvirenje, potčinjavanje i regulacija tela, kao i način na koji se ta destrukcija očuvava (kao nešto prihvaćeno i balzamovano) u normalizaciji.

Ako, dakle, telo razumemo kao telo koje ne samo da konstituiše subjekt u njegovom otuđenom i sublimiranom stanju, nego i kao telo koje prevazilazi i pruža otpor bilo kakvom pokušaju sublimacije, kako ćemo onda razumeti ovo telo koje, da tako kažemo, biva negirano i potisnuto da bi subjekt mogao da živi? Očekivali bismo da će se telo vratiti u liku »divljine« koja se ne može normalizovati; naravno, kod Fukoa postoje i momenti u kojima se nešto slično dešava. Ali mnogo češće, mogućnost podriivanja ili otpora, javlja se kod Fukoa: (a) u toku subjektivacije koja prevazilazi normalizujuće ciljeve kojima je i pokrenuta, kao, na primer, u »obrnutom diskursu«, ili (b) posredstvom konvergencije sa drugim diskurzivnim režimima, gde nenamerno proizvedena diskurzivna složenost podriiva teleološke ciljeve normalizacije.¹⁵ Otpor se, tako, javlja kao efekat moći, kao deo moći, kao njeno samopodriivanje.

U teoretizaciji otpora javlja se jedan problem koji se tiče psihoanalize i, na prećutan način, granica subjektivacije. Za Fukoa, subjekt proizveden potčinjavanjem, ni u jednom jedinom trenutku nije proizveden u svojoj ukupnosti. Obrnuto, ovde se radi o procesu bivanja proizvedenim, o procesu koji se proizvodi ponavljajući samog sebe (a to nije isto što i stalno i uvek biti proizveden iznova). I upravo ova mogućnost ponavljanja ne dozvoljava da se otuđeno jedinstvo – subjekt – konsoliduje; obrnuto, ona umnožava učinke koji podriivaju snagu normalizaci-

---

15 Videti Zakia Pathak, i Rajeswari Sunder Rajan, »Shahbano«, u (prir.) Butler Judith – Joan Scott, *Feminists Theorize the Political*, New York, Routledge, 1992, 257–279.

je. Termin koji ne samo da imenuje nego i formira i uokviruje subjekt – sledeći Fukoa, recimo da je ovde u pitanju homoseksualnost – pokreće jedan obrnuti diskurs i usmerava ga protiv onog režima normalizacije koji ga je pokrenuo. Naravno, ovde nije u pitanju puka suprotnost, utoliko što će ta ista »homoseksualnost« biti najpre stavljena u službu normalizovanja heteroseksualnosti, a onda i u službu vlastite depatologizacije. U drugom značenju ovaj termin nosi rizik prvog, ali bilo bi pogrešno misliti da prostim izgovaranjem ovog termina transcendiramo heteroseksualnu normalizaciju ili da postajemo njen instrument.

Rizik ponovne normalizacije je uvek tu: zamislimo osobu koja u prkosnom »mimo-svega« stavu obznani svoju homoseksualnost, a dobije odgovor: »Aha, ti si dakle to, i jedino to.« Kako god da odgovorite, biće protumačeno kao očigledna ili prikrivena manifestacija vaše suštinske homoseksualnosti. (S druge strane, ne treba potceniti ni to koliko je iscrpljujuće kada se od vas očekuje da uvek »javno« budete homoseksualac, bez obzira na to da li to očekivanje dolazi od gej i lezbijskih saveznika, ili od njihovih neprijatelja.) Ovde Fuko citira i obrađuje mogućnost preoznačavanja, što znači mobilisanja u političke svrhe, onoga što Niče u *Genealogiji morala* naziva »znakovni lanac«. Tu Niče tvrdi da su upotrebe, prvobitno dodeljene jednom znaku, zapravo »svetovima udaljene« od upotreba kojima je taj znak kasnije stavljen na raspolaganje. Vremenski jaz između tih upotreba proizvodi mogućnost preokreta označavanja, ali istovremeno otvara put ka utemeljenju označiteljskih mogućnosti koje prevazilaze one za koje je termin bio prethodno vezan.

Fukoovski subjekt, dakle, nikada nije u potpunosti konstituisan u procesu potčinjavanja; on se u potčinjavanju konstituiše na ponavljajući način, i upravo iz tog ponavljanja koje se ponavlja nasuprot poreklu samog subjekta, potčinjavanje nehotice crpi svoju podsticajnu moć. Ipak, iz psihoanalitičke perspektive upitaćemo se da li ova mogućnost otpora konstitutivnoj ili subjektivirajućoj moći može biti izvedena iz nečega što je »u« diskursu, ili što je »deo« diskursa. Kako razumeti način na koji diskursi ne samo da konstituišu područja izgovorljivog nego su i sami vezani proizvodnjom konstitutivne spoljašnjosti: onoga što je nemoguće izgovoriti, što je nemoguće označiti?

Iz lakanovske perspektive postavlja se pitanje da li su svi efekti psihe iscrpljeni onim što može biti označeno, ili, možda, preko ovog označiteljskog tela i nasuprot njemu, postoji neko područje psihe koje

osporava čitljivost. Ako, kako tvrde psihoanalitičari, subjekt nije isto što i psiha iz koje subjekt nastaje, i ako, prema Fukou, subjekt nije isto što i telo iz kojeg subjekt nastaje, onda je moguće da kod Fukoa telo zamenjuje psihu – kao nešto što prevazilazi i zbunjuje zabrane koje nameće normalizacija. Da li je ovde u pitanju telo koje bi bilo prosto i jednostavno telo, ili je možda to »telo« određena operacija psihe, operacija koja je sasvim drugačija, ako ne i direktno suprotna postupku duše shvaćene kao sile koja proizvodi efekat utamničenja? Možda je Fuko sam dao telu psihičko značenje koje ne uspeva da razradi u okviru termina koje koristi. Na koji način se i kod Fukoa i u psihoanalitičkoj teoriji obustavlja proces subjektivacije, disciplinske proizvodnje subjekta? Kada dolazi do tog prekida, i koje su njegove posledice?

Razmotrimo altiserovsku ideju interpelacije, u skladu s kojom se subjekt konstituiše dozivanjem, obraćanjem, imenovanjem.¹⁶ Izgleda da je Altiser umnogome verovao da ovaj društveni zahtev – možemo ga nazvati i simboličkim zahtevom – zaista proizvodi one vrste subjekta koje imenuje. On navodi primer policajca koji na ulici uzvikne: »Ej, ti tamo!«, i zaključuje da takav uzvik u značajnoj meri konstituiše osobu kojoj se obraća i koju markira. U sceni se jasno ističe disciplinska dimenzija; policajčev uzvik je njegov pokušaj da vas vrati u red. Ipak, možemo to razumeti i na lakanovski način, kao uzvik simboličke konstitucije. Kako Altiser sam tvrdi, ovaj performativni čin imenovanja može jedino da *pokuša* da uspostavi egzistenciju svog adresata: uvek postoji rizik *pogrešnog prepoznavanja*. Ako se ovaj pokušaj proizvodnje subjekta pogrešno prepozna, onda i samo proizvođenje ne uspeva. Dozvana osoba možda neće čuti, možda će pogrešno razumeti poziv, okrenuti se na drugu stranu, odgovoriti na neko drugo ime, možda će insistirati da joj se ne obraćamo na taj način. U stvari, Altiser je područje imaginarnog označio upravo kao područje koje omogućava *pogrešno prepoznavanje*. Neko je uzviknuo nečije ime, siguran sam da je to moje ime, ali nije. Neko je uzviknuo nečije ime, siguran sam da je neko uzviknuo nečije ime, u stvari moje ime, ali to je samo nečiji nerazgovetni govor, ili još gore, to samo neko kašlje, ili još gore, to je samo brujanje neke naprave koje u jednom trenutku podseća na ljud-

---

16 Louis Althusser, »Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes Towards an Investigation)«, u *Lenin and Philosophy and Other Essays*, prev. Ben Brewster, New York, Monthly Review Press, 1971, str. 170-177.

ski glas. Ili, siguran sam da niko nije primetio moju transgresiju, i da zapravo moje ime nije dozvano, da je to samo kašalj nekog prolaznika, ili zvuk nekog grejnog tela – ali to jeste moje ime, a ja sebe ne prepoznajem u subjektu kojeg to ime, u ovom trenutku, uspostavlja.¹⁷

Obratimo pažnju na silu ove dinamike interpelacije i pogrešnog prepoznavanja u slučaju kada ime nije vlastito ime, već društvena kategorija¹⁸, dakle – označitelj koji se može protumačiti na više različitih i suprotnih načina. Biti dozvan kao »žena«, »Jevrejin«, »peder«, »crnac« ili »Čikano« može se čuti i protumačiti i kao afirmacija i kao uvreda, u zavisnosti od konteksta (gde je kontekst delatna istoričnost i prostornost znaka). Kada nas neko dozove takvim imenom, često postoji izvesna suzdržanost u pogledu toga da li i kako da odgovorimo, jer pitanje je da li je ova privremena totalizacija, izvedena dozivanjem tog imena, politički podsticajna ili parališuća, da li je sila, tačnije nasilje koje vrši ova totalizujuća redukcija identiteta (sprovedena upravo tim dozivanjem) politički produktivna ili regresivna, odnosno nije li, čak i ukoliko jeste parališuća i regresivna, ipak na neki način podsticajna.

Altiser se koristi Lakanovim tezama, usredsređujući se na funkciju imaginarnog kao stalnu mogućnost *pogrešnog prepoznavanja*, to jest na nesamerljivost između simboličkog zahteva (interpeliranog imena) i nestabilnosti i nepredvidivosti njegovog prisvajanja. Ako interpelirano ime pokušava da dođe do identiteta na koji upućuje, onda ono započinje svoje kretanje kao performativni proces koji u svakom slučaju uklizava u imaginarno, jer imaginarno je, sasvim izvesno, obuzeto zakonom, strukturisano zakonom, ali ne poštuje zakon neposredno. Za Lakana, dakle, imaginarno označava nemogućnost diskurzivne – to jest, simboličke – konstitucije identiteta. Identitet nikada ne može biti u potpunosti totalizovan simboličkim, jer će se ono što simboličko ne uspe da dovede u red pojaviti unutar imaginarnog kao nered, kao mesto osporavanja identiteta.

Stoga, u lakanovskom stilu, Žaklin Rouz formuliše nesvesno kao ono što sprečava bilo kakav pokušaj simboličkog da koherentno i u

17 Videti odličnu knjigu koja za feminizam prisvaja ovu altiserovsku problematiku: Denise Riley, »Am I That Name?«: *Feminism and the Category of 'Women' in History*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1988.

18 Slavoj Žižek o socijalnoj interpelaciji vlastitog imena, videti u *The Sublime Object of Ideology*, London, Verso, 1989, 87-102.

potpunosti konstituiše polni identitet [*sexed identity*], dakle, jedno nesvesno nagovešteno omaškama i propustima koje karakterišu mehanizme imaginarnog u jeziku. Citiraću pasus koji može biti od koristi svima onima koji u psihoanalizi pokušavaju da pronađu princip otpora datim normama društvene stvarnosti:

Nesvesno stalno otkriva »neuspeh« identiteta. I budući da nema kontinuiteta psihičkog života, to onda nema ni stabilnosti polnog identiteta, nema nikakve pozicije koju bi žene (ili muškarci) mogli jednostavno da dosegnu. A ni psihoanaliza taj »neuspeh« ne vidi kao neki poseban slučaj neuspeha ili kao individualnu devijaciju norme. »Neuspeh« nije neki momenat za žaljenje u procesu adaptacije ili razvoja u normalnost [...] »neuspeh« je nešto što se beskrajno ponavlja i, iz trenutka u trenutak, oslobada preko naše individualne istorije. On se javlja ne samo kao simptom, već i u snovima, u jezičkim omaškama i formama seksualnog zadovoljstva koje su odbačene na margine norme [...] otpor identitetu stoji u srcu psihičkog života.¹⁹

U delu *Nadzirati i kažnjavati* Fuko pretpostavlja efikasnost simboličkog zahteva, njegovu performativnu sposobnost da konstituiše subjekt koji imenuje. U prvoj knjizi *Istorije seksualnosti*, međutim, može se naći istovremeno i odbacivanje ideje o postojanju »jednog jedinog mesta Otpora« – koje bi u svoj opseg verovatno trebalo da uključi psihu, imaginarno ili nesvesno – i potvrđivanje postojanja različitih mogućnosti otpora koje proizvodi sama moć. Za Fukoa otpor ne može biti *izvan* zakona u nekom drugom registru (imaginarnom) ili u onom koji izbegava konstitutivnu moć zakona.

... ne postoji nešto poput jedinstvenog mesta velikog Odbijanja, ne postoji nikakva duša revolta, izvor svih pobuna, ili čisti zakon revolucionarnog. Umesto toga, postoji mnoštvo otpora, i svaki od njih je poseban slučaj: otpori koji su mogući, nužni, neverovatni; drugi, koji su spontani, divlji, usamljeni, usaglašeni, osioni ili nasilni; i onda opet neki sasvim drugi koji su prebrzo spremni na kompromis, interesni ili žrtveni; po definiciji svi oni mogu da postoje samo u strateškom polju odnosa moći. Ali to ne

---

19 Jacques Rose, *Sexuality in the Field of Vision*, London, Verso, 1987, str. 90-91.

znači da su oni samo reakcija ili odraz, da u odnosu na osnovnu dominaciju oblikuju donju površinu koja je u osnovi uvek pasivna, osuđena na večiti poraz.²⁰

Ova karikatura moći, iako očigledno pisana sa Markuzeom na umu, priziva efekat lakanovskog zakona, efekat koji na nivou psihe proizvodi vlastiti »neuspeh«, ali koji tim psihičkim otporom nikada ne može biti izmešten ili preformulisan. Imaginarno sprečava efikasnost simboličkog zakona, ali se ne može okrenuti zakonu zahtevajući ili ostvarujući njegovu preformulaciju. U tom smislu, psihički otpor sprečava efekte zakona, ali ne može preusmeriti ni zakon ni njegove učinke. Otpor je, dakle, smešten u područje koje je virtualno nemoćno da zameni zakon kojem se suprotstavlja. Stoga psihički otpor nastavlja zakon u njegovom predašnjem, simboličkom obliku, doprinoseći na taj način njegovoj nepromenljivosti. Iz ove perspektive, otpor kao da je osuđen na večiti poraz.

Za razliku od ovog stanovišta, Fuko formuliše otpor kao učinak iste one moći kojoj se suprotstavlja. Insistiranje na ovoj dvojnoj mogućnosti – da se bude *konstituisan* zakonom i da se bude *učinak otpora* zakonu – predstavlja odstupanje od lakanovskog okvira, jer tamo gde Lakan ograničava ideju društvene moći na simboličko područje i šalje otpor imaginarnome, tu Fuko određuje simboličko kao odnose moći i razumeva otpor kao učinak moći. Fukoovom koncepcijom nastaje prelaz sa diskursa zakona, koji se shvata kao pravni diskurs (i podrazumeva subjekt podređen moći) na diskurs moći, koji je polje proizvodnih, regulativnih i osporavajućih odnosa. Za Fukoa simboličko proizvodi mogućnost vlastite subverzije, a takve subverzije su nepredvidivi učinci simboličkih interpelacija.

Ideja »simboličkog« ne odnosi se na mnoštvenost vektora moći na kojima Fuko insistira, zato što, u skladu s njegovim shvatanjem, moć nije samo stalno ponavljanje razrade normi ili interpelirajućih zahteva nego je, takođe, i formativna ili produktivna, savitljiva, mnoštvena, umnožavajuća i konfliktna. Štaviše, u svojim preoznačavanjima sam zakon je pretvoren u ono što se suprotstavlja svojoj prvobitnoj funkciji

---

20 Michael Foucault, *The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction*, [Histoire de la sexualité. 1, La volonté de savoir] prev. Robert Hurley, New York, Random House, 1978, 95–96.

i što je prevazilazi. U tom smislu, disciplinski diskurs kod Fukoa ne konstituiše subjekt jednostrano, to jest – ako ga i konstituiše jednostrano, on *istovremeno* konstituiše i uslove dekonstituisanja subjekta. Ono što se oživljava performativnim efektima interpelirajućeg zahteva više je nego »subjekt«, utoliko što stvoreni subjekt nije fiksiran za jedno mesto: obrnuto, on postaje prilika za dalje stvaranje. Zapravo, ja bih dodala, subjekt ostaje subjekt samo time što sebe ponavlja ili reartikuliše kao subjekta, a ta zavisnost subjekta od ponavljanja koje treba da uspostavi koherenciju može konstituisati nekoherentnost tog subjekta, njegovu nedovršenu narav. Ovo ponavljanje, to jest ponovljivost, postaje, tako, jedno ne-mesto subverzije, mogućnost ponovnog otelovljenja norme subjektivacije koja može preusmeriti svoju normativnost.

Razmotrismo moguće inverzije jedne i iste reči – žene; tako da se ta reč može upotrebiti kao »žene« i kao »žene«, što zavisi od inscenacije i od toga kome se obraća izvedba; ili inverzije reči »peder i »peder«, koje zavise od toga da li se upotrebljavaju u patologizujućem ili osporavajućem modalitetu. Oba ova primera ne odnose se na nekakvu moguću opoziciju između reakcionarne i progresivne upotrebe, nego, radije, na progresivnu upotrebu koja zahteva i ponavlja reakcionarnu kako bi sprovela subverzivnu reteritorijalizaciju. Za Fukoa, dakle, disciplinski aparat proizvodi subjekte, ali kao posledicu te proizvodnje on u diskurs uvodi uslove za subverziju samog aparata. Drugim rečima, zakon se okreće protiv sebe i porađa svoje različite verzije koje protivreče njegovim svrhama oživljavanja, ali ih i umnožavaju. Strateško pitanje za Fukoa je, dakle: kako da rukujemo odnosima moći koji rukuju nama, i u kom pravcu?

U svojim kasnijim intervjuima Fuko tvrdi da se unutar savremenih političkih sklopova identiteti formiraju u odnosu na određene zahteve liberalne države, zahteve koji podrazumevaju da potraživanje prava može biti ostvareno samo na osnovu pojedinačnog i povređenog identiteta. Što su identiteti specifičniji, to je identitet sve više totalizovan upravo tom specifičnošću. Zapravo, ovaj savremeni fenomen možemo razumeti kao pokret kojim pravni aparat proizvodi polje mogućih političkih subjekata. I budući da za Fukoa disciplinski aparat operiše putem totalizujuće proizvodnje pojedinaca, i budući da ova totalizacija pojedinca proširuje jurisdikciju države (transformišući pojedince u podanike države), Fuko će se založiti za ponovno stvaranje subjektiviteta izvan okova pravnog zakona. U tom smislu, ono što nazivamo politikom iden-

titeta uvek proizvodi država koja može dodeliti priznanje i prava jedino subjektima totalizovanim posebnošću koja konstituiše njihov status kao status onih koji se stalno žale. Zalažući se za, da tako kažemo, osporavanje ovakvog sistema, Fuko se ne zalaže za oslobađanje skrivenog ili ugušenog subjektiviteta, već za radikalno stvaranje subjektivnosti obrazovane unutar i nasuprot istorijske hegemonije pravnog subjekta:

Možda danas više nije cilj da otkrijemo šta smo, nego da odbacimo ono što jesmo. Moramo zamisliti i izgraditi ono što bismo mogli biti kako bismo se oslobodili ove političke »dvostruke veze« koja je istovremeno i individualizacija i totalizacija modernih struktura moći [...] Zaključak bi bio da današnji politički, etički, socijalni, filozofski problem nije pokušaj da se oslobodimo kako države tako i državnih institucija, nego da se oslobodimo države i onog tipa individualizacije koji je vezan za državu. Moramo promovisati nove forme subjektiviteta tako što ćemo odbaciti onu vrstu individualnosti koja nam je vekovima nametana.²¹

Iz dosadašnje analize pojavljuju se dve grupe pitanja. Prvo, kako Fuko može formulisati otpor u odnosu na disciplinsku moć seksualnosti u *Istoriji seksualnosti*, kada u knjizi *Nadzirati i kažnjavati* upravo disciplinska moć određuje poslušna tela nesposobna za otpor? Da li nešto u tom odnosu *seksualnosti* prema moći uslovljava mogućnost otpora u prvom tekstu, istovremeno uslovljavajući primećeno odsustvo razmatranja seksualnosti iz rasprave o moći i telima, u drugom tekstu? Primitimo da je u *Istoriji seksualnosti* represivna funkcija zakona podrivena upravo zato što je i sama postala objekt erotske investicije i uzbuđenja. Disciplinski aparat ne uspeva da uguši seksualnost upravo zato što i sam postaje erotizovan; time on postaje prilika za *podsticanje seksualnosti* i podrivanje vlastitih represivnih ciljeva.

Drugo, imajući u vidu ovu prenosivu imovinu seksualne investicije, mogli bismo da postavimo i sledeće pitanje: čime je uslovljena mogućnost koju Fuko priziva, mogućnost odbacivanja onog tipa individualnosti koji je u uzajamnom odnosu sa disciplinskim aparatom

---

21 Michael Foucault, »The Subject and Power«, (prev. teksta «Le sujet et le pouvoir»). u *Michael Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Hubert L. Dreyfus – Paul Rabinow (prir.) The Harvester Press, Brighton Chicago, University of Chicago Press, 1982, str. 212.

moderne države? I kako objašnjavamo privrženost upravo toj vrsti individualnosti koja je vezana za državu i koja podržava pravni zakon? Do kog stepena disciplinski aparat koji namerava da proizvede i totalizuje identitet postaje poslušni objekt strastvene privrženosti? Ne možemo jednostavno odbaciti identitete koji smo postali, i Fukoov poziv da te identitete »odbacimo« sigurno će naići na otpor. Ukoliko bar teorijski odbacimo izvor otpora u području psihičkog, za koje se pretpostavlja da prethodi društvenom ili da ga prevazilazi,²² što moramo učiniti, možemo li reformulisati psihički otpor u *smislu društvenog* a da ta reformulacija ne postane pripitomljavanje ili normalizacija? (Mora li se društveno uvek izjednačiti sa datošću i sa normalizujućim?) I, naročito, kako da razumemo ne samo disciplinsku proizvodnju subjekta već i disciplinsko uzgajanje *privrženosti potčinjavanju*?

Ovakva postavka problema može imati za učinak postavljanje pitanje mazohizma – zapravo, pitanje o prisustvu mazohizma u formiranju subjekta – ali ona ipak ne odgovara na pitanje o statusu »privrženosti« ili »investicije«. Ovde se javlja jedan gramatički problem na osnovu kojeg se čini da privrženost prethodi subjektu za koji kažemo da tu privrženost »poseduje«. A ipak, od suštinske je važnosti da se uobičajeni gramatički zahtevi suspenduju i da se razmotri inverzija uslova na osnovu kojih određene privrženosti prethode formiranju subjekta i uslovljavaju je (vizualizacija libida u fazi ogledala, održavanje te projektovane slike u dugom vremenskom periodu kao diskurzivne funkcije imena). Je li to onda nekakva ontologija libida ili investicija koja u izvesnom smislu prethodi subjektu i koja je, stoga, od njega odvojiva, ili je pak svaka takva investicija od početka povezana sa refleksivnošću stabilizovanom (unutar imaginarnog) kao ego? Ako se ego sastoji od identifikacija, i ako je identifikacija odlučnost želje, onda je ego ostatak želje, efekat inkorporacija koje, kako Frojd tvrdi u tekstu *Ego i id*, ocrtavaju genealogiju privrženosti i gubitka.

U skladu sa Frojdivim shvatanjem, formiranje savesti uspostavlja privrženost zabrani koja zasniva subjekt u njegovoj refleksivnosti. Pod pritiskom etičkog zakona subjekt se pojavljuje kao subjekt koji ima sposobnost refleksivnosti, to jest kao subjekt koji sebe shvata kao

---

22 O psihoanalitičkom upozorenju protiv »kolapsa« psihičkog i društvenog, vidi predgovor knjizi *Formations of Fantasy*, prir. Victor Burgin, James Doland i Cora Caplan, London, Methuen, 1986.

objekt, koji sebe dakle pogrešno shvata, jer se, upravo delovanjem te zasnivajuće zabrane on nalazi na beskrajnoj udaljenosti od svog porekla. Subjekt se pojavljuje jedino pod uslovom odvojenosti osnažene zabranom, kao subjekt formiran privrženošću zabrani (kao onaj koji se pokorava zabrani, ali je i erotizuje). A zabrana je utoliko privlačnija ukoliko je više uvučena u narcisističko kruženje koje sprečava rastakanje subjekta u psihozi.²³

Prema Fukou, režim moći formira subjekt i u njega investira seksualnost. Ipak, ukoliko sam proces formiranja subjekta zahteva prisvajanje seksualnosti, zasnivajuću zabranu koja zabranjuje određenu želju, ali i sama postaje središte želje, onda je subjekt formiran zabranom seksualnosti, zabranom koja u isto vreme formira ovu seksualnost – kao i subjekta za kog kažemo da tu seksualnost nosi. Ovakav stav osporava fukoovsku ideju da se u psihoanalizi spoljašnjost zakona pretpostavlja želji, jer ona tvrdi da nema želje bez zakona koji formira i održava upravo onu želju koju zabranjuje. Zapravo, zabrana postaje jedna čudna forma očuvanja, način erotizovanja zakona koji hoće da zabrani erotizam, a koji funkcioniše jedino prisiljavanjem na erotizaciju. U tom smislu, »polni identitet« je jedna produktivna protivrečnost u pojmu, jer se identitet formira zabranom nekih dimenzija upravo te

---

23 U gore navedenom, termini »privrženost« i »investicija« mogu se razumeti kao namerni u fenomenološkom smislu, to jest kao libidinalni pokreti ili putanje koje uvek uzimaju objekt. Ne postoji slobodno plutajuća vezanost koja potom uzima objekt; pre će biti da je privrženost uvek vezanost za objekt, gde ono prema čemu postoji privrženost zamenjuje samu privrženost. Prenosivost privrženosti pretpostavlja da se objekt uz koji je privrženost vezana može promeniti, ali da će privrženost istrajati i da će uvek uzimati neki objekt, i da je ovo spajanje (privezano uvek uz neko odbijanje) konstitutivna delatnost privrženosti. Ova ideja privrženosti bliska je nekim pokušajima da se objasne nagoni u neobiološkom smislu (te pokušaje treba odvojiti od onih koji biologiju shvataju ozbiljno). Pribežište možemo potražiti u Delezovom čitanju nagona u knjizi *Présentation de Sacher-Masoch*, Minuit, Paris 1967, u kojoj se sugerije da nagone možemo razumeti kao pulsiranje pozicioniranja ili procene. Takođe, videti Laplanšove skorašnje rasprave u kojima »nagon« postaje neodvojiv od svoje kulturne artikulacije:
 »smatramo da je to neophodno da bi se shvatila dvojna ekspoziorna faza: s jedne strane, preliminarna faza organizma koja je osuđena na homeostazu i samoodržanje, i s druge, faza kulturnog sveta odraslih u koji je dete neposredno i u potpunosti uronjeno« – *Jean Laplanche: Seduction, Translation, Drives*, prir. John Fletcher i Martin Stanton, London, Institute of Contemporary Arts, 1992, 187.

seksualnosti koju identitet nosi, a seksualnost – kada je vezana uz identitet – uvek na neki način samu sebe potkopava.

To nije nužno statična protivrečnost, jer označitelji identiteta nisu strukturalno unapred određeni. Ako je Fuko mogao da tvrdi da znak može biti oduzet, upotrebljen u svrhe suprotne onima zbog kojih je stvoren, onda je on, takođe, razumeo da čak i najškodljiviji termini mogu biti prisvojeni, da i interpelacije koje najviše povređuju takođe mogu biti mesto radikalnih ponovnih zaposedanja i preoznačavanja. Ali šta nam dozvoljava da zaposednemo diskurzivno poprište povrede? Kako smo pokrenuti i podstaknuti tim diskurzivnim poprištem i povredom koju ono nanosi, na takav način da naša vlastita privrženost tom poprištu postaje uslov mogućnosti našeg preoznačavanja tog diskurzivnog poprišta? Nazvana imenom koje povređuje ja postajem društveno biće, i budući da sam nekim neizbežnim privrženostima vezana za svoje postojanje, budući da neki narcisizam preuzima svaki termin koji se odnosi na postojanje, navedena sam da usvojim i termine koji me povređuju zato što me oni društveno konstituišu. Samokolonizujuća putanja određenih oblika politike identiteta simptomatična je za ovo paradoksalno prisvajanje termina koji povređuje. I ne samo to nego još paradoksalnije: jedino zaposedanjem tog termina koji povređuje – i ukoliko me je on zaposeo – ja mogu da mu pružim otpor i da mu se suprotstavim, ponovo određujući moć koja me konstituiše kao moć kojoj se suprotstavljam. Na taj način, izvesno mesto za psihoanalizu obezbeđeno je činjenicom da će svaki pokret protiv potčinjavanja imati u potčinjavanju svoj resurs, i da će privrženost interpelaciji koja potvrđuje, postati, posredovanjem jednog nužno otuđenog narcisizma, uslov mogućnosti preoznačavanja te interpelacije. To neće biti nesvesna spoljašnjost moći, nego radije nešto kao nesvesno same moći, u njenoj traumatičnoj i produktivnoj ponovljivosti.

Ukoliko, dakle, smatramo da određene vrste interpelacija daju identitet, onda će te interpelacije koje povređuju konstituisati identitet kroz povredu. Ovim se ne podrazumeva da će takav identitet uvek i zauvek – sve dok je identitet – ostati ukorenjen u svojoj povredi, ali se podrazumeva da će mogućnosti preoznačavanja preraditi i uznemiriti strastvene privrženosti potčinjavanju bez kojih formacija subjekta – kao i njegova re-formacija – ne mogu uspeti.

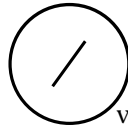

Tehnologija i svetski menadžment

Ka ulozi informativnih medija u sinhronom svetskom društvu¹

1. Glas i pismo – o predmodernim društvima u ogledalu njihovih vodećih medija

vih dana u svim medijima, na prvom mestu konzervativnim, možemo čuti i pročitati da je u delu čovečanstva koje obuhvata takozvani Prvi svet² nastupilo postutopijsko doba. Morali bismo se, tako se kaže, ubuduće prilagoditi na egzistiranje u nadasve raščaranom riskantnom svetu, bez velikih pokretačkih vizija. Morali bismo se naviči na misli da nadalje minimum ima da važi kao optimum, da puko preživljavanje ima da važi kao dobar život.

Ako je tako, imali bismo razloga da priznamo da smo postali svedoci epohalnog preokreta u motivacionom domaćinstvu čovečanstva Prvog sveta, svedoci toga da je psihopolitički režim nade, koji je svoj pečat otisnuo bar u poslednje dve hiljade godina, odvojen od doba briga i gubitka iluzija.

Time bismo ujedno bili i žrtve i akteri svetskopovesne revizije koja nas prisiljava da naše odnose prema svetu u celini, od eu-angeličkog principa preokrenemo u dis-angelički princip – pri čemu se pod eu--angeličkim, prema grčkom korenu reči, podrazumeva stanovište da je moguće reformisati svet, i smisao sveta, pod utiskom dobrih i boljih vesti, dok dis-angelički znači povinjavanje roda koji komunicira zakonu loših vesti.

Onaj ko danas, iz perspektive eksperta za masovne komunikacije u globalnom svetu, promišlja temeljno ustrojstvo svog tematskog pod-

1 Izvor: Peter Sloterdijk »Technologie und Weltmanagement. Zur Rolle der Informationsmedien in der Synchronweltgesellschaft.« *Medien - Zeit. Drei gegenwartsdiagnostische Versuche*. Stuttgart: Suhrkamp 1994, S. 67-92,

2 Aluzija na izraz 'Treći svet'. – *Prim. prev.*

ručja, morao bi priznati da mnogo toga govori u prilog tog revizionističkog, mračnog pogleda na stvari. Princip realnosti savremenog informativnog sveta stoji, u stvari, pod primatom vesti koja izaziva zabrinutost.

Sinteza čovečanstva više se ne može koncipirati tako da se ono predstavi i kao adresat i kao konzument eu-angeličkog informativnog procesa. Ono što čovečanstvo *toto genere* danas zaista drži na okupu jeste ekumenizam zajedničke ugroženosti. Na mesto optimističkih univerzalizama, takođe se vidi, stupila su tumačenja *conditio* čovečanstva koja dopuštaju da se rod okupi samo još u prisilnoj zajednici oskudice i rizika uništenja.

Sve to je jedna informativno-teorijska formulacija krize prosvetiteljstva o kojoj se mnogo raspravljalo. Sa informativnog aspekta prosvetiteljstvo je bilo pisanje hrišćanskog eu-angelizma ovosvetskim, svetovnim sredstvima, a njegova neodoljivost, najpre vredna spomena, temeljila se u početnim uspesima ideje da bi prožimanje društava sa egzoteričnim, oslobađajućim i osnažujućim istinama moralo voditi ka globalnom svetskom prosvetljenju.

Od osamnaestog veka u Evropi i Severnoj Americi u vazduhu je visila koncepcija delotvorne informativne spirale sreće, raširene među čitavim ljudskim rodom, a ako smo danas pritisnuti evidencijom da je ono što je za Evropljane započelo kao dobitnička igra moglo zabasati u gubitničko poslanje za rod u celini, onda bismo to trebali pojmiti kao podsticaj za promišljanje o ostvarivanju modernog informativnog bića u politikama-sreće i ekonomijama-sreće roda na jednoj temeljnoj pojmovnoj ravni.

Ta ukazivanja bih želeo da primenim na aktuelnu krizu zapadnog eu-angelizma, tj., na relativno zakazivanje naše svetske politike dobrih vesti i to kao pozadinu za jedno antropološko promišljanje koje naše aktuelne nelagode ocrtava na široko postavljenom istorijskom reljefu. Uz pomoć pet antropoloških stavova ukratko želim da naznačim kako je izvorno biće horde – *homo sapiens* – tokom svetsko-povesne metamorfoze moglo postati kosmopolitska problemska životinja, koja se sada, pri pogledu u ogledalo i pri osluškivanju svog informativnog etra, mora priznati kao takva.

Prvi i dalekosežni stav o čoveku kao vunderkindu evolucije glasi: ljudi su audio-vizuelne životinje. Biolozi su ukazali da se devedeset i devet procenata životinja u svom okolnom svetu orijentiše posred-

stvom šumova i da su one razvile ingeniozne tehnike tumačenja sveta hemijskim kanalom, dok ljude – zajedno sa jednom malom grupom ekscentričnih³ životinjskih vrsta, poput kitova i ptica – valja ceniti samo kao genije audiovizuelnosti.

Ipak, i viđenje i slušanje jesu premise ontološkog »otvaranja očiju« koje naš neobični rod iz bivstvovanja u okolnom svetu unapređuje u tu-bivstvovanje u svetu. Pošto su oči i uši organi distance, oni su sámim sobom, kao nijedno drugo čulo, prikladni da od posednika tih riskantnih organa načine svetska bića – što znači živa bića koja razvijaju odnos prema otvorenom, prema nepoznatom, prema novom.

Moglo bi se upravo reći da rod *homo sapiensa* samo snagom svoje nečuvene investicije u audiovizuelnost priprema sebe na osvajanje vremenske dimenzije. Pošto smo mi slušajuće-gledajuće životinje, tačnije one koje su osuđene na više-slušanja i više-gledanja, već od relativno ranog stepena hominizacije postali smo životinje budućnosti, ili da kažemo sa Ernstom Blohom (Ernst Bloch), bića čije autentično mesto u bivstvovanju jeste »još-ne«.

Sa ovim se neposredno može povezati drugi stav: čovek je životinja koja dolazi iznutra, moglo bi se reći da je on biće koje se rađa, izlazi napolje, dolazi na svet. Već u modusu njegovog biološkog nastajanja, za čoveka važi jedna vrsta velike ekstravertnosti, koja ga od bića majčine utrobe prevodi u biće spoljašnjeg sveta. Ljudski život nije zamisliv bez velike elementarne promene iz vlažnog u suvo, bez prelaza iz unutrašnjeg mora na čvrstu eksternu zemlju.

U svakom pojedinačnom životu ponavlja se evolutivna avantura hodanja-po-zemlji i uspravljanja ka načinu bivstvovanja koji je dvonožan, slobodnih ruku, koji daleko vidi i daleko čuje. Doduše, poenta tog prelaza leži u tome da čovek, kao rođeno biće horde, i u svojoj izvanmateričnoj egzistenciji, takođe ostaje u jednom specifičnom smislu unutar-svetsko biće, naime, hordino unutar-svetsko biće koje je, u vitalnom kontinuumu svog malog društva, i najpre samo u njemu, sposobno da se fizički i psihički održava u životu.

---

3 Izraz ekscentričan Sloterdijk ne upotrebljava u kolokvijalnom smislu, već u smislu filozofske antropologije koja, počevši od Helmuta Plesnera, pravi razliku između bića koja su čvrsto vezana za svoj okolni svet, centrirana u njemu, i bića koja žive na distanci od neposredne okoline, izvan centriranosti u odnosu na okolni svet, te su u tom smislu eks-centrična, otvorena prema svetu kao celini. – *Prim. prev.*

Horde, u kojima se izvorno odvija geneza čoveka i ponavljanje čoveka, prema svom kvalitetu jesu socijalni rasplodni pupoljak u kojem, u toku veoma duge evolucije, najriskantnija životinja stvara samu sebe. U unutrašnjosti tog rasplodnog pupoljka stekao je *homo sapiens* svoje upadljive crte. Ovde, i samo ovde, moglo se dogoditi da čovekova glava postane tako zapaženo velika, koža tako zapaženo tanka, žene zapaženo lepe, noge zapaženo duge, glas zapaženo sposoban za artikulaciju, seksualnost zapaženo hronična, deca zapaženo infantilna i uobličljiva, a vlastiti mrtvi zapaženo nezaboravni.

Životinja koja dolazi iznutra, kao biće horde, do daljnijeg uvek ostaje okarakterisana nužnošću pripadanja proširenom socijalnom unutrašnjem prostoru, a naročito upravo posredstvom audiovizuelne sponse koja pripadnicima horde dozvoljava da lebde u kontinuumu permanentnog uzajamnog sebe-slušanja i sebe-gledanja. Ljudski sluh je organ uzajamnog pripadanja – on je *a priori* usmeren na to da bude otvoren za svet šumova koji potiču od njegove vlastite grupe. Tu svako biće prima jedno specifično podešavanje svojstava, relativno oštro i selektivno usaglašavanje sa zvučnom sferom vlastite grupe – a kidanje akustične pupčane vrpce, pomoću koje svaki pojedinac ostaje povezan sa svojim bliskim okolnim svetom, bila bi sa njegove strane doživljena kao egzistencijalna katastrofa, kao akustična propast sveta.

U malom svetu starog čovečanstva horde važi zakon fizičkog prisustva osoba koje komuniciraju. Onaj ko nije prisutan, ne može se učiniti efektivno zapaženim. Format unutrašnjeg sveta horde definisan je posredstvom domašaja glasa. U tom smislu ljudski glasovi bi se mogli označiti kao prvi masovni mediji – uz ograničenje da medijum glas može biti uspešan samo za prisutne i da akustični krug glasova definiše sveukupne granice izvorne sonosferične koherentnosti ljudskih grupa.

Ne bismo smeli zaboraviti da naglasimo da ljudi upravo na temelju svoje neopozive upućenosti na uklapanje u sonosferično zajedničko biće nikada ne bi smeli biti mišljeni kao odvojeni, odrešeni, tj., bez sluha, ili kao individue koje slušaju samo sebe same. Od svog prvog dana, čovečanstvo opstaje pod zakonom akustičnog komunizma koji se sprovodio u delo kao za čoveka oblikujuća moć zajedničkog bivstvovanja u važenju glasovno-jezičkog kontinuumu grupe. Iz socijalno-filozofske perspektive to vodi ka tezi da je grupa koja stvara čoveka neprestano za jedan stepen »stvarnija« od svakog njenog pojedinačnog pri-

padnika i da homo sapiens može biti uspostavljen i pojmljen samo kao socio-holističko biće – moglo bi se takođe reći, u medijumu jedne sonosfere.

Kao što je Platon u dijalogu *Država* prigodno definisao polis kao uveličanog čoveka, tako bi se s većim pravom moglo reći da sonosfera životinje koja govori jeste autentični, odnosno suštinski čovek. Sa jednim makluanovskim akcentom, to znači: medijum jeste društvo, zajednica glasova u izvornoj sonosferi jeste sama poruka (*message*).

Posredstvom sonosfere, staro društvo se osvedočilo u svoje vlastito poslanje: ono je to društvo i neće prestati da bude to društvo dokle god se sa sobom može usaglasiti.

Treći antropološki stav koji treba da nas dovede u priliku da bolje pojмимо turbulencije savremenih komunikacijskih odnosa uglavnom glasi ovako: čovek je jedna telepatska životinja. To sada ne treba shvatiti u smislu vulgarnog iracionalizma kojem ništa nije draže od spekulisanja o takozvanim paranormalnim sposobnostima kod medijalno obdarenih individua. Naprotiv, radi se o tome da se telepatija shvati doslovno i načelno i da se, uz pomoć njene racionalne definicije, kao medijalna bića definišu upravo normalni ljudi u razvijenim kulturama.

Telepatija ne znači ništa drugo nego moći biti privučen u sapatnju putem onog odsutnog. To zapravo nije paranormalan efekat, koji bi mogao biti pripisan metafizički privilegovanim individua, već je određujuće obeležje ljudske inteligencije uopšte. Ono se temelji u dvostrukoj prirodi intelekta, s jedne strane, u potrebi da se može odgovoriti na pritisak prisutnih podataka i signala sa trenutnim, prezentnim reakcijama, a sa druge strane, u potrebi da posredstvom sećanja i anticipacije bude u stanju da se poveže sa onim ne-prisutnim kao izvorom informacije i orijentacije. U osnovna iskustva prirodne telepatije spada da ljudske individue u ušima nose glasove odsutnih, po mogućnosti mrtvih predaka i učitelja, a ti glasovi se, pri akutnim problemima, javljaju iz cerebralnog fonogramskog zvučnika i upliću se kao savetnici ili psihagozi u tekući proces odlučivanja.

Ljudska inteligencija se definiše posredstvom svoje dostupnosti iz daljine, koja se najpre i najčešće prikazuje kao daljina u vremenu, tj. kao prošlost, da bi se docnije pojavila kao daljina u prostoru. Ozbiljan slučaj prostorne telepatije javlja se sa pronalaskom pisma i imperijalne komunikacije. Reči moćnika sada mogu biti poslate primaocima iz udaljenih centara preko dugih glasničkih puteva, da bi – pod hipote-

zom konstantnosti vesti tokom transporta – na datom mestu bile dekodirane kao prisutni znak odsutne moći.

Pismo je medijum političke telepatije koji se prisvaja u svrhu širenja istina u velikom svetu. Faktor patosa (*pathos*)⁴ u pojmu telepatije mora biti toliko naglašen zbog toga što politika u imperijama *eo ipso* mora biti tele-politika i zato što delanje-na-daljinu treba na efektivan način prevesti u patnju-na-daljinu.

Temeljni princip »informatike moći« u doba pisma jeste da se od ljudi načine instrumenti volje glavnog grada ili kraljevske volje, i to preko velikih razdaljina. U tom dobu telepatija se morala razviti i kao psihička dispozicija spremnosti na slušanje dalekih glasova u njihovoj pisanoj reprezentaciji. Iz psihopolitičke perspektive posmatrano, pismu pripada čovek vaspitan za brižljivu, intimnu poslušnost tekstu, čovek koji je od mladosti naučio da praktikuje čitanje kao uvežbavanje u jednom velikom svetu, strukturisanom dalekim i apstraktnim imperativima.

Homo legens ili *homo lector* jeste vodeća figura onog psihoistorijskog režima u kojem napisana reč obaveštava o prostorvremenskoj i logičkoj dubinskoj strukturi sveta. I institucija filozofije, koja pripada »visokoj kulturi«, može se ustanoviti tek u doba pisma, kada je, iz mnogobrojnih motiva, postalo plauzibilno da se suština mišljenja i znanja više ne tumači kao poslušnost interiorizovanih glasova mudraca i predaka, već kao unutrašnja lektira jednog dubinskog pisma, ili jednog teksta sveta u kojem je kodirana celokupna istina o svemu, što jeste slučaj.⁵

Budući da se pismo u svom vlastitom dobu može primarno tumačiti kao optički dodatak fonološkom supstratu, prema svojoj suštini ono ostaje fonocentrično – čitanje nije bilo ništa više nego slušanje logičkog šapata s kojim je daleka istina bivala razabrana u unutrašnjem uhu čitaoca. Utoliko masovno-medijski poredak pisma označava i način na koji društva, postavši velika, na indirektnim putevima organizuju svoju sonosferičnu koherentnost.

Oni obavešteni, koji razumeju, u pismima slušaju nemi šapat logosa, odnosno svetskog duha. Pismo ipak ne bi trebalo biti shvaćeno samo kao dalji nastavak prezentskih glasova u optičkom medijumu

4 Ovde Sloterdijk misli na starogrčki pojam *pathos* – strast, stradanje, ali ne u savremenom smislu aktivnog nagnuća, nego emocije koju trpimo.

5 Ovde parafraziran prvi stav Vitgenštajnovog spisa *Tractatus logico-philosophicus*: »Svet je sve što je slučaj.« – *Prim. prev.*

već, štaviše, kao sintetički princip velikog sveta u kojem ljudi nisu računati prema desetinama i stotinama, već prema stotinama hiljada i milionima. Pismu je dakle primeren jezik carstva koji – u skladu sa izjednačavanjem carstva i sveta – ujedno oblači status svetskog jezika.

Na kompleks svetskog jezika odnosi se i izvorna ideja prevođenja u druge jezike onih istina koje nadilaze narode. U medijumu pisma artikuliše se ideja da postoji imperijalan ili božanski glas, čiji bi odjek, na zaobilaznom putu preko optičkih kopija, mogao istovremeno dospeti do svih razboritih članova nekog društva. Telepatizam pisma, kao učinak duha moći na daljinu, temeljno se ograničava na socijalne sisteme u kojima je upotreba pisma bila u velikom formatu. Ono zasniva razumevajuće sklopove upravo tamo gde je sklop morao postati umeće usled veličine onoga što se integrisalo u carstvo.

Uostalom, sasvim je jasno zašto su religije pisma našeg kulturnog kruga bile u prilici da tako lako slede staze imperijalne moći, ako se nisu, kao u slučaju islama, bez okolišanja poklapale sa sámim utiranjem staze. Ako je carstvo pisane reči moći identično sa sferom političke telepatije, trpljenja zbog moći koja deluje na daleko, onda su se pisane religijske vesti sa povišenom plauzibilnošću raširile tamo gde su sveti spisi sa transcendentnim autoritetom stavljali u izgled i oslobođenje od telepatske zemaljske zaposednutosti: religijsko pismo u stopu prati političko pismo i prepisuje njegove obaveze u vestima spasenja.

Kao pisma iz Apsoluta upućena bednima Rimskog carstva, jevanđelja su varijacije temeljnog teksta: »U ovom svetu strepite, ali sam ja prevladao svet.« U modernom prenošenju ovo daje sledeću poruku: ovaj svet bi mogao biti sistem telepatskih opsesija, ali postoji jedna transcendentna protivtelepatija koja ostaje zamišljena nad pustošećim učincima političke vladavine na daljinu. U tom uzajamnom delovanju pisma kao političke reči moći s jedne strane, i religijskog pisma oslobođenja, sa druge, zapadni eu-angelizam⁶ ima svoju osnovu koja naknadno deluje i do danas.

Četvrti antropološki stav dalje izvodi aspekt ljudske dodirnutosti onim odsutnim, utoliko što tvrdi: čovek je životinja određena za selidbu. Time je rečeno da čovek primarno nije, kao što se do danas tvrdi u agrarnim konzervativizmima svih varijanti, biće koje je čvrsto vezano

---

6 Sloterdijk koristi stariji oblik reči: »euangelismus«. – *Prim. prev.*

za mesto, već je pre biće pokreta, koje je prema svojoj prirodi u više-strukom smislu na putu, kao što su to u različitim tonalitetima odavno iskazali nomadi i mistici.

U oproštajnim govorima u dijalozima *Odbrana Sokratova i Fedon*, Platonov Sokrat više puta upotrebljava izraz *metoikesis* – doslovno: preseljenje, promena staništa, izmena domaćinstva. Taj izraz on koristi da bi označio prelaz duše iz boravka u telu u stanje slobodno od tela, a odatle bi bilo blisko započeti govor o opštoj dinamici selidbe *homo sapiensa* – to je biće koje je u dolasku i hodu.

Kao rođeno biće, biće koje dolazi na svet, kao životinja koja teži da odraste, čovek je, u stvari, nosilac izvesne ontološke mobilnosti kojom se ne implicira samo puko pomeranje od A preko B do C i natrag, nego jedna duboka pokrenutost naročite vrste. Gde god daje podsticaje za uspešne pokrete, ona od manjeg vodi u veće, od utrobe u svet, od horde u državu, od konkretnog ka apstraktnom. U tome je *per se* uvek skrivena tendencija ka sve većoj komunikativnosti, ako komunikaciju ovde razumemo sistemsko-teorijski, kao onu delatnost koja osigurava dostupnost članova socijalnih sistema.

U našem kontekstu je u ovim promišljanjima pre svega interesantna mogućnost da se na netrivialan način medijsko-teorijski reformuliše pojam odrastanja. Prema njemu bi odrasli u najzahtevnijem smislu te reči bili oni članovi socijalnog sistema koji su izvršili kompletnu psihofizičku selidbu u veliki i apstraktni pol ljudske pokrenutosti, odnosno uzbuđenosti.

Onaj ko je odrastao jeste medijalni čovek koji je duh svog društva individualno izgradio u sebi sámom. U velikom svetu, u kojem se ljudi broje milionima, više nije dovoljno biti aktivan kao seksualno odrastao pojedinac da bi se dostigla srednja pozicija između predaka i potomaka, kao što je to mogao biti slučaj u jednostavnoj reprodukciji čovečanstva horde. U odrastanje u državi spada i stupanje na pozornice na kojima se postiže simboličko odnosno duhovno produženje društva.

Uopšteno bi se smelo reći da što je društvo kompleksnije i obuhvatnije, utoliko postaje teži zajednički rad na sonosferičnoj koherentnosti socijalnog sistema. Budući da i velika društva moraju biti iskustveno opipljiva kao unutrašnji svetovi za svoje pripadnike, u visokim kulturama, kao i u potonjim masovnim društvima, postavlja se problem proizvođenja simbolički strukturisanih, velikih unutrašnjih prostora koje

nebrojeni članovi društva mogu doživeti kao jednu vrstu nastanjive svetske kuće.

Kao životinji, koja se seli u ono veće, čoveku je vrlo rano pripala jedinstvena moć prevođenja i prenošenja. O njoj je reč, u stvari, onda kada se zapadni čovek, naročito od renesanse, označava kao stvaralačko biće. Kreativnost je pseudoteološki nadimak za čovekovu sposobnost da, prilikom selidbe u ono veće, sa sobom, poput starog pokućstva, ponese slike i zvukove iz onoga što mu je bilo prisno u onom manjem.

Konačno, treba prizvati u sećanje petu antropološku definiciju, koja glasi: čovek je autohipnotička, ili bolje: autoplastička životinja. On je biće koje uobražava ono što jeste i jeste ono što uobražava. Od Žana Koktoa (Jean Cocteau) potiče poznata *mot d'esprit*⁷ da je Napoleon bio ludak koji je uobrazio da je Napoleon. Reč osvetljava dinamiku one realne fikcije za koju se čini da je neodvojiva od postojanja životinje koja sama sebe pronalazi, *homo sapiensa*. Ali ono što bode oči već na nivou individualnih samopronalazaka, važi sa još većim pravom za nivo naroda i imperijalnih entiteta.

Jedno društvo je društvo dokle god uspešno uobražava da je društvo. Kao što proističe iz prethodnih razmatranja, proces samouobražavanja društava princip svog uspeha sada više nema toliko u stvaranju efektivne zajedničke slike o društvu u svakom pojedinačnom članu, već mnogo više u proizvođenju sonosferične koherentnosti. Kolektivno imaginarno je isto toliko stvar kolektivnih sonora. U proces aktivne ili demijurške političke moći uobrazilje, iz čijeg rada nastaju narodi i drugi društveni »ansambli«, spada i događanje političke moći razumevanja slušanjem, koja omogućava nešto poput socijalnog 'podešavanja' populacija.

Pravo na takozvano samoodređenje naroda verovatno bi se moralo kulturno-teorijski iznova formulisati kao pravo na samosaglašavanje kultura, pri čemu bi odmah trebalo pripaziti na problem jednoglasnosti ili višeglasnosti, političke monofonije ili političke polifonije. Uzimanjem u obzir te novovrsne discipline političke psihoakustike, problem učenja o političkoj harmoniji zapravo se vidi razgovetnije, a pitanje o mogućnosti komponovanja kompleksnih društava čuje se jasnije nego kada bi se ista ta problematika analizirala u skladu sa nemuzikalnom logikom međunarodnog prava ili imigracionog prava.

---

7 Dosečka, 'duhovita reč'. – *Prim. prev.*

Da bi predočili moć tog autoplastičkog procesa, moglo bi biti od koristi pomisliti na to da Sjedinjene Američke Države predstavljaju jednu mladu tvorevinu političkih moći samo-saglašavanja – koja gotovo da i nije starija od dvadeset i pet decenija. Reč je o svetskoj moći, odnosno sili, koja je takoreći tek prekjuče pronašla sámu sebe, da bi juče istupila napred i da bi danas dominirala. U njenom samopronalasku Amerikanci nisu stvorili svetski jezik – koji je za njih bio britanska baština – nego svetski zvuk i svetsko imaginarno, o čijim širokim dejstvima danas svedoči globalizovana masovna kultura u svim delovima sveta.

2. Svetska sinhronizacija – ka prelazu od regionalnih imperija do svetskog društva posredstvom masovnih medija

Sa tim ukazivanjima možemo napustiti ravan antropološke refleksije i potražiti priključak sa povesnim svetom u njegovoj savremenoj zaoštrenosti. Ovde se pre svega radi o uvidu u besprimernu novinu svetske konstelacije koja se uspostavila počevši od osamnaestog i devetnaestog veka posredstvom »Ne-svete alijanse«⁸ svetske trgovine, svetskog saobraćaja i svetskih informativnih agencija.

Verujem da, u stvari, istinu govore oni sociolozi koji polaze od toga da se iza leđa stanovništva država u svim delovima sveta već ustanovila jedna vrsta *de facto* svetskog društva, i da je ono u osnovnim crtama već došlo do izraza. Doduše, pojam svetskog društva nije bez specifičnih paradoksa i ironija, te se isplati provesti jedan trenutak u osvetljavanju njegove unutrašnje strukture.

Pod svetskim društvom se na prvom mestu misli na stanje stvari u kojem su svi pripadnici roda *homo sapiens* danas integrisani u politička agregatna stanja kao što je nacionalna država. Ali budući da su nacionalne države na Zemlji, na kojoj više nema nepoznatog mesta, sa svoje strane, stupile u stadijum univerzalnog međusobnog otkrivanja, koliko god se asimetrično mogle odvijati te povesti otkrivanja, njima se nameće neophodnost da se u forumima, posebno stvorenim za to, hronično međusobno posmatraju i kontaktiraju. Iz te potrebe su, pored ostalog, nastale institucije kompleksa »Ujedinjene nacije«.

---

8 Aluzija na Svetu alijansu; savez između Pruske, Rusije i Austrije, sklopljen posle poraza Napoleona.

U tom kontekstu može se baciti prvi snop svetlosti na temeljnu funkciju moderne masovno-medijske komunikacione tehnologije. Svetsko društvo može postojati samo posredstvom masovnih medija. A kada pojmovno udvostručavanje ne bi stajalo pod sumnjom manirizma, moglo bi se, u skladu s njegovim karakterom, reći čak i ovo: svetsko društvo može postojati samo u medijumu masovnih medija. Svetsko društvo je nešto drugačije od semantičkog sadržaja rodnog pojma čovečanstva. Jedan inkluzivan pojam čovečanstva kao roda, pored ostalih upotrebljava antropolog Robert Kerneiro (Robert Carneiro) iz njujorškog Američkog muzeja za prirodnu istoriju. On je objavio jednu procenu prema kojoj je broj autonomnih »političkih« entiteta oko hiljadite godine pre Hrista iznosio oko pola miliona različitih hordi, seoskih zajednica i zajednica kojima su vladale poglavice.

Sa stvaranjem imperija i velikih država nakon novog računanja vremena, broj autonomnih jedinica do 500. godine posle Hrista pao je na manje od polovine prvog broja. Usled nečuvenog procesa koncentracije koji je obuhvatao i genocide i asimilacije »velikog stila«, taj broj je konačno, do današnjeg dana, opao na oko dve stotine entiteta – to su one političke tvorevine koje su izdržale svetskoistorijsku trku i koje su danas u Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija reprezentovane svojim sedištem i glasom.

Za nekadašnjih pola miliona malih autonomnih entiteta pojam svetskog društva očevidno nije imao nikakvog smisla. Unutrašnji horizont tih malih kultura još nije poznavao napetost na koju ukazuje pojam svetskog društva, a njime nije mišljeno ništa manje nego to da se čovečanstvo pripremi da organizuje oblik koegzistencije u kojem prazni matematički pojam količine – čovečanstvo – ujedno pronalazi kvalitativan, dakle, socijalan i organizacijski sadržaj. To je ono što znači izraz svetsko društvo, a ako se upravo tvrdilo da je ono moguće samo u medijumu masovnih medija, samo kao efekat velike tehnološke informatičke sinhronizacije, to ukazuje na visoku razinu na kojoj valja istinski artikulirati smisleni govor o izazovima informacione tehnologije.

Veliki zadatak tehnologija masovnih medija, kao i diskretnih informativnih tehnologija, dolazi u vidokrug tek ako sebi predočimo novo agregatno stanje inkluzivnog opšteljudskog svetskog društva sa dovoljno duboko položenom ozbiljnošću temeljnih pojmova. Izraz svetsko društvo implicira program povezivanja ekstremno različitih regional-

nih kultura sa krajnje samosvojnomo i neprenosivom prošlošću u jedan zajednički horizont svetskog vremena posredstvom kojeg i iz kojeg bi različita strujanja prošlosti mogla biti spojena u zajedničko kretanje ka budućnosti.

Informaciona tehnologija, na svom poslednjem horizontu, ne mora da postigne ništa više nego kanalisanje budućnosti ljudskog roda. Ona kanalizuje kanale, organizuje kanal kanala, u kojem svetsko društvo isprobava svoju koherentnost. Sa tom formulacijom povezuju se dva zapažanja: prvo, moderna informaciona tehnologija jeste sudbinski medijum buduće svetske politike, te utoliko celokupna politika budućnosti u jednom specifičnom smislu mora poprimiti stil svetske programske konferencije. Drugo, govor o svetu koji je ostao bez utopija je sulud i samodestruktivan, pošto odbija da uvidi da navodni nedostatak vizije i utopije savremenog svetskog trenutka predstavlja samo neizbežnu marginalnu klimatsku pojavu pri prelazu svetsko-povesnog procesa u operativnu fazu globalizacije.

Tokom dugih radnih dana svetskog građanstva u globalnom svetu koji sâm sebe proizvodi, gotovo niko od učesnika više nema volje da veliča program koji se bez daljnjeg odvija kao daleka, poželjna ciljna vizija. To se razume lako, ako se pomisli da se samo pre pronalaska televizije moglo bez oklevanja oduševljavati televizijom. Pri pedeset i dva paralelna programa danju i noću, kritika medija prirodno mora zapasti duboko u skatološki vokabular – što ne menja ništa na tome da se mi nalazimo usred ostvarene, bolje: delom ostvarene – utopije.

Masovni mediji su *de facto* i *de iure* instrumenti putem kojih semiosferična koherentnost već izgrađenog, kao i uvek nehomogenog svetskog društva polaže ispit svoje stvarnosti. U pojmu svetskog društva ujedno se prikriva pitanje o preovlađujućim obeležjima koja se ugrađuju pri proizvođenju zadovoljavajuće homogene sfere svetskih znakova. To da moraju postojati takva osnovna obeležja – ujedno i akustički i optički sistem svetske valute – proishodi iz jednostavnog razmišljanja. Stupi li oko dve stotine autonomnih političkih entiteta današnje svetske mape svaki sa svakim u direktne bilateralne kontakte, onda bi svetska komunikacija bila moguća kao integral od 200 puta 200 bilateralnosti. Onda bi se moralo obraditi 40.000 bilateralnih veza u beskonačno kompleksnoj multilateralnoj informacionoj mreži.

Ako se, tome nasuprot, prihvati da postoji jedna vrsta masovnome-dijskih vodećih valuta, onda se semiosfera političkih entiteta može

prevesti u jedan ili dva svetska (slika–zvuk) jezika. Upravo to je već danas postignuto sa zapaženom eficientnošću onih medija svetskih vesti koji posredstvom svih posebnih nacionalnih mreža proizvode i permanentno hrane planetarnu sferu aktuelnosti. Na taj način se informativnim medijima tog tipa može pripisati upravo moć menjanja smisla i oblika sveta, budući da oni počinju da u velikoj meri prevazilaze temporalne strukture regionalnih kultura i sve kulture sve više povezuju u jedan sinhroni svet za koji je karakterističan primat istovremenosti u odnosu na tradiciju.

Aktuelnosti su formalan svetski jezik sinhronog sveta, one su ujedno novac istovremenosti, materijal od kojeg se sastoji jednodimenzionalni život ljudskog roda. Ako američki sudovi u perverznom sporu između Mije Farou (Mia Farrow) i Vudija Alena (Woody Allen) danas donose presudu, onda je to nakon nekoliko časova otprilike jednako interesantno u Tokiju, Sidneju, Londonu i Pankovu.⁹ Posredovanjem jednog čula za aktuelnosti, vesti, novosti, masovni mediji uvlače ljude svih svetskih regiona u informatički krvotok čiji princip glasi: površnost, ali i kontinuitet uzastopnog nizanja aktuelnosti. Snaga principa aktuelnosti leži u tome da je on u stanju da izazove momentalne efekte učešća virtualno svih korisnika medija na planeti izborom svetskih novosti. Njegova slabost počiva u selektivnosti i u kriterijumima selekcije. Analitičari medija dovoljno često su kritikovali podružtvljavanje pažnje posredstvom masovnih medija, naime, to da je tržište aktuelnosti sebi pripisalo primat nesreća, skandala i katastrofa – sa nepredvidivim posledicama za dugoročne psihosocijalne efekte takvog formiranja svesti kod masa.

Vrlo je verovatno da bi posetioci sa neke druge planete nakon sletanja na Zemlju došli do zaključka da je religija čovečanstva danas jedna vrsta kulta katastrofe, koji pripadnici planete jednom ili više puta dnevno obavljaju u svojim domovima pred treperavim slikama pravougaonih kućnih oltara. Čovečanstvo se ujedinjuje – tako bi se moglo učiniti vanzemaljcima – u brižljivoj zajedničkoj ekstazi, pred objavama onog lošeg, nasilnog i neuspešnog, koju isporučuju poslanstva Apsoluta koji je svima zajednički.

---

9 Predgrađe Berlina. – *Prim. prev.*

3. Svetska muzika, kulture eksperata, režija panike – Paradigme informativnog svetskog menadžmenta

Društva, tako tvrdimo, počivaju na medijima koji garantuju njihovu semiosferičnu koherentnost, što znači ustrojstvo njihovog unutrašnjeg sveta. U tom pogledu su društva *per se* imaginarne i, štaviše, psihoakustične institucije. I svetsko društvo ne predstavlja izuzetak od toga, čak i ako je za njegovo semiosferičko etabliranje potreban besprimerno visok izdatak medijsko-tehnoloških veštačkih pomagala.

Čudo pisma koje se zove *actio in distans*,¹⁰ predočavanje, 'oprisutnjivanje' onog odsutnog u optički prisutnim znacima, koje vrše elektronski masovni mediji, biva ponovljeno na kvantitativno i kvalitativno višoj ravni – ipak uz jednu razliku koju je vredno spomenuti. Ukoliko je pismo predstavljalo vodeći medijum imperijalnog doba, njegovo slanje, rasprostiranje i dostavljanje, stalno je bilo povezano sa predstavom o centralnom pošiljaocu i centralnom smislu. Moć i značenje se mogu emanirati iz jednog identičnog i stabilnog središta – recimo, kralja, boga i genija – i primaoca koji ispravno razumeju dovesti do konsenzusa.

U temelju širenja pisma leži jedna vrsta fantazije okupljanja – idealno tipski rečeno, svi čitaoci sačinjavaju narod adresata koji biva penetriran istom vešću. Nasuprot tome, moderni masovni mediji moraju se uspostaviti preko slobodnog ili poluslobodnog tržišta informacija, te ne mogu biti fundirani u monopolu smisla i monopolu slanja.

Programski pluralizam moderne medijske situacije poništava sve predstave o jednom centralnom smislu koji bi bio iza pošiljki. Modernost tog stanja niko nije prozirnije sveo na pojam od Franca Kafke. Već u vreme Prvog svetskog rata on je prikazao dilemu sistema nezaustavljivih vesti u jednoj jasnoj paraboli:

Njima je stavljeno da biraju da budu kraljevi ili kraljevi kuriri. U skladu sa dečjom prirodom, svi su želeli da budu kuriri. Stoga postoje samo kuriri, oni jure svetom i, pošto nema kraljeva, jedni drugima saopštavaju vesti koje su postale besmislene. Rado bi oni okončali svoje bedne živote, ali se ne usuđuju zbog službene zakletve.¹¹

10 Delovanje na daljinu – *Prim. prev.*

11 Franz Kafka, *Hochzeitsvorbereitungen auf dem Lande und andere Prosa aus dem*

Nigde gubitak informativnog središta nije tako pregnantno shvaćen kao u toj paraboli. Njena poenta leži u ukazivanju na onu misterioznu zakletvu pri stupanju na dužnost koja i u besmislenom vremenu vezuje kurire (recimo ukoliko: novinare, informatičare i ministra za nauku), za jedan nalog koji i dalje važi. Čak i nakon smrti velikog pošiljaoca, dužnosti slanja i službe obaveštavanja traju i dalje, besomučna jurnjava besmislenosti, kao i uvek, održava slomljeno dostojanstvo jednog naprosto nužnog profanog poslanja.

U onome što sledi želeo bih da ukažem na tri aspekta profane misije medija, kojima se naročito jasno profiliše ozbiljnost i neozbiljnost novih stanja: prvo, na ulogu muzike pri stavljanju oplata na svetsko-društvenu sonosferu. Drugo, na funkciju informatike pri sinhronizaciji potkulture globalnih eksperata. Treće, na zadatak pošiljalaca aktuelnosti pri režiji potencijala čovečanstva za paniku.

Što se prvog tiče, tema daje priliku da položimo račune o evolutivno besprimernim napadima zvučnih medija na uši svetske populacije. Unutar nekoliko decenija, zabavna muzika Zapada, posle jednog perioda koketiranja sa muzičkim formama Istoka i Juga, izradila je 'ansambl' vulgarno-muzičkih univerzalija koji se u međuvremenu raširio po čitavom svetu.

Svetska popularna muzika dospela je na tačku u kojoj se želi verovati u prvu¹² muziku za poslednje ljude. Ona na svakoj tački planete potencijalno stvara iste ritmičke i harmonijske formule ujedinjavanja među slušaocima. Ona u svim zvučnicima planete potencijalno etablira iste muzičke diktate, iste tonizirajuće efekte, ista raspoloženja u istim frazama i iste tonalne formule. Iz misionarsko-povesne optike ovde bi se moglo govoriti o razrešavanju hrišćanskog eu-angelizma posredstvom muzičkog eu-tonizma.

Evro-američka svetska popularna muzika proširila se sa svojim sveprisutnim primitivnim formulama poput jedne para-eu-angeličke propagande koja zapravo ne govori ni o čemu drugom nego o ljudskim pravima muzičke idiotije. Sonosferična koherentnost ljudskog roda u

---

Nachlaß, Hg. von Max Brod, Frankfurt am Main, S. 66.

12 Ovde Sloterdijk aludira na Aristotelov izraz *prote philosophia* – prva filozofija, koji se odnosi na temu njegovog dela koje je Andronik sa Rodosa docnije nazvao 'metafizika'. – *Prim. prev.*

popularnoj muzici postala je dovršena ili gotovo dovršena činjenica u akustičkom unutrašnjem prostoru čoveka.

Na njoj se može iščitati da je medijum, u stvari, vest i da vest, na koncu, ne kaže ništa drugo nego: ovde dolazi nešto što je za svakog dobro da čuje i što je dobro za slušanje.¹³ Dobre vesti se u medijalizujućem sinhronom svetu mogu preneti samo asemantički, dakle, muzički. Svima nešto govori samo ono što ništa ne kazuje.

Stvar stoji drugačije kod kultura eksperata. U njima se princip svetske sinhronizacije širi putem informativnih medija na taj način što određene količine svetskog stanovništva, poput kardiohirurga, specijalista za sidu, svih afrikanista, svih feminističkih teoretičarki književnosti, svih muzeologa, svih klimatologa, svih graditelja turbina, svih proizvođača aparata za lov na podzemne vode, itd., bivaju okupljene, ili mogu biti okupljene, na nekoj vrsti stalne konferencije. Pri tom informativna tehnologija preuzima zadatak da zameni fizički turizam osoba imaterijalnim saobraćajem informacija. Unutar kultura eksperata važi zakon, ako ne dobre, onda ipak profitabilne vesti za nekolicinu – nazovimo ga eu-pragmatičkim principom.

Prema njemu bi zainteresovani na najbrži mogući način bili informisani, u slučaju da valja javiti neku inovaciju na njihovom polju. Posredstvom informatike aranžiran je permanentni stručni sajam – kontinuirani forum eksperata koji su na svoj način dostigli diskretan kraj istorije.

Ako još samo treba reći od čega se sastoji najriskantniji zadatak moderne informativne tehnologije, onda bi valjalo ukazati na disciplinu menadžmenta panike na koju je dosad retko javno ukazivano. Posredstvom jedne jednostavne refleksije može se lako obrazložiti da ona može stupiti u centar političke informatike budućnosti. U sinhronom svetu čija semiosferična koherentnost biva dalekosežno obezbeđena uz pomoć uzimanja udela ogromne populacije u obaveštavanju o aktuelnostima, može se predvideti da će izvestan tip loših udarnih vesti biti u stanju da upravo u toj populaciji sa zastrašujućom lakoćom izazove stanja panične reakcije.

Veliki rizik budućnosti ne predstavljaju svetski ratovi klasičnog imperijalnog tipa, nego svetske panike čija psihopolitička dinamika do

---

13 *Für alle gut zu hören ist und zu hören gut ist* – ovom jezičkom igrom Sloterdijk parodira tautološki karakter pseudovesti. – *Prim. prev.*

sada nije istražena. Ovde se otvara polje informatičkog svetskog menadžmenta o čijim pravilima danas gotovo da niko nema predstavu. Moglo bi se ipak prihvatiti da će se efekti 'Crnog petka'¹⁴ ubrajati u najkarakterističnije tipove događaja dvadeset i prvog veka i da se svaka buduća politika mora usmeriti na preradu vanrednih stanja, proizvedenih aktuelnostima.

Sa tim razmatranjem smo doprli do granice na kojoj izazovi informativne tehnologije neposredno prelaze u zahteve za jednom promejenom svetsko-političkom režijom problema.

4. Projekt moderne kao spirala sreće – ka ideji globalne semiosfere koja funkcioniše kao circulus virtuosus

Preko dosadašnjih izvođenja učinila se zapaženom misao koja bi u eksplicitnoj artikulaciji mogla glasiti ovako: projekat modernog sveta može se i dalje sprovesti u delo samo dok na snazi ostaje princip dovoljno dobrih vesti.

Pošto je novovekovlje esencijalno vreme istraživanja, vreme inovacije, vreme bogaćenja i vreme eksperimenta, ono svoj svetski projekat može ofanzivno braniti onoliko dugo koliko mu polazi za rukom da privredi efektivan višak vrednosti dobrih vesti širom celog čovečanstva. Drugačije rečeno: preobražaj regionalnih kultura u način sinhronog bivstvovanja svetskog društva može se zamisliti samo kao povest uspeha – tačnije, kao tekuća povest javljanja o uspesima nečuveno zahtevnog posla.

O povesti uspeha, doduše, ne treba fantazirati kao o procesu bez protivudaraca, već o bilansnom višku zarade u odnosu na troškove. To što sada troškovi svetskog eksperimenta kapitala dostižu neizmerne iznose jeste očevidnost koja sve više dopire u svest tvrdokornih pozitivista. Ali upravo s obzirom na porast ljudskih i ekoloških troškova, čovečanstvo, kao eksperimentalna zajednica, i jeste osuđeno na uspeh.

Način odvijanja nove povesti od Američke i Francuske revolucije poseduje oblik samoosnažujuće i samoakreditujuće reklamne kampanje za neuporediv prodor ka novim životnim formama. Moderni svet

---

14 »Crni petak« je za zapadni svet bio 25. oktobar 1929. kada je došlo do sloma na njujorškoj berzi, što je označilo početak velike ekonomske krize koja je trajala do 1933. – *Prim. prev.*

mora moći da sámog sebe osvoji svojim vlastitim uspesima u meri koja je dovoljna da se u njega sve više ulivaju podsticajni motivi za dalje sprovođenje onoga što se u njemu preduzima.

S obzirom na te sklopove, meni se čini opravdanim poređenje projekta sinhronog čovečanstva (integrisanog putem masovnih medija, zbrinutog putem svetskog tržišta životnim namirnicama i usrećujućim dobrima) sa spiralom sreće – što s jedne strane osvetljava lutrijski karakter čitavog posla, pošto je on a priori izgrađen na asimetrijama pri raspodeli dobitka, a s druge strane, naglašava održivu i sistematsku karakteristiku procesa koji, imajući u vidu svaki zadobijeni nivo uspeha, treba da se odvija ka višim nivoima uspeha.

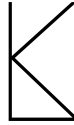
Prema svojoj temeljnoj karakteristici, modernizacija želi da bude kruženje sreće, da bude jedan *circulus virtiosus*, u kojem iz onog što je moglo da se postigne proističe dalje htenje za postizanjem, iz uspeha više uspeha, a iz bogatstva dalje obogaćivanje. Samoposmatranje i samoopisivanje takvog sistema u biću i suštini svojih vesti stoga je sámim sobom i jedna informatika uspeha.

Ako sistem kao celina dospe na stranu gubitka, ako se, dugoročno gledano, »đavolji krug« više posmatra kao »krug sreće«, i o njemu obaveštava kao takvom, onda samorazumevanje ljudskog roda vodi ka informatici neuspeha.

Svi izazovi informativne tehnologije u našem vremenu povezuju se u sledećem pitanju: kako doći do dovoljno dobrih vesti i u turbulencijama neposredne budućnosti. Čim bude jasno da su dovoljno dobre vesti materijal od kojeg se tka semiosferična koherentnost svetskog društva, biće takođe jasno za kakve vesti mi treba da stvorimo pretpostavke, a to je oplada koju smatramo boljim delom svojih uvida.

S nemačkog preveo Dragan Prole

Uokvirivanje – kako povratiti javni diskurs¹

ada na Berkliju držim predavanja o uokvirivanju, prvo što uradim jeste da dam studentima da urade vežbu. Vežba je: ne razmišljajte o slonu! Što god da radite, ne razmišljajte o slonu. Nikad nisam sreo studenta koji bi bio sposoban da to uradi. Svaka reč, kao i *slon*, priziva okvir koji potiče od slike ili drugih vrsta znanja – slonovi su krupni, imaju velike uši, surlu, podsećaju na cirkus itd. Reč je relativno definisana ovim okvirom. Kada negiramo okvir mi ga u stvari prizivamo.

Ričard Nikson (Richard Nixon) je to saznao na težak način. Kada je posle afere Votergejt bio primoran da se povuče, obratio se naciji putem televizije. Obratio se rečima: »Ja nisam prevarant.« I svi su ga tada smatrali prevarantom.

Ovo nam ukazuje na osnovni princip uokviravanja, kada ste u sporu sa suprotnom stranom – ne koristite njen jezik. To je jezik određen okvirom koji neće biti kakav vi želite.

Dozvolite mi da vam dam još jedan primer. Kada je Džordž Buš (George W. Bush) započeo svoj prvi mandat, iz Bele kuće počeo je da pristize izraz *poreska olakšica*. I još uvek je tako: korišćen je bezbroj puta u ovogodišnjem *Govoru o stanju nacije*, i često je pominjan u predizbornim govorima.

Razmislite o izrazu *olakšica*. Da bi postojala olakšica treba da postoji stega, onaj koji donosi olakšanje i uklanja stegu jeste heroj. Ljudi koji pokušavaju da zaustave heroja zlikovci su, jer na taj način sprečavaju olakšice.

---

1 Izvor: George Lakoff »How to Take Back Public Discourse«, u: *Don't think of an elephant! Know your values and frame the debate — The essential guide for progressives*, White River Junction. VT: Chelsea Green Publishing, 2004.

Kada se reč *porez* doda reči *olakšica*, to rezultira metaforom – oporezivanje je *stega*. Osoba koja je uklanja je heroj i svako ko pokuša da je zaustavi je negativac. To je okvir. Sačinjen je od ideja kao što su *stega* i *heroj*. Jezik koji uspostavlja ovakav okvir potekao je iz Bele kuće, a zatim se raširio preko štampe, svih radio i televizijskih stanica. I *Njujork tajms* počinje da koristi termin *poreska olakšica*. I ne pojavljuje se samo na televiziji Fox, već i na CNN, NBC, na svakoj stanici, jer je to »predsednikov plan za poreske olakšice«. Uskoro i demokrate počinju da koriste *poreske olakšice* i time sebi ispaljuju hitac u nogu.

Zaista neverovatno. Demokratski senatori su me više puta pozvali na svoje sastanke neposredno pre nego što je predsednikov poreski plan stigao pred Senat. Oni su imali vlastitu verziju poreskog plana, odnosno verziju poreskih olakšica. Prihvatili su konzervativni okvir. Konzervativci su postavili zamku – reči su ih uvukle u njihov pogled na svet.

Upravo je to ono o čemu se radi kod uokvirivanja. Uokvirivanjem se dobija jezik koji odgovara vašem pogledu na svet. I ne radi se samo o jeziku. Primarne su ideje, a jezik prenosi i evocira te ideje.

Postoji još jedan dobar primer iz januarskog *Govora o stanju nacije*. Evo jedne izuzetne metafore koju je Džordž Buš izgovorio: »Nama nije potreban dopust² da bismo odbranili Ameriku«. O čemu se radi sa ovim *dopustom*?

On je jednostavno mogao da kaže: »Mi nećemo tražiti dozvolu.« Ali, priča o dopustu je nešto sasvim drugo. Setite se kada vam je poslednji put bio potreban »dopust«. Razmislite kome je potreban i od koga se traži. Razmislite o odnosu onoga koji traži i onoga koji daje.

Ako želite da shvatite savremeni politički diskurs potrebno je da postavite ovakva pitanja. Razmislite o ovome, a ja ću vam postaviti još neka.

Počeo sam da se bavim politikom kada sam sebi postavio ta pitanja. Bilo je to u jesen 1994. godine. Gledao sam govore i čitao republikanski *Ugovor sa Amerikom*. Pitaو sam se u kakvom su odnosu stavovi konzervativaca o različitim pitanjima? Ako ste konzervativac, u kakvoj je vezi vaš stav o abortusu sa vašim stavom o oporezivanju? Kakve veze to ima sa vašim stavom o životnoj sredini? Ili spoljnoj politici? Kako se

---

2 *permission slip* – dozvola, opravdanje, u pisanoj formi koju učenici dobijaju od roditelja ili nastavnika. – *Prim. prev.*

ovi stavovi međusobno uklapaju? Kakva veza postoji između zalaganja protiv kontrole posedovanja oružja i sudske reforme? Kakav je smisao te povezanosti? Nisam mogao to da shvatim. Rekoh sebi – *čudni su ovi ljudi. Skup njihovih stavova nema nikakvog smisla. A onda sam se postideo takve misli. Ja mislim suprotno od njih o svakom pitanju. I kakve su veze među mojim stavovima?* Ni to nisam uspeo da shvatim.

To je bilo veoma poražavajuće za nekoga ko se bavi kognitivnom naukom i lingvistikom.

Ipak, odgovor sam našao na potpuno neočekivanom mestu. Proučavao sam porodične vrednosti. Pitaoh sam se zašto konzervativci toliko govore o porodičnim vrednostima. Zašto se neke vrednosti smatraju porodičnim a neke ne? Zašto se neprestano govori o porodičnim vrednostima tokom predsedničke kampanje, pred kongresne izbore u trenutku kada budućem svetu preti nuklearna ekspanzija i globalno zagrevanje?

Tada sam se setio rada jednog mog studenta, koji je ukazao da kod svih nas postoji metafora za naciju kao porodicu. Imamo *očeve osnivače i cerke američke revolucije*. Mi »šaljemo naše sinove« u rat. To je prirodna metafora, jer obično velike socijalne grupe, kao što su države, shvatamo preko pojmova onih manjih – porodica i zajednica.

Uspostavljanjem metafore koja vezuje naciju/državu sa porodicom postavio sam sledeće pitanje: ako postoje dva različita shvatanja nacije, da li oni potiču od dva različita shvatanja porodice?

Skupio sam različita gledišta, konzervativne i progresivne strane i rekao: hajde da ih posmatram kroz metaforu sa suprotne strane i da vidim do čega ću doći.

Osvrnuo sam se unazad. Uzeo sam različite pozicije konzervativne i progresivne struje i rekao: »Hajde da ih posmatram kroz metaforu, da ih postavim na suprotne strane i da vidimo šta će se deseti.« Postavljanjem dva različita pogleda na naciju nastala su dva različita modela porodice: porodica strogog oca i porodica roditelja-staratelja. Znaete ko je ko.

Ovo sam prvi put uradio kada sam zamoljen da održim predavanje na jednoj lingvističkoj konvenciji. Rešio sam da govorim o ovom otkriću. U publici su bila i dva člana Hrišćanske koalicije koji su lingvisti i moji dobri prijatelji. Odlični lingvisti. Veoma dobri ljudi. Veoma fini. Ljudi koji mi se dopadaju. Kasnije, na zabavi, prišli su mi i rekli: »Ovaj model porodice strogog oca je gotovo sasvim tačan. Mi ćemo ti pomoći oko detalja. Trebalo bi da znaš sve o ovome. Da li si čitao Dobsona?«

»Koga?« pitao sam.

»Džejmsa Dobsona.«

»Koga?«

Rekli su: »Mora da se šališ. On je na 3.000 radio stanica«. Odgovorio sam: »Pa čini mi se da nije na stanici NPR. Nisam čuo za njega.«

Rekli su: »Pa ti živiš u Berkliju.«

»Gde bih... da li on piše?«

»O, da. Prodao je milione knjiga. Njegov klasik je *Usudi se da sproveš disciplinu (Dare to Discipline)*.«

Moji prijatelji su bili u pravu. Ne samo da Dobson (James Dobson) obrne 100-200 miliona dolara godišnje, već ima i svoj lični poštanski broj, tako da direktno prima porudžbine knjiga i pamfleta. On ljude uči kako da primene model strogog oca u vaspitanju svoje dece i shvata vezu tog modela sa desničarskom politikom.

Model strogog oca počiva na nizu pretpostavki:

Svet je opasno mesto, i takav će uvek i biti, zato što postoji zlo u svetu. Takođe, svet je komplikovan zato što se zasniva na takmičarskom principu. Uvek će biti pobednika i gubitnika. Postoji apsolutno dobro i apsolutno zlo. Deca se rađaju loša, u smislu da ona samo žele da rade ono što im prija, a ne ono što je ispravno. Zbog toga ih treba napraviti dobrima. Ono što je potrebno u ovakvom svetu jeste snažan i strog otac koji može da:

- štiti porodicu u opasnom svetu;
- izdržava porodicu u komplikovanom svetu;
- uči svoju decu da razlikuju dobro od lošeg.

Ono što se od deteta traži jeste poslušnost, jer je strog otac moralni autoritet koji ume da razlikuje dobro od lošeg. Takođe se pretpostavlja da je jedini način da se deca uče poslušnosti, tj. da razlikuju dobro od lošeg, kažnjavanje, bolno kažnjavanje ukoliko učine nešto pogrešno. To podrazumeva fizičko kažnjavanje dece, a autori koji se pridržavaju konzervativnog vaspitanja predlažu sredstva – prutove, kaiševe, vesla po golom turu.

Pojedini autori predlažu ovakav pristup od samog početka, ali Dobson je liberalniji. »Ne postoji dobar izgovor da se udaraju bebe mlađe od 15 ili 18 meseci.« (Dobson, »New Dare to Discipline«, 65)

Racionalna pozadina fizičke kazne jeste da kada se deca fizički disciplinuju ako učine nešto pogrešno, nauče da to ne treba ponovo činiti. To znači da će razviti unutrašnju disciplinu, da će se sačuvati od pogrešnog

postupanja, tako da će u budućnosti biti poslušni i ponašaće se moralno. Bez takve kazne, svet bi završio u paklu. Ne bi postojao moral.

Takva unutrašnja disciplina ima i sekundarni efekat. To je ono što je potrebno za uspeh u ovom komplikovanom, takmičarskom svetu. Odnosno, ako su ljudi disciplinovani i nastavljaju da streme ličnom interesu u ovoj zemlji mogućnosti, prosperiraće i biće samostalni. Model strogog oca povezuje moral sa prosperitetom. Disciplina koja je potrebna da bi čovek bio moralan jeste ista ona koja omogućava prosperitet. Veza je potraga za ličnim interesom.

Ukazane prilike, disciplina i potraga za sopstvenim interesom trebalo bi da vam omoguće da prosperirate.

Dobson je veoma jasan o vezi između pogleda na svet strogog oca i kapitalizma slobodnog tržišta. Veza je moral ličnog interesa, koji predstavlja verziju gledišta na kapitalizam Adama Smita. On smatra da ako svi teže ličnom profitu, onda bi i profit svih bio maksimalizovan od nevidljive ruke, odnosno od prirode. Težeći ličnom profitu pomažete i drugima.

Ovakvo stanovište vezuje se za opštu metaforu koja u dobroti vidi pokazatelj bogatstva. Na primer, ako vam učinim uslugu, reći ćete: »Tvoj sam dužnik.« Kada uradite nešto dobro za nekoga, to je na metaforičnom planu kao da ste mu dali novac. On vam nešto »duguje«. I pita: »Kako mogu da ti se odužim«

Primenimo ovu metaforu na »zakon prirode« Adama Smita – ako svako teži sopstvenom interesu, i lični interes svih drugih će biti maksimizovan od nevidljive ruke, prirode. Odnosno, moralno je da se teži ličnom interesu i postoji naziv za ljude koji tome ne teže. Dobročinitelji. Dobročinitelj je neko ko pokušava da pomogne pre drugima nego sebi i na taj način staje na put onima koji teže svom ličnom interesu. Dobročinitelji kvare sistem.

U ovom modelu krije se definicija toga šta je dobra osoba. Dobra osoba – moralna osoba je neko ko je dovoljno disciplinovan da bude poslušan, da nauči šta je ispravno, da to čini i da ne radi suprotno, da teži ličnom interesu, da prosperira i postane samostalan. Dobro dete postane takvo, rđavo dete je ono koje nije disciplinovano, koje ne funkcioniše po moralu, ne radi ono što je ispravno i samim tim nije dovoljno disciplinovano da postane prosperitetno. Nije u stanju da se brine o sebi i tako postaje zavisno.

Kada dobra deca odrastu, ona su ili naučila kako da budu disciplinovana i mogu da prosperiraju ili nisu (uspela da nauče). Od ovog momenta,

nije na strogom ocu da se meša u njihov život. To se politički prenosi na neuplitanje vlade u stvari.

Razmislite šta sve to znači za socijalne programe. Nemoralno je dati ljudima ono što nisu zaslužili zato što se oni neće disciplinovati i postaće nemoralni i zavisni.

Prema ovoj teoriji, socijalni programi su nemoralni zato što ljude čine zavisnim. Promovisanje socijalnih programa je nemoralno. Šta nam to govori o budžetima? Ako u Kongresu ima dovoljno pripadnika progresivne struje koji smatraju da je važno da postoje socijalni programi, a vi verujete da su socijalni programi nemoralni, kako zaustaviti ove nemoralne ljude?

Veoma jednostavno. Potrebno je da nagradite dobre ljude, one čiji prosperitet otkriva disciplinu a samim tim i moralni kapacitet, velikim smanjenjem poreza, tolikim da ne ostane dovoljno novca za socijalne programe. Prema ovakvoj logici deficit je dobra stvar. Grover Norqvist (Grover Norquist) tvrdi da se tako »izgladnjuje zver«.

Kada liberali i fiskalni konzervativci smatraju da je ogroman deficit Bušove administracije nešto rđavo, desno orijentisani radikali, prateći moral strogog oca, smatraju suprotno. Januara 2004. godine, u »Govoru o stanju nacije« predsednik je rekao da se deficit može upola smanjiti ukidanjem »uzaludnog trošenja«, odnosno trošenjem na »loše« socijalne programe. Da li su konzervativci protiv cele vlade? Ne. Oni nisu protiv vojske, državne bezbednosti, protiv aktuelnog Ministarstva pravde, sudova i Ministarstva za trgovinu i Ministarstva finansija SAD (*US Treasury*). Mnogi aspekti vlade im se veoma dopadaju. Nisu ni protiv subvencija za industriju. Subvencije za korporacije koje nagrađuju dobre ljude – investitore ovih korporacija – odlične su. Tu nema nikakvih problema.

Oni su, međutim, protiv socijalnih programa koji podrazumevaju brigu o ljudima. To je ono što oni vide kao pogrešno, ono što pokušavaju da ospore na moralnim osnovama. Zbog takvog stava ne treba ih smatrati grupom ludaka, zlih i pohlepnih ili glupih ljudi kako što mnogi liberali veruju. Konzervativci veruju da je takav stav moralan i širom zemlje imaju pristalice moralnog modela strogog oca i primenjuju ga u politici smatrajući ga pravim načinom vladanja.

Razmislite na čas šta ovo znači za spoljnu politiku. Uzmimo da ste vi moralni autoritet. Kao takvi, kako se ophodite prema svojoj deci? Da li ih pitate šta bi trebalo da urade, ili šta bi trebalo vi da radite? Ne. Vi

njima govorite. Ono što otac kaže, deca urade bez pogovora. Komunikacija je jednosmerna. Slično je i u slučaju Bele kuće. Predsednik ne pita, on govori. Ako ste moralni autoritet, vi znate šta je ispravno, imate moć i koristite je. U suprotnom bili biste nemoralni.

Primenite ovaj princip na spoljnu politiku i jasno je da se ne možete odreći integriteta. Sjedinjene Američke Države, najbolja i najmoćnija država na svetu, moralni je autoritet koji zna šta je ispravno činiti. Ne bi trebalo da pitamo nikog drugog. Ovakav stav nosi niz metafora veoma dugo upotrebljivanih da bi se vodila spoljna politika. Na post-diplomskim studijama međunarodnih odnosa česta je metafora racionalnog aktera koja predstavlja osnov većine teorija međunarodnih odnosa i uvodi još jednu metaforu za svaku naciju kao osobu. Tako postoje »neprijateljske države« i »prijateljske nacije«. I postoji nacionalni interes.

Šta znači raditi za sopstveni interes? U najosnovnijem smislu podrazumeva da delate na način koji će vam pomoći da budete zdravi i snažni. Istovremeno, prema metafori da je svaka nacija osoba, dobro je da nacija bude zdrava (tačnije, ekonomski zdrava, definisana kroz veliki ukupni nacionalni dohodak) i jaka (vojno jaka). Nije neophodno da sve individue u zemlji budu zdrave, ali kompanije bi trebalo da imaju dosta novca. To je ideja. Pitanje je kako do maksimuma dovesti sopstveni interes? Spoljna politika se zasniva na povećanju sopstvenog interesa. Metafora racionalnog aktera govori da je svaki akter, svaka osoba racionalna i da je iracionalno ponašati se protivno sopstvenom interesu.

Prema tome, razumno je da svaka osoba do maksimuma sledi sopstveni interes. Zatim, postoji metafora odraslih nacija i dečjih nacija, gde se pod odrastanjem podrazumeva industrijalizacija. Dečje nacije su države u »razvoju« ili »nerazvijene« države. To su nazadne države. Šta bi trebalo da uradimo? Ako ste strog otac, govorićete deci kako da se razvijaju, kakva pravila da poštuju, a kažnjavaćete ih ako su rđava. Odnosno, rukovodićete se sredstvima Međunarodnog monetarnog fonda.

A koje su države članice Ujedinjenih nacija? Većinu u UN čine nerazvijene zemlje ili zemlje u razvoju. To znači da su oni metaforična deca. Vratimo se na Govor o stanju nacije. Da li je trebalo da SAD konsultuju UN i da traže dozvolu za invaziju na Irak? Odrasli ne traže dopust, sama reč 'dopust' vraća nas u osnovnu ili srednju školu, kada nam je bila potrebna dozvola da odemo do toaleta. Nije potrebno da

tražite dopuštenje ako ste profesor, direktor, ako ste osoba koja ima moć, moralni autoritet. Drugi bi trebalo da je traže od vas.

»Govor o stanju nacije« iz 2004. godine bavio se time, dopuštanjem. Svi konzervativci u publici su ga dobro razumeli. Buš je prizvao metaforu odrasli-dete. Rekao je: »Mi smo odrasli«. Koristio je pogled na svet strogog oca i nije bilo potrebe da se objašnjava. Odmah je bilo jasno. To je ono što konzervativci stalno rade.

Razmotrimo kako pripadnici progresivne struje shvataju sopstveni moralni sistem. I on, takođe, proističe iz modela porodice, odnosno modela roditelja-staratelja. Pogled na svet strogog oca nazvan je tako prema njegovom stavu da je otac glava porodice. Pogled na svet roditelja-staratelja neutralan je u odnosu na rod.

Oba roditelja su podjednako odgovorna za vaspitanje dece. Pretpostavka je da su deca rođena dobra i da mogu postati još bolja. Svet se može napraviti boljim i naš zadatak je da na tome radimo. Zadatak roditelja je da se staraju o svojoj deci i da ih vaspitavaju kao staratelje drugih.

Šta se podrazumeva pod staranjem? Dve stvari: saosećanje i odgovornost. Ako imate dete, treba da znate šta svaki njegov plač znači. Treba da znate kada je dete gladno, kada je potrebno promeniti mu pelenu, kada loše sanja. Imate odgovornost da brinete o njemu. Ne možete se brinuti o nekom drugom, ako niste u stanju da se brinete sami o sebi. Svako ko je vaspitavao dete zna koliko je to teško. Morate biti snažni i sposobni i mnogo toga da znate.

Pored toga, razne vrste drugih vrednosti proizlaze iz empatije i odgovornosti. Razmislite o tome.

Prvo, ako saosećate sa sopstvenim detetom, obezbedićete mu zaštitu. Ovo se prenosi i na politiku. Od čega štitite dete? Svakako od kriminala i droge. Takođe, štitite ga od vožnje automobilom bez pojasa, od pušenja, otrovnih aditiva u hrani. Tako se progresivna politika fokusira na zaštitu životne okoline, zaštitu radnika, prava potrošača, zaštitu od bolesti. Progresivna struja smatra da vlada na takav način treba da štiti svoje građane. Pripadnici ove struje, međutim, kao i liberali, ne govore mnogo o zaštiti od terorističkih napada. Zaštita je deo progresivnog moralnog sistema koji nije dovoljno elaboriran. Ni 11. septembra pripadnici progresivne struje nisu imali mnogo toga da kažu. To je šteta, zato što roditelji-staratelji, kao i progresivna struja, brinu o zaštiti. Zaštita je važna. Ona je deo našeg moralnog sistema.

Drugo, ako saosećate s detetom, želite da ono bude ispunjeno u životu i da bude srećna osoba. A ako ste i vi sami nezadovoljni nećete želiti da drugi ljudi budu srećniji od Vas. Dalaj-lama nas tome uči. Vaša moralna odgovornost je da budete srećna i ispunjena osoba.

Dalje, vaša moralna odgovornost je da učite svoje dete da bude srećna, ispunjena osoba koja želi da i drugi budu srećni i zadovoljni. To je ono na čemu se zasniva život porodice staratelja. Preduslov je briga o drugima. Postoje i druge hraniteljske vrednosti:

- Ako želite da vaše dete bude zadovoljno, ono treba za to da ima dovoljno slobode. Stoga, sloboda je vrednost.
- Bez ukazanih prilika i bez prosperiteta nemate mnogo slobode. Prilike i prosperitet su progresivne vrednosti.
- Ako zaista brinete o sopstvenom detetu, želite da se prema njemu i vi i drugi odnosite fer. Stoga, fer odnos je vrednost.
- Ako ste vezani za vaše dete i saosećate s njim, morate da imate otvorenu, dvosmernu komunikaciju. Iskrenu komunikaciju. To postaje vrednost.
- Živite u zajednici, i ta zajednica će uticati na to kako se razvija vaše dete. Stoga, izgradnja zajednice, doprinos zajednici i kooperativnost u zajednici postaju vrednosti.
- Da biste ostvarili saradnju, potrebno je da imate poverenje, a poverenje je potrebno da bi postojala poštena i otvorena dvosmerna komunikacija. Poverenje, poštenje i otvorena komunikacija fundamentalne su i progresivne vrednosti – kako u zajednici, tako i u porodici.

Ovo su hraniteljske i progresivne vrednosti. Kao progresivne, svi ih posedujete. Znači da ih posedujete. Vi ih prepoznajete.

Svaki progresivni politički program je baziran na jednoj ili više ovih vrednosti.

Postoji nekoliko tipova progresivnosti. Koliko? Pitam to kao kognitivni naučnik, ne kao sociolog ili političar. Sa stanovišta kognitivnog naučnika koji razmatra načine razmišljanja, postoji šest osnovnih tipova progresivnosti, svaki za određeni način razmišljanja. Oni dele sve progresivne vrednosti, ali su određeni i razlikama.

- Pobornici socio-ekonomske progresivne struje misle da je sve pitanje novca i klase i da su sva rešenja pre svega ekonomska ili socijalna.
- Pobornici progresivne politike identiteta smatraju da je došlo vreme da njihova osporavana grupa dobije svoj deo.

- Zaštitnici životne okoline razmišljaju u okvirima održivosti zemlje, zaštite domorodačkih naroda.
- Pripadnici progresivne struje koji se zalažu za građanske slobode žele da uspostave slobodu uprkos pretnjama slobodi.
- Pripadnici duhovne progresivne struje razvijaju starateljski oblik religije i duhovnosti, njihovo duhovno iskustvo je u vezi sa drugim ljudima i svetom i njihova duhovna praksa je u službi drugih ljudi i njihovih zajednica. Oni su i katolici i protestanti, Jevreji, muslimani, budisti, Vika pagani.
- Članovi antiautoritativne struje smatraju da postoje razne vrste nelegitimnih formi autoriteta i da je neophodno suprotstaviti im se, bilo da su to velike korporacije ili neko drugi.

Svih šest tipova jesu primeri morala roditelja-staratelja. Problem je što mnogi koji razmišljaju na jedan od ovih načina ne prepoznaju da je njihov samo jedan, poseban pristup, deo nečeg daleko opštijeg, i ne prepoznaju značaj jedinstva svih tipova progresivnosti. Često misle da je samo njihov jedini put ka pravoj progresivnosti. To je tužno. To sprečava ljude koji dele progresivne vrednosti od zajedništva. Trebalo bi da prevaziđemo ovu štetnu ideju. Druga strana je to učinila.

Pedasetih godina prošlog veka konzervativci su se međusobno mrzeli. Finansijski konzervativci mrzeli su socijalne konzervativce. Libertarijanci se nisu slagali sa socijalnim ili religioznim konzervativcima. Mnogi socijalni konzervativci nisu bili religiozni. Grupa konzervativnih lidera okupila se oko Vilijema F. Baklija Mladeg (William F. Buckley Jr.) i drugih i počela da razmatra šta su različite grupe konzervativaca imale zajedničko, i da li mogu da se slože da se ne slažu s ciljem da promovišu opšti konzervativni cilj. Pokrenuli su časopise i nezavisne istraživačke centre – *think tank* i investirali milijarde dolara. Prvo što su učinili, njihova prva pobeda, bila je nominacija Berija Goldvotera (Barry Goldwater) 1964. godine. On je izgubio, ali kada se to desilo, oni su uložili još više novca u organizaciju.

Za vreme rata u Vijetnamu primetili su da većina bistrh mladih ljudi u zemlji nije podržavala konzervativnu stranu. Konzervativno je bilo ružna reč. Godine 1970. Luis Pael (Lewis Powell), samo dva meseca pre nego što će postati sudija Vrhovnog suda koga je Nikson imenovao (u to vreme radio je kao glavni savetnik Američke trgovinske

komore), napisao je sudbonosan dokument³. U Paelovom dokumentu stoji da bi konzervativci trebalo da svoje najbolje i najbistrije mlade u zemlji sačuvaju od toga da postanu nastrojeni protiv biznisa. Pael je rekao da je potrebno da se uspostave institucije u okviru univerziteta i izvan njih. Treba vršiti istraživanja, pisati knjige, usmeriti profesore da uče studente pravom načinu razmišljanja.

Pošto je Pael otišao u Vrhovni sud ove ideje je preuzeo Vilijam Sajmon (William Simon, otac danas poznatog Vilijama Sajmona). Stariji Sajmon je bio sekretar Ministarstva finansija SAD (*US Treasury*) u vreme vladavine Niksona. On je ubedio veoma bogate ljude poput Kurza (Adolph Coors), Skejfa (Richard Mellon Scaife), Olina (John M. Olin) da osnuju *Carthage foundations*, Olin profesuru, Olin institut na Harvardu i druge institucije. Ove institucije su dobro obavile posao. Ljudi koji su bili povezani sa njima, napisali su više knjiga od levičara. Konzervativci podržavaju svoje intelektualce. Oni stvaraju medijske prilike. U okviru njihovih instituta postoje studiji, tako da im nije bilo teško da se nađu na televiziji. Osamdeset procenata učesnika u diskusijama na televiziji potiče iz konzervativnog *think tank* centra. Kada se upoređi količina novca za istraživanja koji su potrošili desničari tokom određenog perioda sa potrošenim vremenom u medijima tokom tog istog perioda, dolazimo do direktnih korelacija. Godine 2002. uloženo je četiri puta više novca za istraživanje od desničara u odnosu na levičare i oni su toliko puta više bili zastupljeni u medijima. Povratili su uloženo.

To nije slučajno. Konzervativci su kroz svoje *think tank* centre otkrili značaj uokviravanja i našli su način kako da uokvire svako pitanje, i da te okvire promovišu imajući u vidu da su njihovi ljudi stalno u medijima. Našli su i način kako da zbliže svoje ljude. Svake srede, Grover Norqvist je sazivao sastanak kolektiva od oko 80 ljudi, lidera desničarske struje. Debatovali su, radili na izmirenju međusobnih nesuglasica, dogovorili se da se ne slažu u pojedinim pitanjima i da, kada je to slučaj, puste jedni druge da pobeđu. Ideja je: *ove nedelje će on pobediti sa svojom temom. Sledeće ja sa svojom*. Možda niko neće dobiti sve što želi, ali posle dužeg perioda svako će dobiti dosta toga što želi. Ništa slično se ne događa na progresivnoj strani, zato što mnogi misle

---

3 Paelov dokument – http://reclaimdemocracy.org/corporate_accountability/powell_memo_lewis.html

da je jedino to što svako od njih radi ispravno. Ovakav stav nije mudar već je samoporažavajući.

Još je gori skup mitova u koje veruju liberali i pripadnici progresivne struje. Ovi mitovi imaju dobru osnovu, ali nam na kraju naprave štetu.

Mit počinje od prosvetiteljstva – istina će nas osloboditi. Ako ljudima iznesemo činjenice, budući da su oni u osnovi racionalna bića, svi će doći do ispravnih zaključaka.

Ali, iz kognitivne nauke znamo da ljudi ne razmišljaju tako. Ljudi razmišljaju u okvirima. Okviri strogog oca i roditelja-staratelja nameću određenu logiku. Istina se mora uklopiti u ljudske okvire da bi bila prihvaćena. Ako činjenice ne odgovaraju okvirima, okvir ostaje a činjenice se odbijaju. Zašto? Neurologija nam govori da je svaki od dugoročnih koncepata koji formiraju način na koji razmišljamo upisan u sinapse našeg mozga. Koncepti nisu nešto što se može promeniti ako nam neko iznese činjenice. Činjenice nam mogu biti prezentovane, ali da bi one za nas imale smisla moraju odgovarati onome što je već u sinapsama mozga. U suprotnom, činjenice prođu kroz nas. Nisu ni saslušane, ili nisu prihvaćene kao činjenice, ili nas zbunjuju – zašto bi iko govorio nešto tako? Onda činjenicu obeležimo kao iracionalnu, nenormalnu ili glupu. To se dešava kada progresivci samo suoče konzervativce sa činjenicama. Gotovo da nema nikakvog efekta osim ako konzervativci nemaju okvir koji ima smisla za činjenice.

Slično, mnogi pripadnici progresivne struje slušaju govore konzervativaca i ne razumeju ih, jer ne poseduju konzervativne okvire. Oni pretpostavljaju da su konzervativci glupi.

Konzervativci pobeđuju zato što su pametni. Oni shvataju način na koji ljudi razmišljaju i govore. Time se bave *think tank* centri. Oni podržavaju svoje intelektualce, pišu sve te knjige i javnosti prezentuju svoje ideje.

Sigurno je bilo i slučajeva kada su konzervativci lagali. Naravno, netačno je da to *samo* oni čine. Istina je međutim, da postoje značajne laži, čak i dnevne laži Bušove administracije.

Jednako je važno znati da su mnoge ideje koje progresivna strana smatra uvredljivim, one koje konzervativci vide kao istinu. Moramo razlikovati slučajevne izvrtanja istine, laganja, od slučajeva u kojima konzervativci predstavljaju ono što smatraju istinom.

Da li je korisno svima govoriti šta su laži? Svakako nije beskorisno, ili štetno, da znamo kada nas lažu. Ali isto tako, sama istina nas neće

osloboditi. Ako kažemo da je »predsednik lagao kad je započeo ovaj rat«, istina izlazi na videlo, ali o mnoge ljude ona će se samo odbiti. Veliki broj ljudi u zemlji još veruje da je Sadam Husein odgovoran za 11. septembar. Postoje oni koji će u to poverovati zato što to odgovara njihovom razumevanju sveta. Uklapa se u njihov pogled na svet. Ako to uzmemo u obzir, za njih je i prikladno da veruju. Oni još veruju da su Sadam Husein i Al Kaida jedna ista stvar i da ratujući u Iraku štitimo zemlju od terorističkih napada, uprkos izveštaju Komisije za 11. septembar. To ne znači da su oni glupi. Oni imaju okvir i mogu samo da prihvate činjenice koje odgovaraju tom okviru.

Takođe, postoji i drugi mit koji opet dolazi iz prosvetiteljstva. Iracionalno je ići suprotno sopstvenom interesu i zbog toga normalna, racionalna osoba rezonuje na osnovu ličnog interesa. Savremene ekonomske teorije i spoljna politika zasnivane su na ovakvim pretpostavkama.

Ovaj mit je osporavan od kognitivnih naučnika kao što su Danijel Kaneman (Daniel Kahneman) (dobio Nobelovu nagradu za ekonomiju) i Amos Tverski (Amos Tversky) koji je dokazao da zapravo ljudi tako ne razmišljaju. Ipak, veliki deo ekonomije i dalje se zasniva na pretpostavci da će ljudi uvek razmišljati u okvirima ličnog interesa.

Ovaj pravac racionalnosti ulazi u politiku demokrata na veoma važan način. Pretpostavlja se da će glasači glasati za svoj lični interes. Demokrate su šokirane ili zbunjene kada glasači to ne učine. Demokrate me uporno pitaju: »Kako bilo koja siromašna osoba može da glasa za Buša kada joj njegova politika nanosi štetu.« Oni još jednom žele da pokušaju da objasne siromašnima zašto bi demokratska opcija služila ličnom interesu siromašnih. Uprkos svim suprotnim dokazima, demokrate nastavljaju da udaraju glavom o zid. Tokom izbora 2000. godine Al Gor (Al Gore) je uporno ponavljao da će se Bušovo smanjenje poreza odnositi samo na jedan procenat ljudi na samom vrhu i smatrao je da će ga svi podržati sledeći sopstveni interes. Siromašni konzervativci, međutim, i dalje su bili protiv njega zato što su, kao konzervativci, verovali da oni koji imaju većinu novca, »dobri« ljudi, zaslužuju da ga zadrže kao nagradu zato što su disciplinovani. Ostalih 99 odsto konzervativaca glasaju za svoje konzervativne vrednosti protivno sopstvenom interesu.

Smatra se da 35 odsto populacije veruje da će jednoga dana ući u taj jedan posto na vrhu i to objašnjava stavove zasnovane na nadanju u

bolju budućnost. A šta je sa 65 odsto onih koji i ne sanjaju da će biti oslobođeni poreza, a i dalje ih podržavaju? Oni sasvim sigurno ne glasaju za sopstveni interes, niti za bolju budućnost.

Sličan fenomen se desio na ponovljenim izborima u Kaliforniji 2003. godine. Radnički sindikati su uložili dosta novca da do ljudi dopru činjenice da je za sve, a posebno za zaposlene, bolje stanovište Greja Dejvisa (Gray Davis) nego Arnolda Švarcenegera (Arnold Schwarzenegger). U fokus grupi pitali su članove sindikata koja je strana po njih bolja – Dejvisova ili Švarcenegerova. Većina bi odgovorila da je to Dejvisova. Zatim bi ih upitali za koga će glasati? Za Švarcenegera.

Ljudi ne glasaju nužno za sopstveni interes. Glasaju za svoj identitet, za svoje vrednosti i za ono sa čim mogu da se identifikuju. Moguće je identifikovati se sa sopstvenim interesom. To se može desiti. Nije da ljudi nikada ne vode računa o ličnom interesu. A ukoliko njihov identitet odgovara ličnom interesu, onda će glasati. Važno je razumeti ovo stanovište. Ozbiljna je greška pretpostaviti da ljudi jednostavno uvek glasaju za sopstveni interes.

Treća greška je metafora da su političke kampanje – marketinške kampanje u kojima je kandidat proizvod, dok su njegovi stavovi – karakteristike i kvalitete proizvoda. Na taj način dolazimo do zaključka da bi ankete trebalo da utvrde kojim problemima kandidat treba da se bavi. Šta pokazuje najviši stepen podrške kandidatovoj opciji? Ako su to lekovi na recept (78 odsto), iznosite svoje stavove o lekovima na recept. Napravite listu prioriteta i njima se bavite. Takođe, radite i na segmentaciji tržišta – od okruga do okruga saznaćete najvažnije probleme o kojima ćete govoriti kada dođete u te okruge.

Ovakav pristup ne funkcioniše. Ponekad može biti koristan, i zapravo ga republikanci koriste kao dodatak svojoj praksi. No pravi razlog njihovog uspeha je to što oni govore u šta idealistički veruju. Oni se obraćaju svojim osnovama koristeći okvire. Liberali i progresivni kandidati nastoje da na osnovu rezultata odluče da li bi trebalo da priđu centru pomerajući se udesno. Konzervativci se ne pomeraju levo, a ipak pobeđuju.

Zašto? Kakvo je biračko telo sa kognitivnog stanovišta? Verovatno 35-40 odsto birača ima model strogog oca koji rukovodi njihovom politikom. Slično, ima ljudi čijom politikom rukovodi starateljski model, verovatno drugih 35-40 odsto. Ostaje još toliko ljudi »u sredini«.

Svi imamo oba modela, aktivan ili pasivan. Pripadnici progresivne struje mogu da razumeju film Džona Vejna (John Wayne) ili Arnolda Švarcenegera. Oni ne kažu: »Nije nam jasno o čemu se radi u ovom filmu«, zato što bar pasivno imaju model strogog oca. A ako ste konzervativni i razumete *Kozbi šou*, posedujete i pasivan model roditelja-staratelja. Svi imaju oba pogleda na svet zato što su oba pogleda široko rasprostranjena u našoj kulturi, ali ljudi ne žive nužno po jednom modelu. Pitanje je sledeće: »Da li živite po jednom od modela zasnovanih na porodici? Pitanje, međutim, nije dovoljno precizno. Ima mnogo aspekata života i ljudi žive po jednom modelu u određenom delu života i drugom modelu u drugom delu života. Ja imam kolege koji su roditelji hranitelji kod kuće, liberali u politici, ali strogi očevi u svojim učionicama. Regan je znao da su radnici koji su bili brižni staratelji u okvirima sindikalne politike često bili strogi očevi kod kuće. Koristio je političke metafore koje su bile zasnovane na domu i porodici i naveo ih da prenesu i na politiku njihov način razmišljanja strogog oca.

To je bilo veoma važno. Cilj je da aktivirate svoj model među ljudima koji su u »sredini«. Oni poseduju *oba* modela i koriste ih u različitim delovima svog života. Ono što želite da uradite jeste da ih primorate da koriste vaš model politike – da aktivirate svoj pogled na svet i moralni sistem u njihovom političkom odlučivanju. To ćete postići ako se ljudima obraćate koristeći okvire zasnovane na vašem pogledu na svet.

Ipak, tako postupajući ne želite da uvredite ljude u »sredini« koji su se u jednom trenutku okrenuli suprotnoj strani. Kako oni koriste oba modela, moguće je da će u jednom trenutku biti aktiviran i drugi model u politici.

Klinton je shvatio kako da se postavi u odnosu na ovaj problem. Ukrao je retoriku druge strane. Na primer govorio je o »reformi socijalne pomoći«, o tome da je »gotovo vreme velike vlade«. Radio je što je želeo, samo se koristio njihovim jezikom i upotrebljavao njihove reči da to opiše. To ih je razgnevalo. Veoma mudra tehnika.

Ispostavlja se da je ono što je dobro za gusku dobro i za gusana. I znate šta se dogodilo? Dobili smo »saosećajni konzervativizam«: *inicijativu vedrog neba, zdrave šume, nezapostavljenu decu*. Ovakva upotreba jezika omekšava ljude koji poseduju starateljske vrednosti, ali se u politici vode modelom strogog oca. Neodlučne ljude u »sredini« ovakav pristup smekša ili ih čak privuče. Upotreba orvelovskog jezika,

jezika koji ima suprotan smisao od onoga što govori, umiruje ljude u sredini dok istovremeno jača bazu. To je deo konzervativne strategije. Tipična reakcija pripadnika progresivne struje i liberala na ovakvu strategiju jeste da se brane. Česta reakcija je: »ti konzervativci su rđavi ljudi, oni koriste orvelovski jezik. Govore suprotno od onoga što misle. Prevaranti«.

Sve je to tačno. Ali trebalo bi prepoznati da oni koriste orvelovski jezik onda kada moraju, kada su slabi, kada jednostavno ne mogu da kažu ono što misle. Zamislite da se otvoreno zalažu za programe *zagađenog neba, uništavanja šuma, okončanja državnog obrazovanja*. Izgubili bi, jer su svesni da ljudi ne podržavaju ono za šta se konzervativci zaista zalažu.

Orvelovski jezik ukazuje na slabost. Kada čujete orvelovski jezik zapamtite kada je upotrebljen, zato što je to put do njihove ranjivosti. Ne koristite ga uvek. Veoma je važno iskoristiti njihove slabosti u vašu korist.

Dobar primer se vezuje za životnu sredinu. Frenk Lanc (Frank Luntz) je čovek koji desničarskim jezikom piše knjige o smernicama u jeziku namenjene isključivo konzervativcima – priručnike za sve konzervativne kandidate, advokate, sudije, javne govornike, čak i za srednjoškolce koji žele da postanu konzervativne javne figure. U svojim knjigama, Lanc govori o određenoj upotrebi jezika.

Na primer, u prošlogodišnjim izdanjima, postoji poglavlje o globalnom zagrevanju u kome on tvrdi da je nauka sve više protivna konzervativnom stanovištu. Ipak, koristeći odgovarajući jezik, konzervativci mogu da promene takav tok stvari. pobornici očuvanja životne sredine vole određene reči. Vole reči kao što su *zdravo, čisto, sigurno*, zato što te reči odgovaraju okviru koji opisuje ono što za njih životna sredina znači. Zbog toga koristite reči *zdravo, čisto, sigurno*, kad god možete, čak i ako govorite o elektranama na uglj i nuklearnim centralama. To je vrsta orvelovske slabosti koja omogućava zakonski propis koji povećava zagađenje.

Slično, pre nekoliko godina Lanc je pisao o tome kako se treba obraćati ženama. On tvrdi da žene vole određene reči, i kada se njima obraćate u publici što češće koristite reči *ljubav, od srca, za decu*. Ako čitate Bušove govore primetićete da se ove reči neprestano ponavljaju.

Upotreba ovakvog jezika je prava nauka. Kao i svaka nauka, može se koristiti u plemenite svrhe ili zloupotrebiti. Ovakva vrsta *rorikeet*

[papagajskog govora] uči se i predstavlja određenu disciplinu. Konzervativci jačaju disciplinu poruke. U mnogim službama postoji tzv. pica-fond. Svaki put kada koristite »pogrešan« jezik morate da ostavite 25 centi u pica-fond. Ljudi brzo nauče da kažu reči kao što su *poreske olakšice* ili *abortus sa delimičnim rođenjem*⁴ a ne nešto drugo.

Lanc govori o nečemu daleko značajnijem od jezika. On prepoznaje da prava upotreba jezika počinje sa idejama, sa pravim okvirom za probleme, okvirom koji iznova reflektuje perspektivu konzervativnog morala, morala strogog oca. Za svako pitanje objašnjava kakvo je konzervativno a kakvo progresivno rezonovanje i kako je najbolje iz konzervativne perspektive napasti argumente progresivne strane. On je jasan: »najvažnije su ideje«.

Jedna od velikih grešaka koju prave liberali jeste ta što misle da poseduju sve potrebne ideje. Oni smatraju da je sve što im nedostaje pristup medijima ili kovanice kao što je *abortus sa delimičnim rađenjem*.

Kada smatrate da vam nedostaju samo reči, ono što vam zaista nedostaje jesu ideje. Ideje dolaze u vidu okvira. Kada postoje okviri, reči same naviru. Ima načina da se utvrdi nedostatak pravih okvira. Postoji jedan fenomen koji ste verovatno uočili – konzervativci često na televiziji koriste izraze od dve reči, na primer *poreske olakšice*, dok pripadnici progresivne struje opširno izlažu sopstvene ideje. Konzervativci mogu da privuku pažnju na već uspostavljeni okvir da je porez vid stege ili tereta što dopušta frazu – *poreske olakšice*. Ne postoji ustaljeni okvir za drugu stranu. Možete o tome govoriti, ali potreban je i rad, zato što ne postoji ustaljeni okvir, ne postoji već fiksirana ideja.

U kognitivnoj nauci ovakav fenomen ima naziv *hipokognitivan* – nedostatak ideja koje su vam potrebne, nedostatak relativno jednostavnog fiksiranog okvira koji može biti pokrenut uz pomoć reči ili dve.

Ideja *hipokognitivnog* dolazi iz istraživanja koje je pedesetih godina na Tahitiju sproveo antropolog i terapeut Bob Levi (Bob Levy). Levi razmatra pitanje zašto na Tahitiju ima mnogo samoubistava i otkriva da Tahićani nemaju pojam kojim bi se imenovala patnja. Oni osećaju patnju, iskusili su je ali nisu poznavali pojam patnje niti su imali reč za taj pojam. Patnju nisu smatrali normalnim osećanjem. Ne postoje ritu-

---

4 Abortion partial birth – krajnje varvarska procedura (zakonom zabranjena od 2003. god.) kojom se tokom pobačaja plod ubija na specifičan način. – *Prim. prev.*

ali vezani uz patnju, ništa slično utehi. Nedostajao im je neophodan koncept i zbog toga su često izvršavali samoubistva.

Pripadnici progresivne struje, kao nekada konzervativci, pate od istog tog problema. Kada je Goldvoter izgubio 1964. godine, konzervativci gotovo da nisu imali koncept koji imaju danas. Tokom četrdeset godina konzervativni mislioci su popunili konceptualne praznine. Naše konceptualne praznine ipak postoje.

Vratimo se na *poreske olakšice*.

Šta je oporezivanje? Porez je ono što plaćate, jer živite u civilizovanoj zemlji, ono što plaćate da biste imali demokratiju i dobre prilike, da biste koristili infrastrukturu za koju su plaćali prethodni poreski obveznici – mrežu autoputeva, Internet, čitav naučni i medicinski establišment, sistem komunikacija i avio-prevoznika. Sve to plaćaju poreski obveznici.

O ovome se može metaforično razmišljati na dva načina. Prvo, metaforom ulaganja. Zamislite sledeću reklamu:

Naši roditelji su investirali u budućnost, kako našu tako i svoju, preko poreza. Investirali su novac u mrežu autoputeva, Internet, naučni i medicinski establišment, sistem komunikacija i avio-prevoznika, u programe istraživanja svemira. Ulagali su u budućnost i mi sad ubiremo plodove poreskih pogodnosti zbog poreza koji su oni plaćali. Danas imamo puteve, škole, univerzitete, Internet, aviokompanije – sve što proističe iz mudrih investicija koje su napravili.

Zamislite razne verzije ovakve reklame koje se iznova emituju. Konačno bi bio uspostavljen okvir – porezi su mudra investicija za budućnost.

Ili druga metafora:

Oporezivanje je plaćanje dažbina, plaćanje članarine života u Americi. Ako se pridružite određenom klubu ili centru plaćate članarinu. Zašto? Niste vi napravili bazen. Ali, morate da ga održavate. Niste napravili ni teren za košarku. Ali, neko mora da ga čisti. Možda ne koristite teren za skvoš ali ipak morate da platite dažbine. U suprotnom, ne bi bili očuvani. Ljudi koji izbegavaju porez, kao i korporacije koje se izmeštaju na Bermude, ne plaćaju dažbine svojoj zemlji. Patriotski je biti poreski obveznik, a čin izdaje napustiti zemlju i ne plaćati dažbine.

Možda je najbolje rekao Bil Gejts Stariji (Bill Gates Sr.) – zalažući se za porez za nasljedstvo, istakao je da on i mlađi Gejts nisu izmislili Internet. Oni su ga samo iskoristili da zarade milijarde. Ne postoji čovek koji je sam sebe stvorio. Svaki biznismen koristi veliku američku infrastrukturu koju su platili poreski obveznici. Niko se nije sam oboгатio. Koristi se infrastruktura poreznika. Bogati se na onome što su drugi poreznici plaćali – bankarski sistem, državne rezerve, Ministarstvo finansija SAD i pravni sistem, u kojem devet od deset slučajeva uključuje korporativno pravo. Investicije poreznika daju potporu kompanijama i bogatim investitorima. Bogati su ostvarili svoj kapital koristeći ono što su prethodni obveznici plaćali. Dosta duguju poreskim obveznicima ove zemlje i trebalo bi da im se oduže.

To su ispravni pogledi na oporezivanje, ali još nisu zapisani u naše mozgove. Trebalo bi ih stalno ponavljati dok ne zauzmu pravo mesto u našim sinapsama. Za to je, međutim, potrebno vreme. Počnite odmah.

Nije slučajno da konzervativci pobeđuju tamo gde su uspešno uokvirili probleme. Imaju 30-40 godina prednosti i više od dve milijarde investicija u *think tank* centre.

Oni razmišljaju unapred. Pripadnici progresivne struje smatraju da su pod stalnim napadima konzervativaca i da jedino mogu da razmišljaju o trenutnoj odbrani. Svakog dana demokrate moraju da odgovore na inicijative konzervativaca. »Šta bi trebalo danas da učinimo da bismo im uzvratili?« To vodi do reaktivne a ne proaktivne politike.

I ne radi se samo o javnim zvaničnicima. Sarađivao sam sa grupama za pritisak (*Advocacy groups*) širom zemlje i pomogao im da uokvire probleme. Tako sam radio sa više od 200 grupa za pritisak. Sve imaju isti problem: pod konstantnim napadima su i pokušavaju da se odbrane od sledećih napada. Zaista nemaju vremena da planiraju, dugoročno razmišljaju, niti da razmišljaju izvan granica određenih pitanja.

Svi su oni dobri ljudi, inteligentni i posvećeni. Ali se stalno brane. Zašto? Nije teško objasniti ako razmislimo o finansiranju. Desničarski *think tank* centri dobijaju milionske donacije. Veoma su dobro finansirani. Najmanji desničarski *think tank* centar ima budžet 4-7 miliona godišnje. Velike donacije su do 30 miliona godišnje.

Takođe, oni znaju da će biti finansirani i narednih godina. Treba imati u vidu i da su to donacije bez propisanih obaveza u smislu ulaga-

nja. Radite ono što je potrebno. Angažujte intelektualce i dovedite talente. Jedan *think tank* centar gradi zgradu. Biće to osmospratnica sa vrhunskom medijskom salom i sto stanova za stažiste koji ne mogu da priušte stanove u Vašingtonu.

Ove investicije grade budući ljudski kapital. Stažisti su ljudi koji žele da se ostvare, koji poseduju talente koji će im pomoći da se ostvare u svojim oblastima. Uz pomoć *think tank* centara oni se upoznaju i grade životne mreže: upoznaće se bolje tokom života zato što su živeli zajedno dok su bili stažisti. To su društvene mreže koje će plaćati dividende iz godine u godinu. Konzervativci koji grade *think tank* centre nisu glupi ljudi.

Donacija ovog tipa ima veoma malo na strani progresivnih fondacija. Progresivne fondacije troše novac svuda u vidu donacija od 25.000 dolara, možda 50.000, a ponekad i 100.000 dolara. Ponekad ima i velikih donacija za koje primaoci treba da urade nešto potpuno drugačije od svih ostalih zato što fondacije ne žele da bacaju novac na duplikate. I ne samo to, primaoci nemaju potpunu slobodu da odluče kako će potrošiti novac. Sigurno nije prigodno da se novac upotrebi za razvijanje karijera, infrastrukturu zgrada ili angažovanje intelektualaca da razmišljaju o dugoročnim ili kratkoročnim planovima.

Akcent je na pružanju direktnih usluga ljudima i finansiranju *grassroots*⁵ organizacija a ne stvaranju infrastrukture. Na ovakav način, u značajnoj meri, funkcionišu progresivne fondacije. Zbog toga organizacije koje oni finansiraju moraju biti usko fokusirane. Potrebni su im projekti, a ne samo oblasti u okviru kojih rade. Aktivisti i grupe za pritisak preplavljeni su poslom, a uz to slabo plaćeni, nemaju ni vremena ni energije da razmišljaju kako da se povežu sa drugima. Uglavnom nemaju vremena ili nisu obučeni kako da omeđe svoje probleme. Sistem im nameće uzak fokus i sa njim izolaciju.

Pitate zašto je to tako? Postoji razlog, i o tome bi trebalo razmišljati. U desničarskoj hijerarhiji moralnih vrednosti, vrhunska vrednost je očuvanje i odbrana samog moralnog sistema. Ako je to vaš osnovni cilj, potrebno je da gradite infrastrukturu, unapred kupujete medije. Planirate unapred. Stipendirajte desno orijentisane studente prava da završe fakultete, ako se pridruže Društvu federalista (*Federalist Society*).

---

5 Organizacije koje su nastale spontanom udruživanjem građana. – *Prim. prev.*

Kasnije ih zaposlite na dobrim mestima. Ako želite da proširite svoj pogled na svet, veoma je mudro da se osigurate preko ljudi i izvora koji su vam neophodni.

Najviša vrednost kod levičara jeste kada pružite pomoć onima kojima je ona neophodna. Ako ste u fondaciji ili je osnivate, šta vas čini dobrom osobom? Pomaganje što većem broju ljudi. Sa smanjenjem državnog budžeta više je ljudi kojima je potrebna pomoć. Pomažući *grassroots* organizacije, ne ostaje vam novca za infrastrukturu ili razvijanje talenata, a sasvim sigurno ne za intelektualce. Ne bacajte novac na duplikate, jer morate da pomažete što većem broju ljudi. Kako pokazujete da ste dobra, moralna osoba ili fondacija? Tako što napravite listu svih ljudi kojima ste pomagali (što više ljudi to bolje).

Na ovaj način utemeljujete sistem koji pomaže desničarima. Taj proces zaista i pomaže ljudima. Naravno, ne radi se o tome da ljudima nije potrebna pomoć. Potrebna im je. Ali sa smanjenjem budžeta i poreza desničari gotovo da privatizuju levičare. Pod njihovim uticajem, levičari troše još više svog privatnog novca na ono za šta bi država trebalo da odvaja.

Ima mnogo toga što bismo mogli da učinimo povodom ovakve situacije. Hajde da vidimo gde treba početi.

Desničari znaju kako da govore o vrednostima. Mi, takođe, moramo da govorimo o našim. Ako malo razmislimo, možemo ih nabrojati. Ali, nije lako razmišljati o tome kako se te vrednosti uklapaju u probleme, kako da znamo da govorimo o svakom pitanju kroz perspektivu naših a ne njihovih vrednosti. Pripadnici progresivne struje mogu mnogo toga da nauče o konzervativnim i progresivnim vrednostima, na osnovu istraživanja našeg instituta »Rokridž«.

Takođe, progresivna struja bi trebalo da se fokusira na integraciju problema. Kad je o tome reč, desničari su veoma pronicljivi. Oni znaju za *stratešku inicijativu*. Strateška inicijativa je plan u kojem promena u jednom pažljivo odabranom pitanju ima automatski efekat na mnoga druga pitanja.

Na primer, poreske olakšice. Naizgled veoma jasno ali, za posledicu imamo činjenicu da nema dovoljno novca iz budžeta za bilo koji od vladinih socijalnih programa. Ne samo da nema dovoljno novca za beskućnike, ili škole, ili zaštitu životne sredine već nema dovoljno novca za sve. To je strateška inicijativa.

Ili reforma pravnog delikta koja podrazumeva da se ograniče presude u sudskim sporovima. Ova reforma je prioritet za konzervativce. Zašto konzervativci o ovome mnogo razmišljaju? Zato što su jednim udarcem zabranjene sve potencijalne parnice koje bi se zasnivale na budućim zakonskim propisima i regulacijama zaštite okoline. Odnosno, ne radi se samo o regulisanju hemijske industrije, proizvodnje uglja i nuklearne energije. To je regulisanje *svega*. Ako oštećena strana ne može da tuži nemoralne i nemarne profesionalce ili korporacije, za značajne sume novca, kompanije imaju slobodu da na bezbroj načina naprave štete. A advokati koji reskiraju i investiraju u takve slučajeve više neće imati novca za takve rizike. Korporacije će biti slobodne da ignorišu javno dobro. To je u stvari reforma pravnog delikta.

Pored toga, demokrate su u pojedinačnim državama značajnim delom finansirani novcem od advokata koji pobeđu u ovakvim parnicama. Reforma pravnog delikta »ukida ovakav priliv novca«. Iznenada, neće biti tri četvrtine novca koji odlazi demokratama u Teksasu. Pored toga, kompanije koje truju okolinu žele da budu u mogućnosti da pokriju troškove mogućih presuda. Na taj način mogu unapred da iskalkulišu troškove plaćanja žrtvama i ugrade ih u troškove obavljanja samog posla. Neodgovorne korporacije i Republikanska partija mogu da profitiraju od ove reforme. Dobija se dosta od Reforme pravnog delikta. A prave namere ostaju skrivene. Izgleda da je važno pitanje eliminisati »neozbiljne tužbe« – da ljudi dobiju 30 miliona zato što je na njih neko prosuo vrelu kafu.

Ipak, ono što konzervativci žele da postignu ne nalazi se u predlogu, oni pokušavaju da ostvare ono što iz njegovog izglasavanja sledi. Njih primarno ne zanimaju same tužbe. Oni žele da se reše prava na zaštitu životne okoline, prava potrošača i radnika. Zanima ih da se smanji finansiranje Demokratske stranke. To je ono što se naziva strateškom inicijativom.

Bilo je nekoliko strateških inicijativa i na levičarskoj strani – izveštaji o uticaju životne sredine i Akt o ugroženim vrstama, ali je prošlo trideset godina od tih odredaba.

Za razliku od desničara, levičari ne razmišljaju strateški. Mi razmatramo pitanje po pitanje. Ne pokušavamo da otkrijemo koja bi to minimalna promena koju sami možemo da napravimo imala uticaj i na mnoga druga pitanja.

Na primer, u ovom trenutku, postoji strateški predlog pod nazivom Nova Apolo Inicijativa. Jednostavno rečeno, ideja je da se trideset milijardi dolara godišnje, koliko iznose subvencije za proizvodnju gasa i uglja, prebaci na alternativnu energiju. Šta je ovde strateško? Strategija je u tome da ovo nije pitanje energije ili održivosti već i:

- pitanje posla: stvoreno bi bilo 2-4 miliona radnih mesta;
- pitanje zdravlja – manje zagađenog vazduha podrazumeva i manje dece sa astmom;
- pitanje čiste vode, čistog vazduha;
- pitanje vrsta: očistila bi se životna sredina i staništa;
- pitanje globalnog zagrevanja: doprinosili bismo smanjenju gasova staklene bašte bez programa koji se posebno bavi globalnim zagrevanjem;
- pitanje spoljne politike: ne bismo više zavisili od nafte sa Bliskog istoka;
- pitanje razvitka zemalja u razvoju: svaka zemlja, koliko god je »nerazvijena« može da ima sopstvenu energiju, ako koristi adekvatne alternativne tehnologije. Takve države ne bi morale da pozajmljuju novac za kupovinu nafte, niti da zagađuju okolinu. A ne bi se plaćale ni kamate za pozajmljeni novac. Sav novac investiran u energiju zemalja Trećeg sveta ima šestostruki efekat.

Ukratko, ogromne investicije u alternativnu energiju bile bi od neverovatne koristi za mnoge probleme. Ovo nije samo pitanje energije, već i pitanje radnih mesta, zdravlja, čiste vodi i vazduha, staništa, globalnog zagrevanja, spoljne politike, razvoja zemalja u razvoju. Reč je o sastavljanju novih koalicija i organizovanju novih institucija i birača.

Narednih deset godina, uloženi trideset milijardi godišnje u alternativnu energiju bilo bi od velikog značaja. Ali progresivni kandidati razmišljaju u manjim okvirima, ne dovoljno strateški.

Takođe, postoje strateške inicijative druge vrste – ono što ja nazivam skliskim nizbrdicama: napravi prvi korak i već si na putu ka litici. Konzervativci su veoma dobri u ovakvim inicijativama. Razmislite o *abortusu sa delimičnim rođenjem*. Takvih slučajeva gotovo da i nema. Zašto se konzervativci time bave? Zato što je to prvi korak na skliskoj nizbrdici do zabrane abortusa. Postavlja se okvir abortusa kao užasnog zahvata, a većina intervencija za prekid trudnoće nije takva.

Zašto zakon o obrazovanju uključuje testiranje škola? Kada se uspostavi okvir testiranja, ne samo na đake već i na škole, onda škole mogu, metaforično, da ne polože ispit i da budu kažnjene zbog toga, tako što im se smanje prihodi. Manje finansiranja za uzvrat otežava školama da se poboljšaju, što dovodi do kruga neuspeha i konačne eliminacije mnogih državnih škola. Menja se sistem državnog školovanja u sistem koji podržava privatne škole. Bogati bi imali dobre škole – delimično finansirane od poreza koji se odvajao za državne škole. Siromašni ne bi imali novca za dobre škole. Završili bismo sa dvostrukim školskim sistemom, jednim dobrim za »zaslužne bogataše« i lošim za »nezaslužne siromašne«.

Još jedna inicijativa skislke nizbrdice jeste zakon o *Medicare*⁶ zdravstvenom osiguranju. Za razliku od državnog osiguranja *HMO* sistem je u mogućnosti da ostvari popuste na lekove. Štaviše, *Medicare* će biti primoran da se takmiči sa privatnim kompanijama za lekove i posle nekoliko godina nejednakih pozicija farmaceutske kompanije će dobiti subvencije u vidu dvanaest milijardi dolara kojim će privući građane starije od 65 godina. Na kraju će sve više ljudi napustiti *Medicare* dok se potpuno ne uruši. Sa konzervativnog stanovišta, tako bi i trebalo da se desi.

Istaknuta demokratska senatorka glasala je za ovakav predlog, na osnovu toga da će pomoć od nekoliko milijardi dolara biti ukazana starijim građanima u njenoj rodnoj državi. Nazvala je to »dobrim prvim korakom«. Do samog ruba litice. Konzervativci ne moraju uvek da pobede. Ima mnogo toga što biste vi mogli da uradite. Evo jedanaest stvari koje bi pripadnici progresivne struje mogli da učine:

Prvo, prepoznajte šta su konzervativci dobro učinili, kao i gde su sve pripadnici progresivne struje pogrešili. Ovo pitanje je veće od kontrole medija, iako svakako ni ono nije trivijalno. Ono što je dobro učinjeno jeste to da su uspešno uokvirili probleme iz njihove perspektive. Priznajte njihove uspehe i naše neuspehe.

Drugo, zapamtite »ne razmišljajte o slonu«. Ako se držite njihovog jezika i njihovih okvira i samo ih osporavate, izgubićete, jer ojačavate njihove okvire.

---

6 *Medicare* je državno zdravstveno osiguranje, dok je *HMO* (*Health maintenance organisation*) tip jeftinijeg osiguranja koje ne pokriva sve troškove lečenja. – *Prim. prev.*

Treće, sama istina vas neće osloboditi. Samo izlaganje činjenica nije dovoljno. Potrebno je da efektno koristite istine iz svoje perspektive.

Četvrto, potrebno je da uvek govorite iz svoje moralne perspektive. Progressivne politike slede iz progresivnih vrednosti. Budite jasni u predstavljanju svojih vrednosti i koristite odgovarajući jezik. Izbegavajte retoriku političkih teoretičara.

Peto, shvatite ko su konzervativci. Shvatite njihov moral strogog oca i posledice takvog morala. Budite svesni protiv čega se borite i sposobni da objasnite zašto oni veruju u ono u šta veruju. Pokušajte da predvidite šta će oni reći.

Šesto, razmišljajte strateški u okviru problema. Razmišljajte o velikim moralnim ciljevima, ne samo o programima.

Sedmo, razmišljajte o posledicama predloga. Formirajte progresivne inicijative skliskih nizbrdica.

Osmo, zapamtite da glasači glasaju za svoj identitet i svoje vrednosti, koje ne moraju da se podudaraju s njihovim ličnim interesima.

Deveto, ujedinite se i saradujte! Setite se šest načina progresivnog razmišljanja: (1) socioekonomski model, (2) politika identiteta, (3) zaštita životne okoline, (4) građanska prava, (5) duhovni i (6) antiautoritativni model. Konstatujte koje od ovih modela najčešće koristite. Izdignite se iz svog modela razmišljanja i počnite da razmišljate i govorite o progresivnim vrednostima koje su vam zajedničke.

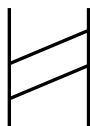
Deseto, budite proaktivni, ne reaktivni. Igrajte napad, ne odbranu. *Svakoga dana vežbajte uokvirivanje za razne probleme.* Nemojte samo da govorite ono u šta verujete. Koristite *svoje* okvire, ne njihove. Koristite ih zato što oni odgovaraju vrednostima u koje verujete.

Jedanaesto, obraćajte se progresivnoj bazi tako da aktivirate model staratelja kod nestabilnih glasača. Ne pomerajte se udesno. Desničarski pokret dvostruko šteti, otuđuje progresivnu osnovu i pomaže konzervativcima da aktiviraju svoj model među ovakvim glasačima.

S engleskog prevela Ana Došen

Prolegomena: »Umorni smo od drveća«²

olandski autor i aktivista Hert Lovink (Geert Lovink), čiji rad veoma cenimo, u nedavnoj razmeni elektronske pošte sa nama, izneo je zanimljivo tvrđenje o mestu savremene organizacije i kontrole. »Internet protokoli ne vladaju svetom!«, istakao je Lovink osporivši naše pretpostavke o silama organizacije i kontrole koje su svojstvene raznim vrstama mreža, od onih bioloških, pa sve do kompjuterskih. Ko stvarno vlada svetom? »Na kraju priče, ipak Džordž Buš, a ne Džon Postel«, kaže Lovink, pretpostavivši američkog predsednika dugogodišnjem uredniku internetskih mrežnih protokola.³

Zanimljivo je Lovinkovo tvrđenje da internet protokoli ne vladaju svetom – u mnogim aspektima verovatno i sasvim tačno. Ovim tvrđenjem se uspostavlja jedna od ključnih debata našeg vremena: odnos moći između suvereniteta i umreženosti. Lovinkovo tvrđenje interpretiramo na sledeći način: informatičke mreže su zaista važne, ali na kraju, suverena moć je važnija. Neprekidno stanje krize prisutno danas

-
- 1 Aleksandar R. Galovej je docent na Odseku za medije, kulturu i komunikacije na Njujorškom univerzitetu. Autor je knjiga *Gaming on Algorithmic Culture* (Minnesota, 2006) i *Protocol: How Control Exists After Decentralization*. Judžin Taker je vanredni profesor novih medija na Fakultetu za književnost, komunikaciju i kulturu na Institutu za tehnologiju u Džordžiji (Georgia Institute of Technology). Autor je knjiga: *Biomedica* (Minnesota, 2004) i *The Global Genome: Biotechnology, Politics and Culture*.
  - 2 Tekst »Prolegomenon, 'We're Tired of Trees'«, objavljen je u: Alexander R. Galloway i Eugene Thacker, *The Exploit: A Theory of Networks*, University of Minnesota Press, Minneapolis - London, str. 1–22.
  - 3 Više o ovom dijalogu videti u Geert Lovink i Florian Schneider, »Notes On State of Networking« u: *Nettime*, 29. februar, 2004; kao i naš odgovor pod naslovom »Limits of Networking«, u *Nettime* 24. mart, 2009.

na Zapadu, Bliskom istoku, u Africi i drugim delovima sveta, svedoči o tome koliko je različito delovanje (i nedelovanje) suverene moći zaista važno. No da li je stvarno reč o tome da su mreže manje važne? I koje vrste mreža – Postelove informatičke mreže ili gerilske mreže globalnih terorističkih grupa? A šta sa suverenom moći koja utiče na formu umreženosti? Da li je američka vlada umrežena moć? Ujedinjene nacije?

Uopšteno govoreći, politički diskurs danas klizi ka jednoj od ove dve pozicije: prva, najčešće u vezi s američkom državom i njenim saveznicima, smatra da se »sve promenilo« sa padom Sovjetskog Saveza i sa pojavom postfordovskih ekonomija i sa 11. septembrom 2001. godine; druga, češće u vezi s kritikom globalne imperije, tvrdi da je novo milenijumsko doba naprosto »potvrđivanje istog«.

Ako bi se ukratko opisala naša konverzacija sa Lovinkom, on bi se mogao povezati sa drugom pozicijom, a mi sa prvom. Ali time se samo otkriva složena priroda ove debate. Američki neokonzervativni pobornici rata često daju prednost prvoj poziciji koristeći oštre istorijske rascepe kao municiju za mnogo agresivniju politiku, kako spoljnu tako i unutrašnju. Isto važi i u obrnutom slučaju: kontinuitet istorije – »potvrđivanje istog«, čime se obnavlja američka retorika slobode koja se izvozi preko okeana, a takođe i budućim generacijama. Dakle, s jedne strane, preko popularnih knjiga, filmova, televizijskih programa, usmerava se velika pažnja na omaške i druge kontroverze kojima obiluje američka spoljna politika (gde se sve uzima u obzir, od 11. septembra do Abu Graiba) kao na najavu rastuće krize suvereniteta Zapada u rukama različitih umreženih snaga koje ga, čini se, ugrožavaju. Ali, s druge strane, prisutno je i mnogo ciničnije, već poslovično stanovište po kojem se zapadne politike u regionu, poput one u odnosu na Bliski istok, posmatraju kao još jedan, premda grub, produžetak američke politike koja je otpočela nekoliko decenija unazad kao posledica Drugog svetskog rata.

Jedna pozicija pokazuje težnju da za stanje stvari okrivi administraciju, dok druga naprosto vidi ponavljanje obrasca koji je na delu još od Drugog svetskog rata. Dok jedna pozicija želi da stavi snažan naglasak na određenu administraciju i lidera, druga, kojoj na sličan način streme i demokrate i republikanci, vidi nastavak istog, dugog investiranja u resurse i političke mogućnosti koje nudi Bliski istok. Sa prve

pozicije se govori »sada je sve drugačije«, druga pozicija pak kaže »sve je isto kao što je oduvek i bilo«. Ove dve pozicije, međutim, susreću se u jednoj tački. One su saglasne u pogledu izuzetnosti uloge Sjedinjenih Američkih Država kao jedinstvene, globalne supersile po prestanku hladnog rata.

U osnovi, »američka izuzet/n/ost« izgleda otprilike ovako: Sjedinjene Američke Države jedinstvene su na svetskoj političkoj sceni; američka jedinstvena pozicija kao jedine svetske supersile daje joj prerogativ da ne podleže multilateralnim institucijama poput Međunarodnog suda pravde ili Protokola iz Kjota o klimatskim promenama.

Zapravo, u periodu nakon 11. septembra 2001. godine, Sjedinjene Američke Države zastupaju stav da u cilju održanja vlastite ekonomske i političke pozicije imaju neku vrstu *odgovornosti* da se povuku iz multilateralnih priča koje bi zemlju mogle izložiti osvetničkom delovanju manje razvijenih zemalja. Kreiranje ovakve političke dinamike je način koji zapanjuje, način na koji su Sjedinjene Američke Države poslednjih otprilike pola veka zavladaile razvojem tehnologije, svetske kulture i ekonomije, od operativnog sistema Windows, preko zolofa, do boinga 747. Na taj način se ideja o »američkoj izuzet/n/osti« uvek prelama kroz dva ključna sočiva modernosti: ubrzane tehnološke promene koja se, bar danas, usredsređuje oko umrežavanja informacija, nasuprot kontinuiranom ispoljavanju suvereniteta ujedno sa pojavljivanjem ovih globalnih umrežavanja. I ta dva sočiva su, naravno, iste one pozicije od kojih smo počeli: ili je sve drugačije, ili ništa nije drugačije.

S one strane međunarodnih afera, teorija o američkoj izuzet/n/osti takođe ima implikacije na političku teoriju mreža. Za razliku od Lovinka, mi smatramo da su poslednjih decenija procesi globalizacije mutirali od sistema kontrole smeštenih u relativno malom broju stožera moći ka sistemu kontrole utkane u materijal distributivnih umrežavanja.

To se pokazuje na brojnim primerima: slabljenje fordovskih ekonomija na Zapadu, jačanje postindustrijskih ekonomija koje se bave uslugama i informacijama, transnacionalne i imigrantske odlike radne snage, globalno izmeštanje proizvodnje na polju visokih tehnologija, širenje kulturnih proizvoda svuda po svetu, sve veći značaj umreženih mašina

u vojnoj i zakonodavnoj primeni, upotreba visokokodiranih informatičkih sistema u logistici robe, primena složenih farmakoloških sistema u zdravstvenoj zaštiti i upravljanju stanovništvom. Unutar guste mreže distributivnih umrežavanja izgleda da je *sve svuda* – to je posledica tačke gledanja koja ne ostavlja mnogo prostora polovima globalnog i lokalnog. Biološki virusi se prenose avionima iz provincije Guandong u Toronto za svega nekoliko sati, a kompjuterski virusi se prenose preko linija podataka od Sijetla do Sajгона za nekoliko sekundi. Ali još je važnije da su rešenja za ove raznovrsne bolesti osmišljena i primenjena preko istih mreža – softveri za ažuriranje koji se bore protiv virusa i mreže medicinske kontrole koje se bore protiv pojave infektivnih bolesti. Izgleda da se danas kao dominantan vid opisivanja prirode kontrole i otpora kontroli pojavljuje mreža.

Ali imperija SAD i američka najvažnija doktrina suvereniteta pojavljuje se na površini da bi se usprotivila prethodnoj slici globalne informatičke kontrole.

Američki unilateralizam se izgleda protivi ideji da živimo u globalnom umreženom društvu. Neko bi se mogao zapitati: kako to da postoji globalni sistem rasprostiranja kontrole, ako u isto vreme postoji samo jedna supersila? U isto vreme kada se pojavljuje globalna umreženost sveta, mogu se videti i aktivnosti koje preduzimaju Sjedinjene Američke Države koje deluju kao suprotnost umrežavanju: ispoljavanje novog suvereniteta u liku umrežavanja.

Na ovaj način Lovinkovo početno tvrđenje – da svetom vlada američki predsednik, a ne globalna umreženost – podstiče čitav niz pitanja. Da li je Amerika suverena moć ili pak umrežena moć? Da li je suverenitet potukao nekada napredniju formu umrežavanja? Ili je forma umrežavanja izumela novu formu suvereniteta koji joj je imanentan?

Prvo pitanje: šta su karakteristike tekuće geopolitičke borbe? Da li je reč o tome da se suverene države bore protiv nedržavnih aktera? Da li je reč o centralizovanim vojskama koje se bore protiv necentralizovane gerile? Hijerarhijama koje se bore protiv umrežavanja? Ili je na vidiku nova globalna dinamika?

Drugo pitanje: umrežavanja su važna. Ali da li politika američkog unilateralizma obezbeđuje značajan suprotan primer za tvrđenje da je moć danas zasnovana na mrežama?

Ne smemo otpočeti sa davanjem konačnih odgovora na ova pitanja. Umesto toga, hteli bismo da nagovestimo da je *spoj između suvereniteta i umrežavanja* upravo mesto gde se očigledne protivrečnosti u kojima danas živimo mogu najbolje razumeti. Njihovo trvenje jeste ono što je zanimljivo. Naš izbor ne bi trebalo da bude naprosto između »sve je drugačije« ili »ništa se nije promenilo«; naprotiv, ovu dilemu treba upotrebiti kao problematiku preko koje bi trebalo ispitati mnoge obrte u društvu i kontroli tokom proteklih nekoliko decenija.

Možda je najbolja lekcija o umrežavanju ona o kontroli: umrežavanja samim svojim postojanjem nisu oslobađajuća; ona primenjuju nove vrste kontrole koje operišu na nivou anonimnog i ne-humanog, tako da kažemo, materijalnog.

Svojstvo ne-humanosti mreža upravo je ono što ih čini tako teško razumljivim. One su, kao što nagoveštavamo, medij savremene moći, pa ipak nijedna grupa niti pojedinačni subjekt ne kontrolišu umrežavanje. Ljudski subjekti konstituišu i konstruišu umrežavanja, ali uvek na veoma distributivan i nejednak način. Ljudski subjekti cvetaju u umreženoj interakciji (srodne grupe, klanovi, društva), pa ipak trenuci u kojima logika mreže preuzme primat – u gomili ili rojevima, u zarazama ili infekcijama – jesu trenuci koji najviše dezorijentišu i ugrožavaju integritet ljudskog ega. Otuda protivrečnost: čini se da svojstvo samoregulisanja i samoorganizovanja nepredviđenih umreženih fenomena proizvodi i nadopunjuje samu stvar koja nas čini ljudskim bićima, tako da mogućnost da se tim nepredviđenim strukturama nametne kontrola odozgo nestaje u bujanju forme umrežavanja, koja se oslanja na ukidanje važnosti ma kog distinktivnog ili izolovanog čvorišta komunikacije (*node*). Ta neusklađenost je najočiglednija u akcidentima umrežavanja ili u umrežavanjima koja izmiču kontroli – internetski crvi ili epidemije, na primer. No, nazvati te instance »akcidentima« ili »gubljenjem kontrole« znači pogrešno ih imenovati. Nije reč o umrežavanjima koja su na neki način prekinuta, naprotiv, to su *umrežavanja koja i suviše dobro rade*. To su umrežavanja koja su s one strane mogućnosti kontrole, pa čak i mogućnosti razumevanja. U jednom trenutku umrežavanja deluju predimenzionirano, poput globalne dinamike klimatskih promena, a ponekad su sasvim mala, poput binarnog koda DNK. Zbog toga sugerišemo da mreže, čak i ako koin-

cidiraju sa društvenim životom, takođe, u sebi nose i nehumane i mizantropske težnje [...]

Provizorni odgovor 1: politički atomizam
(ničeovski argument)

Akcija i reakcija, sila i protivsila – može se tvrditi da se odluke Sjedinjenih Američkih Država da objave rat terorizmu ili da intervenišu na Bliskom istoku ne događaju u političkom vakuumu. Možda su globalne mahinacije »Imperije« izmamile američki resantiman u formi unilateralizma, nostalgiju za dobrim starim danima Hladnog rata, kada je rat značio nastavak priprema za obračun (do kojeg nikako ne dolazi) između tehnološki naprednih blokova moći. Tako da se svako napredovanje prema decentralizovanoj globalnoj imperiji, koju čine Francuska, Japan, Rusija i druge vodeće privredno razvijene zemlje, susreće sa američkim zahtevom da povrati jedinstven suverenitet u svetu.

Time se, međutim, upućuje na to da za razliku od Sjedinjenih Američkih Država, međunarodna zajednica, koju predstavljaju Ujedinjene nacije, ima vodeću političku ulogu na globalnoj političkoj sceni. Problem je u tome što je sam pojam »Ujedinjenih nacija« opterećen nejasnoćama. S jedne strane, postoji romantična želja za postojanjem političke *tabula rasa*, gde bi mnoge nejednakosti među zemljama bile izbrisane »zajedničkom voljom« međunarodne zajednice. U realnosti, međutim, način na koji Ujedinjene nacije funkcionišu daleko je od toga: većina zemalja je efikasno isključena iz procesa odlučivanja o međunarodnoj politici, a stratifikacija među državama u okviru Ujedinjenih nacija obesmišljena je (bilo iznutra, kada Rusija i Kina kritikuju ratnu politiku SAD, ili spolja, kao kada su 2003. SAD uložile veto na jednoglasnu UN osudu odluke Izraela da podigne zid (*security fence*) na okupiranoj teritoriji).

Ujedinjene nacije nisu jednostavno suprotnost Sjedinjenim Američkim Državama, kao što ni decentralizovana umrežavanja nisu jednostavno suprotnost centralizovanim umrežavanjima.

Sve dok se ničeovskim argumentom naša pažnja usmerava na političku fiziku akcije i reakcije kakva postoji unutar umreženih struktura, ne

može se objasniti konflikt unutar mreže, ili, bolje rečeno, između mreža. Zbog toga što je opseg ovog argumenta tako lokalna, on može da objasni samo posledice na širokoj skali konflikta umrežavanja, kretanjem od jednog lokalnog konflikta do drugog (u stvari, od čvorišta do čvorišta). Ničeove beleške u *Volji za moć* otkrivaju ovaj atomistički smer. Niče počinje analizom »kvantuma moći« u konstantnoj interakciji i, prema njegovom razumevanju, kvantumi moći su ono što na neki način tvori »volju za moć«. Strukture mreža nas podstiču da mislimo o *onome šta se dešava izvan skale* – to jest, između prelaska od »kvantuma moći« ka »volji za moć«.

Provizorni odgovor 2: unilateralizam protiv multilateralizma (fukoovski argument)

Kritika unilateralizma Sjedinjenih Američkih Država izneverava neke od pretpostavki o odnosima moći. One teže tome da u obzir uzmu rezultat ili »krajnje posledice« odnosa moći, a ne kontingencije kojih mora biti da bi ove posledice egzistirale. Na primer, unilateralizam SAD se često koristi da bi se pokazalo da moć nije decentralizovana ili zasnovana na umreženosti, jer je, u ovom slučaju, politička moć zatvorena u jednoj zemlji (ili preciznije, u američkom predsedniku). Ovaj argument je sličan Lovinkovom tvrđenju s početka: da je moguće potvrditi umreženi karakter moći, ali na kraju, američki predsednik je taj koji donosi odluke koje se tiču rata, resursa i tržišta. Iako je to nesumnjivo tačno, takođe se može tvrditi da je politička ikonografija predsedavanja *posledica*, a ne uzrok asimetričnih globalnih političkih odnosa. Štaviše, efikasno političko razumevanje ove situacije ne može da počne od krajnjih posledica odnosa moći. Umesto toga, moglo bi se postaviti pitanje: kakvi odnosi moći treba da su u igri da bi pojedinačni entitet dobio *vlasništvo (propriety)* nad globalnom organizacijom i kontrolom? Iako je fukoovski naglasak na tome da je svojstvo odnosa moći da se kreću odozdo nagore važna strategija za razumevanje specifičnog globalnog svojstva odnosa moći, sam Fuko je uvek bio skeptičan prema tome da se njegov rad kontekstualizuje u smislu ontologije (otuda njegovo isticanje epistemologije, ili ose »znanje/moć«).

Fukoovska analiza može da otkrije kako je moć uslovljena u svom krajnjem ishodu (Homeland Security⁴, the Patriot Act⁵), iako ne daje odgovore o postojanju kao takvom te moći.

Da pojednostavimo, takva analiza opisuje na koji način moć nastaje, ali vrlo malo govori o tome *kako ona funkcioniše*, ili čak, da li *kao takva postoji*. Odavde slede brojna pitanja: šta znači »personifikovati« ili individualizovati entitete poput Sjedinjenih Država u smislu unilateralizma? (To je bio izazov i za Majkla Harta (Michael Hardt) i Antonija Negrija (Antonio Negri) kada su tvrdili da »Amerika« i imperija« nisu puki sinonimi). I što je važnije, kakva su umrežavanja odnosa moći koja konstituišu samu ontologiju rasprava »unilateralizam protiv multilateralizma«?

Neposredan odgovor dale su brojne političke analize koje se tiču Sjedinjenih Američkih Država.⁶ U ovoj knjizi se nešto intuitivno nagađava: da je sam termin »američki unilateralizam« slučaj pogrešnog imenovanja. Unilateralizam radi na nekoliko nivoa: na jednom nivou povezuje Belu kuću sa saudijskom Kraljevskom kućom, na drugom sa Izraelom, na trećem sa Halibartonom,⁷ na četvrtom sa Ujedinjenim nacijama i tako dalje, prema tome, iako fukoovska analiza može zazvučati kao protivrečna, ona upućuje na to da bi unilateralizam trebalo shvatiti kao umreženost. To ne znači da nema centra, upravo suprotno.

Sledeći Fukoa, da bi nešto postalo unilateralno, potrebno je da postane multilateralno, ali preko skrivenih, zatvorenih vrsta multilateralizma. Da bi se bilo singularnim, potrebno je najpre biti pluralan.

-
- 4 Odeljenje, ili Ministarstvo za nacionalnu bezbednost (*Department of Homeland Security*) nastalo je nakon terorističkih napada 11. septembra 2001, a kao što mu ime govori, bavi se isključivo zaštitom građana i imovine SAD od terorističkih napada. – *Prim. red.*
  - 5 Zakon Kongresa SAD »Patriot Act« potpisao je predsednik Džordž V. Buš, 26. septembra 2001. Pun naziv zakona je (USA PATRIOT Act) *Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism Act of 2001*. – *Prim. red.*
  - 6 To se može videti u knjigama poput knjige Boba Vudvorda (Bob Woodward) *Plan of Attack*.
  - 7 Halliburton – najveća američka kompanija za upravljanje naftom i gasom. – *Prim. prev.*

Centar takozvanog američkog unilateralizma konstruisan je *preko* njegovog svojstva umreženosti. U određenom smislu, bilo koja predsednička administracija samo je donekle toga svesna. Ona je zapravo u paradoksalnoj poziciji. Da bi osigurala koheziju američkog unilateralizma, neophodno je da krivotvori veze izvan svog domena.

Provizorni odgovor 3:
sveprisustvo i univerzalnost (deterministički argument)

U analizi odnosa moći često se mnogo vremena troši na ideološku sadržinu političke borbe: na koji način vrednosti islamskog fundamentalizma ili arogancija SAD, proizvedeni unutar određenog istorijskog konteksta, dovode do nasilja ili njegovog opravdavanja. Postoji, međutim, drugo stanovište koje se usredsređuje na arhitekturu moći, a ne samo na njen ideološki sadržaj.

Uloga koju su igrale komunikacijske i informacijske mreže u međunarodnom terorizmu i »ratu protiv terorizma« značila je da su sada mediji postali ključna komponenta rata i političkih sukoba.

Jedan od rezultata ovakvog stanovišta jeste da se na medije može gledati kao na ono što determiniše same uslove politike: osa rat/mediji čini rat manje realnim, dok njegove posledice, prema Žanu Bodrijaru (Jean Baudrillard) i Polu Viriliou (Paul Virilio) preuzimaju formu tehnoloških »akcidencija« ili »informatičkih bombi«, i »duha« terorizma čiji je nosilac telo. Kada se termini »moć« i »kontrola« koriste u ovom kontekstu, to je zaista skraćenica za učinke medijskih sistema – materijalnost medija je, kao što nam je rečeno, determinanta odnosa moći, a ne obrnuto. Na primer, sa ove tačke gledanja, diskutabilno je da je umrežavanje FedEx-a i AT&T-a značajnije od umrežavanja Sjedinjenih Država u smislu globalne ekonomije, komunikacija i konzumerizma. Ovim argumentom – koji bismo mogli nazvati determinističkim argumentom – kaže se da je, da bi se razumela politička situacija, neophodno razumeti materijalne i tehničke infrastrukture koje obezbeđuju kontekst za politički konflikt (primećujemo da ovo još nije kauzalni argument). Uzmimo u obzir rasprave o elektronskom prisluškivanju, nadziranju podataka, medicinskim protokolima koji se tiču ljudskog

zdravlja, biometrije i informatičkog ratovanja. Najednom, naizgled bezazleni detalji o paketima podataka, mrežnim protokolima i zaštitama postaju zaista politički obojeni. Poređenje, koje smo napravili na početku, između predsedničke moći i tehnonaučne moći, iznenada ima malo više smisla.

Teškoća sa determinističkim pristupom (u proučavanju informatičkih tehnologija ili u drugim oblastima) u tome je što često pretpostavlja utemeljivačku poziciju date tehnologije. Pretpostavlja se da, u stvari, tehnologija prethodi politici.

Iako nećemo jednostavno zauzeti suprotno stanovište (da politika determiniše tehnologiju), ima nešto u ovom stavu što je vredno zapaziti, a to su »ambijent« i aspekt »okruženja« novih medija (koliko god da su stari). Novi mediji ne samo što su neophodni već su i, što je još važnije, svuda prisutni – ili je to bar deo njihovog delovanja. Kompjuteri, baze podataka, mreže i druge digitalne tehnologije posmatraju se kao utemeljujuće za savremeno razumevanje svega, od kulturnog identiteta do rata. Digitalni mediji su, čini se, svuda, ne samo u ezoteričnim područjima kompjuterske animacije već u svakodnevici *digitalnog* (elektronska pošta, mobilni telefoni, internet). U okvirima zemalja Prvog sveta, ova *svakodnevica* – banalnost digitalnog – jeste upravo ono što proizvodi efekat sveprisustva i *univerzalnosti*. (Je li to dostatna definicija mreže: ono što je sveprisutno?) Iako je prisustvo digitalne tehnologije neporecivo, ono je, takođe, daleko od globalnog sveprisustva, ili od toga da bude kamen temeljac društva. Uočavamo razliku, dakle, između načina na koji nove tehnologije mogu da budu *konstitutivne* za društvene, kulturne i političke fenomene i ideju da su digitalne tehnologije *temelj* na kojem se izgrađuje društvo. Deterministički pristup proučavanju medija ne može objasniti ovu razliku naprosto zato što, po definiciji, mora da uzme zdravo za gotovo sveprisustvo predmeta svog proučavanja. To upućuje na zaključak da tehnologija *čini* ovo ili *čini* ono. Nismo, međutim, sigurni da bi se tehnologija mogla tako lako antropomorfizovati.

Provizorni odgovor 4: okultizam i kriptografija
(nominalistički argument)

Razmotrimo i konačnu interpretaciju. U dosadašnjoj diskusiji smo pretpostavljali da »Ujedinjene nacije« i »Sjedinjene Države« imaju određena značenja. Ali bilo koja savremena situacija mora priznati pitanje imenovanja ili, zapravo, zamenjivanja šire grupe naslovom ili imenom. Naposljetku, iako je odlučivanje nečiji posao, odluke koje donosi »američka administracija« nije donela jedna osoba, pa čak ni pojedinačni subjekt. Pa ipak, jezik podržava ovu pretpostavku u samom načinu na koji jezik personifikuje kolektivne identitete. To se stalno dešava. Postaje neka vrsta lingvističkog stenograma reći da Sjedinjene Države *čine* ovo ili Al Kaida *čini* ono. Imenovanje je, međutim, zapetljan posao; on vodi do problema individuacije. Reakcija Sjedinjenih Država na 11. septembar 2001. bila je pokazatelj problema individuacije. Odmah nakon napada, vlada i mediji su neprekidno ponavljali dve protivrečne izjave: da postoji »novi neprijatelj« koji konstituiše međunarodna mreža ljudi, oružja, novca, informacija i ideologija; i da je ime tog rasprostranjenog novog neprijatelja »terorizam« ili čak »Al Kaida«. U isti mah vidimo izjavu da je naš neprijatelj rasprostranjen i umrežen do tog stepena da se *ne može imenovati*. Pa ipak, nastavlja se neprekidno imenovanje »onoga što se ne može imenovati«. Ono što je očigledno i neposredno isto je ono što je skriveno i nepoznato. Ono što je jednostavno mračno je; opštepoznato je skriveno.

Ali to je samo najeksplicitniji primer mnogo temeljnijeg pitanja koje se tiče imenovanja, naročito kada se razmišlja o mrežama.

Bilo koji trenutak imenovanja uvek proizvodi svog pritajenog dvojnika: nominalizam, to jest, ideja da univerzalni deskriptori ne predstavljaju na adekvatan način referente koje bi trebalo da imenuju ili demokratizuju.

Imenovanje ukazuje na vlastitu nemogućnost. Možda je rasprava o suverenim mrežama zaista samo problem imenovanja. Možda to i nije rasprava. Da li je suverenitet išta više od *imenovanja* suvereniteta? Derida zapaža da je deo svojstva imena njegovo *odbijanje* da bude nazvano imenom. Mreže – bilo da su terorističke mreže ili mreže finansijskih tokova – samo pogoršavaju ovaj problem, najpre zbog proste činjenice da mreže nikada ne tvrde da su integralni celoviti

objekti. Imenovati mrežu znači potvrditi proces individuacije (»Internet«, »Al Kaida«), ali to takođe potvrđuje mnoštvenost koja je svojstvena svakoj mreži (»internet« kao metamreža raznovrsnih pod-mreža, »Al Kaida« kao skupno ime za različite odvojene grupe). Zbog toga je razvoj ontologije mreža – a ne samo ideologije ili tehnologije mreža – od ključnog značaja za ovu knjigu i za naše razumevanje oblika koji će globalna politika preuzeti u bliskoj budućnosti. Sve je u imenu. Sve svega nije ime. Ono je, kako referencijalno (pretpostavljajući već postojeću stvar kojoj ime odgovara), tako i evokativno (artikulišući prvi plan i pozadinu gde nešto prethodno nije postojalo). Imenovanje Interneta u popularnoj imaginaciji devedesetih godina, na primer, pokazuje nam ontološke posledice koje proističu iz imena. U ranim, takozvanim vizionarskim tekstovima o Internetu, često se biraju metafore međupovezanosti da bi se opisao njegov potencijal, u mnogima su pozajmljivani termini iz nauke o neurologiji: »mozak sveta«, »kolektivna inteligencija« i tako dalje. No, kada se govori o bezbednosti informacija, mogu se označiti različite vrste interneta: kompjuterski »virusi«, internet »crvi«, kompjuterska »imunologija«. Već nam ova dva primera govore o brojnim stvarima u vezi s imenovanjem umrežavanja, bar to da se imenovanje najčešće događa na približan način u pogledu vitalnih formi (Internet je kako »mozak« tako i »imunitet«), a takođe i da imenovanje postoji najčešće u odnosu na određeni društveni kontekst (to jest, podelu fajlova, probijanje zaštite). Da li je to razlog naše debate sa Lovinkom u kojoj su jedine opcije između jedne vitalne forme (predsednik »Buš«) i druge vitalne forme (naučnik koji je izumeo mrežu »Postel«)? Da li se sa mrežom ikada može suočiti, a da ona pri tom ne bude imenovana?

Sada su predstavljeni brojni pristupi istraživanju koji su pomenuti na početku. Svaki od njih se na svoj način čini prekratak, naročito kada je reč o promišljanju mreža koje su istovremeno i tehničke i političke. Nije funkcionalno jednostavno pripisati politički sadržaj formi mreže. Bilo bi još gore tvrditi da je forma mreže po sebi reakcionarna ili progresivna. Bilo bi budalasto svesti se na istrošenu mantru modernih političkih pokreta da su distributivne mreže oslobađajuće, a centralizovane represivne. Ova floskula levice je možda i bila tačna u prethodnim decenijama, ali danas mora ponovo da se razmotri.

Da bi se imala mreža, potrebno je mnoštvo »čvorišta« (nodes). Puko postojanje ovih čvorišta, međutim, ni na koji način ne upućuje na inherentno demokratski, ekumenski ili egalitaristički poredak. Upravo suprotno.

Ponavljamo: samo postojanje mreža umrežavanja ne implicira demokratiju ili jednakost. Pre svega, postojanje-kao-takvo ovih mreža jeste ono što se mora promišljati; postojanje mreža je ono što nas poziva da mislimo na način koji odgovara umreženosti. (Da li to onda znači eksperimentisati sa nečim što se naziva »filozofija«?)

Nadamo se da ovaj odeljak knjige nudi način da se o globalnim političkim konfliktima misli topološki i »dijagramski«.

»Danas je važno videti da osnovne tehnologije, *umrežavanja*, postaju manifestacija same ideologije«, piše Pit Šulc (Pit Shultz). »Decentralizacija ili rizomatska ideologija roja (*swarm*) neprocenjiva je, korisna je za vojsku, marketing, terorizam, aktivizam i nove vidove prisile. To nije jednako slobodi samo u matematičkom smislu.«⁸ Naš pristup tiče se pre svega načina razumevanja određenih istorijskih stvarnosti kroz to kako one ispoljavaju raznovrsne stavove, posrednike, resurse, strategije, odnose, kriterijume uspeha, pravila angažovanja u specifične vidove borbe u okviru sociokulturalne sfere. Kada kažemo »misлити topološki«, mislimo na pristup koji upoređuje apstraktne prostore različitih strukturnih i arhitektonskih sistema. Piramidalna hijerarhija i distributivne mreže, na primer, imaju dve različite topologije organizacije i kontrole. Politička dinamika takvih topoloških analiza oblikovaće osnovu ove knjige. »Novina politike koja dolazi«, piše Đorđo Agamben (Giorgio Agamben) u okviru misli o topološkoj prirodi političke borbe, »u tome je što ona više neće biti borba za osvajanje kontrole nad Državom, već borba između države i ne-države (humanosti).«⁹

Iako je nova američka izuzet/n/ost prva linija fronta našeg mišljenja danas, hteli bismo da je situiramo unutar šireg konteksta upućujući na tri

8 Pit Schultz, »The Idea of Nettime«, u *Nettime*, 20. jun, 2006.

9 Giorgio Agamben, *The Coming Community*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1993, 85.

dijagrama političkih konflikata, od kojih svaki pronalazi vlastitu istorijsku aktuelizaciju: politika simetrije ukorenjena u suprotstavljenim blokovima moći, politika simetrije u kojoj se blokovi moći bore protiv pobunjenih mreža, i drugi model simetrije u kojem se umrežene moći bore protiv drugih umreženih moći.

Prva topologija, »politika simetrije«, možda je najbolje predstavljena u moderno doba simetričnim konfliktima između Sovjeta i Amerikanaca, ili ranije između Saveznika i Sila Osovine. No, ovaj model političkog konflikta postepeno je prevaziđen drugim, u drugoj polovini dvadesetog veka, koji se može nazvati »politikom asimetrije«. Najbolji primer toga jesu gerilski pokreti u proteklih nekoliko decenija, ili terorizam, ali takođe i novi društveni pokreti tokom šezdesetih, kao i novoumrežena društva devedesetih godina. U svim ovim primerima postoji asimetrični konflikt: narodne mreže nasuprot ušančenih centara moći. U asimetričnom konfliktu nije moguće upoređivati strategije konflikta. One su nemerljive. Konflikt je zapravo ukorenjen u asimetriji bez koje bi bilo vrlo malo antagonizma. (Nije reč samo o tome da je feminizam suprotstavljen onom patrijarhalnom, već da su suprotstavljeni na asimetričan način; rasizam i antirasizam ne samo što su suprotstavljeni već oni egzistiraju u odnosu asimetrije). U ratu, umrežena pobuna će svaki put propasti, međutim, u nekonvencionalnom ratu (bombaši samoubice, uzimanje talaca, otmice, itd.) postoji mogućnost da pobuna postigne izvestan stepen uticaja. Asimetrija – dijagram je taktika. Ova druga faza, u podudarnosti sa onim što se naziva postmoderna, najbolje se može razumeti preko sledećeg iskaza: za postmodernu su karakteristična trvenja strukturno nesrazmernih političkih dijagrama gde je onaj osnovni u prednosti na štetu onog drugog (na drugom kraju se ispostavlja nešto sasvim drugačije).

Kao što smo rekli ranije, za visokomoderni modus političkog konflikta karakterističan je simetrični rat (centri moći se bore protiv drugih centara moći, sovjetski i američki blokovi, itd.). Potom, u postmoderno doba, u poslednjoj deceniji dvadesetog veka, suočeni smo sa pojavom asimetričnih konflikata (umreževanja se bore protiv centara moći).¹⁰ No, posle postmodernog vida asimetričnog političkog konflik-

---

10 Važno je istaći da je za termine kao što su »postmoderna« ili »kasna moderna« manje karakteristično to što su raskinuli sa, na neki način, zakasne-

ta, pa sve do danas, tokom poslednjih godina prepoznajemo novu politiku simetrije. »Ono sa čime se suočavamo«, pišu Negri i Hart, »jeste stanje rata u kojem se umrežene sile imperijalističkog poretka suočavaju sa umreženim neprijateljima sa svih strana.«¹¹

Zbog toga se savremena politička dinamika presudno razlikuje od one u prethodnim decenijama: danas postoji strahovita nova simetrija u kojoj se mreža bori protiv mreže. Mora da se razume na koji način mreže deluju politički, bilo kao rušilački rojevi (rogue swarms) ili kao umreženi serveri (mainframe grids).

Sigurni smo da je forma umrežavanja postojala već neko vreme, ali je tek nedavno dostigla nivo autoriteta kao dominantan dijagram za masovnu društvenu organizaciju i kontrolu. Zapravo, forma mreže stvara napredovanje moći, upravo kao korektiv napumpanog jedinstva hijerarhije, decentralizacije i birokratije kao karakteristika perioda visoke moderne. U većem delu druge polovine dvadesetog veka ključna dinamika odvijala se oko novih mreža prikopčanih na stare stožere moći (prethodno opisana asimetrija). Danas, međutim, tu i tamo pojavio se pačvork novih umreženih moći i počeo da povezuje jedne s drugima. U određenom smislu, centri moći razvili su se unazad usvajajući strategije i strukture terorista i gerile. Vojska SAD je jedno vreme pokazivala interesovanje za primenu nekih vidova »info-rata« ili »sajber-rata«, a u civilnom sektoru smo videli nove odnose mreža moći koje tehnološki i ideološki obuhvataju spektar: sve veći svakodnevni nadzor (preko veb-kamera, špijunskih softvera /spyware/ do bespilotskih letelica /UAV/, društveno-ekonomski pomak ka mobilnom i bežičnom internetu, kulturni romantizam *flešmobera* i aktivista koji koriste mobilne komunikacije, hakerisanje i virtuelnu okupaciju (*sit-ins*).

U tom smislu trebalo bi da naglasimo da oslobađajuća retorika distributivnih mreža, retorika koju je artikulisao slavni Hans Magnus

---

lom »modernom«, od toga što egzistiraju kao nekakav pomoćni odnos sa modernom, odnos koji nikada nije prekinut i upućuje na koincidenciju više nego na neslaganje. U knjizi *A Singular Modernity*, Verso, London 2002. Fredrika Džejmsona (Fredric Jameson) govori se o ovom prilično zbunjujućem bumerang-efektu.

11 Michael Hardt i Antonio Negri, *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*, Penguin, New York 2004, 62.

Encesberger (Hans Magnus Enzesberger) pišući o emancipaciji medija, predstavlja okvir za stvarno promišljanje na temu moći danas. Retorika oslobođanja je, takođe, okvir za stvarnu prirodu pretnje. Iako je ranije, tokom kasne moderne, u vreme Hladnog rata, na primer, povezivanje služilo slabljenju oružanih pretnji i drugih vidova sukoba – otvaranje kanala komunikacije sa Sovjetima, *angažovanje* u Kini – danas povezivanje funkcioniše upravo suprotno.

Povezivanje je pretnja. Umrežavanje je oružani sistem.

Američka vojska klasifikuje mreže kao oružani sistem i mobiliše ih poput tenka ili projektila. Povezivanje je danas oružje. Pretnje bombama i teroristička upozorenja ubrizgavaju neopisiv strah u populaciju, baš kao što je to slučaj sa stvarnom bombom. Umreženi mediji prenose poruke terorista u svaki kutak zemljine kugle baš kao što avionska umreženost prenosi infektivne bolesti. Ministarstvo unutrašnje bezbednosti SAD nevoljni je opunomoćenik Al Kaidinih zvaničnih saopštenja. Terorizam ne bi postojao bez povezivanja u sadašnjoj formi. Bio bi nazivan drugačije – možda »revoltom«, »pobunom«, »ubistvom«, »izdajom«, »atentatom«, ili, kako je nazivan u vreme dva svetska rata – »sabotažom«. U eri distributivnih mreža, terorizam je kao kod kuće.

U tom smislu, Zapad je stvorio terorizam tokom postmoderne ere, ili je bar stvorio uslove za mogućnost da se terorizam pojavi.

Izvesno je da upotreba terora u ideološkim borbama prethodi postmodernoj eri decenijama, ako ne i vekovima, i svakako nije reč o svesnoj nameri Zapada da stvori terorizam. Dakle, kada kažemo da je Zapad izumeo terorizam, mislimo to u strukturnom smislu, a ne u labavom političkom smislu »dezinformisanja« koje sprovodi CIA, političkog resantimana ili nečeg sličnog. Mislimo da je Zapad stvorio terorizam na isti onaj način na koji je prekomerna opšta upotreba antibiotika stvorila nove vrste rezistentnih bakterija. Mislimo da se terorizam razvio tokom vremena kao životna strategija konflikta, takva kakva je kadra da najpreciznije moguće probije omasovljene blokove moći. Nestaje heterogenost, razlika postaje sve radikalnija.

Što se više Zapad usavršava kao monolit čiste, prikrivene moći, to više raste mogućnost da ga pojedinačni asimetrični napad probije pravo u srž.

Što više Majkrosoft učvršćuje svoj globalni monopol to je veća šansa da pojedinačni softverski poduhvat sruši celokupnu mrežu (*grid*). Što više globalne zdravstvene mreže uspevaju da iskorene neku bolest veća je šansa da pojedinačni mutirani soj izazove pandemiju. Na to mislimo kada kažemo da je Zapad stvorio terorizam. Terorista odnosi pobedu bez obzira na to ima li mrtvih ili nema. Ulozi u raspravi su zauvek promenjeni.

Okrutna istina je da terorizam funkcioniše. Ali je očigledno, gotovo tautološki, da u miljeu umreženosti, terorizam ne može da ne funkcioniše.

Centri moći to znaju. No, dokle god se retorika američke administracije bavi trijumfovanjem nad teroristima, stvarnost je da se Odjeljenje za nacionalnu bezbednost, Pentagon, i mnoge druge strukture državne moći sve više orijentišu na umrežavanje. »Ukoliko pretpostavimo da je mreža Al Kaide i Bin Ladena glavna nedaća, onda moramo da nadigramo njegovu mrežu na svih pet nivoa na kojima umrežavanja u informatičkoj eri moraju da odnesu pobedu: organizacijskom, narativnom, doktrinarnom, tehnološkom i društvenom«, kažu vojni stratezi Džon Arkila (John Arquilla) i Dejvid Ronfeld (David Ronfeldt) o trenutnom odbrambenom stavu Zapada. »Jednostavno, Zapad mora da podigne svoje vlastite mreže i nauči da kao veliki roj napada neprijateljske mreže (da nauči neprijateljske mreže da postanu rojevi) sve dok ih ne bude moguće uništiti«. ¹²

Kada Arkila i Ronfeld upozoravaju da Zapad mora da nauči da »kao veliki roj napada neprijatelja«, onda oni misle da omasovljeni blokovi moći Zapada moraju prestati da budu omasovljeni. Centralizovane i decentralizovane arhitekture, koje su tako dobro i tako dugo funkcionisale tokom modernog perioda, danas propadaju i

---

12 John Arquilla i David Ronfeldt, »Fight Networks with Networks«, <http://www.rand.org/publications/randreview/issues/rr.12.01/fullalert.html#networks> (pristup 11. jun 2005). Arkila i Ronfeldt kvalifikuju ovako: »Čini se da Al Kaida ima prednost na organizacionom, doktrinarnom i društvenom nivou. SAD i njeni saveznici drže malu prednost na narativnom i tehnološkom nivou.«

Zapad mora da nauči kao da nastavi sa distributivnom arhitekturom. Primena visoko standardizovanih i kontrolisanih tehnologija u istoriji, internet i kraj dvadesetog veka samo su fusnota opšte istorijske transformacije. Arkila i Ronfeld požuruju Zapad da se orijentiše na umrežavanje – fleksibilno, distributivno, agilno, snažno, rasprostranjeno, nevidljivo – da bi mogao ravnopravno da se uhvati u koštac sa celularnim, distributivnim umreženim arhitekturama terorizma. I ponovo, to je pitanje borbe mreža protiv mreža. Masivni blokovi moći nisu u mogućnosti da pobede mreže, smatraju ovi autori.

Kada se nova simetrija mreža-mreža čvrsto pohrani u imaginaciju, isto tako brzo treba da bude i okvalifikovana, jer jedno od ključnih pravila je da je mreža varijabilna iznutra. Nisu sve mreže jednake. (Prema tome, iz određene perspektive, mreže su asimetrične iznutra.)

Mreže nikada nisu konzistentne ili glatke, već predstavljaju odnose moći koji su iznutra nepostojani. To je ono što ih čini mrežama. Simetrija mreža-mreža ne znači homogenost. (Stari bilateralni konflikt – doba Hladnog rata, na primer, po definiciji je neumrežen, jer je simetričan i postojan.) Umrežena moć je iz istorije naučila da može da koristi sve vrste autoriteta: centralizovani, decentralizovani, distributivni, nasilni, prisilni, želeći, oslobađajući i tako dalje.

Umrežena moć je dopunska, a ne ekskluzivna. Ona se širi kroz ono »i«, a ne »ili«.

Budući da su umrežavanja dopunska, ona nužno uspostavljaju nejednake diferencijale moći unutar svake strukture. Baš kao što puko postojanje interneta ne implicira demokratiju, umrežavanja ne impliciraju distributivni model. Niti pak impliciraju potpunu horizontalu. Reč je o tome da nisu sve mreže iste. Klej Širki (Clay Shirky) je pisao o tome da se zakon moći distribucije resursa prirodno pojavljuje u distributivnim sistemima: »U sistemima gde je mnogo ljudi slobodno da izabere između brojnih opcija, male grupe će dobiti disproporcijalnu količinu prometa (ili pažnje, ili prihoda, itd.) čak i ako nijedan član sistema aktivno ne radi na takvom rezultatu. To nema nikakve veze sa moralnom slabošću, rasprodajom ili ma kojim drugim psihološkim objašnjenjem. Sâm čin biranja koji se rasprostire dovoljno široko i

dovoljno slobodno, stvara zakon moći rasprostiranja.«¹³ Zakon moći rasprostiranja pomaže da se objasni mesto Amerike u globalnoj mreži. Čak i u distributivnim mrežama, određeni centri će se nužno pojaviti preko neke vrste šablona grupisanja, baš kao što će se neki veb-sajtovi pojaviti kao superčvorišta unutar šire mreže. Danas se ti centri moći nazivaju Bengalor, ili Majkrosoft, ili Arčer Danijels Midlend. Ali sama činjenica da oni imaju imena, ne umanjuje kontinuiranu udarnu silu distributivnih mreža koje nastanjuju i kroz koje se kreću.

S obzirom na to da je umrežena moć dopunska u političkim strategijama, u informatičkoj eri kontrola se stvara selektivnim artikulisanjem određenih taktika, ovde jednih, tamo drugih.

Nije reč o tome da distributivna kontrola pobeđuje centralizovani suverenitet, već je reč o orkestriranoj upotrebi jednog protiv drugog. U tom smislu neophodno je da umrežavanja postoje u cilju mogućnosti stvaranja suvereniteta. U bogatoj filozofskoj literaturi o političkom suverenitetu, suverenitet je uvek ugrožen »spolja«. Kod Tome Akvinskog, zemaljski vladar još uvek mora da odgovara Bogu. U Bodenovoj (Jean Bodin) sekularizovanoj verziji, suverenitet ograničava bog opšteg dobra (kao što je slučaj kod Spinoze / Baruch de Spinoza/). Kod Grocijusa (Hugo Grotius) suverenitet jedne nacije uvek je zasenčen suverenitetom drugih nacija i mogućnošću rata.

Danas je u igri ista dinamika. Umrežena moć počiva na dijalektici između dve suprotstavljene težnje: jedna radikalno distribuira kontrolu na autonomni lokalni nivo; druga kontrolu usmerava na kruto definisane hijerarhije. Svi politički režimi danas stoje u nekom odnosu sa mrežama. Prema tome, ono što američki režim čini tako varljivim jeste činjenica da je moguće imati i unilateralizam i umreženost.

Kada je suverena umrežena moć sposobna da naređuje globalno i trenutno, postoji ono što bi se moglo nazvati »globalno-pojedinačnim« događajima komande. Pod »globalno-pojedinačnim« mislimo na to da dokle god je umreženi vladar umrežen globalno, proširujući se na sve

---

13 Clay Shirky, »Power, Laws, Weblogs and Inequality«, <http://www.shirky.com/writings/powerlaw-weblog.html> (pristup, 11. jun 2005).

zemlje i sve društvene kontekste kao lokalizovani domorodac (ne kao uljez ili okupaciona sila), dotle je kadar da emituje pojedinačnu naredbodavnu odluku sa pojedinačne lokacije. Mreža je dovoljno pametna da napravi razliku između distributivne organizacione mehanike i direktnih komandi, jer je to, zapravo, isto. Na ovaj način, umreženi vladar može da »okrene prekidač« i posmatra kako se komandne odluke brzo šire i prenose po čitavoj zemljinoj kugli. Danas bi primer toga moglo da bude nešto poput ažuriranja bezbednosti operativnog sistema. Ono potiče od pojedinačnog umreženog vladara (softverske kompanije), ali je jedna vrsta materijalne komande izdate na globalan, relativno trenutani način. Naravno, antagonisti u ovom scenariju, imejl crvi ili zombi botnet, operišu po toj istoj logici. Globalno-pojedinačne komande iziskuju veoma visok nivo tehnološke organizacije i međusobne povezanosti. One se danas uglavnom pojavljuju kao eksploatacija naučno-tehnoloških »mogućnosti« ili se izdaju kao »zakrpe« ili terapije u borbi protiv tih materijalnih pretnji, ali takođe mogu biti izdate u oblasti kulture predstavljajući širu evoluciju današnjih strategija proizvodnje »u-pravi-čas« i praćenja trendova i brzih odgovora. Ako se vlastodržačkim taktikama umreženih vladara dopadne globalno-pojedinačni komandni događaj, bilo bi zanimljivo razmisliti kako bi izgledao asimetrični odgovor na to. Neće vas spasti geografija. A neće ni agilnost, niti pak lukavstvo. Ta su pitanja upućena u sledećim odeljcima i tiču se oslobađanja i protivproceduralnih praksi.

Dakle, mreže i suverenitet nisu nekompatibilni. Zapravo, sasvim je suprotno: umrežavanje stvara uslove postojanja novog oblika suvereniteta. Amerika je samo savremena figura koja predstavlja suverenitet-u-umreženosti.

Iako je u prošlosti umreženost možda i predstavljala pretnju moći u pogledu svega, od masovnih društvenih previranja tokom šezdesetih godina XX veka pa sve do gerilskih pokreta i terorističkih organizacija, danas više nije tako. Mreže više nisu pretnja američkoj moći. Naprotiv: mreže su medij preko kojeg Amerika izvlači svoj suverenitet. Sedamdesetih, kada su Žil Delez i Feliks Gatari pisali o »ratnoj mašini« kao o otporu državnom aparatu, opisivali su pretnju koju neuhvatljivo umrežavanje može da predstavlja za centar moći. Ali 1990. godine Delez je prepoznao istorijsku transformaciju koja se u međuvremenu

odigrala i pisao je o novim formama umreženosti u smislu »ultrabrzih formi naizgled slobodno-lebdeće kontrole«. ¹⁴

Ono što su Sjedinjene Američke Države uspele da postignu u godinama posle 1989. jeste da iz unutrašnjosti »ultrabrzih« i »slobodno-plutajućih« mreža izvuku svoj suverenitet. To je rezultiralo zanimljivom dvojnomo retorikom »međunarodnog prisustva« u mirovnim operacijama u kombinaciji sa silom koju »predvodi Amerika«, sveprisustvom koje se održava jedino slablašnom političkom fantazijom. Ta slablašna asimilacija je upravo model za suverenitet u umreženosti.

Sadašnji američki režim je u političkom vođstvu. Njegov cilj je da uspostavi suverenitet u novoj političkoj strukturi, koja je u antitezi sa tradicionalnim vidovima suvereniteta.

Poenta je u tome da se dospe s one strane teorije »zakona distribucije moći« do realne teorije političkog delovanja ukorenjenog u umreženosti. Sad možemo da se vratimo našoj početnoj konstelaciji istraživanja: kakva je priroda tekuće geopolitičke borbe? Da li su Sjedinjene Američke Države izuzetak na svetskoj političkoj sceni? Da li se pojedinačni suverenitet vraća umreženosti, globalnim pitanjima? Naš argument čine tri koraka:

1. Moderni period odlikuje se kako simetričnim političkim konfliktima koje vode centralizovani blokovi, tako i asimetričnim konfliktima u kojima se umreženi akteri bore protiv centralizovanih moći.

Mnogi će kasnije sugerisati da je asimetrični konflikt zapravo istorijski odgovor na centralizaciju moći. Taj tip asimetrične intervencije, politička borba kreirana kao negativna sličnost svoje suprotnosti, poslužila je kao inspiracija za koncept »poduhvata«, rezonantnog toka osmišljenog da pruži otpor, zapreti i u potpunosti napusti dominantni politički dijagram. U primere se mogu ubrojati: bombaši samoubice (protiv policije), korisnički internet (*peer-to-peer*) procedura (protiv muzičkih konglomerata), gerila (protiv vojske), ratovi na mreži (protiv sajber-ratova), potkulture (protiv porodice) itd.

---

14 Gilles Deleuze, *Negotiations* [prev. dela *Pourparlers 1972-1990*] Martin Joughin, University of Minnesota Press, Minneapolis: 1990, 178.

2. Današnjica je ponovo simetrična, ali ovoga puta u simetričnoj formi borbe mreža protiv mreža.

Novi suverenitet, svojstven globalnim umrežavanjima, nedavno je uspostavljen rezultirajući novim savezom između »kontrolne« i »pojavnosti«. Mreže postoje u novoj vrsti globalnog univerzalizma, takvog koji je produžetak neprekidnog stanja unutrašnje nepostojanosti i izuzetnosti. Ono što je u igri u izuzetnosti mreža jeste novodefinisani osećaj za čvorišta i rubove, linije i tačke, stvari i događaje – umrežene fenomene koji su odjednom biološki i informatički.

3. Da bi budući politički pokreti bili efikasni, moraju da otkriju novi poduhvat.

Mora se izumeti potpuno nova topologija otpora koja je asimetrična u odnosu na umrežavanja, kao što je umrežavanje bilo asimetrično u odnosu na centar moći. Otpor je asimetrija. Novi poduhvat će biti »antimreža«. To će biti ono što će se kasnije nazvati »topologijom izuzetnosti«. Moraće da uzme u obzir radikalno *ne-humane* elemente svih umrežavanja. Moraće da uzme u obzir nehumano unutar humanog, nivo »bitova i atoma« koji čak i danas ima primat kao uticajan *biomedia* u vlasničkim interesima. To tek treba izumeti, ali novi umreženi vladari u usponu vrlo će verovatno odgajiti antimrežu, baš kao što su stare moći dvadesetog veka odgajile svoju vlastitu smrt, svoje napuštanje.

Glosar

- Worm** – *crv*; samoreprodukujući kompjuterski program koji koristi umreženost da bi poslao kopije samog sebe do drugih mrežnih uređaja (*nodes*) i to čini bez intervencije korisnika.
- Swarm** – *roj*; opisuje kolektivno ponašanje decentralizovanih, samooorganizovanih sistema, bilo prirodnih, bilo artifičijelnih.
- Node** – *čvorište*; bilo koji uređaj pripočan za kompjuter (drugi kompjuter, PDA, mobilni telefon ili drugi mrežni uređaj). Na IP mreži, to je bilo koji uređaj koji ima IP adresu.
- Zombie botnets** – žargonski termin za skup softverskih robota ili *boots* koji funkcionišu autonomno ili automatski. Izraz se generalno koristi za skup ugroženih računara (zombija).
- Patch** – *zakrpa*; mali kompjuterski program koji se može dodati na postojeći program da bi postojeći program radio kako treba.
- Peer-to-peer (P2P)** protokoli – to je mreža koja se najčešće koristi za razmenu fajlova ili informacija direktno – korisnik sa korisnikom (poput Torenta, npr.) i za samu razmenu fajlova ne zahteva servere (posebni računari, stalno prisutni na mreži).
- Flashmobers** – veće grupe ljudi koje se iznenada pojavljuju na nekom javnom mestu i izvode različite akcije u kratkom vremenskom periodu i zatim se iznenada razilaze.
- Spyware** – 1. softver koji tajno prikuplja informacije o osobi ili organizaciji. 2. bilo koji softver koji je osmišljen da delimično ili potpuno kontroliše operacije kompjutera bez znanja njegovog korisnika.
- Virtual sit-in** – vid elektronske građanske neposlušnosti. Tokom virtuelnog *sit-ina* hiljade ljudi simultano i neprekidno pokušava da pristupi nekoj veb-stranici. Ako se akcija dobro izvede, efekat je spori rad ili čak prestanak rada te veb-stranice kojoj je onda u potpunosti onemogućen pristup.
- Biomedica** – odnosi se na informatičku rekontekstualizaciju bioloških komponenti i procesa.

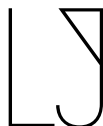
S engleskog prevela i uradila glosar Tatjana Popović

III IDEOLO

GIJA, REPREZENTACIJA, KOMUNIKACIJA...

Šta je komunikacija?¹

Udska komunikacija je artifi-
 jelan proces. Ona se oslanja na artistske tehnike, izume, oruđa i
 instrumente, to jest, na simbole u poretku kodova. Ljudi ne razumeju
 jedni druge na »prirodan« način. Kada ljudi govore, »prirodni« tonovi
 se ne ispoljavaju kao kod pesme ptica, a pisanje nije »prirodan« gest
 poput plesa pčela. Shodno tome, teorija komunikacije nije prirodna
 nauka, nego se bavi neprirodnim aspektima ljudskog bića. To je jedna
 od onih disciplina koje su se nekada nazivale »humanističkim nauka-
 ma«. Američki termin *humanistika* na odgovarajući način opisuje
 suštinu ovih disciplina. Tim terminom naglašava se da je ljudsko biće
 neprirodna životinja.

Samo je u tom smislu moguće čoveka nazivati društvenom životi-
 njom, *zoon politicon*. Ako nije naučio da upotrebljava instrument
 komunikacije (to jest, jezik), on je idiot (izvorno: »privatna osoba«).
 Idiotizam, nedovršeno ljudsko-biće, pokazuje nedostatak umetnosti.
 Naravno, postoje i drugi »prirodni« interpersonalni odnosi (kao, na
 primer, odnos između majke i deteta, ili seksualni odnos). Moglo bi se
 zaključiti da su ti odnosi najizvorniji, najfundamentalniji vidovi komu-
 nikacije. Ali oni nisu karakteristični za ljudsku komunikaciju. Štaviše,
 oni su u velikoj meri obeleženi artistskim tehnikama (»pod uticajem
 kulture«).

Ljudi nisu uvek u potpunosti svesni artifičijelnog karaktera vlasti-
 te komunikacije – same činjenice da čovek sebe čini razumljivim preko

---

1 Izvor: Vilém Flusser, »Was ist Kommunikation?« in *Kommunikologie*, Schrif-
 ten 4, prir. Vera Eckstein and Stefan Bollmann (Manheim, GR: Bollmann).
 Tekst preveden prema »What is Communication« in *Vilém Flusser, Writings*,
 prir. Andreas Ströhl, prev. Erik Eisel (Minneapolis, MN: University of Minne-
 sota Press, 2002), pp. 3-7.

artističkih tehnika. Kada jednom savladamo kod, težimo da zaboravimo njegovu artifičijelnost. Kada se nauči kôd gestova, više se ne prepoznaje da klimanje glavom znači »da« samo za one koji ovaj kod koriste. Kodovi (i simboli koji ih čine) postaju druga priroda, a kodifikovan svet u kojem živimo – svet značenjskih fenomena poput klimanja glavom, saobraćajnih znakova i nameštaja – čini da zaboravimo svet »prve prirode« (označeni svet). U prethodnoj analizi, kodifikovani svet ima svrhu da nas primora da zaboravimo da je to artifičijelna tekstura koja našu, u suštini besmisleni, beznačajnu prirodu prožima značenjima u skladu s našim potrebama. Svrha ljudske komunikacije jeste da učini da zaboravimo besmisleni kontekst u kojem smo potpuno sami i nekomunikativni, to jest, svet u kojem smo osuđeni na usamljenički kraj i smrt: svet »prirode«.

Ljudska komunikacija je artistska tehnika čija je svrha da zaboravimo surovi besmisao života osuđenog na smrt. Čovek je po prirodi usamljena životinja, jer on zna da će umreti i da u času njegove smrti zajednica za to neće mariti: svi umiru sami. Štaviše, svaki je čas potencijalno čas smrti. Izvesno je da niko ne može živeti sa saznanjem o ovoj fundamentalnoj usamljenosti i besmislu. Ljudska komunikacija nas obmotava velom u vidu kodifikovanog sveta. Taj veo je napravljen od nauke i umetnosti, filozofije i religije, i on se sve gušće obmotava da bismo zaboravili na usamljenost i smrt, uključujući i smrt onih koje volimo. Ukratko, čovek komunicira sa drugima. On je »politička životinja«, ne zato što je društvena životinja, već zato što je usamljena životinja koja ne može da živi u samoći.

Teorija komunikacije bavi se artifičijelnom teksturom koja nam omogućuje da zaboravimo samoću, i u tom smislu, ona je *humana*. Ovo nije mesto na kojem bismo raspravljali o razlici između »prirode«, s jedne strane, i »umetnosti« (ili »kulturi« ili duhu«), s druge. Ipak, mora se ukazati na to da u metodološkom smislu teorija komunikacije nije prirodna nauka. Krajem devetnaestog veka postojala je opšta saglasnost da prirodne nauke objašnjavaju pojave, dok ih »humanističke nauke« tumače. (Na primer, oblak se može objasniti ukazivanjem na njegove uzroke, a knjiga se može tumačiti ukazivanjem na njeno značenje). U skladu sa ovom shemom, teorija komunikacije smatra se interpretativnom disciplinom: ona se bavi značenjima.

Nažalost, izgubili smo naivnost koja bi nam dopustila da verujemo da sami fenomeni zahtevaju ili objašnjenje ili tumačenje. Oblaci se

moгу tumačiti (proroci i neki psiholozi to i čine), a knjige se mogu objasniti (to rade pobornici istorijskog materijalizma i neki psiholozi). Čim se neka stvar objasni, ona postaje »priroda«, a čim se interpretira, ona postaje »duh«. U skladu s ovom shemom, za hrišćanina bi sve trebalo da bude »umetnost« (to jest, božje delo), a za prosvetćenog filozofa osamnaestog veka sve bi trebalo da bude »priroda« (teorijski objašnjivo). Razlika između prirodnih nauka i »humanistike« ima malo veze sa ovom temom. Ona je rezultat stanovišta istraživača.

To, međutim, nema nikakve veze sa stvarnim stanjem stvari. Izvesno je da se sve može »humanizovati« (oblaci se mogu čitati, na primer) i sve se može »naturalizovati« (može se, na primer, otkriti pravi uzrok neke knjige). Ali, treba se setiti da oba ova pristupa samo otkrivaju različite aspekte fenomena o kojem je reč. Stoga, nema baš mnogo smisla govoriti o »istom fenomenu«. »Interpretirani« oblak nije isto što i meteorološki oblak, a »objašnjena« knjiga nema nikakve veze s književnošću.

Ukoliko se ovi stavovi usvoje i usmere na fenomen ljudske komunikacije, onda se prepoznaje ranije pomenuti metodološki problem. Ako je to pokušaj da se objasni ljudska komunikacija (na primer, kao razvoj komunikacije sisara, kao posledica ljudske anatomije ili specifičnog metoda prenošenja informacija), onda se na umu ima sasvim drugačija vrsta fenomena. U ovom tekstu postoji namera da se ta razlika očuva. Rezultat je da se »teorija komunikacije« razume kao interpretativna disciplina (nasuprot »informatičkoj teoriji« ili »informatičkoj nauci«, na primer), a na ljudsku komunikaciju gleda se kao na značajan fenomen koji se mora tumačiti.

Artificijelnost ovog fenomena postaje očigledna kada se posmatra iz perspektive tumačenja. Artificijelnost metoda – intencionalna proizvodnja kodova – samo je deo tog problema. Ljudska komunikacija je neprirodna. U stvari, ona je izopačena, s obzirom na to da hoće da sačuva informacije koje zadobija. To je »negativna entropija«. Može se pretpostaviti da je prenošenje zadobijenih informacija s jedne generacije na drugu suštinski aspekt ljudske komunikacije, opšta karakteristika čovečanstva: čovek je životinja koja je otkrila neke trikove da bi sačuvala zadobijene informacije.

Ovi negativno-entropijski procesi postoje i u »prirodi«. Na primer, jedan od načina da se razume biološki razvoj jeste da se prepozna težnja ka sve složenijim formama, ka akumulaciji informacija – kao

proces koji vodi ka sve neverovatnijim strukturama. Može se reći da je ljudska komunikacija, za sada, završni stupanj ovog procesa – bar iz perspektive pokušaja da se ona objasni. Naravno, tada bi se govorilo o sasvim drugačijem fenomenu od onoga koji se ovde razmatra.

Kada se čuvanje informacija posmatra iz perspektive prirodnih nauka, to je proces koji se, da tako kažemo, odigrava kao epicikl na vrhu jednog mnogo šireg procesa u smeru gubitka informacija. Na kraju, on je apsorbovan u taj širi proces. Hrast je mnogo složeniji od žira, ali će na kraju postati pepeo koji je manje složen od žira. Mrav je strukturno složeniji od amebe, ali naša planeta se primiće Suncu i čitav naš biološki epicikl će se na kraju svesti na pepeo, a taj pepeo će biti manje složen od amebe. Epicikli čuvanja informacija nisu verovatni, ali su statistički mogući. Statistički govoreći, prema tome, u skladu sa drugim zakonom termodinamike, epicikli moraju da dovedu do onoga što je verovatno.

Ukoliko bismo pokušali da tumačimo negativno-entropijske tendencije ljudske komunikacije umesto što pokušavamo da ih objasnimo, onda bi se ta komunikacija pojavila u drugačijem svetlu. U tom slučaju, akumulacija informacija ne posmatra se kao proces koji je statistički neverovatan ali moguć. Radije se posmatra kao ljudska namera – ne kao posledica slučajnosti i nužnosti, nego slobode. Čuvanje zadobijenih informacija nije izuzetak u odnosu na zakon termodinamike (kao u informatičkim naukama), već je pre reč o perverznoj nameri ljudskog bića osuđenog na smrt. I to na sledeći način:

Ove dve teze imaju isto tvrđenje: teza da je ljudska komunikacija artistska tehnika usmerena protiv usamljenosti pred smrću i teza da je ljudska komunikacija proces usmeren protiv opšte entropijske težnje prirode. Ravnodušna težnja prirode da se kreće ka sve verovatnijim uslovima, ka masama, ka pepelu (ka »vreloj smrti«), nije ništa drugo do cilj koji je u korelaciji sa subjektivnim iskustvom vlastite glupe samoće i osuđenosti na smrt. Ljudska komunikacija, posmatrana iz egzistencijalne perspektive (kao pokušaj da se smrt prevaziđe uz pomoć drugih), ili iz formalne perspektive (kao pokušaj da se proizvedu i sačuvaju informacije), deluje kao pokušaj da se porekne priroda. To poricanje tiče se ne samo »prirode« koja je tamo negde već, isto tako, i ljudske »prirode«.

Ako se naše učešće u komunikaciji protumači na ovaj način, onda statistička razmatranja (uopšte uzev, sva ona koja se mogu kvantifiko-

vati) postaju beznačajna. Tada je pitanje koliko je verovatno da se cigle i malter uobliče u grad, i kada će se raspasti u gomilu šteta – lažno. Grad je sagrađen zahvaljujući našoj ljudskoj nameri da damo smisao našoj besmislenoj egzistenciji pred smrću. Pa ipak, besmisleno je upitati: koliko godina je potrebno da majmuni udaraju po tastaturi da bi »nužno« ukucali *Božanstvenu komediju*. Danteov rad ne bi trebalo objasniti u smislu njegovih uzroka, već bi ga trebalo interpretirati u skladu s namerama dela. Ljudsko angažovanje u čuvanju informacija nasuprot smrti ne može se meriti istim aršinima koje upotrebljavaju naučnici u prirodnim naukama. Eksperimenti kojima se utvrđuje od kada datira ugljenik mere prirodno vreme u skladu sa gubitkom informacija o specifičnim radioaktivnim atomima. No artifično vreme ljudske slobode (»istorijsko vreme«) ne može se meriti tako što će formule za utvrđivanje od kada datira ugljenik sada moći da mere akumulaciju informacija. Akumulacija informacija nije mera istorije, već je pre reč o smrtnom traćenju ljudske intencije da motiviše istoriju suprotstavljajući se smrti. Drugim rečima, mera slobode.

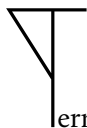
Važno je upamtiti da ne postoji protivrečnost između interpretativnog i eksplanatornog pristupa komunikaciji, između teorije komunikacije i nauke o informacijama. Fenomen nije »stvar po sebi«, naprotiv, to je stvar koja se pojavljuje posmatranjem. Nema mnogo smisla govoriti o »istoj stvari« kada se primenjuju dva različita metoda posmatranja. Komunikacija posmatrana iz perspektive informatičke nauke drugačiji je fenomen od komunikacije viđene iz perspektive ovog teksta. U informatičkim naukama, komunikacija je »prirodan« proces koji se mora opisati na objektivni način. Ova dva horizonta će se na kraju sresti: na mestu gde se ove dve perspektive sretnu i složene nastaje treća perspektiva. Takav poduhvat, međutim, leži s one strane izvornih namera ovog teksta. Njegovo stanovište je »humanističko«, budući da se bavi ljudskom komunikacijom kao fenomenom slobode.

(1973–1974)

S engleskog prevela Tatjana Popović

O teoriji komunikacije¹

Termin *komunikacija* može se definirati u širem i u užem smislu. Širi smisao je proces kojim se jedan sistem menja drugim sistemom. Uži smisao je proces kojim je sistem promenjen drugim sistemom na takav način da je količina informacija veća na kraju procesa nego na njegovom početku. Širi smisao na taj način pokriva dva tipa komunikacije: »prirodnu«, koja je entropijska, budući da prati drugi zakon termodinamike i »kulturnu«, koja nadilazi entropiju. Istina je da postoje neki negativno-entropijski prirodni procesi, poput kristalizacije i biološke evolucije, ali oni se pokazuju kao epifenomeni u sveukupnoj težnji prirode ka entropiji. U ovom tekstu će biti razmatrane samo »kulturne« komunikacije.

Predložena definicija može stvoriti utisak da kulturne komunikacije nekim čudom uspevaju da izbegnu entropiju. To bi moglo ohrabriti raznorazne idealističke interpretacije (»duhovna« komunikacija oslobođena prirodnog determinizma, »duh prodire gde mu je volja« i tako dalje). Nije, međutim, tako. Svaka komunikacija, budući da je prirodan fenomen, podleže entropiji. Ipak, kulturne komunikacije dopuštaju analizu sa stanovišta koje pokazuje da je negativno entropijska struktura nadređena entropijskoj strukturi. To se može pokazati na jednom primeru.

Predavanje se može smatrati prirodnom komunikacijom u sledećem smislu: sistem (javna prezentacija) je promenjen drugim sistemom (predavačem). Predavač je »pošiljalac« (on emituje zvučne talase), publika je »primalac« (ona prima talase), a vazduh u prostoriji je

---

1 Izvor: tekst »On the Theory of Communication« izvorno je napisan na engleskom i prvi put je objavljen u: *Vilém Flusser, Writings*, prir. Andreas Ströhl, prev. Erik Eisel (Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 2002), pp. 8-21.

»medij« (on prenosi talase). Dakle, to je termodinamički proces, i deo energije koji je u njega investirana degradira se u toplotu. Što više predavanje odmiče konačna količina informacija u prostoriji se smanjuje. Ali, predavanje se može razmatrati kao kulturna komunikacija na sledeći način: predavač je »pošiljalac« (emituje reči), publika je »primalac« (ona prima reči), a jezik je »medij« (on prenosi reči). Tako posmatrano, predavanje nije termodinamički proces, već ono pripada drugom poretku. Što predavanje više odmiče, konačna količina informacija u prostoriji se povećava. I taj drugi poredak je, zapravo, razlog zbog kog se informacije povećavaju, zbog kog je proces negativno-entropijski.

Ovde su važna dva aspekta. Prvi je da se takva jedna negativna entropija ne može posmatrati na objektivan način. Posmatrač koji ne zna za činjenicu da određeni zvučni talas može biti reč – Marsovac, na primer – ne može ni da je uoči. Da bi se entropija uočila neophodno je na neki način učestvovati u kulturnom mediju. Što znači da je posmatranje negativne entropije »intersubjektivno« (čine ga učesnici u procesu). Ovo je važno zbog toga što ukazuje na to da težnja kulturne komunikacije (»ljudskog duha«) ka negativnoj entropiji nije fenomen koji bi trebalo verifikovati na objektivan način.

Drugi aspekt je taj da, iako nije moguće objektivno posmatranje kulturne negativne entropije, moguće je posmatrati je sa strogošću koja je približna strogosti prirodnih nauka. Pod određenim okolnostima teorija informacija može da je uračuna. To znači da intersubjektivno posmatranje može da usvoji kriterijume verifikacije koji su slični onima kod objektivnog posmatranja. Razlog je u tome je što je negativno entropijska težnja kulturne komunikacije rezultat kodova koji se mogu kvantifikovati. U pomenutom primeru, jezik na kojem je predavanje održano predstavlja jedan takav kod. Prema tome, analiza koda može da postane moćno oružje za kvantifikaciju intersubjektivnih fenomena, bilo da se nazivaju mentalnim, kulturnim ili nekako drugačije. Zapravo, ona otvara polje za »kulturne nauke« u metodološki prihvatljivom značenju tog termina.

Kodovi su simbolički sistemi, što znači da se sastoje od elemenata koji nešto predstavljaju (zamenjuju). Ti elementi se nazivaju »simboli« , to što oni zamenjuju naziva se »repertoarom koda«. Kodovi su simbolički sistemi, što znači da sistematizuju svoj repertoar simbola. Simboli su uređeni pravilima, a zbir tih pravila naziva se »struktura koda«. I repertoar i struktura su kvantifikujući. Što znači da je konačan

broj mogućih kombinacija simbola unutar jednog koda izračunljiv. Taj zbir se naziva »kompetencija koda«, a ukupno značenje kompetencije naziva se »univerzum koda«. Univerzum je, dakle, sve što kôd može značiti, a da to može biti kvantifikovano. Drugim rečima, moguće je tačno reći šta određeni kod može značiti (za koje značenje je kompetentan), a šta ne može značiti (za koje značenje nije kompetentan). To se može učiniti sa svim vrstama kodova, bar u smislu teze. Na primer, sa jezicima, naučnim kodovima, umetničkim kodovima, ideološkim kodovima, kodovima simbolike snova i tako dalje. Prema tome, teorija komunikacije sa metodama teorije informacija može postati jedna od »nauka duha« sa strogim, nepsihološkim metodom kakav su zamišljali filozofi devetnaestog veka.

Krajnji cilj teorije komunikacija bio bi da »objasni« negativno-entropijski karakter kulturnih komunikacija, da »objasni« na koji je način čovek suprotstavljen prirodi. Dakle, cilj teorije komunikacije, kao i svake druge teorije, jeste da se udalji od suprotstavljenosti između čoveka i prirode, da »kontemplira« ljudsko otuđenje i prakse koje ga prate, kao i da to otuđenje objasni i da na te prakse utiče. Svaka teorija komunikacije, poput svake formalne teorije – na primer, logike, matematike, teorije odlučivanja, i tako dalje – ima cilj da kontemplira tu opoziciju sa stanovišta čoveka, a ne sa stanovišta prirode. To je razlog što teorija komunikacije nije objektivna poput prirodnih nauka. Kao u svakoj teoriji, krajnji cilj teži da nestane s horizonta pažnje kada se pojave specifični problemi koji prethodno nisu bili uočeni, ili se pak sada pojavljuju iz drugačije perspektive. Ovi problemi pokazuju težnju da apsorbuju pažnju i zaklone krajnji cilj. To je verovatno dobro. Kada je otkriven novi kontinent, njegove reke i planine postale su mnogo interesantnije od puta za Indiju za kojim se prvobitno tragalo. Svrha ovog teksta je da ukaže na neke od tih reka i planina a da, pri tom, ne izgubi iz vida put za Indiju. Stoga u njemu nema uvoda u teoriju komunikacije, nego su predstavljeni neki od njenih problema, uz stav da teorija treba da se uvrsti u opšti kontekst sadašnjih kulturnih ispitivanja.

Prvi problem na koji se nailazi može se nazvati »genetskim« i može se obrazložiti na sledeći način: kako nastaju kodovi? Razlog tome je što mi stvarno znamo samo one stvari za koje znamo »kako su napravljene«. Postoje kodovi koji, čini se, obezbeđuju jasan odgovor na ovo pitanje. Na primer, Morzeov kod, ili različiti telegrafski kodovi, ili kodovi formalne logike. Odgovor je sledeći: određeni fenomeni (elek-

trični impulsi, grupe slova, ili tipografski znaci) *odabrani su* da sačinjavaju repertoar koda. A ovim fenomenima je dato namerno značenje (slova azbuke, kratke rečenice u govornom jeziku, logički pojmovi). Ti fenomeni na taj način postaju simboli. Zatim su uspostavljena pravila koja pokazuju kako te simbole prihvatiti. Oni koji su naučili značenje simbola i pravila koja njima upravljaju sada mogu da upotrebe kôd kao medij komunikacije. Ukratko, kodovi su posledica konvencija koje ustanovljuju simbole i pravila.

Ali kada odgovor pokušamo da proširimo na druge kodove, zapadamo u problem. Izgleda da kodovi koji služe našoj komunikaciji mogu biti organizovani, s ove tačke gledanja, u klizeće nizove, kod kojih je konvencionalni karakter još sumnjiviji. To je, svakako, očigledno u odabranim primerima. Manje su očigledni kodovi nauke, poput onih u fizici i hemiji, iako i dalje možemo da kažemo da su uspostavljeni konvencijom. Ali latinski alfabet, koji kodifikuje slova koja predstavljaju zvuke, čini se da je proizvod istorijskog i geografskog slučaja koliko i konvencije. Govorni jezici koji kodifikuju zvuke što predstavljaju ideje, ne dopuštaju uvek da se zamisli ko je napravio konvenciju, gde i kada. Pokreti u plesu koji kodifikuju gestove koji, opet, predstavljaju sentimente, čini se da potiču više iz unutrašnje potrebe nego iz konvencije. Psihosomatske bolesti, za koje se pokazuje da kodifikuju telesne simptome koji predstavljaju psihološke fenomene, sasvim izvesno nisu konvencionalno uspostavljene. Simbolika snova koja je kôd pomoću kojeg ono nesvesno komunicira sa svesnim, ne može se uspostaviti konvencijom, ukoliko to uključuje svesnu aktivnost. Time se, izgleda sugeriše da što je kôd konvencionalniji to je on artifičelniji, i da je nekonvencionalniji što je prirodniji. Ali jedan takav iskaz ne pomaže da se problem reši. Svakako se može reći da postoje manje-više svesne konvencije. Morzeov kod je primer ekstremno svesne konvencije, a simbolika snova ekstremno nesvesne konvencije. To bi pomoglo da se objasni na koji način učestvujemo u kodu. Morzeov kod bi zahtevao svesno vežbanje. Govorni jezik bi iziskivao manje ili više svesno učenje, ali takođe i »intuiciju«, nesvesno zahvatanje jezika. Koristiti kôd snova, ne zahteva nikakvo učenje. Ali zanimljivo, to bi od nas iziskivalo da naučimo kako da ga dekodiramo. Sve je ovo nezadovoljavajuće, a problem i dalje postoji.

Druga poteškoća iskaza da je kôd posledica konvencije jeste sledeća: postoje kodovi čija pravila, čini se, nisu izabrana na osnovu konven-

cije, već nastojanjem da se kopiraju pravila koja uređuju značenje njihovih simbola. Hemijski iskaz $\text{Na} + \text{Cl} = \text{NaCl}$, očigledno ne prati konvencionalno pravilo, već očituje relaciju koja postoji između značenja »Na« i značenja »Cl«. Rečenica »Džon voli Meri«, čini se, u svojoj strukturi očituje odnos između značenja onog »Džon« i značenja »Meri«. Sad, kaže se da je to očitovanje pravila koja ove rečenice čine »istinitim«. Na taj način se sugerše da kodovi sa konvencionalnim pravilima ne mogu da prenesu istinitost ili lažnost, već samo tipove poruka. Ali nije sve tako jednostavno. Znamo da pravilo dodavanja, kojim je pomenuti hemijski iskaz uređen, nije suštinsko za njegovo značenje. Postoje drugi hemijski kodovi – na primer, kod organske hemije – koji mogu da prenesu isto značenje bez pravila dodavanja. A znamo da citirana rečenica na engleskom jeziku poštuje pravila koja su potpuno drugačija od pravila u kineskom jeziku, iako postoje rečenice na kineskom jeziku koje su po značenju vrlo slične rečenici »Džon voli Meri«. Ovaj aspekt problema ostaje nerešen, štaviše, to postaje gorući problem.

Postoje i druge poteškoće suprotstavljene konvencionalnim objašnjenjima kodova, ali najčudesnija je, čini se, sledeća: ukoliko su kodovi napravljeni konvencijama, na koji način te konvencije komuniciraju s budućim korisnicima koda? Kroz medij samog novog koda? To nije nemoguće, na šta upućuje Berlicov (Maximilian Berlitz) metod učenja jezika bez oslanjanja na druge jezike. Ali je to teško razumeti. Izgleda da postoji trik u ovim metodima, na primer, oslanjanje na gestualne kodove: konvencija koja uspostavlja kôd mora da mu prethodi kako istorijski tako i logički. Stoga, ona mora da bude navedena u prethodnom kodu (»metakodu« novog koda). Ponekad se to može i pokazati. Morzeova konvencija je napravljena na engleskom jeziku, hemijska konvencija je u okviru jezika »zdravog razuma«, a konvencija engleskog jezika u vulgarnom latinskom, germanskom itd. Ponekad to nije baš jednostavno pokazati, ali je ta mogućnost otvorena. Konvencija islamskog koda mora se tražiti u hrišćanskim i helenskim kodovima, konvencija apstraktnog slikarstva u kodu kubizma i tako dalje. No ponekad je to problematično – na primer, tražiti konvenciju simbolike snova u kodu arhetipova. Zapravo smo u dilemi. Da li da tvrdimo da svaki kod ima metakod, što bi značilo da tvrdimo *reductio ad infinitum*, ili da tvrdimo da neki kodovi nemaju metakodove, što bi značilo da tvrdimo *creatio ex nihilo*. Očigledno da se to događa, uzgred budi reče-

no, kad god tražimo »poreklo« nečega. U tom smislu, izgleda da pitanje kako nastaju kodovi ne dopušta odgovor. Najbolji način je da se u svakom kodu traga za nekom vrstom konvencije kao provizornom radnom hipotezom.

»Genetski« stav, međutim, možemo da odbacimo zarad strukturalnog koji je mnogo plodonosniji. Bar na to navodi kratka istorija teorije komunikacija. Onda bi trebalo da postavimo pitanje o relaciji između simbola i značenja, i o relaciji između samih simbola unutar koda i, konačno, o relaciji između kodova.

Relacije između simbola i značenja mogu da osciliraju između dve krajnosti. Jedna krajnost su kodovi u kojima svaki simbol repertoara ima jedinstveno značenje u univerzumu, a svako značenje u univerzumu reprezentovano je u kodu jedinstvenim značenjem. Postoji dvosmislena relacija između koda i njegovog univerzuma. Takvi kodovi se nazivaju »denotativni«. Na drugoj strani su kodovi u kojima svaki simbol repertoara može da ima različita značenja u univerzumu, a svako značenje u univerzumu može biti reprezentovano različitim simbolima u repertoaru. Takvi kodovi se nazivaju »konotativni«. Takvi ekstremni slučajevi su retki, primer prvog je kôd formalne logike, a primer drugog je kôd simbolike snova. Većina kodova je izmešana, i u svom repertoaru ima kako denotativne tako i konotativne simbole, a u njihovom univerzumu značenja su reprezentovana i jedinstvenim i različitim simbolima. Primer za to su jezici kojima se govori.

Time se sad sugerije da što je kôd denotativniji to je više uspostavljen na konvencionalan način, a da što je konotativniji to je nesvesniji. Takvo stanovište podržavaju naučni kodovi koji pokušavaju da eliminišu svaku konotaciju. U pozadini jedne takve interpretacije je kartezijski ideal »jasne i razgovetne poruke«. Ali to ne potkrepljuju činjenice. Postoje veoma konvencionalizovani kodovi, poput kodova nekih umetnosti i kodova komercijalne i političke propagande, čiji je cilj maksimalna konotacija. Ključ ovog problema mora se tražiti na nekom drugom mestu.

Denotativni kodovi prenose jasne poruke o svom univerzumu, ali u toj jasnosti gube mnoge aspekte ovih univerzuma. Konotativni kodovi prenose »značajnije« poruke (one zahvataju veći deo svog univerzuma), ali su te poruke zbrkane. Denotativne poruke su »zatvorene«, one svojim primaocima dopuštaju samo jedan način interpretacije. Konotativne poruke su »otvorene«, one svojim primaocima otvara-

ju parametre interpretacije. Time se nagoveštava da su u uspostavljanju relacije između simbola i značenja, kodovi usmereni na određene obrasce ponašanja svojih primalaca. Oni teže svesnoj denotaciji, ukoliko su uspostavljeni svesnim konvencijama, ili pak mogu težiti konotacijama i denotacijama nesvesno, ukoliko pretpostavimo da su neki kodovi ustanovljeni nesvesnim konvencijama. To je sad veoma važna poenta za teoriju komunikacija: otkriti denotativni ili konotativni karakter koda – koji može biti, a najčešće i jeste, prikriven – znači lišiti ga ideologije.

Možemo da uporedimo konotativne i denotativne poruke, jer je u izvesnoj meri moguće jednu poruku prevesti na drugu, »transkodifikovati« poruku. Da nije tako, bilo kakvo poređenje bilo bi nemoguće i morali bismo reći da denotacija ili konotacija »reflektuju« karakter univerzuma koji poruka nosi. Mogućnost transkodifikacije pokazuje da jedan univerzum može imati dva ili više kodova koji prenose poruku o njemu, i da je u nekim kodovima moguće preklapanje univerzuma. Oni su delimično prevodivi u određene kodove, a delimično nisu. Ograničenost njihove prevodivosti pokazuje da nijedan kôd ne upućuje na sve univerzume, niti da svi kodovi upućuju na jedan univerzum. Niz univerzuma nije u dvoznačnoj relaciji sa nizom kodova. To sad predstavlja neugodno otkriće kako za »realiste« koji tvrde da u prethodnoj analizi svi kodovi upućuju na isti univerzum (na »stvarnost«), tako i za »idealiste« koji tvrde da je svaki univerzum »projekcija« koda. Ali složen odnos između kodova – budući da su neki samo delimično prevodivi na one druge, neki su pak sasvim neprevodivi na druge kodove, a neki su u bliskoj vezi s drugim kodovima iako imaju sasvim različitu strukturu – predstavlja izazov za teoriju komunikacije. Moguće je da će u budućnosti biti otkrivene neke vrste »porodica kodova«. I ne samo da će to uticati na prakse prevođenja, već će, verovatno, doprineti prevazilaženju starih ontoloških sporenja.

Pitanje o tome u kakvom su međusobnom odnosu simboli unutar datog koda tiče se strukture kodova na dva potpuno različita načina. S jedne strane, ta struktura se posmatra kao zbir pravila koja simbole unutar koda uređuje fizički. S druge strane, kao zbir pravila koja ih unutar koda uređuju logički. Iako su ova dva načina međusobno povezana, moraju se razmatrati odvojeno.

Koja su vrsta fizičkog fenomena simboli koji sačinjavaju repertoare naših kodova? Činjenica je da se može uspostaviti bilo koja vrsta fizič-

kog fenomena da bi predstavljala bilo koju vrstu fenomena, bez obzira na to da li je on fizički ili ne. Simboli mogu biti tačke, ili linije, ili površine, ili tela. Bilo koji aspekt jednog fenomena – njegov oblik, boja, miris, zvučni efekat – može biti uspostavljen na taj način. Svaki kôd može biti sačinjen od jedinstvenog tipa fenomena, ili oni mogu biti izmešani. U stvari, ova situacija na prvi pogled izgleda toliko haotično da svaki napor da se ona katalogizuje deluje beznačajno. A bez skice kataloga nije moguće disciplinovano istraživanje.

Ipak, ukoliko se bolje pogleda, situacija postaje daleko jednostavnija. Možda, i suviše jednostavna. Prisutan je ogroman broj postojećih kodova i neograničen broj mogućih kodova, ali je svega nekoliko tipova tih kodova koji zaista prenose važne poruke u našoj situaciji. Zapravo, možemo da izdvojimo tri tipa: oni koji kodifikuju neke vizuelne aspekte fenomena (vizuelni kodovi), oni koji kodifikuju zvučne aspekte (auditivni kodovi) i izmešani (audiovizuelni kodovi). Vizuelni kodovi mogu se svrstati u one koji kodifikuju tačke i linije (alfabeti, na primer), one koji kodifikuju tela i njihovo kretanje (arhitektura i ples, na primer). Auditivni kodovi se mogu svrstati u one koji kodifikuju zvuk koji proizvode ljudska usta (na primer, govorni jezik), i one koji kodifikuju bilo koji drugi tip zvuka (na primer, instrumentalna muzika ili kodovi bubnja). A audiovizuelni kodovi se mogu svrstati u one koji koriste tradicionalne metode (pozorište, npr.) i one koji koriste naprednije metode (na primer, TV).

Čini se da takva radikalna, čak preterana simplifikacija pokazuje da sadašnjom situacijom dominiraju samo tri koda: vizuelni (latinski alfabet), auditivni (govorni jezik, posebno engleski) i napredni audiovizuelni (televizija). Postoje, naravno, brojni drugi kodovi kojima čovek komunicira, oni napredniji poput kompjuterskih kodova, tradicionalni poput slikarstva, ili oni prastari poput kodova mita. Ali, čini se, ova tri koda karakterišu sadašnjicu. To objašnjava zbog čega je veliki broj teoretičara komunikacije svoju pažnju usmerio na pomenute kodove i njima slične poput plakata i reklama. To je dobro u tom smislu što se dobijeni rezultati mogu primeniti i na druge kodove. Ali je i loše jer se na taj način sužava polje pažnje. Teoriju komunikacije bi trebalo primeniti na sve kodove.

Fizičko svojstvo simbola presudno utiče na strukturu kodova. Utiče više nego što utiče kriterijum značenja. Struktura poruke više očituje fizički karakter svojih simbola nego strukturu univerzuma koju

prenosi. To objašnjava čuvenu rečenicu: »Medij je poruka.« Možemo da izdvojimo, *grosso modo*, tri tipa struktura: one koje uređuju simbole u linearne nizove (dijahrone); one koje uređuju simbole u površine (čisto sinhronne); one koje ih uređuju u prostoru (trodimenzionalno sinhronne). Primeri prvog tipa su govorni jezik i azbuka; drugog tipa, kinesko pismo i slikarstvo; trećeg tipa, pozorište i arhitektura. Ova tri tipa mogu se različito kombinovati, struktura TV-a, na primer, složena je kombinacija dijahroniciteta i čistog sinhroniciteta.

Učinak strukture na poruku tiče se problema prevođenja. Da li se knjiga može prevesti u film, ili novinski članak u TV program? Problem je u tome što dijahrone poruke koriste drugačiji tip vremena od onih sinhronih. Nije preterano reći da mi znamo i stičemo iskustvo o svetu, da u njemu delujemo u okviru struktura koje su nam nametnute kodovima koji nas oblikuju. Teorija komunikacije mora da analizira tu činjenicu i, premda su rezultati još provizorni i nejasni, oni čak i sada otvaraju neočekivane horizonte. Oni pokazuju da naše »bivstvovanje-u-svetu« može da se menja, ukoliko je struktura naših kodova izmenjena, a to je važno ne samo za razumevanje naše situacije već isto tako i za svako nastojanje da je promenimo.

Ukoliko strukturu kodova razmotrimo logički, nudi se drugačije stanovište. Moramo da se zapitamo kako su simboli formalno uređeni unutar kodova. Da li postoji hijerarhija simbola. Dobar metod za pristupanje ovom problemu jeste da se izabere kôd koji je temeljno analiziran u drugim disciplinama (govorni jezici koji su analizirani u formalnoj logici i lingvistici), i da se on učini modelom za druge kodove, da bi se videlo gde ti drugi kodovi koincidiraju sa modelom, a gde se od njega razlikuju.

U zapadnim jezicima, možemo da izdvojimo tri tipa simbola (reči): one koji označavaju fenomene (na primer, imenice), one koji označavaju relacije (na primer, glagoli), i one koji označavaju pravila (na primer, veznici). Jezici uređuju ova tri tipa simbola u nizove koji se nazivaju »rečenice«. Ima mnogo vrsta rečenica, ali se mogu svesti na četiri osnovne: one koje nešto tvrde, one koje naređuju, one koje uzvikuju i one koje pitaju (afirmativne, imperativne, uzvične i upitne). Razlika između njih proističe iz razlike u poretku simbola. Upitne mogu biti svedene na afirmativne, iako je to na neki način problematično. Stoga, struktura zapadnih jezika u osnovi dopušta prenošenje tri tipa poruka: indikacije ili upute (znanje, epistemološke poruke), naredbe (modeli

ponašanja, ideološke poruke) i osećanja (modeli iskustva, estetske poruke).

Pre nego što se jezik upotrebi kao model, trebalo bi priznati neke poteškoće. Jedna je u vezi s činjenicom da se u mnogim rečenicama simboli uređuju u neskladu sa strukturom jezika. Takve pogrešne rečenice su besmislene. One ne prenose nikakvu poruku. To je ponekad teško shvatiti, zato što takve rečenice mogu biti namerno konstruisane da ne prenose nikakvu poruku. To se može nazvati »demagogijom« i to možda predstavlja veći deo svih rečenica u komunikaciji. Druga poteškoća je u vezi s činjenicom da postoje mešovite rečenice i da je neophodno analizirati njihove ideološke, epistemološke i estetske aspekte, što često nije jednostavno. Treća poteškoća je da mnoge ideološke rečenice maskiraju svoju poruku epistemološki ili estetski, a da je analiza tih rečenica (de-ideologizacija) ponekad skoro nemoguća. A postoje i druge poteškoće.

Taj, po opštem priznanju, težak model, mora se primeniti i na druge kodove radi upoređivanja, a rezultati, iako provizorni, obećavaju i iznenađuju. U stvari, to polje je otvorila teorija komunikacija koja može da da sasvim novo značenje reči *kritika* – ne samo u umetnosti, iako je tu najočiglednije, već isto tako u nauci. Pomenimo samo jedan primer: kada se filmski kôd uporedi sa jezičkim modelom, dopušta se da kritika njegovih raznovrsnih poruka (prikazanih filmova) konačno oslobodi kritičara neplodnih stavova davanjem subjektivno vrednovanih iskaza. On je sada sposoban, zahvaljujući komunikološkim metodima, da analizira film intersubjektivnim egzaktnim metodom koji nudi teorija komunikacija. Teorija već radi na tom polju, iako je još čekaju ogromni zadaci.

Zahvaljujući ovom modelu, može se pokazati da postoje kodovi koji su posebno predodređeni da prenose epistemološke poruke (npr. naučni kodovi), drugi koji su posebno predodređeni za ideološke poruke (npr. kodovi masovnih medija), i oni koji su posebno predodređeni za estetske poruke (npr. umetnički kodovi). Ali *posebno*, ne znači *isključivo*, niti pak *očigledno*. Teorija komunikacije mora da pokaže koliko je ideologije i estetike maskirano znanjem u naukama, a koliko je ideologije maskirano estetikom u umetnosti. Ali pre svega, teorija komunikacije mora da pokaže da masovni mediji, zahvaljujući svojoj strukturi, prenose samo ideologiju (naime, modele potrošačkog ponašanja), ali oni tu poruku često maskiraju kao znanje (na primer, preko novinskog

izveštavanja), ili na estetski način (na primer u TV mjuziklima). Sistematska analiza kodova tako može da postane efikasan metod de-ideologizacije.

Moguće je i treće stanovište u pogledu kodova, osim genetskog i strukturnog i, u želji za boljim terminom, moglo bi se nazvati »dinamčkim«. Ono će postaviti sledeće pitanje: s obzirom na to da je komunikacija proces, i da poruka, prema tome, »teče« u kodovima, kakva je dinamika tog procesa? Time se pažnja premešta sa samih kodova na one koji ih koriste, na pošiljaoce i primaocce. Opasnost koju nose dva prethodno razmatrana stanovišta jeste »materijalizacija« kodova. Ova stanovišta pokazuju tendenciju da zaborave svoju humanu funkciju. Treće stanovište ih ponovo vraća u kulturni kontekst i pokazuje da je teorija komunikacije društvena nauka.

Možemo da izdvojimo dva tipa koda: dijaloški i diskurzivni. Da bismo razumeli ovu klasifikaciju, moramo da uzmemo u obzir dve dinamike komunikacije. U jednoj, poruke teku od pošiljaoca ka primaocu, i to se naziva »diskurs«. U drugoj, poruke osciluju između različitih učesnika u procesu, i to se naziva »dijalog«. Iako ova razlika nije održiva u strogom smislu, s obzirom na to da se svaki dijalog može smatrati fazom šireg diskursa, a svaki diskurs fazom šireg dijaloga, ona je važna iz sledećeg razloga: funkcija informacija je različita u svakom od pomenutih tipova dinamika. U diskursu, informacije su sadržane u memoriji pošiljaoca, a prenose se u memoriju primaoca. Stoga informacije prethode diskursu, a diskurs služi u svrhu prenošenja informacija od jednog do drugog učesnika u kulturi. Primer za to je predavanje. U dijalogu postoje delimične informacije u memorijama učesnika koje se u samom procesu sintetišu u globalne informacije. Stoga nove informacije rezultiraju iz dijaloga, a on služi u svrhu razrade informacija za kulturu. Primer za to je parlamentarna rasprava u kojoj se elaborira zakon. Dinamika komunikacije je razrada informacija u dijalogu i njihovo prenošenje preko diskursa.

Na prvi pogled, čini se da u tom smislu postoje dva tipa koda. Diskurzivni kodovi (poput slike) i kodovi koji dopuštaju kako dijalog tako i diskurs (poput jezika). Ali, ako se pažljivije pogleda, situacija deluje mnogo složenije. Slika koja je data kao primer, može se, na primer, promeniti u dijalošku strukturu, kao što je to slučaj u kineskim tablicama, gde komentari mogu biti sukcesivno upisani u tablicama na dijaloški način. To je važno iz sledećeg razloga: masovni mediji imaju

izgleda isključivo diskurzivnu strukturu. Oni su tako konstruisani da samo nekolicina pošiljalaca emituje poruke prema brojnim primaocima koji uopšte nisu u mogućnosti dijaloga sa pošiljaocem. To je, u stvari, ono što karakteriše sadašnjost: diskurzivna kultura bez dijaloške povratne reakcije. To znači, kultura koja veoma teško obnavlja svoje zalihe informacija na mnogim nivoima, jer se njihovo obnavljanje odvija kroz dijalog. Stoga, takva kultura u kojoj većina učesnika nema pristup poreklu informacija ima tendenciju da postane totalitarna. Kultura u kojoj samo nekolicina emituje informacije ima tendenciju da manipuliše društvom. Kultura, u kojoj učestvovati znači primiti diskurs, u velikoj meri unifikovan diskurs, ima tendenciju da postane omasovljena.

U tom smislu može se pokazati da pomenuta situacija ima sledeću strukturu: mala elita stručnjaka dijaloški razrađuje informacije putem kodova koji postaju sve teži za učenje. Ta elita teži da se подели u međusobno nekomunikativne grupe. Na taj način razrađene informacije komuniciraju diskurzivno preko skoro isto tako teških kodova sa malim brojem primalaca koji pripadaju eliti. Ti diskursi imaju uglavnom naučne i umetničke poruke, a ideološke poruke teže da nestanu. Na ovaj način se stvara novi tip čoveka – neideološki funkcioner, primalac ovih poruka. Diskurzivno primljene informacije funkcioner stavlja na raspolaganje onima koji drže ekonomsku, društvenu i političku moć. Oni zatim imperativnim diskursima prenose informacije na funkcionere specijalizovane za masovnu komunikaciju. Oni manipulišu informacijama da bi im dali ideološko značenje i zatim ih diskurzivno prenose publici, preko masovnih medija. Publika sve više ima pristup samo ovom tipu informacija, koje se u osnovi odnose samo na jedno: na modele ponašanja za konzumiranje materijalnih ili idejnih dobara za koje su moćnici zainteresovani. Iz te situacije je proistekla teorija komunikacije, donekle i kao sredstvo za odbranu društva.

Teorija komunikacije može pokazati da, iako se masovni mediji koriste skoro isključivo za diskurs, oni mogu biti izmenjeni na način koji isto tako dopušta i dijalog. Čak i danas postoje neka dijaloška ostrva poput, na primer, »pisma uredniku« u novinama, ili TV programi u kojima se traži javljanje gledalaca. Ali ta ostrva su, svakako, samo pretenzije na dijalog, predodređene da stvore lažan osećaj učestvovanja. Savršeno je moguća radikalna promena u strukturi masovnih medija, a sadašnja tehnika to dopušta. Dajmo samo jedan primer: TV se može

promeniti tako da postane istinska »mreža« (naime, dijaloški kôd), manje-više poput telefonske mreže. Na ovu mogućnost, pored ostalih pokušaja, ukazuju zatvorena kola² i manipulacije magnetoskopima. To bi značilo da ljudi preko televizije mogu da budu u kompleksnom dijalogu, kako dijahronim tako i sinhronim kodom. To bi zaista promenilo čovečanstvo u globalno selo, ne samo dokonim razgovorima na kosmičkoj tržnici, već stvarnim učešćem velikog broja ljudi u razradi informacija. To bi bila istinska demokratija. A to je samo jedan primer načina na koji teorija komunikacije može danas da funkcioniše.

Postoje, međutim, ogromne poteškoće. Praktična poteškoća jeste da bi se oni koji imaju moć nužno opirali takvim pokušajima, jer bi im to otežavalo manipulacije društvom. A teorijska poteškoća je da bi se dogodilo da je takva situacija samo suprotna trenutnoj situaciji. Danas gotovo i da nema javnog prostora, naime, prostora u kojem je za učesnike u kulturi moguća smisljena komunikacija. Skoro i da nema privatnog prostora, to jest, prostora u koji komunikacija ne može da prođe. Sveprisutni dijalog opasan je koliko i sveprisutni diskurs. Ali time se pokazuje širina polja za buduće delovanje teorije komunikacije.

Na početku ovog teksta rečeno je da je krajnji cilj teorije komunikacije da »objasni« negativno-entropijski karakter ljudske komunikacije, jedan aspekt čoveka u opoziciji spram sveta. Kazano je i da je prisutna težnja da se ovaj krajnji cilj zaboravi onda kada se novi fascinantni problemi otkriju i napadnu. Situacija izgleda ovako: i pored teorije komunikacije, a delimično i unutar njenih okvira, razvija se jedna isključivo kvantifikujuća disciplina, teorija informacija, a posvećena je proučavanju negativne entropije. Teorija informacija trebalo bi da bude metod teorije komunikacija, ali se često sa njom brka. Odgovarajuća teorija komunikacija ostavlja probleme negativne entropije po strani, i svoju pažnju usmerava na druge probleme od kojih su neki pomenuti u ovom tekstu. Negativna entropija, međutim, ne sme se zanemarivati, ne sme se prepustiti da se njome bavi teorija informacija. To je problem koji dodiruje suštinu čoveka (njegovu oblikujuću suštinu), a pristupi koji su isključivo kvantifikujući ne uspevaju da je zahvate. Istina je da pomoću teorije informacije unutar okvira ove

---

2 Izvorno, *close circuits* – 1) neprekinuto elektronsko kruženje. 2) televizijski sistem u kojem se signal obično šalje kablovski do ograničenog broja primalaca. – *Prim. prev.*

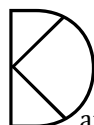
teorije, teorija komunikacije može da postigne strogost koja je uporediva s prirodnim naukama. Ipak, ona nikada neće biti prirodna nauka niti bi trebalo to da postane. Zahvaljujući svojoj problematici, a takođe svojim metodima, ona je »humanistička« disciplina. Ona stoga ne može biti, niti bi trebalo da bude, »čista« disciplina. Ona iziskuje uverenja koja su udaljena od prirodnih nauka. U tom pogledu ona je više nalik medicini. A kao ni u medicini, ni u teoriji komunikacije ne bi trebalo da postoji jasno razgraničenje između teorije i prakse.

S obzirom na to da je teorija komunikacije nova disciplina, teško je kazati da li će, kada i kako rešiti svoje unutrašnje probleme, i da li će i kada razviti unifikovan metod.

(1986–1987)

S engleskog prevela Tatjana Popović

Uloga stereotipa¹

anas je reč »stereotip« skoro uvek termin zloupotrebe. To proističe iz sasvim opravdanih primedaba koje razne grupe – crnci, žene, a naročito gej osobe – upućuju u vezi s načinom na koje su, po vlastitom uverenju, podvrgnuti stereotipima u masovnim medijima i svakodnevnom govoru. No kada je Volter Lipman (Walter Lippmann) skovao ovaj termin, nije imao nameru da mu dâ pežorativnu konotaciju. Zauzevši izvesnu ironičnu distancu u pogledu ove teme, Lipman ipak jasno izlaže, na jednoj strani, apsolutnu nužnost, a na drugoj korisnost stereotipa, kao i njihova ograničenja i ideološke implikacije:

Obrazac stereotipa nije neutralan. Nije to baš samo jedan od načina da se umesto velike, bleštave, zaglušujuće zbrke realnosti uspostavi red. Nije samo prečica. On je sve to zajedno i još nešto više. On je projekcija u svet našeg smisla o vlastitoj vrednosti, o našem položaju i našim pravima. Stereotipi su zbog toga silno nabijeni osećanjima koja idu sa njima. Oni su tvrđave naše tradicije, a iza njihovih bedema mi se i dalje možemo osećati sigurnim na položajima koje zauzimamo.²

Prateći Lipmanove ideje – naročito njegovo isticanje stereotipa kao 1) procesa uspostavljanja reda, 2) »prečice«, 3) upućivanja na

-
- 1 Izvor: *Images of Alcoholism*, prir. Jim Cook i Mike Lewington, London, British Film Institute, 1979. Takođe dostupan u Richard Dyer, *The Matter of Images: Essays on Representations*, London, Routledge, 1993, pogl. III.
  - 2 Walter Lippmann, *Public Opinion*, New York, Macmillan, 1956 (prvi put objavljeno 1922), str. 96.

»svet« i 4) izražavanja »naših« vrednosti i uverenja, možemo otpočeti s razumevanjem načina na koji stereotipi funkcionišu. Ovaj tekst dalje je strukturisan oko ovih tema, zaključno s nekim primedbama o relevantnosti onoga što sam isticao ranije (1993) o prikazivanju alkoholizma. Čitav tekst se kreće između Lipmanovog više sociološkog preispitivanja (kako stereotipi funkcionišu u promišljanju društva) i specifično estetičkih tema (kako stereotipi funkcionišu u fikciji), što se takođe mora uvrstiti u svako razmatranje medijskog prikazivanja. U osnovi ovih razmatranja nije reč o poziciji da su stereotipi kao aspekt ljudskog mišljenja i prikazivanja pogrešni, već da je to onaj ko ih kontroliše i definiše, interesi kojima oni služe.

Proces uspostavljanja reda

Stereotipi kao forma uspostavljanja »reda« unutar velikog broja složениh i nepotpunih podataka koje dobijamo iz sveta, samo su pojedinačna forma – izlaženje na kraj sa prikazivanjem i kategorizacijom osoba³ – šireg procesa kojim svako ljudsko društvo, svaka individua u okviru tog društva, društvu daje smisao generalizacijama, šablonizacijama i »tipizacijama«. Osim ako neko ne veruje da postoji nekakav konačno »istinit« poredak u svetu koji se transparentno otkriva ljudskim bićima i na neupitan način ispoljava u njihovoj kulturi – uverenje o raznolikosti poredaka kao što predlažu različita društva, a što je analizirano kroz istoriju i antropologiju, teško je održivo – ova aktivnost uspostavljanja poretka, uključujući upotrebu stereotipa, mora se priznati kao jedan nužan i, zapravo, neizbežan deo načina na koje društva pronalaze svoj smisao, i tako u stvari sebe prave i reprodukuju. (Činjenica da su svi tako uspostavljeni poreci po definiciji parcijalni i ograničeni, ne znači da su neistiniti – parcijalno znanje nije lažno znanje, ono npr. isto nije apsolutno znanje).

Unutar ove perspektive, međutim, prisutna su dva problema u vezi sa stereotipima. Prvi, potreba da se dovede u red »velika, bleštava, zaglušujuća zbrka realnosti« podložna je tome da bude praćena verovanjem u apsolutnost i izvesnost svakog pojedinačnog poretka, nerado

---

3 Ovdje se ograničavam na raspravu o stereotipima kao formi prikazivanja osoba, iako sama reč (posebno u formi prideva) upućuje na ideje, ponašanje, stavove itd.

se priznaju njegova ograničenja i parcijalnosti, njegova relativnost i promenljivost, kao i nesposobnost da se nosi s činjenicom i iskustvom bleštave i zaglušujuće zbrke realnosti.

Drugi problem, koji su u svom radu, osim ostalih, istakli Piter Berger (Peter Berger) i Tomas Lakman (Thomas Luckmann), tiče se »društvene konstrukcije realnosti«, ne samo da je svaki dati društveni poredak realnosti istorijski proizvod već se, isto tako, podrazumeva u odnosima moći toga društva – kako to kažu Berger i Tomas, »onaj ko ima veću batinu ima i veće šanse da nametne svoju definiciju realnosti«. ⁴ Kasnije ću se vratiti na ova dva problema Lipmanove formulacije – poredak (stereotipi) shvaćen kao apsolutan i krut, i poredak (stereotipi) utemeljen na društvenoj moći.

Prečica

Lipmanov pojam stereotipa kao prečice ukazuje na manir po kojem su stereotipi jednostavna, upadljiva, lako prepoznatljiva forma prikazivanja (reprezentacije), iako su, međutim, kadri da sažmu složene informacije i uđome konotacije. Kao što T. E. Perkins (T. E. Perkins) zapaža u svom ključnom tekstu *Ponovno promišljanje stereotipa*, ono što se često smatra »jednostavnošću« stereotipa, zapravo može da obmane:

Uputiti 'ispravno' na nekoga kao na 'glupu plavušu', i razumeti šta se pod tim misli, podrazumeva nešto mnogo više od boje kose i inteligencije. To neposredno upućuje na *njen pol*, što dalje upućuje na njen status u društvu, njen odnos prema muškarcima, njenu nesposobnost da se ponaša ili misli razumno, i tako dalje. Ukratko, to podrazumeva znanje o složenim društvenim strukturama. ⁵

Ista poenta javlja se kod Arnolda Linskog (Arnold Linsky) kada analizira prikazivanja alkoholičara u popularnim časopisima između 1900. i 1966. godine, gde se pokazuju promenljivi opisi alkoholičara da

---

4 Peter Berger i Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality*, London, Allen Lane/Penguin Press, 1967, str. 127.

5 T. E. Perkins, »Rethinking Stereotypes«, u *Ideology and Cultural Production*, prir. Michèle Barrett, Philip Corrigan, Anette Kuhn i Janet Wolff, London, Croom Helm, 1979, str. 139.

bi se izrazile složene i kontradiktorne društvene teorije ne samo o alkoholizmu, već i o slobodnoj volji i determinizmu⁶.

Reference

Lipman upućuje na stereotipe kao na projekciju na »svet«. Iako njegov primarni interes nije da napravi razliku između stereotipa i modela prikazivanja čiji suštinski interes nije svet, važno je da mi to učinimo, posebno zato što smo usredsređeni na prikazivanja u *fikcijama* u medijima, što su estetski, ali isto tako i društveni konstrukti. Iz te perspektive stereotipi su posebna potkategorija jedne šire kategorije likova u fikciji, jednog tipa. Iako su stereotipi suštinski određeni, kao kod Lipmana, svojom društvenom funkcijom, naime, nivoom opštosti, oni su pre svega određeni kao način karakterizacije u fikciji. Tip je svaki onaj lik koji je konstruisan upotrebom nekoliko direktno prepoznatljivih i određujućih odlika koje se ne menjaju niti pak »razvijaju« tokom narativa i koji ukazuju na opšte, ponovljene odlike ljudske vrste (bilo da su te odlike konceptualizovane kao univerzalne i večne, »arhetipske«, bilo da su istorijski i kulturno specifične, »društveni tipovi« i »stereotipi« – razlika o kojoj se raspravlja kasnije).⁷ Nasuprot tipu stoji lik u romanu, određen mnoštvom odlika koje nam se tek postepeno otkrivaju tokom narativa, narativa koji se oslanja na razvijanje lika i na taj način je lik postavljen kao centralna figura u odnosu na prethodno pomenuti tip, kao jedinstvena individua, a ne kao neko ko stoji spram sveta.

U našem društvu, lik u romanu je privilegovan u odnosu na tip, jer je očigledno da naše društvo privileguje – po svaku cenu, na nivou društvene retorike – individualno nad kolektivnim i masovnim. To je razlog što veći deo fikcije usmerene na opštedruštvene probleme ipak

---

6 Arnold S. Linsky, »Theories of Behaviour and the Image of the Alcoholic in Popular Magazines 1900-1960«, u *Public Opinion Quarterly*, 1970-1971, 34: 573-581.

7 Važno je naglasiti ulogu konceptualizacije u razlici između arhetipa, s jedne strane, i društvenog stereotipa, s druge strane, s obzirom na to da ono što se može pripisati tipu kao univerzalna i večna odlika, što ga čini arhetipom, može biti samo istorijski i kulturno specifična odlika koja je pogrešno shvaćena kao univerzalna i večna odlika – što je, naposljetku, namera dominantnog vrednosnog sistema, da svoje vrednosti prenosi kao univerzalne i večno važeće.

teži da završi pričanjem priče o određenoj individui, vraćajući tako društvene probleme na one čisto lične i psihološke. Kada se jednom usmerimo na prikazivanje i definisanje društvenih kategorija – npr. alkoholičara – moramo da razmotrimo o čemu je reč u jednom načinu karakterizacije, a o čemu u drugom. Gde želimo da stavimo akcenat prikazivanja – na ono psihološko (alkoholizam kao lični problem), ili na ono društveno (alkoholizam kao aspekt društva), ili na specifično artikulisane jednog i drugog? Izborom ili zastupanjem romanesknog prikazivanja ili više tipskog prikazivanja indirektno se ispoljava jedan ili drugi akcenat.

Izraz vrednosti

Upravo nas Lipmanovo upućivanje na *našu* tradiciju i, zapravo, njegova upotreba reči »naša« i »mi« u citiranom odlomku, vodi do najvažnijeg i najproblematičnijeg pitanja u vezi sa stvaranjem stereotipa. S obzirom na to da moramo da se zapitamo ko smo zapravo »mi« na koje Lipman aludira – da li smo to nužno ti i ja?

Efikasnost stereotipa leži u načinu na koji podstiču na konsenzus. Stereotipima se izjavljuje: »Ovako svi – ti, ja, mi – misle da pripadnici ove ili one društvene grupe izgledaju«, kao da su konceptima tih društvenih grupa doprineli svi pripadnici nekog društva spontano, nezavisno i izolovano. Stereotip se uzima da bi se izrazilo opšte slaganje u pogledu određene društvene grupe, kao da se to slaganje pojavilo pre samog stereotipa i nezavisno od njega. Ipak, mi najvećim delom iz stereotipa dobijamo ideje o društvenim grupama. Konsenzus koji stereotipi prizivaju daleko je više na nivou pojavnog nego na nivou realnog; reč je o tome da stereotipi izražavaju specifične definicije realnosti, uz propratne vrednosne procene, što zatim ukazuje na dispoziciju moći u društvu. Ko predlaže stereotip, ko ima moć da ga osnaži, to je ključno pitanje – čija tradicija je Lipmanova »naša tradicija«?

Ovde nam može biti od pomoći razlika između društvenih tipova i stereotipa koju je dao Orin E. Klapp (Orrin E. Klapp) u svojoj knjizi *Heroji, hulje i lude (Heroes, Villains and Fools)*⁸. Klapp određuje društvene tipove kao prikaz onih koji 'pripadaju' jednom društvu. To su sve one

---

8 Orrin E. Klapp, *Heroes, Villains and Fools : The changing American character*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1962.

vrste ljudi koje možemo da očekujemo ili smo navedeni da očekujemo u datom društvu, dok su stereotipi oni koji ne pripadaju, koji su izvan nekog društva. Po Klepu, ova je razlika uglavnom geografska, npr. društveni tip Amerikanaca i stereotip ne-Amerikanaca. Mi, međutim, možemo da preradimo razliku koju je on napravio u smislu tipova koje su proizvele različite društvene grupe u skladu sa svojim osećajem za to ko pripada a ko ne, ko je »in« a ko nije. Pripadnost ili nepripadnost datom društvu u celini predstavlja funkciju relativne moći grupa u tom društvu da sebe odrede kao centralno mesto, a preostale kao »druge«, periferne ili odbačene.

U fikciji, društveni tipovi i stereotipi prepoznaju se kao različiti prema različitim načinima na koje se mogu upotrebljavati. Iako su društveni tipovi konstruisani na ikonografski sličan način kao i stereotipi, mogu se upotrebiti na otvoreniji i fleksibilniji način od stereotipa. To se najjasnije vidi u odnosu na zaplet. Društveni tipovi mogu da figurišu u skoro svim vrstama zapleta i mogu da imaju širok opseg uloga u tom zapletu (npr. kao heroji, hulje, pomagači, zabavljači itd.), dok su stereotipi u okviru prikazivanja uvek praćeni podrazumevajućim narativom. Džo Spens (Jo Spence) je u kontekstu prikazivanja žena tvrdila da, i pored površne raznolikosti slike koju odaju o sebi, sve one nose podrazumevani narativni obrazac:

Vizuelna prikazivanja koja se naizgled mogu baviti različitim idejama, premda sva za cilj imaju žene, teže da deluju kao deo podrazumevanog narativa. On ima »početak« i »sredinu« (rođenje, detinjstvo, brak, porodični život), ali postoji tek minimalno prikazivanje »kraja«, starenja i umiranja.⁹

U tekstu koji se bavi stereotipima o gej osobama na filmu, pokušao sam da pokažem kako je upotreba slika lezbijki u jednom broju francuskih filmova, bez obzira na vrstu i »umetničku vrednost« filma, uvek imala istu funkciju u zapletu¹⁰. Slično tome, dovoljno je da nam se kaže da idemo da gledamo film o alkoholičarima da bismo znali da

9 Jo Spence, »What Do People Do All Day?«, »Class and Gender in Images of Women«, u *Screen Education* 29, 1980, str. 29-45.

10 Richard Dyer, »Stereotyping«, u *Gays and Film*, prir. Richard Dayer, London, British Film Institute, 1977, str. 33-35.

će to biti ili priča o bednom propadanju ili o inspirativnom spasenju. (To upućuje na posebno zanimljiv potencijal upotrebe stereotipa koji- ma je jedan lik, na nivou odeće, izvođenja, itd., konstruisan kao stereotip, ali mu je namerno data narativna funkcija koja nije uključena u stereotip, čime se dovodi u pitanje pretpostavka koju signalizira stereotipna ikonografija).

Razlika društveni tip/stereotip suštinski leži u stepenu. Konačno, veoma je teško povući liniju između onih koji su sasvim unutar granice i onih koji su zasigurno izvan nje. To je donekle zato što se različite društvene kategorije preklapaju – npr. muškarci »pripadaju«, crnci ne, ali šta je sa muškarcima crncima? Ali i zbog toga što se neke od kategorija koje razlika društveni tip / stereotip drži razdvojenima ne mogu se na logičan način držati tako razdvojenim. Očigledni primeri za to su muškarci i žene, što je navelo T. E. Perkinsa da odbaci ovu razliku.¹¹ Kada se razlika društveni tip/stereotip primeni na muškarce i žene, pretpostavlja se da muškarci nemaju direktno iskustvo o ženama i da može postojati društvo koje čine samo muškarci: i jedno i drugo je zapravo nemoguće. Pa ipak, čini mi se da ono na šta upućuje ova razlika kada se primeni na muškarce i žene jeste težnja patrijarhalnog mišljenja¹² da pokuša da održi nemoguće insistiranjem na »drugosti« žena i muškaraca (pre će biti na »drugosti« žena, budući da su muškarci u patrijarhatu ljudska norma u odnosu na koju su žene »drugo«) u svetlu neophodnosti njihove saradnje u istoriji i društvu. (Razlika se, takođe, donekle odnosi na stvarnu razdvojenost u društvenoj organizaciji, to jest, na činjenicu postojanja »muških« i »ženskih« područja: pab, salon lepote, radna soba, kuhinja itd.). Razlikom se, takođe, održava *apsolutna* razlika između muškaraca i žena, u svetlu njihove relativne sličnosti.

To je najvažnija funkcija stereotipa: da održavaju oštre, ograničavajuće definicije, da jasno definišu gde se granica završava, pa tako i ko je jasno unutar, a ko izvan nje. Ne samo da stereotipi, zajedno sa druš-

---

11 T. E. Perkins, »Rethinking Stereotypes«, u *Ideology and Cultural Production*, prir. Michèle Barrett, Philip Corrigan, Anette Kuhn i Janet Wolff, London, Croom Helm, 1979, str. 140-141.

12 Pod patrijarhatom podrazumevam sistem koji daje legitimitet moći muškaraca i potčinjavanju žena u društvu; ne mislim da je to nužno i jednostavno način na koji svi muškarci misle o ženama, premda je to preovlađujuća determinanta.

tvenim tipovima, mapiraju granice prihvatljivog i legitimnog ponašanja, oni, takođe, insistiraju na tim granicama upravo na tačkama gde ih u stvarnosti uopšte nema. Nigde to nije tako očigledno kao u stereotipima koji se odnose na društvene kategorije koje su nevidljive i/ili fluidne. Te kategorije su *nevidljive*, jer ne možete da napravite razliku samo na osnovu toga što pogledate osobu koja pripada nekoj od kategorija o kojima je reč. Osim ukoliko osoba ne izabere da se obuče i ponaša na jasan i kulturno definisan način (npr. da stavi mušku radničku kapu, ili da na muški, specifično homoseksualan način, izokrene ručni zglob), osim ako neko nema oštro oko (kao što ga imaju oni koji se bave alkoholičarima?), nemoguće je staviti osobu u jednu od pomenutih kategorija, iako su mnoge društvene grupe – žene i muškarci, različite rase, stari i mladi – vidljivo različite, a ta se razlika može izbrišati samo prerusavanjem. Društvene kategorije mogu da budu *fluidne*, u tom smislu da u stvarnosti između njih i graničnih kategorija nije moguće povući liniju. Pravimo problem i pravimo stereotipe oko razlika između žena i muškaraca, iako su one biološki zanemarljive u poređenju sa sličnostima. Isto tako smo navedeni da tretiramo heteroseksualnost i homoseksualnost kao oštro suprotstavljene kategorije, iako u stvarnosti i heteroseksualci i homoseksualci odgovaraju i ponašaju se u skladu sa iskustvom koje smo u izvesnoj meri svi imali. Upotreba alkohola je u istoj ovoj kategoriji – veoma je teško povući liniju između štetnog pijenja i onog koje to nije. No stereotipi to mogu.

Uloga stereotipa je da ono nevidljivo učini vidljivim tako da nema opasnosti da nam se ono neopaženo prikrade; i da učine brzim, čvrstim i izdvojenim ono što je u stvarnosti fluidno i mnogo bliže normi nego što to dominantni sistem vrednosti hoće da prizna.

U najširem smislu, ove funkcije činjenja vidljivim i čvrstim mogu se dovesti u vezu sa Lipmanovim insistiranjem na stereotipima kao konceptima uspostavljanja poretka, i sa težnjom ka rigidnosti koja je u to uključena. Sva društva imaju potrebu za relativno stabilnim granicama i kategorijama, ali se stabilnost može postići u okviru konteksta koji prepoznaje relativnost i neizvesnost koncepata. Stepen rigidnosti i prodornosti stereotipa ukazuje na stepen na kojem je stereotip pojačano prikazivanje koje ukazuje na stvarnost čija nevidljivost i/ili fluidnost pretili postojećim definicijama društva koje zagovaraju oni koji imaju najveće batine. (Npr. ako se žene ne razlikuju toliko od muška-

raca, zbog čega su toliko potčinjene; ako se alkoholizam ne razlikuje baš toliko od socijalno prihvatljivog pijenja, može li nam biti do kraja lagodno da jedno prihvatamo, a drugo osuđujemo?).

(...)

S engleskog prevela Tatijana Popović

Rasističke ideologije i mediji¹

(...)

asizam i mediji« direktno dodiruju problem *ideologije*, budući da je glavno područje na kojem mediji operišu proizvodnja i transformacija ideologija. Intervencija u medijsko konstruisanje rase jeste intervencija u *ideološki* teren borbe (...) Koristim ovaj termin (ideologija) da bih uputio na one slike, pojmove i premise koji obezbeđuju okvir kroz koji prikazujemo, interpretiramo, razumemo, »dajemo smisao« nekim aspektima društvenog postojanja. Jezik i ideologija nisu isto – budući da se isti lingvistički termin (»demokratija«, na primer, ili »sloboda«) može upotrebiti u okviru različitih ideoloških diskursa. Ali, šire shvaćeno, jezik je po definiciji glavni medij u kojem pronalazimo razradu različitih ideoloških diskursa.

Treba reći tri važne stvari o ideologiji da bi bilo razumljivo ono što sledi. Prvo, ideologije se ne sastoje od izolovanih i odvojenih koncepta, već od artikulacije različitih elemenata u prepoznatljiv niz ili lanac značenja. U liberalnoj ideologiji, »sloboda« je povezana (artikulisana) sa individualizmom i slobodnim tržištem; u socijalističkoj ideologiji, »sloboda« je kolektivan uslov i zavisi od »jednakosti uslova«, a nije im suprotstavljena kao što je to slučaj u liberalnoj ideologiji. Isti koncept je različito pozicioniran unutar logike različitih ideoloških diskursa. Jedan od načina na koji se odvija ideološka borba i na koji se ideologije transformišu jeste različito artikulisanje elemenata, čime se proizvode različita značenja: prekidanjem lanca u kojem su ideologije do tada učvršćene (npr. »demokratski« = »slobodan« Zapad) i uspostavljanjem

---

1 Izvor: Stuart Hall, »The Whites of Their Eyes: Racist Ideologies and the Media« (1981), u George Bridges and Rosalind Brunt (prir.), *Silver Linings* (London: Lawrence and Wishart, 1981); takođe dostupan u Manuel Alvarado and John O. Thompson (prir.), *The Media Reader* (London: British Film Institute, 1990).

nove artikulacije (npr. »demokratski« = produblјivanje demokratskog sadržaja političkog života). To »prekidanje lanca« nije, naravno, samo u glavi; ono se odvija u društvenoj praksi i političkoj borbi.

Drugo, ideološke izjave daju pojedinci: ali ideologije nisu proizvod individualne svesti ili intencije. Pre je reč o tome da mi svoje intencije formulišemo *unutar ideologije*. One prethode individuama i formiraju deo utvrđenih društvenih formacija i uslova u kojima su individue rođene. Moramo da »govorimo preko« ideologija koje su aktivne u našem društvu i koje nam obezbeđuju sredstva pomoću kojih »dajemo smisao« društvenim odnosima i našem mestu u njima. Transformacija ideologija je otuda kolektivan proces i praksa, a ne individualan poduhvat. Opšte uzev, procesi funkcionišu *nesvesno*, a ne preko svesne namere. Pre je reč o tome da ideologije proizvode različite forme društvene svesti, a ne obrnuto. One najefikasnije funkcionišu kada nismo svesni da je način na koji formulišemo i konstruišemo stavove o svetu potkrepljen ideološkim premisama; kada su naše formacije naizgled jednostavne opisne izjave o tome kako stvari stoje (odnosno, kakve moraju biti), ili o onome što uzimamo »zdravo za gotovo«. »Dečaci vole da igraju grube igre; devojčice su, međutim, slatke i nežne« – ovakve izjave zasnovane su na čitavom nizu ideoloških premisa, iako deluje da je to aforizam koji nije utemeljen na tome kako su muškost i ženskost istorijski i kulturno konstruisane, već u samoj Prirodi. Ideologije teže tome da se izgube iz vidokruga u zdravo-za-gotovo »naturalizovanom« svetu zdravog razuma. Budući da se čini da je rasa (kao i rod) Prirodom »data«, rasizam je jedna od najdublje »naturalizovanih« postojećih ideologija.

Treće, ideologije »rade« tako što za svoje subjekte (individue i grupe) konstruišu pozicije identifikacije i znanja koje im dopuštaju da »izgovaraju« ideološke istine kao da su oni sami njihovi autentični autori. To nije stoga što one potiču iz našeg najskrovitijeg, autentičnog i jedinstvenog iskustva, već zbog toga što se ogledamo u pozicijama u samom centru diskursa odakle ono što mi izjavljujemo »ima smisla«. Tako isti »subjekti« (npr. ekonomske klase ili etničke grupe) mogu biti na različit način konstruisani u različitim diskursima.

(...)

Ideologije, prema tome, funkcionišu preko transformacije diskursa (disartikulacijom i ponovnom artikulacijom ideoloških elemenata) i

transformacije (prekidanje i prekomponovanje) subjekata-za-delovanje. Kako mi »vidimo« sebe i svoje društvene odnose jeste *važno*, jer to ulazi u naše delovanje i prakse i oblikuje ih. Ideologije su, stoga, mesto posebne vrste društvene borbe. To mesto ne postoji samo za sebe, izdvojeno od drugih relacija, budući da ideje ne lebde slobodno u ljudskim glavama. Ideološka konstrukcija crnih ljudi kao »problematične populacije« i policijska praksa pritvaranja pripadnika crnih zajednica, međusobno se podržavaju i jedna drugu osnažuju. No ideologija je praksa. Ona ima svoj specifičan način rada. A proistekla je, proizvedena je i reprodukovana u specifičnim postavkama (mestima) – osobito u ideološkim proizvodnim aparatima koji »proizvode« društvena značenja i distribuiraju ih kroz čitavo društvo, poput medija.

(...)

Između ostalih pojava koje se tiču ideološkog rada, mediji za nas konstruišu definiciju onog šta je *rasa*, koje značenje slika/prikaz o rasi nosi, i kako se razume »problem rase«. Oni nam pomažu da svet klasifikujemo u smislu kategorija rase.

Mediji nisu samo moćan izvor ideja o rasi. Oni su, takođe, mesto gde se te ideje artikulišu, gde se na njima radi, gde se transformišu i razrađuju. Rekli smo »ideje« i »ideologije« u množini. Jer, bilo bi pogrešno i navelo bi na pogrešan put ako bi se na medije gledalo kao da su na uniforman i konspirativan način upregnuti u pojedinačnu, rasističku koncepciju sveta. Liberalne i humane ideje o »dobrim odnosima« između rasa, zasnovane na otvorenosti i toleranciji, operišu unutar sveta medija – između ostalih, na primer, televizijski novinari i novine poput *Gardijana* – ruku podruku sa mnogo eksplicitnijim rasizmom drugih novina i novinara poput *Ekspresa* ili *Mejla*. U izvesnom smislu, linija koja ove poslednje razdvaja od ekstremne desnice u politici poput, na primer, nadgledane repatrijacije crnaca, zaista je veoma tanka.

(...)

(Jedna) važna razlika postoji između onoga što bismo mogli nazvati »otvorenim« rasizmom i »inferencijalnim/prikrivenim« rasizmom. Pod »otvorenim« rasizmom mislim na mnogo prilika u kojima se otvoreno

i prihvatljivo pokriće pruža argumentima, stanovištima i glasnogovornicima koji su na zadatku razrade otvoreno rasističkog argumenta ili unapređivanja rasističke politike ili gledišta. Ima mnogo takvih prilika; one su učestale, naročito poslednjih godina – mnogo češće u štampi koja je postala otvoreno utočište za ekstremističke desničarske argumente, a onda i na televiziji, gde funkcionišu regulative o »izbalansiranosti«, »nepristrasnosti i neutralnosti«.

Pod *prikrivenim* rasizmom mislim na ona očigledno naturalizovana prikazivanja događaja i situacija koji se odnose na rasu, bilo »faktički« bilo »fikcijski«, koji imaju rasističke premise i propozicije koje su u njih upisane kao niz *neupitnih pretpostavki*. To omogućuje da se rasistički stavovi formulišu a da se, pri tom, nikada ne dovedu do svesti rasistički temelji na kojima ti stavovi počivaju.

Oba tipa rasizma se, u različitim varijantama, mogu pronaći u britanskim medijima. Otvoreni ili očigledni rasizam je, naravno, politički opasan jer je društveno uvredljiv. Otvoreno zastupanje i delovanje pojedinih odeljaka popularne štampe na tom frontu predstavlja ekstremno ozbiljan razvoj situacije. Nije reč samo o tome da oni otvoreno šire i popularizuju rasističke politike i ideje i prevode ih u živi populistički jezik (na primer u tabloidima koji imaju širok krug čitalaca iz redova radničke klase), već o samoj činjenici da se takve stavovi danas slobodno mogu izreći i zastupati što daje *legitimnost* njihovom javnom ispoljavanju i povećava prag prihvatljivosti rasizma u javnosti. Rasizam postaje »prihvatljiv« – a tako, odmah zatim i »istinit« – jednostavno zdravorazumski: ono što svi znaju, otvoreno i govore. Ali *prikriveni rasizam* je mnogo rasprostranjeniji – na različite načine i mnogo podmukliji, zbog toga što je uglavnom *nevidljiv* čak i onima koji pomoću njega formulišu svet.

Primer *ovog* tipa rasističke ideologije jeste jedna vrsta televizijskog programa koji se bavi nekim »problemom« u rasnim odnosima. Taj program je verovatno proizveo dobar i pošten liberalni emiter koji se nada da će mnogo toga dobrog učiniti u svetu u pogledu »rasnih odnosa« i koji održava skrupulozan balans i neutralnost kada ispituje ljude koje intervjuiše za program. Program će se završiti uz slovo o tome da ako bi samo ekstremisti s *bilo koje strane* otišli, »normalni crnci i belci« bi lakše mogli da nastave da uče na koji način da žive zajedno u harmoniji. Ipak, svaka reč i svaka slika u tom programu prožete su nesvesnim rasizmom zbog toga što su utemeljene na neprepoznatoj i nesvesnoj

pretpostavci da su *crnci izvor problema*. Dakle, zaista celokupna televizija koja se bavi »društvenim problemima« o rasi i imigraciji – često je, nesumnjivo, prave emiteri otvorenog duha koji imaju dobre namere – utemeljena je na rasističkim premisama ove vrste. To je kritika koju smo uputili radeći CARM program, *It Ain't Half Racist, Mum*,² i to jedna od onih kritika koje su u najvećoj meri pogodile emitere u njihov profesionalni nerv. Ona je narušila njihov profesionalni kredibilitet sugerišući da su zapravo bili sledbenici rasizma i kada su, navodno, bili izbalansirani i nepristrasni. To je bila uvreda liberalnog konsenzusa i predstave o sebi koja preovlađuje unutar televizija. Oba odgovora su, u stvari, utemeljena na dubokom nerazumevanju da je rasizam, po definiciji, isključiv kad je reč o liberalnom konsenzusu – pri čemu, u prikrivenom rasizmu, oni mogu lako da kohabitiraju – i to pod pretpostavkom da ako se televizijski diskurs pokaže kao rasistički, mora biti da je to zato što su individualni emiteri bili rasisti namerno ili sa ciljem. U stvari, ideološki diskurs *ne* zavisi od svesnih namera onih koji u okviru njega formulišu stavove.

(...)

Postoji bogat rečnik i sintaksa o rasi koju mediji moraju da slede. Rasizam ima dugu i upečatljivu istoriju u britanskoj kulturi. On je utemeljen u odnosu na ropstvo, kolonijalna osvajanja, ekonomsku eksploataciju i imperijalizam, a u pogledu toga su evropske rase kao kod kuće u odnosu na »domorodačke narode«, kolonizovane i eksploatisane periferije.

Tri karakteristike obezbedile su diskurzivne koordinate i koordinate moći pomenutih diskursa u kojima su ove relacije istorijski konstruisane.

(1) Njihovi prikazi i teme su polarizovani oko učvršćenih relacija potčinjavanja i dominacije.

---

2 Stjuart Hol je sa svojim kolegama učestvovao u Kampanji protiv rasizma u medijima (Campaign Against Racism in the Media – CARM) u cilju izrade programa za BBC TV Community Programmes Unit *Open Door* – programska šema o rasizmu na televiziji. Emisija *It Ain't Half Racist, Mum*, prikazana je 1. marta 1979. godine. Za objašnjenje otpora s kojim su bili suočeni tokom proizvodnje programa, videti u: Carl Gardner, *It Ain't Half Racist, Mum: Fighting Racism in the Media* (London: Comedia, 1982), str. 85-9.

(2) Njihovi stereotipi grupisani su oko polova »superiornih« i »inferiornih« prirodnih vrsta.

(3) I jedan i drugi su izmešteni iz »jezika« istorije u jezik Prirode.

Prirodna fizička obeležja i rasne karakteristike postale su nezamenljivi označitelji inferiornosti. Potčinjene etničke grupe i klase pojavile su se, ne kao objekti određenih istorijskih odnosa (tržišta robova, evropske kolonizacije, kontinuirane nerazvijenosti »nerazvijenih« društava), već kao date odlike inferiorne vrste. Osigurani ekonomskom, socijalnom, političkom i vojnom dominacijom, odnosi su bili transformisani i »naturalizovani« u poredak *ranga*, koji je propisala Priroda. Tako je Edvard Long (Edward Long), oštroumni engleski komentator prilika na Jamajci u periodu ropstva (u svom radu *Istorija Jamajke /History of Jamaica*, 1774), napisao mnogo toga o načinu na koji su elizabetinci mogli govoriti o »velikom lancu postojanja« – o »tri ranga ljudi (sic), (beli, mulati i crni), koji zavise jedni od drugih, koji napreduju ka propisanom vrhuncu potčinjavanja gde belci drže najviše pozicije«.

(Često) se »zaboravlja« stepen u kom je u periodu ropstva i imperijalizma popularna literatura bila prožeta tim učvršćenim, negativnim odlikama kolonizovanih rasa. Pronalazimo ih u dnevnicima, opservacijama i objašnjenjima, sveskama, etnografskim zabeleškama i komentarima posetilaca, istraživača, misionara i administratora u Africi, Indiji, na Dalekom istoku i u Americi. Postoji još nešto »odsutno« ali imperijalizujuće »oko belca«; neobeležena pozicija iz koje su sve ove »opservacije« i napravljene i u kojoj jedino i imaju smisla. To je istorija ropstva i porobljavanja koju su napisali, videli, nacrtali i fotografisali pobednici. Ona se ne može čitati, niti može imati smisla iz bilo koje druge pozicije. »Oko belca« je uvek izvan okvira – ali ono vidi i pozicionira sve što je unutar njega.

Sekvence priče (koje se mogu naći) u ranom filmu *Britanski radž u Indiji* – izvor su beskrajnih radio »podsećanja« i televizijskih istorijskih šou-programa danas. Pretpostavka lagane superiornosti strukturiše svaku sliku – čak i pozicioniranje u kadru: u prvom planu kolonijalni život (vreme za čaj na plantaži), u pozadini, domoroci... U kasnijim stadijumima visokog imperijalizma, taj se diskurs širi putem novih medija popularne kulture i informisanja – novina i časopisa, stripova, crteža i reklama i popularnih romana. Novija kritika književnosti imperijalizma tvrdila je da ćemo, ako ovu definiciju jednostavno proši-

rimo na fikciju devetnaestog veka, od jedne grane »ozbiljne proze« do zahvatanja popularne literature, pronaći drugu moćnu nit engleske književne imaginacije koja obeležava *domaći* roman: svet imperijalističke avanture kojim dominira muškarac, koji imperiju, radije nego *Midlmarč*³, uzima kao svoj mikrokosmos. Sećam se jednog studenta sa osnovnih studija koji je radio na problemu konstruisanja rase u popularnoj literaturi i kulturi krajem devetnaestog veka, kako dolazi kod mene sav očajan – rasizam je toliko *sveprisutan* i u isto vreme toliko *nesvestan* – jednostavno pretpostavivši da je to tako – da je nemoguće dobiti bilo kakvo kritičko uporište o njemu. U tom periodu, sama ideja o *avanturi* postala je sinonim za demonstriranje moralnog, društvenog i fizičkog gospodarenja kolonizatora nad kolonizovanima.

Kasnije se ovaj koncept »avanture« – jedne od glavnih kategorija moderne *zabave* – preselio pravo sa stranica štampe u literaturu o zločinima i špijunaži, dečije knjige, velike holivudske ekstravagantnosti i stripove. Tamo, manje-više postojano, opstaje i danas. Mnoge od tih starijih verzija imale su svoju oštricu koja je s vremenom otupela. Udaljile su se od nas, očigledno zbog naše superiorne mudrosti i liberalizma. Ali se i dalje povremeno pojavljuju na televizijskim ekranima, posebno u formi »starih filmova« (neki »stari filmovi« se, naravno, i dalje prave). A njihov odjek možemo bolje da shvatimo ako identifikujemo neke od bazičnih slika »gramatike rase«.

Postoji, na primer, poznata *figura roba*: zavistan, na detinji način dopadljiv, posvećena »Mammy« koja koluta očima, ili odani radnik u polju ili nadničar, veran i posvećen »svom« Gospodaru. Najpoznatiji ekstravagantni primer – *Prohujalo s vihorom* – sadrži bogate varijante i jednog i drugog. »Figura roba« nije ni na koji način ograničena samo na filmove i programe o ropstvu. Neki »crvenokošci« i mnogi Azijati dospeli su na ekran u tom prerusavanju. Duboka i nesvesna protivrečnost prožima ovaj stereotip. Odan i poput deteta, »rob« je, takođe, nepouzdan, nepredvidiv i nezavisan – sposoban da se »preobrati u zlog«, ili da kuje zaveru na izdajnički način, pritajeno, lukavo, da zabi je nož u leđa kad ljubavnica njegovog Gospodara ili sam Gospodar to ne očekuju: i neobjašnjivo se odmetne u šiprag kad ima i najmanju priliku. Belci nikad ne mogu biti sigurni da ova detinjasta budala –

---

3 referenca na delo Džordž Eliot: *Middlemarch: A Study of Provincial Life* – *Prim. prev.*

»Sambo« – iza leđa ne ismeva belačke manire svog gospodara, čak ni kada pokazuje preteranu karikaturalnost belačke prefinjenosti.

Još jedna bazična slika je ona o »domorocu«. Dobra strana ove figure portretisana je kao izvesna primitivna plemenitost i jednostavan dignitet. Loša strana je portretisana u smislu varanja i prepredenosti, ili u gorem slučaju, divljaštva i varvarstva. Popularna kultura je i danas još puna bezbrojnih divljih i uzavrelih »domorodaca«, a u muzici se neprestano ponavlja preteći zvuk bubnjeva u noći, nagoveštaj primitivnih obreda i kultova. Kanibali, derviši koji plešu ukrug, indijanske poglavice, upadljivo uzdignuti, konstantno prete da izađu sa ekrana. Oni se verovatno u svakom trenutku mogu pojaviti iz tame i odseći glavu lepoj heroini, kidnapovati dete, spaliti logor ili pretiti da će skuvati i pojesti nevine istraživače ili kolonijalne misionare i njihove fine supruge. Ti »domoroci« se uvek kreću kao anonimna kolektivna grupa – pleme ili horda. A nasuprot njima je uvek usamljena bela figura, sasvim izolovana »tamo negde«, koja se suočava sa svojom »Sudbinom« ili nosi na ramenima svoj Teret u »srce tame«, pokazujući hladnokrvnost i nepoljuljan autoritet kada je napadnuta – nastojeći da zagospodari pobunjenim domorocima ili obuzda preteću pobunu jednim jedinim pogledom svojih čeličnoplavih očiju.

Treća varijanta je ona sa »klovnom« ili »zabavljačem«. Ona obuhvata »urođeni« humor, kao i fizičku gracioznost licenciranog zabavljača – i sve to uključuje u svoj šou za »Druge«. Nikada nije sasvim jasno da li se smejemo toj figuri ili sa njom: divimo se ritmu i fizičkoj gracioznosti, otvorenoj ekspresivnosti i emocionalnosti »zabavljača«, ili nam je pak glupost »klovna« odbojna.

Jedna upadljiva činjenica u vezi sa svim ovim slikama jeste njihova duboka *protivurečnost* – dvostruko viđenje oka belca kroz koje se ove slike posmatraju. Primitivna plemenitost ostarelog vrača ili poglavice i domorodačka gracioznost ritma uvek sadrže, s jedne strane, nostalgiju za nevinošću zauvek izgubljenom zarad civilizacije i, s druge strane, pretnju da će ta civilizacija biti pregažena ili dovedena u pitanje povratkom divljaštva, što uvek vreba ispod površine; ili možda nekontrolisanom seksualnošću koja pretili da »provali«. I jedno i drugo su aspekti – dobre i loše strane – *primitivizma*. Na tim slikama, »primitivizam« je definisan čvrstom povezanošću ovih ljudi sa Prirodom.

Sve je to tako daleko od onoga što ponekad pretpostavljamo na osnovu prikazivanja rase koja svakodnevno ispunjavaju naše ekrane.

Ove *specifične* verzije su možda izbledele. Ali njihovi *tragovi* se i dalje moraju posmatrati i prerađivati na mnogim modernim i savremenim slikama. A, iako se možda čini da one nose različito značenje, one su često još uvek konstruisane na osnovu prastare gramatike. Današnje divlje horde su još žive i zdrave, kao gerilske armije i borci za slobodu Angole, Zimbabvea ili namibijskih »šuma«. Crnci su još najstrašniji, najprepredeniji i najglamurozniji prevaranti (i policajci) u njujorškim serijama o policajcima. Oni brzo trče, čudno govore, uvek im manjka ljudi, a *Starskog* i *Hača* povezuju sa getom punim droga. Smutljivije hulje i njihove ogromne siledžije u svetu Džemsa Bonda i njegovih potomaka još uvek se, neobično, regrutuju »tamo negde« na Jamajci, gde još životari divljaštvo. Seksualno dostupna »robinja« živa je i zdrava, još tinja na nekom egzotičnom TV ekranu ili na koricama jeftine knjige, iako je sada u centru naročitog divljenja, odevena u haljinu sa šljokicama, a iz pozadine je podržava baletski ansambl belih igračica. Primitivizam, divljaštvo, prepredenost i nepouzdanost – sve ono što je »ispod površine« – još se može identifikovati u liku crnih političkih lidera po celom svetu koji lukavo kuju zaveru da unište »civilizaciju«: gospodin Mugabe,⁴ na primer, sve dok se nije dogodilo da je pobedio u ratu i osvojio izbore i postao, svakako privremeno, najbolji (jer je bio politički najkredibilniji) prijatelj kog je Britanija ostavila na poslednjem isturenom položaju edvardijanskog sna.

»Old Country« – bela verzija – i dalje je često tema nostalgичnih dokumentaraca: »Stara Rodezija«, čije odane slugе, nekada je to bilo pitanje trenutka, tajno pripremaju izdaju u šupi i krišom se iskradaju da bi se pridružili ZAPU u šumi... članu plemena u maslinastozelenom. Crni komičari i dalje oponašaju svoje protivrečno uključivanje u britansku zabavu tako što su prvi spremni da ispričaju rasistički vic. Nijedna Kraljevska turneja se ne završava bez tela koja se njišu ili članova plemena koji se uzdižu, odajući počast. Crnci se tako »dobro kreću«, tako *ritmično*, tako *prirodno*. A zavisni ljudi koji ni jedan jedini dan ne mogu da prežive bez zaštite i umeća svojih belih gospodara, stalno se pojavljuju kao žrtve gladovanja Trećeg sveta, kao pasivni, kao

---

4 Robert Mugabe, vođa ZANU, jednog od dva glavna oružana politička pokreta koji se bore protiv vladavine bele manjine u Rodeziji. (Drugi pokret je bio ZAPU). 1979. godine su održani slobodni izbori, i Mugabe je postao prvi predsednik novog Zimbabvea.

oni koji čekaju da tehnologija Pomoći stigne do njih, i predmet su našeg žaljenja u emisijama poput *Blue Peter*⁵. Nisu prikazani kao predmet neprekidne eksploatacije ili zavisnosti, ili pak globalne podele bogatstva i rada. Oni su Žrtve Sudbine.

Izgleda da su te moderne, uglancane i osavremenjene slike iza sebe ostavile stare slike sveta *Samba*. Mnoge od njih su, zapravo, središte tajnog, zabranjenog, ugodnog-ali-zabranjenog divljenja. Mnoge imaju aktivnija i energičnija svojstva – pojedini crni atletičari su, na primer, naravno i zabavljači. Ali konotacije i odjeci koje one nose vraćaju daleko unazad. One i dalje oblikuju način na koji belci danas vide crnce – čak i kada beli avanturista koji lagano plovi rekom kroz džunglu nije *Sanders of the River*⁶, već istorijska drama – rekonstrukcija Stenlija i Livingstona (Henry Morton Stanley; David Livingstone); a namera nije da se pokaže divljaštvo, nego miran život u afričkom selu, način na koji su starosedeooci »nepromenjeni bez obzira na moderna vremena« (drugim rečima, još su zadržani u ekonomskoj zaostalosti i istorijski zamrznuti, kako to vidi naše antropološko oko, silama koje su im nepoznate a, očigledno, ne mogu biti pokazane na ekranu).

»Avantura« je jedan od načina na koji *susrećemo* rasu, a da ne moramo da se suprotstavimo perspektivama *rasizma* koje su na delu. Drugi, još složeniji način jeste »zabava«. Na televiziji, postoji velika suprotstavljenost između »ozbiljne« informativne televizije, koju gledamo jer je to za nas dobro, i »zabavne«, koju gledamo zato što je to ugodno. A najčistija forma zadovoljstva u zabavnoj televiziji je *komedija*. Po definiciji, komedija je privilegovana zona, odvojena od onog ozbiljnog. To je »dobra, čista zabava«. U području zabave i zadovoljstva zabranjeno je postavljati ozbiljna pitanja, donekle zbog toga što to deluje puritanski i kviri užitak zamenom registara. Ipak, rasa je jedna od najznačajnijih tema u komedijama situacije – od ranog Alfa Garneta (Alf Garnett) do *Mind Your Language*, *On The Buses*, *Love Thy Neighbour* i *It Ain't Half Hot, Mum*. Ovi programi su branjeni na dobrim »antiracističkim« osnovama: kako se tvrdilo, pojavljivanje crnaca rame uz rame sa belcima u komedijama situacije, pomoći će naturalizovanju i

5 Britanska televizijska serija za decu. – *Prim. prev.*

6 *Sanders of the River* (Alexander Korda, 1935), britanski dugometražni film zasnovan na pričama Edgara Valasa (Edgar Wallace) o belcu, britanskom službeniku u Zapadnoj Africi. – *Prim. prev.*

normalizovanju njihovog prisustva u britanskom društvu. I, nema sumnje, u nekim je primerima to i funkcionisalo na taj način. Ali, ako ove zabavne situacije pobliže ispitajte, često ćete uvideti, kao što smo mi shvatili u naša dva programa, da komedije samo uključuju crnce, da su one *o rasi*. To znači, iste one stare kategorije rasno definisanih odlika i svojstava, i isti odnosi superiornosti i inferiornosti obezbeđuju tačke obrta oko kojih se odvijaju smešne situacije, tačke napetosti koje pokreću i motivišu situacije u ovim komedijama. Komični registar u koji su postavljene, međutim, štiti i brani gledaoce od priznavanja vlastitog prikrivenog rasizma. On stvara poricanje.

To je još više slučaj sa televizijskim *stand up* komičarima u čijem repertoaru poslednjih godina preovlađuju seksističke i rasističke šale, u skoro jednakim razmerama. Ponekad se kaže, opet naravno u njihovu odbranu, da mora biti da je to znak prihvatljivosti crnaca. Ali *možda* je upravo reč o tome da je rasizam postao normalniji – teško je reći. Isto tako se kaže da najbolje antisemitske šale pričaju sami Jevreji, baš kao što crnci pričaju najbolje »bele« šale protiv sebe samih. Ali to je isto kao tvrditi da šale postoje u vakuumu izvan konteksta i situacija u kojima se pričaju. Šale o Jevrejima koje sami Jevreji pričaju između sebe, deo su samosvesti zajednice. Malo je verovatno da one funkcionišu da bi »ponizile« rasu, budući da i onaj ko ih priča kao i publika, pripadaju, pod istim uslovima, istoj grupi. Pričati rasističke šale na rasnoj osnovi, u uslovima gde preovlađuju odnosi rasne inferiornosti i superiornosti, jača *razliku* i reprodukuje nejednake odnose, jer u tim situacijama poenta šale zavisi od postojanja rasizma. One na taj način reprodukuju kategorije i odnose rasizma, čak i kada ih normalizuju kroz smeh. Dobre namere onih koji prave šale ne rešavaju problem, jer oni ne kontrolišu okolnosti – uslove kontinuiranog rasizma – u kojima će se diskurs njihovih šala tumačiti i slušati. *Možda* će doći vreme kada će crnci i belci moći da pričaju šale jedni o drugima na način koji ne reprodukuje rasističke kategorije sveta u kojem se pričaju. To vreme u Britaniji, sasvim izvesno, *još nije došlo*.

Još dve arene (...) upućuju na »teži« kraj televizijske produkcije – vesti i događaji. Tu se rasa konstruiše kao *problem* i kao mesto *konflikta* i debata. Postoje dobri primeri programa u kojima se crnci ne pojavljuju isključivo kao izvor »problema« (ATV-ov *Breaking Point* je jedan od primera) i u kojima nisu opterećeni isključivo time da su agresivni posrednici u konfliktu (primeri su London Weekend Television –

London Programme i *Southall Defence Comitee – Open Door Programme* o događajima u Sautholu). Ali opšta težnja programa u toj oblasti jeste da se crnci vide – posebno sama činjenica njihovog postojanja (njihov »broj«) – kao oni koji stvaraju probleme belom engleskom društvu. Pojavljuju se kao oni koji krše zakon, skloni kriminalu; kao »nevolja«; kao kolektivni posrednik građanske neposlušnosti.

U brojnim incidentima u kojima su crne zajednice reagovala na rasističke provokacije (kao u Sautholu) ili na policijsko maltretiranje i provokaciju (kao u Bristolu)⁷ mediji su pokazali težnju da pretpostave da »pravo« leži na strani zakona, i zapali su u jezik pobune i »rasne borbe«, što jednostavno hrani postojeće stereotipe i predrasude. Neposredne okolnosti konflikta najčešće su *odsutne* – skandalozna provokacija marša Nacionalnog fronta kroz jednu od oblasti gde živi najviše crne omladine, što je izazvalo nered u Bristolu – da uzmemo samo dva skorija primera. Njih ili nema, ili su tako kasno uvedene u proces označavanja da ne uspevaju da izbace dominantnu definiciju ovih događaja. Tako da ponovo svedoče o rušilačkoj prirodi crnaca i Azijata *po sebi*.

Ova analiza medijskog pokrivanja događaja u Sautholu koja je data u NCCL Izveštaju nezvaničnog komiteta za ispitivanje (Unofficial Committee of Inquiry Report), na primer, pokazuje koliko su brzo, kako na televiziji tako i u štampi, službene izjave policije – izjava ser Dejvida Maknija (Sir David McNee) od 23. aprila, i sveprisutnog Džejmisa Džardina (James Jardine), koji je govorio u ime Savezne policije sledećeg dana – obezbedile medijima autoritativno definisanje događaja. One su, uzastopno, oblikovale i fokusirale ono o čemu su mediji izveštavali i na koji način su objasnili šta se dogodilo. Ravnajući se prema ovim autoritativnim izvorima, mediji su reprodukovali objašnjenje događaja kojim je, uz izvesne značajne izuzetke, konflikt između rasizma i antirasizma preveden u (a) sukob Azijata i policije, i (b) sukob između dve vrste ekstremizma – takozvanog »*fašizma*« levice i desnice.

---

7 U aprilu 1979. godine, policija je napala sledbenike Antinacističke lige (Anti-Nazi League – ANL) koji su se okupili u londonskoj oblasti Sauthol da protestuju protiv javne parade koju je održavao rasistički Nacionalni front (National Front). Posledica je bila da je ANL sledbenik Bler Pič (Blair Peach) poginuo. U noći između 2. i 3. aprila 1980. godine, isprovocirani višemesečnom politikom maltretiranja i zloupotreba, sa policijom su se sukobili pripadnici crnačke omladine u bristolskoj oblasti St Paul.

To je za posledicu imalo degradiranje dva problema u središtu afere u Sautholu – porast legitimnosti ekstremne desnice i njene očigledno provokativne anticrnačke politike na ulicama; i rasizam i brutalnost policije. Oba problema moraju biti *nametnuta* medijima militantnim i organizovanim protestom. Izveštaji o Sautholu u štampi toliko su bili opsednuti preteranim opisivanjem jezivih detalja o »lutajućim hordama obojene omladine« koje jure mlade belce »mesarskim noževima« – na tragu filma *Sanders of the River*, premda do sada nepotvrđeno – da su propustili da pomenu smrt Blera Piča (Blear Peach). To je selektivno ili ograničeno viđenje najvišeg stepena.

Dobar primer načina na koji se stvarni uzroci rasnih konflikata mogu apsorbovati i transformisati unutar okvira koje mediji primenjuju, može se pronaći u *Nationwide* prenosu događaja u Sautholu, dan pošto su otpočeli. Dva međusobno povezana okvira objašnjenja rukovodila su ovim programom. U prvom, konflikt je viđen u konspirativnom smislu kao levica protiv ekstremne desnice – Antinacistička liga protiv Nacionalnog fronta. To je klasična logika televizije po kojoj se medij identifikuje sa umerenim, pomirljivim srednjim putem, Prosečnim gledaocem, i pojačava kontrast na obe strane, koje se, zatim, izjednačavaju jedna s drugom. Ovim specifičnim održavanjem »balansa«, fašizam i antifašizam prikazani su kao *isti* – jednako *loši*, jer Srednji put kao svetinju čuva Opšte dobro, bez obzira na okolnosti. To održavanje ravnoteže dalo je priliku Martinu Websteru (Martin Webster) iz Nacionalnog fronta da dospe na televiziju, da postavi uslove rasprave, i da svoje ocrnjivanje rasprostire po ekranu i pusti u etar: »Dobro«, rekao je, »hajde da pričamo o trockistima, ekstremnim komunistima raznih vrsta, grabežljivim marksistima i drugim levičarskim prevrtljivcima«. Već proveren žustar i grub nastup. Zatim, nakon najave – »Sauthol, dan posle« – drugi kadar: pobunjeni Azijati protiv policije. »I ja sam sinoć gledao televiziju«, rekao je gospodin Džardin, »i zaista nisam video da bilo ko od policajaca baca cigle... Prema tome, nemojte počinjati s tim argumentima.« Porast organizovanog političkog rasizma i neposredne okolnosti koje su do toga dovele naprosto nisu bili vidljivi za *Nationwide* kao alternativni način postavljanja problema.

U CARM programu *It Ain't Half Racist, Mum*, pokušali smo da ilustrujemo prikrivenu logiku koja je na delu u jednoj drugoj oblasti pravljenja programa: Bi-Bi-Sijeva »Velika debata« o imigraciji. Ovde

nije bilo neophodno započeti nekim pretpostavljenim pojmovima, a ponajmanje spekulacijama o ličnim stavovima o rasnom problemu bilo kog učesnika u programu – iako niko ne može očekivati da hijerarhija u Bi-Bi-Siju ili Robin Dej (Robin Day) u to poveruju. Treba jednostavno da gledate program i da na umu imate sledeći niz pitanja: postoji problem, definisan kao »problem imigracije«. Šta je to? Kako je taj problem definisan i konstruisan kroz program? Kojom se logikom rukovodi njegovo definisanje? I odakle ta logika proističe? Verujem da je odgovor jasan. Problem imigracije je u tome »da ovde ima previše crnaca«, da tako grubo kažemo. Problem je definisan u smislu *broja crnaca* i šta bi povodom toga trebalo učiniti. Logika argumenta je »imigranti = crnci = previše ih je = pošaljite ih kući«. To je rasistička logika. I dolazi iz lanca rezonovanja čiji je predstavnik na uvaženoj javnoj debati, a ovom prilikom lično, bio Inok Pael (Enoch Powell). Paelizam je uspostavio plan rada za medije. Svaki put (mnogo više od pet ili šest prilika koje smo prikazali u programu) kada je prezenter hteo da definiše osnovnu liniju programa na koju bi uputio druge, uputio bi na to da tu liniju predstavljaju stavovi gospodina Paela. I svaki put kada bi neko napustio tu logiku da bi doveo u pitanje njene premise, bio bi vraćen onim »kao što bi gospodin Pael rekao«.

Izvesno je da iz ovoga ne sledi (i nema nijednog dokaza koji na to navodi) da Robin Dej potpisuje ovu rečenicu ili se slaže s gospodinom Paelom o bilo čemu u vezi s rasom. Ja ne znam apsolutno ništa o njegovim stavovima o rasi i imigraciji. I mi nismo prosuđivali njegove stavove koji su irelevantni za ovaj argument. Ako mediji funkcionišu u sistematski rasističkom maniru, to nije zato što ih vode i organizuju isključivo aktivni rasisti; to je kategorička greška. To bi bilo kao da tvrdite da možete promeniti karakter kapitalističke države tako što ćete promeniti njen državni kadar. Jer mediji, kao i država, imaju *strukturu*, niz praksi koje *nisu* svodive na individue koje ih vode. Ono što određuje kako mediji funkcionišu jeste rezultat niza složenih, često kontradiktornih društvenih odnosa, a ne ličnih sklonosti njihovih članova. Ono što je značajno, nije to da oni proizvode rasnu ideologiju na osnovu nekakve jednogumne i unifikovane koncepcije sveta, već da su na to snažno primorani – »nagovoreni« – specifičnim nizom ideoloških diskursa. Moć ovog diskursa je u njegovoj sposobnosti da ograniči ogroman broj raznovrsnih individua: rasistu, antirasistu, liberala, radikala, konzervativca, anarhistu, neznalice i tihu većinu.

Ono što smo rekli, međutim, o *diskursu* problema na televiziji je tačno, i pored povređenih osećanja određenih individua: tako se i pokazalo. Premisa na kojoj je »Velika debata« o imigraciji sazdana i lanac rezonovanja koji je potvrdila rasistička je. Dokaz za to je u onome što je rečeno i načinu na koji je to formulisano – kako se razvijao argument. Ako postavite temu kao »broj crnaca je preveliki« ili »oni se suviše brzo razmnožavaju«, opozicija je primorana ili ograničena da tvrdi da »brojevi nisu veliki kako se čini«. Ovaj stav se suprotstavlja prethodno izrečenim stavovima: ali je i zatvoren u istu logiku – logiku »igre brojevima«. Liberali, antirasisti, svakako i razjareni revolucionari mogu »slobodno« da doprinesu ovoj raspravi, i zaista su često primorani da to i učine, ali tako da ne dopuste da se slučaj odvija po ustaljenom pravilu: da se makar na trenutak prekine lanac pretpostavki koji rasističke propozicije drži na okupu. No menjanje sadržaja argumenata, preispitivanje pretpostavki i polaznih tačaka, prekidanje logike – to je sasvim drugačiji, znatno trajniji i mnogo teži zadatak.

(...)

S engleskog preveo Đorđe Čolić

Matriks, ili dve strane perverzije¹

ada sam u jednom lokalnom slovenačkom bioskopu gledao *Matriks*, imao sam jedinstvenu priliku da sedim nedaleko od idealnog filmskog gledaoca – naime, nekog idiota. Tip u poznim dvadesetim, sa moje desne strane, toliko se bio uneo u film da je sve vreme ostale gledaoce uznemiravao svojim preglasnim uzvicima, poput »O Bože, ijaoj, pa to stvarnost ne postoji!«... Definitivno mi je draže takvo naivno udubljanje od pseudosofisticiranih intelektualističkih čitanja koja u dotični film projektuju prefinjene filozofske ili psihoanalitičke pojmovne distinkcije.²

I pored toga, intelektualna privlačnost *Matriksa* lako je shvatljiva: nije li *Matriks* jedan od onih filmova koji funkcionišu kao neka vrsta Roršahovog testa (<http://rorschach.test.at>), pokrećući univerzalne procese prepoznavanja i nalikujući poslovičnoj risariji Boga, koji kao da uvek pilji pravo u vas, odakle god da ga posmatrate – te praktično

- 1 Izvor: »The Matrix, or, the Two Sides of Perversion«. Izlaganje na Međunarodnom simpozijumu *Inside the Matrix*, Centra za umetnost i medije u Karlsruheu, 28. oktobra 1999) (Tekst preuzet iz časopisa *R. E.* Č. no. 59/5, septembar 2000.)
- 2 Ukoliko se porede originalni scenario (dostupan na internetu) i film sâm, može se videti kako su reditelji (braća Vačovski, koji su takođe potpisali i scenario) bili dovoljno pametni da izbace isuviše direktne pseudointelektualne aluzije, poput one sadržane u sledećim replikama: »Pogledaj ih. Roboti. Ne misle o tome šta rade i zašto. Kompjuter im govori šta da rade i oni to rade.« »Banalnost zla.« Ovo pretenciozno upućivanje na Hanu Arent je u potpunosti promašeno: ljudi uronjeni u virtualnu stvarnost Matrice nalaze se u savim različitom, gotovo suprotnom položaju u odnosu na dželate holokausta. Drugi mudar potez bilo je odbacivanje svih očiglednih aluzija na istočnjačke tehnike pročišćavanja uma kao načina da se umakne kontroli Matrice: »Moraš da naučiš da napustiš taj gnev. Moraš da napustiš sve. Moraš sebe da isprazniš kako bi oslobodio svoj um.«

svako usmerenje, čini se, samo sebe prepoznaje u njemu? Moji prijatelji lakanovci upozoravaju me na to da su autori svakako čitali Lakana; pristalice frankfurtske škole u *Matriksu* vide utaknuto ovaploćenje same *Kulturindustrie*, otuđeno-postvarenu socijalnu Tvar (Kapital), kako otvoreno odnosi premoć, kolonizujući sav naš unutrašnji život i koristeći nas kao izvor energije; »njuejdžeri« tu vide podsticaj za spekulaciju o tome kako je naš svet puka optička varka, proizvedena globalnim Umom, čije otelovljenje jeste *World Wide Web*. Ovi nizovi sežu unatrag sve do Platonove *Države*: zar *Matriks* doslovno ne ponavlja Platonov pećinski poredak (obična ljudska bića kao zatočenici, čvrsto vezani za svoja sedišta i prisiljeni da posmatraju igru senki za koju pogrešno smatraju da predstavlja stvarnost)? Važna razlika, naravno, jeste u tome što, onda kada izvesni pojedinci uteknu iz svog zatočeništva i kroče na Zemljino tlo, ono što zatiču više nije svetla površina obasjana Sunčevim zracima, vrhovno Dobro, nego nenaseljena »pustinja stvarnog«.

Opozicija između frankfurtske škole i Lakana u ovom je slučaju ključna: hoćemo li Matricu istorizovati u metaforu Kapitala koji je kolonizovao kulturu i subjektivitet, ili pak govoriti o postvarenju simboličkog poretka kao takvog? No šta ako je upravo ova alternativa lažna? Šta ako baš virtualni karakter simboličkog poretka »kao takvog« jeste pretpostavka samog istoriciteta?

Dosezanje kraja sveta

Naravno, ideja o junaku nastanjenom u potpuno izmanipulisanoj i kontrolisanoj univerzumu teško da je nova. *Matriks* ju samo radikalizuje transponovanjem u virtualnu stvarnost. Suština je u korenitoj dvosmislenosti virtualne stvarnosti u pogledu problematike ikonoklazma. S jedne strane, virtualna stvarnost predstavlja drastično svođenje moći našeg čulnog aparata – ne čak ni na slova, nego – na minimalne digitalne nizove u kojima se pojavljuju 0 i 1, na propuštanje i nepropuštanje električnog signala. S druge strane, taj u potpunosti digitalizovani mehanizam produkuje »simulirano« iskustvo stvarnosti koja teži da postane nerazlučiva od »stvarne« stvarnosti, što pak za posledicu ima podriivanje same predstave o »stvarnoj« stvarnosti – pa virtualna stvarnost otuda u isti mah jeste i najizrazitija potvrda zavodljive moći slika.

Nije li ultimativno-američka paranoična fantazija upravo ona o pojedincu koji živi u idiličnom kalifornijskom gradiću, potrošačkom raj, i koji iznenada počinje da podozreva kako je svet u kojem on živi zapravo prevara, spektakl uprizoren da bi ga ubedili u to da on živi u stvarnom svetu, dok su svi ljudi oko njega zapravo glumci i statisti u grandioznoj predstavi? Najnoviji primer za sve ovo jeste *Trumanov šou* (*The Truman Show*, 1998) Pitera Vira (Peter Weir), sa Džimom Kerijem (Jim Carrey) u ulozi provincijskog činovnika koji postupno spoznaje istinu o tome kako je on junak neprekidne, dvadesetčetvoročasovne TV serije: njegovo rodno mesto sagrađeno je u grandioznom studiju, sa kamerama koje ga u stopu prate. Sloterdijkova »sfera« ovde biva realizovana doslovno, u vidu džinovske metalne sfere kojom je natkriven i pomoću koje je izolovan čitav grad. Može nam se pričiniti da završna scena filma *Trumanov šou* donosi oslobađajuće iskustvo probijanja ideološkog šava samog ograđenog univerzuma i prodiranja u njegovu spoljašnjost, nevidljivu iz ideološke unutrašnjosti. No šta ako upravo ovaj »srećni« rasplet (ne zaboravimo: pozdravljen od miliona onih koji, širom sveta, posmatraju poslednje trenutke predstave), sa junakom koji nestaje kako bi se, kao što smo navedeni da verujemo, uskoro pridružio svojoj istinskoj ljubavi (tako da ponovo dolazimo do formule produkovanja ljubavnog para!), predstavlja ideologiju u najčistijem njenom obliku? Šta ukoliko ideologija čuči u samom uverenju da, s onu stranu kraja ograničenog univerzuma, postoji nekakva »istinska stvarnost« u koju tek treba kročiti?³

Među prethodnicima ovakvog pristupa vredi pomenuti *Vremensko iskliznuće* (1959) Filipa Dika (Philip K. Dick), u kojem jedan od junaka, živeći skromnim svakodnevnim životom u idiličnom kalifornijskom gradiću kasnih pedesetih, postepeno otkriva kako je čitav grad neka vrsta prevare uprizorene zarad toga da bi on ostao zadovoljan... Fundamentalno iskustvo romana *Vremensko iskliznuće* i filma *Trumanov šou* sastoji se u tome da poznokapitalistički potrošački kalifornijski raj

---

3 Bitno je takođe i to da ono što omogućuje junaku filma *Trumanov šou* da progleda i napusti izmanipulisani svet jeste neočekivana intervencija njegovog oca – u filmu postoje dve očinske figure, pravi simboličko-biološki otac i paranoički »stvarni« otac, režiser TV programa, koji u potpunosti upravlja junakovim životom zadržavajući ga unutar strogo omeđenog okvira, i kojeg glumi Ed Haris.

jeste, u samoj svojoj hiperstvarnosti, na neki način nestvaran, oskudan, lišen materijalne inercije. Nije dakle Holivud jedini koji nam dočarava sličnost stvarnog života lišenog značaja i inercije materijalnosti – u poznokapitalističkom potrošačkom društvu »stvarni socijalni život« sam po sebi nekako iziskuje osobine inscenirane prevare, sve zajedno sa našim susedima koji se u »stvarnom« životu ponašaju kao glumci i statisti u predstavi... Konačna istina kapitalističkog, utilitarnog, de-spiritualizovanog univerzuma jeste dematerijalizacija samog »stvarnog« života, njegovo preokretanje u avetinjski *show*.

U domenu naučne fantastike, treba takođe pomenuti *Svemirsku krstaricu* Brajana Oldisa (Brian Oldies), gde pripadnici jednog plemena prebivaju u zatvorenom svetu nekakvog tunela unutar džinovskog svemirskog broda, izolovani od preostalog dela broda pojasom bujne vegetacije, nesvesni toga da se s onu stranu nalazi drugi univerzum; najzad, neka deca probiju se kroz žbunje i dospeju u novi svet, naseljen drugim plemenima. Među starijim, »naivnijim« pretečama, vredan je pomena *Trideset šest sati (36 Hours)* Džordža Sitona (George Seaton), film iz ranih šezdesetih o američkom oficiru (Džejms Garner /James Garner/) kome su poznati svi planovi u vezi sa Danom »D« invazije na Normandiju, i koga Nemci slučajno zarobe neposredno uoči napada. Pošto je zarobljeništva dopao u nesvesnom stanju, u kojem se našao pod dejstvom eksplozije, Nemci za njega hitro grade repliku malog američkog vojnog lečilišta, nastojeći da ga ubede u to da sada živi u godini 1950, da je Amerika dobila rat, te da on sâm tokom poslednjih šest godina živi u amneziji – ideja je bila u tome da on otkrije sve o planovima za invaziju, kako bi se Nemci za nju pripremili; naravno, na pažljivo iskonstruisanoj građevini ubrzo se pomaljaju pukotine... (Nije li i sâm Lenjin, tokom poslednje dve godine svog života, živio u donekle sličnom, kontrolisanom okruženju, unutar kojeg je, kao što znamo, Staljin specijalno za njega štampao po jedan primerak *Pravde*, cenzurisan u pogledu svih informacija na osnovu kojih bi Lenjin mogao doznati za tekuće političke okršaje, i sve to uz izgovor da Drug Lenjin treba da se odmara, a ne da bude uznemiravan nepotrebnim provokacijama.)

Ono što se ovde iza brda valja jeste, svakako, premoderna predstava o »stizanju na kraj univerzuma«: na dobro poznatim gravurama, iznenađeni putnici primiču se pregradi/zavesi neba, nekakvoj ravnoj površi prekrivenoj naslikanim zvezdama, probijaju je i dospevaju na

drugu stranu – reč je upravo o onome što se zbiva na završetku filma *Trumanov šou*. Nema sumnje u to da poslednja scena, u kojoj Truman stupa na stepenice što vode ka zidu na kojem je naslikan horizont »plavog neba«, da bi tamo otvorio vrata, nosi neskrivenu magritovsku notu: ne vraća li nam se to opet, danas, upravo ta osetljivost praćena nekom vrstom osvete? Nisu li dela poput Ziberbergovog (Hans-Jürgen Syberberg) *Parsifala*, u kojem je beskrajni horizont takođe blokiran posredstvom očigledno »veštačkih« *rear-projections*, znak da vreme beskrajne kartezijanske perspektive nepovratno ističe, te da se vraćamo nekoj vrsti obnovljenog srednjovekovnog preperspektivnog univerzuma? Fred Džejmson je jasno skrenuo pažnju na prisustvo istovetnog fenomena u izvesnim romanima Rejmonda Čendlera (Raymond Chandler) i filmovima Alfreda Hičkoka (Alfred Hitchcock): obala Pacifika u *Zbogom, lepjiko* funkcioniše kao neka vrsta »kraja/granice sveta«, iza koje zjapi nepoznati ambis; slično je i sa ogromnom otvorenom dolinom koja se pruža pod isklesanim glavama Maunt Rašmora kada, bežeći pred svojim goniocima, Eva Meri Sejnt (Eva Marie Saint) i Keri Grant (Cary Grant) dospevaju na vrh spomenika, sa kojeg Eva Meri umalo da ne padne, pre no što je za ruku povuče Keri Grant; a čovek je u iskušenju da ovom nizu pridoda i čuvenu scenu bitke na mostu sa vijetnamsko/kambodžanske granice iz *Apokalipse sada*, gde prostor iza mosta biva doživljavan kao nešto »izvan nama poznatog univerzuma«. I kako se onda ne prisetiti i činjenice da je ideja po kojoj naša Zemlja nije planeta što pluta u beskrajnom prostoru, nego kružni otvor, rupa unutar beskrajne kompaktne mase večnog leda u čijem se središtu nalazi Sunce, bila jedna od omiljenih nacističkih pseudonaučnih fantazija (prema izvesnim izvorima, nacisti su čak razmatrali i pitanje postavljanja nekakvih teleskopa na Siltskim ostrvima (Sylt Island), kako bi odande osmatrali Ameriku)?

»Stvarno postojeće« *veliko Drugo*

Šta je onda Matrica? Naprosto, lakanovsko »veliko Drugo«, virtualni simbolički poredak, mreža koja strukturise našu stvarnost. Ta dimenzija »velikog Drugog« ogleđa se u konstitutivnom otuđenju subjekta unutar simboličkog poretka: veliko Drugo povlači konce, a subjekt ne govori, već »biva govoren« posredstvom simboličke strukture. Ukratko, ovo veliko Drugo jeste naziv za samu socijalnu Tvar, za sve ono usled

čega subjekt nikada ne kontroliše u potpunosti efekte sopstvenog delanja, tj. usled čega konačni ishod njegovih aktivnosti uvek jeste nešto drugo u odnosu na ono na šta je on bio usredsređen ili što je predviđao. Za nas je, međutim, od presudne važnosti uočiti kako, u ključnim odeljcima *Seminara XI*, Lakan nastoji da opiše operaciju koja se odvija nakon otuđenja i u izvesnom smislu predstavlja njegov kontrapunkt, operaciju odvajanja: otuđenje unutar velikog Drugog praćeno je odvajanjem od velikog Drugog. Odvajanje nastupa u trenutku kada subjekt primeti kako je veliko Drugo samo po sebi nedоследно, u potpunosti virtualno, »zaprečeno«, lišeno Stvari – dok je fantazija puki pokušaj da se nadoknadi ovaj izostanak Drugoga, a ne samog subjekta, tj. da se (iznova) uspostavi konzistencija velikog Drugog. Iz istog razloga, fantazija i paranoja nerazdvojno su povezane: fantazija po svojoj suštini predstavlja verovanje u nekakvo »Drugo Drugoga«, u drugo Drugo koje, skriveno iza Drugog same društvene tekture, programira (ono što u našim očima predstavlja) nepredvidljive rezultate društvenog života i time obezbeđuje njegovu konzistentnost: pod prividom haosa tržišta, degradacije morala itd., odvija se podmukla strategija jevrejske zavere... Ovakav paranoički stav novi poticaj stiče zahvaljujući savremenoj digitalizaciji svakodnevnog života: u situaciji kada se čitava naša (društvena) egzistencija sve intenzivnije eksternalizuje-materijalizuje u velikom Drugom kompjuterske mreže, lako je zamisliti zlog programera koji uništava naš digitalni identitet i tako nas lišava samog socijalnog postojanja, pretvarajući nas u nepostojeća lica.

Prema istom ovom paranoičnom obrascu, teza *Matriksa* počiva na tome da je veliko Drugo otelovljeno u stvarno postojećem Megakompjuteru. Matrica postoji – mora postojati – jer »stvari ne stoje dobro, mogućnosti su propuštene, nešto loše se sve vreme dešava«, tj. ideja filma je da se sve dešava usled toga što Matrica zamračuje »istinitu« stvarnost koja se iza svega nalazi. Stoga, problem filma leži u tome što on nije dovoljno »lud«, budući da se u njemu pretpostavlja postojanje druge »stvarne« stvarnosti, iza one svakodnevne koju održava Matrica. Otklonimo, međutim, fatalni nesporazum: suprotno mišljenje, da je »sve što postoji proizvela Matrica«, da ne postoji konačna stvarnost, već samo beskonačan niz virtualnih stvarnosti koje se jedna u drugoj zrcale, nije u manjoj meri ideološko. (U nastavcima *Matriksa*, verovatno ćemo naučiti to da je i samu »pustinju stvarnog«

proizvela /neka druga/ matrica.) Mnogo subverzivnija u odnosu na ovo umnožavanje virtualnih univerzuma bila bi multiplikacija samih stvarnosti – reč je o nečemu što bi uvećalo paradoksalnu opasnost koju izvesni lekari prepoznaju u nedavnim eksperimentima sa ubrzanjem. Kao što je svima poznato, danas naučnici nastoje da proizvedu akcelerator koji bi bio dovoljan za razbijanje teških atoma pri brzinama koje se približavaju svetlosnoj. Poenta je u tome da takva kolizija neće samo raščlaniti atomsko jezgro na sastavne protone i neutrone, nego će zdrobiti i same protone i neutrone, ostavljajući za sobom »plazmu«, neku vrstu energetske čorbe sačinjene od preostalog kvarka i čestica gluona, blokova materije koji nikada ranije nisu bili proučavani u tom stanju, zato što je ono postojalo jedino neposredno posle velikog praska. Ovakvo istraživanje, međutim, aktiviralo je novi košmarni scenario: šta ako uspeh ovog eksperimenta dovede do stvaranja mehanizma strašnog suda, neke vrste čudovišta koje proždire svet i koje će, gonjeno neutaživom potrebom, uništavati običnu materiju oko sebe sve dok ne ukine svet u obliku u kojem nam je on poznat? Ironija je u tome što bi takav kraj sveta, takav rasap univerzuma, predstavljao i krajnji, neoborivi dokaz tačnosti ispitivane teorije, pošto bi čitava materija bila usisana u crnu rupu i potom preoblikovana u jedan novi univerzum, čime bi se u potpunosti ponovio scenario velikog praska.

Otuda su, paradoksalno, obe varijante – (1) subjekt pluta iz jedne virtualne stvarnosti u drugu, nalikujući čistom duhu koji je svestan da je svaka stvarnost puki privid; (2) paranoična pretpostavka o stvarnoj stvarnosti koja se nalazi izvan Matrice – u podjednako meri pogrešne: ni u jednoj od njih ne biva obuhvaćeno Stvarno. Sâm film nije slab usled toga što počiva na tezi da, s onu stranu simulacije virtualne stvarnosti, Stvarno *doista postoji* – to uostalom i Morfeus saopštava Neu, pokazujući mu ruinirani čikaški pejzaž: »Dobro došao u pustinju Stvarnog.« Jer Stvarno, naprotiv, ne predstavlja »pravu stvarnost« skrivenu iza virtualne simulacije, nego onu prazninu koja stvarnost čini nepotpunom/nekonzistentnom, pri čemu se funkcija svake simboličke Matrice ogleda u prikrivanju te nekonzistentnosti – jedan od načina da se to prikrivanje ostvari jeste upravo tvrđenje da, ispod nepotpune/nekonzistentne, nama poznate stvarnosti, postoji nekakva druga stvarnost, lišena onog ćorsokaka koji bi proistekao iz nemogućnosti da se ona strukturira.

»Veliko Drugo ne postoji«

»Veliko Drugo« simbolizuje takođe i polje zdravog razuma, u koje stupamo posredstvom nesputane spekulacije; a filozofski, njegova posljednja značajna inkarnacija bila je Habermasova komunikativna zajednica sa svojom regulativnom idejom sporazuma. I upravo se to »veliko Drugo« danas ubrzano rastače. Ono što danas imamo jeste izvestan radikalna rascep: objektivizovani jezik eksperata i naučnika koji se više ne dâ prevesti na običan, svakome pristupačan jezik, ali koji je u potpunem ipak prisutan, u obliku fetišizovanih formula koje više niko uistinu ne razumeva, mada one oblikuju naše umetničke i popularne predstave (Crna rupa, Veliki prasak, *Superstrings*, Kvantna oscilacija...). Ne samo u prirodnim naukama već i u ekonomiji i drugim društvenim disciplinama, ekspertski žargon biva predstavljen kao objektivna uvid kome se nije moguće ozbiljnije suprotstavljati, pri čemu on u isti mah ostaje i neprevodiv na naše uobičajeno iskustvo. Ukratko, procep između naučnog uvida i zdravog razuma nije premostiv, i upravo nad tim ponorom izvesni naučnici bivaju promovisani u popularne kulturne figure »onih koji znaju« (fenomen Stivena Hokinga /Stephen Hawking/). Kao direktna suprotnost opisanoj objektivnosti pojavljuje se način na koji se, u domenu kulture, suočavamo sa mnoštvom životnih stilova koji nisu uzajamno prevodivi: sve što možemo jeste da obezbedimo uslove za njihovu miroljubivu koegzistenciju unutar multikulturalnog društva. Ikona savremenog subjekta jeste možda Industrijski kompjuterista, koji se tokom dana pokazuje kao nenadmašan u svom zanatu, dok u večernjim časovima, po povratku u vlastiti dom, pali sveću lokalnom indijskom božanstvu i veruje u svetost krave. Ovakav se rascep savršeno ukazuje i kada je reč o fenomenu sajberprostora. Potonji bi trebalo da nas sve poveže u nekakvo Globalno Selo; međutim, ono što se doista događa jeste to da smo bombardovani mnoštvom poruka koje potiču iz nekonzistentnih i uzajamno neusklađenih univerzumâ – umesto Globalnog Sela, velikog Drugog, dobijamo mnoštvo »malih drugih«, tribalnih, partikularnih identifikacija koje nam stoje na raspolaganju. Da izbegnemo nesporazum: Lakan je u tom pogledu daleko od bilo kakvog relativizovanja nauke i njenog svođenja na jednu od meta-naracija, na ravan na kojoj se nalaze mitovi Političke Korektnosti itd.: nauka *zaista* »dotiče Stvarno«, njeno znanje jeste »znanje unutar Stvarnog« – ali zamka leži u jednostavnoj činjenici da

naučno znanje ne može poslužiti u svrhe *simboličkog* »velikog Drugog«. Procep između moderne nauke i aristotelovskog zdravog razuma filozofske ontologije je u toj tački nesavladiv: on se pomalja već kod Galileja, a vrhunac dostiže u kvantnoj fizici, gde važećim pravilima/zakonima baratamo uprkos tome što oni više ne mogu biti ponovo prevedeni na naše iskustvo predstavljive stvarnosti.

Teorija o društvu rizika sa svojim globalnim povratnim dejstvom jeste tačna utoliko što se njome naglašava kako se, danas, nalazimo na upravo suprotnim pozicijama u odnosu na klasičnu, prosvetiteljsko-univerzalističku ideologiju, prema čijoj pretpostavci fundamentalna pitanja mogu na duže staze biti rešavana sticanjem uvida u »objektivno znanje« eksperata: onda kada se nađemo suočeni sa međusobno suprotstavljenim mišljenjima u pogledu posledica koje će izvesni novi proizvod (recimo, genetički modifikovano povrće) imati po životnu sredinu, mi zalud tragamo za neoborivim ekspertskim zaključkom. Suština, jednostavno, nije u tome da činjenice bivaju zamagljene usled toga što je nauka korumpirana finansijskom zavisnošću od velikih korporacija i državnih agencija – čak ni unutar sebe samih nauke nisu kadre da pruže odgovor. Pre petnaest godina, ekolozi su predviđali iščeznuće naših šuma – a sada je problem u sve većoj količini drveta... Tako se teorija o društvu rizika pokazuje kao nedostatna zbog toga što i suviše potencira iracionalnu situaciju u koju dovodi nas, obične subjekte: mi uvek iznova bivamo primoravani da, premda smo i te kako svesni da uopšte nismo u poziciji da odlučujemo, donosimo odluku o tome da će svaka naša odluka biti proizvoljna. Ulrich Bek (Ulrich Beck) i njegove pristalice se u ovoj tački pozivaju na demokratsku raspravu o svim opcijama, na stvaranje konsenzusa; međutim, time se uopšte ne razrešava parališuća dilema: zašto bi demokratska rasprava, u kojoj učestvuje većina, dovela do boljih rezultata, kada, u kognitivnom pogledu, neznanje većine uopšte ne biva prevaziđeno. Otuda je razumljiva politička frustriranost iste te većine: ljudi bivaju pozivani da donose odluke, dok im se u isti mah šalje i poruka da oni zapravo nisu u poziciji da odlučuju, tj. da objektivno odmere razloge »za« i »protiv« nečega. Pribegavanje »konspirativnim teorijama« jeste očajnički izlaz iz takve stupice, svojevrsni pokušaj da se ponovo stekne minimum onoga što Fred Džejmson naziva »kognitivnim mapiranjem«.

Džodi Din⁴ je skrenula pažnju na jedan čudan fenomen, očigledno prisutan u »dijalogu mutavaca« koji se odvija između oficijelne (»ozbiljne«, akademski institucionalizovane) nauke i širokog dijapazona takozvanih pseudonauka, od ufologije do pokušaja da se dešifruju tajne egipatskih piramida: nije moguće ne biti šokiran time što se upravo zvanični naučnici ponašaju dogmatski isključivo, dok se pseudonaučnici pozivaju na činjenice i argumentaciju lišenu uobičajenih predrasuda. Naravno, na sve ovo će nam se odgovoriti tezom da etablirani naučnici govore oslonjeni na autoritet velikog Drugog naučne institucije; ali problem je baš u tome što se samo naučničko veliko Drugo uvek iznova očituje u opšteprihvaćenoj simboličkoj fikciji. Stoga, onda kada smo suočeni sa konspirativnim teorijama, treba da postupimo tačno onako kako postupaju najdovrtljiviji čitaoci *Okretaja zavrtanja* Henrija Džejmsa: ne treba niti prihvatati postojanje duhova kao integralnog dela (narativne) stvarnosti, niti svoditi ih, u nekakvom pseudofrojdovskom maniru, na puke »projekcije« seksualnih frustracija histerične junakinje. Teorije zavere ne treba, naravno, uzimati kao »činjenice« – međutim, takođe ih ne treba tretirati ni kao moderni fenomen masovne histerije. Potonji stav još uvek počiva na »velikom Drugom«, na modelu »normalne« percepcije zajedničke socijalne stvarnosti, te otuda ne uzima u obzir činjenicu da je upravo takvo doživljavanje stvarnosti danas potkopano. Pravi problem nije u tome što ufolozi i teoretičari zavere regrediraju na paranoički pristup, pri kojem nije moguće prihvatanje (socijalne) stvarnosti; pravi problem leži u tome što sama ta stvarnost postaje paranoička. Savremeno iskustvo nas uvek iznova dovodi u situacije u kojima smo primorani da primetimo kako su naš smisao za stvarnost i normalan odnos prema njoj utemeljeni na simboličkoj fikciji, to jest da »veliko Drugo« koje određuje šta će biti usvojeno kao normalna i prihvaćena istina, kakav će biti horizont značenja u datom društvu, ni na jedan način nije utemeljeno na neposrednim činjenicama, što se inače podrazumeva kad je o naučničkom »znanju unutar Stvarnog« reč. Uzmimo na primer tradicionalno društvo u kojem moderna nauka još uvek nije uzdignuta na nivo diskursa-gospodara; ukoliko unutar takvog simboličkog pro-

---

4 Moje izlaganje će ovde u velikoj meri biti oslonjeno na njeno; vidi Jody Dean, *Aliens in America. Conspiracy Cultures from Outerspace to Cyberspace*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1998.

stora izvesni pojedinac zastupa principe moderne nauke, biće diskvalifikovan kao »ludak« – pri čemu je poenta u tome da nije dovoljno reći samo da on nije »stvarno lud«, već i to da mu je isključivo zatuca-na zajednica u kojoj nema pravog znanja utvrdila takvu poziciju – on će na neki način biti tretiran kao ludak, isključen iz socijalnog velikog Drugog, faktički *izjednačen* sa ludakom. »Ludilo« pri tom nije određenje koje bi moglo biti utemeljeno na nekakvom neposrednom pozivanju na »činjenice« (u smislu u kome ludak nije sposoban da doživljava stvari onakvima kakve one stvarno jesu, pošto je obuzet vlastitim halucinantnim projekcijama), nego počiva na tome u kakvom se odnosu izvesni pojedinac nalazi prema »velikom Drugom«. Lakan obično naglašava suprotni aspekt ovog paradoksa: »ludak nije samo prosjak koji misli da je kralj, nego i kralj koji misli da je kralj«, tj. ludilo označava urušavanje distance između Simboličkog i Stvarnog, neposrednu identifikaciju sa simboličkim mandatom; ili, da se poslužimo drugim poznatim iskazom, ukoliko je muž patološki ljubomoran, opsednut idejom da njegova žena spava sa drugim muškarcima, njegova opsesija ostaje patološka crta čak i onda kada je dokazano da je on u pravu i da mu žena zaista spava sa drugim muškarcima. Pouka ovakvih paradoksa je nedvosmislena: patološka ljubomora nije sama po sebi način na koji se istrajava na pogrešnim činjenicama, nego način na koji takve činjenice bivaju integrisane u libidinalnu ekonomiju dotičnog subjekta. Ono što, međutim, ovde vredi istaći jeste da istovetni paradoks treba izvesti i u obrnutom smeru: društvo (socio-simboličko polje, veliko Drugo) jeste »zdravo« i »normalno« čak i onda kada se dokaže da faktički nije u pravu (možda je to bio smisao u kojem je pozni Lakan sebe nazivao »psihotičnim«: on je, uistinu, psihotičan bio utoliko što nije bilo moguće njegov diskurs uključiti u oblast velikog Drugog).

U iskušenju smo da, u kantovskom duhu, utvrdimo kako je pogreška konspirativnih teorija u izvesnom smislu podudarna sa »paralogizmom čistog uma«, sa brkanjem dveju ravni: sumnje kao formalnog metodološkog stava (sámog priznatog naučnog, socijalnog... pa i zdravog razuma), i unapređivanja te sumnje u novu, sveobjašnjavajuću, globalnu parateoriju.

Ekranizovanje stvarnog

Sa druge tačke gledanja, Matrica funkcioniše i kao »ekran« koji nas odvaja od Stvarnog, koji »pustinju stvarnog« čini podnošljivom. Na ovom mestu, međutim, ne smemo zaboraviti izrazitu dvosmislenost lakanovskog Stvarnog: nije samo krajnji označitelj nešto što treba maskirati/doterati/pripitomiti uz pomoć ekrana fantazije – Stvarno je takođe, i to primarno, sâmo po sebi ekran, prepreka koja uvek-ionako iskrivljuje našu percepciju označitelja, spoljašnje stvarnosti. Filozofski govoreći, u tome je razlika između Kanta i Hegela; za Kanta, Stvarno jeste područje noumenalnog koje mi opažamo kao »šematizovano« kroz pregradu transcendentálnih kategorija; po Hegelu je, naprotiv, kako on sâm tvrdi u »Uvodu« *Fenomenologije*, ovaj kantovski procep lažan. Hegel i tu barata trima pojmovima: kada pregrada stoji između nas i Stvarnog, ona uvek stvara utisak o onome što je unutar nje, iza ekrana (pojave), tako da procep između pojavnog i onog što je »unutra« jeste nešto što je uvek-unapred već »za nas«. Shodno tome, ukoliko od Stvari oduzmemo iskrivljenje koje joj daje Ekran, gubimo samu Stvar (u kontekstu religije, Hristova smrt jeste smrt Boga uopšte, a ne samo njegovog ljudskog ovaploćenja) – zbog čega za Lakana, koji ovde sledi Hegela, Stvar kao takva jeste u krajnjoj liniji pogled sâm, a ne opaženi objekt. Dakle, ukoliko se vratimo *Matriksu*: Matrica kao takva jeste ono Stvarno koje iskrivljuje našu percepciju stvarnosti.

Ovde nam u izvesnoj meri može pomoći i pozivanje na Levi-Strosovu egzemplarnu analizu iz *Strukturalne antropologije*, koja se odnosi na prostorno raspoređivanje građevinskih objekata kod Vinebaga, plemena iz oblasti Velikih američkih jezera. To pleme je podeljeno u dve podgrupe (»polovine«), na »one koji su odgore« i na »one koji su odole«; onda kada nekog od njegovih pripadnika/pripadnica zamolimo da na parčetu papira, ili u pesku, iscrta zemljišni plan svoga sela (prostorni raspored kuća), dobijamo dva dijametralno suprotna odgovora, zavisno od toga da li on/ona spada u jednu ili drugu podgrupu. Obe podgrupe selo opisuju kao krug; ali dok za prvu unutar njega postoji još jedan krug sačinjen od središnjih kuća, tako da je u stvari reč o dva koncentrična kruga, po drugoj podgrupi je krug posredstvom jasne linije razvajanja podeljen na dva dela. Drugim rečima, član prve podgrupe (nazovimo je »konzervativno-korporativističkom«) zemljišni plan sela sagledava kao krug sačinjen od kuća koje su

manje-više simetrično poređane oko središnjeg hrama, dok član druge podgrupe (»revolucionarno-antagonističke«) vlastito selo vidi kao dve različite skupine kuća koje su međusobno razdvojene nevidljivom granicom...⁵

Središnja Levi-Strosova ideja odnosi se na to da nas ovaj primer ne sme odvesti u kulturni relativizam, do toga da tvrdimo kako je percepcija društvenog prostora uslovljena isključivo promatračevom pripadnošću određenoj grupi: sâm rascep na dve »relativne« percepcije podrazumeva skriveno upućivanje na izvesnu konstantu – ne na objektivni, »faktički« raspored objekata, već na traumatsko jezgro, na fundamentalni antagonizam koji stanovnici sela nisu bili u stanju da simbolizuju, objasne, »internalizuju«, razumeju: na poremećaj društvenih odnosa koji je sprečio zajednicu da se sama stabilizuje kao nekakva skladna celina. Dve percepcije zemljišnog plana predstavljaju, jednostavno, dva uzajamno isključiva nastojanja da se savlada taj traumatični antagonizam, da se ta rana zaleči uz pomoć nametanja uravnotežene simboličke strukture. Je li potrebno dodati da stvari stoje potpuno isto u pogledu polne razlike: da su »muško« i »žensko« poput dveju konfiguracija kuća u levistrosovskom selu? Uostalom, da bi se raspršila iluzija o tome kako u našem »usavršenom« univerzumu nije prevladala istovetna logika, dovoljno je prisetiti se podele našeg političkog prostora na levicu i desnicu: levičar i desničar ponašaju se upravo onako kako se ponašaju pripadnici dveju suprotstavljenih podgrupa u levistrosovskom selu. Oni ne zauzimaju različite pozicije unutar političkog prostora; oni različito opažaju politički prostor sâm – levičar kao polje koje je u sebi raspolučeno usled izvesnog fundamentalnog antagonizma, a desničar kao organsko jedinstvo Zajednice koje ugrožavaju jedino strani uljezi.

No Levi-Stros tu čini odlučujući korak: pošto dve podgrupe ipak sačinjavaju jedno isto pleme, a i žive u istom selu, njihov identitet mora na neki način biti i simbolički upisan – pitanje je samo: kako, s obzirom na to da simbolička artikulacija uopšte, odnosno nijedna plemenska društvena institucija, nije neutralna, nego unapred predodređena osnovnim i konstitutivnim antagonističkim razdorom? Tu na

---

5 Claude Levi-Strauss, »Do Dual Organizations Exist«, u *Structural Anthropology*, New York, Basic Books 1963, str. 131-163; crteži su na str. 133-134.

scenu stupa ono što Levi-Stros ingeniozno naziva »nultom institucijom«, neka vrsta institucionalnog duplikata čuvene »mane«, prazan označitelj lišen bilo kakvog određenog značenja, budući da, u opoziciji prema vlastitom odsustvu, označava jedino prisustvo značenja kao takvog: to je naročita institucija, koja ne poseduje pozitivnu, određujuću funkciju – njena je jedina funkcija čisto negativna, funkcija signalizovanja prisustva i potvrđivanja socijalne institucije kao takve, u opoziciji prema njenom odsustvu, pre-društvenom haosu. Upravo veza sa takvom nultom institucijom omogućava svim članovima plemena da dožive sami sebe kao takve, kao članove iste zajednice. Nije li, onda, ta nulta institucija u stvari ideologija u svom najčistijem obliku, tj. direktno otelotvorenje ideološke funkcije obezbeđivanja jednog neutralnog sveobuhvatnog prostora u kojem društveni antagonizam biva izbrisan, i unutar kojeg svi članovi društva mogu da prepoznaju sami sebe? I nije li sama borba za prevlast upravo borba za to kako će ta nulta institucija biti utvrđena, kojim naročitim značenjem će biti obojena? Uzмимо još jedan primer: nije li moderni pojam nacije takva jedna nulta institucija, koja se pojavila sa poništavanjem društvenih veza utemeljenih na porodičnoj osnovi ili tradicionalnim simboličkim matricama, to jest onda kada su, u naletu modernizacije, društvene institucije postajale sve manje i manje utemeljene na prirodnom nasleđu, a sve više i više postajale doživljavane kao stvar »ugovora«. ⁶ Ovdje je od naročite važnosti činjenica da se nacionalni identitet ipak doživljava kao makar i u minimalnoj meri »prirodan«, kao pripadnost zasnovana na »krvi i tlu«, i da je kao takav u opoziciji prema »veštačkoj« pripadnosti istinskim društvenim institucijama (država, profesija...): pre-moderne institucije funkcionišu kao »prirodni« simbolički entiteti (reč je o institucijama zasnovanim na neupitnom nasleđu), dok su sadašnje institucije osmišljavane kao društveni artefakti, onda kada bi se javljala potreba za »prirodnom« nultom institucijom koja bi poslužila kao neutralno zajedničko utemeljenje.

Ukoliko se vratimo polnoj razlici, u iskušenju sam da se upustim u rizik iznoseći hipotezu prema kojoj, možda, istovetna logika nulte

---

6 Videti Rastko Močnik, »Das 'Subjekt, dem unterstellt wird zu glauben' und die Nation als eine Null-Institution«, *Denk-Prozesse nach Althusser*, prir. H. Boke, Hamburg, Argument Verlag 1994.

institucije treba da bude primenjena ne samo na društvo u celini, nego i na njegov antagonistički rascep: šta ako je polna razlika u krajnjoj liniji neka vrsta nulte institucije društvenog raseca ljudske vrste, naturalizovana minimalna nulta-razlika, rascep koji, pre no što ukaže na neku određenu socijalnu razliku, ukazuje na samu ovu razliku kao takvu? Borba za prevlast je onda, još jednom, borba za to kako će ova nulta-razlika biti utvrđena posredstvom drugih pojedinačnih socijalnih razlika. Upravo kao protivtežu ovakvoj argumentaciji treba čitati veoma važan, premda obično ignorisan, Lakanov prikaz sheme označitelja: Lakan standardnu sosirovsku shemu (gde iznad pregrade stoji reč »*arbre*«, a ispod nje crtež drveta) zamenjuje shemom u kojoj se, iznad pregrade, jedna pored druge nalaze dve reči, »*homme*« i »*femme*«, dok se ispod nalaze dva identična crteža vrata. Da bi naglasio diferencijalnu prirodu označitelja, Lakan najpre zamenjuje Sosirovu (Ferdinand de Saussure) jednočlanu shemu označiteljskim parom, opozicijom muškarac/žena, polnom razlikom: ali pravo iznenađenje predstavlja tek činjenica da, na nivou imaginarnog označenog, *razlika ne postoji* (ne daje nam se nikakav grafički indeks polne razlike, pojednostavljeni crteži muškarca i žene, kakve srećemo u većini današnjih javnih toaleta, nego su *ista* vrata prikazana dva puta). Jasnije govoreći, može se reći da polna razlika ne označava nikakvu biološku opoziciju utemeljenu na »realnim« osobinama, nego čisto simboličku opoziciju sa kojom ne korespondira ništa u označenim objektima – ništa izuzev samog Stvarnog nekog nedefinisanog X koje nikada ne može biti obuhvaćeno slikom nekog označenog?

Vratimo se Levi-Strosovim dvama crtežima istog sela: upravo se na tom primeru može videti u kom to tačno smislu Stvarno dejstvuje kroz anamorfozu. Imamo najpre »pravi«, »objektivan« poredak kuća, a potom njegove dve različite simbolizacije, koje na anamorfnu način iskrivljuju pravi poredak. No »stvaran« ovde nije pravi poredak, već traumatsko jezgro društvenog antagonizma koji iskrivljuje pogled članova plemena na pravi antagonizam. Dakle, Stvarno jeste upravo ono poreknuto X na čiji je račun naše viđenje stvarnosti anamorfnu iskrivljeno. (Uzgred, ovakav poredak triju nivoa u potpunosti odgovara Frojdovom poretku triju nivoa u tumačenju snova: stvarno jezgro sna nije njegova latentna poruka premeštena/prevedena u njegov doslovnii sklop, već nesvesna želja koja samu sebe opisuje upravo iskrivljavanjem latentne poruke unutar doslovnog sklopa.)

A isto važi i za današnju umetničku scenu: na njoj se povratak Stvarnog *nije* dogodio prevashodno u obliku šokantno brutalnih pojavljivanja ekskrementalnih predmeta, hrpa leševa, govanâ, itd. Ti objekti svakako jesu neumesni – ali da bi oni bili neumesni, nekakvo (prazno) mesto mora već biti prisutno, a to je upravo ono mesto koje, počev od Maljeviča, predočava »minimalna« umetnost. U tome se ogleda saučesništvo dveju uzajamno suprotstavljenih ikona visokog modernizma – »Crnog kvadrata na beloju podlozi« Kazimira Maljeviča, i izlaganja redi-mejd objekata kao umetničkih dela kod Marsela Dišana (Marcel Duchamp). Osnovu za Dišanovo uzdizanje običnog svakodnevnog objekta u umetničko delo ne predstavlja nekakvo inherentno svojstvo samog predmeta; umetnik je onaj koji, prisvajanjem određenog (ili, tačnije, *bilo kog*) objekta i njegovim lociranjem na izvesno mesto, stvara od njega umetničko delo – za samo umetničko delo nije suština u onom »zašto«, nego u onom »gde«. A ono što Maljevičeva minimalistička kompozicija čini jeste da nam jednostavno pokazuje – izdvaja – samo to mesto kao takvo, to prazno mesto (ili okvir) proto-magijskog pretvaranja svakog objekta koji se nađe unutar njegovog prostora u umetničko delo. Ukratko, bez Maljeviča nema ni Dišana: tek pošto je umetnička praksa izolovala okvir/prostor kao takav, ispražnjen od bilo kakvog sadržaja, postaje moguće upustiti se u *ready-made* postupak. Pre Dišana, pisoar bi ostao pisoar, čak i ukoliko bi bio izložen u najprestižnijoj galeriji.

Pojavljivanje neumesnih ekskrementalnih predmeta je na taj način u direktnoj vezi sa pojavljivanjem samog mesta lišenog bilo kakvog predmeta, ili praznog okvira kao takvog. Stoga Stvarno u savremenoj umetnosti poseduje tri dimenzije, koje na neki način unutar njega samog ponavljaju trijadu realno, simboličko, imaginarno). Najpre se Stvarno pojavljuje kao anamorfna mrlja, anamorfička deformacija neposredne slike stvarnosti – kao iskrivljena slika, puka pojavnost koja »subjektivizuje« objektivnu stvarnost. Zatim se Stvarno pojavljuje kao prazno mesto, kao struktura, kao konstrukcija koja nikada nije prisutna, koja sama po sebi biva doživljavana, ali čije je konstruisanje moguće jedino retroaktivno, dok ona kao takva mora biti pretpostavljena – reč je o Stvarnom kao simboličkoj konstrukciji. Konačno, Stvarno jeste neumesni, opsceni ekskrementalni Objekt, Stvarno »po sebi«. To poslednje Stvarno, ukoliko ga izdvojimo, jeste čisti fetiš čije fascinirajuće/očaravajuće prisustvo maskira ono strukturalno Stvarno,

na isti onaj način na koji, u nacističkom antisemitizmu, Jevrejin kao ekskrementalni Objekt jeste Stvarno koje maskira ono nepodnošljivo »strukturalno« Stvarno društvenog antagonizma. – Ove tri dimenzije Stvarnog proističu iz tri modusa stvaranja distance u odnosu na »običnu« stvarnost: neki tu stvarnost podvrgavaju anamorfičkom iskrivljenju; neki uvode izvesni objekt koji nema svoje mesto unutar nje; neki iz same stvarnosti izuzimaju/brišu celokupan sadržaj (objekte), u kom slučaju je sve što preostaje upravo ono prazno mesto koje su objekti popunjavali.

Frojdovska natruha

Lažnost *Matriksa* se možda najneposrednije ogleda u proglašavanju Nea za »onog Pravog«. Ko je Pravi? Postoji, zaista, i takva pozicija u društvenom lancu. Postoji, najpre, Pravi u smislu Gospodara-Označitelja, simboličkog autoriteta. Čak i u najstrašnijim oblicima društvenog života, u sećanjima onih koji su preživeli koncentracione logore uvek se pominje onaj Pravi, pojedinac koji nije poklekao, već je, sred nepodnošljivih uslova koji su sve druge odveli u egoističku borbu za goli opstanak, na čudesan način zadržao i emitovao nekakvu »iracionalnu« darežljivost i dostojanstvo – Lakanovim rečima, tu smo suočeni sa funkcijom »*Ya de l'Un*«, sa tim da je čak i na takvom jednom mestu postojao onaj Pravi, podupirući minimum solidarnosti neophodan za uspostavljanje istinskih socijalnih veza, suprotstavljajući se kolaboraciji unutar okvira čiste strategije preživljavanja. Dva su momenta, pri tom, od osnovne važnosti: prvo, takav pojedinac je uvek bio opažan kao jedan jedini (nikada nije postojalo mnoštvo njih, kao da, sledeći nekakvu nejasnu potrebu, taj eksces neobjašnjivog čuda solidarnosti uvek mora biti otelotvoren u Jednom); i drugo, taj Pravi nije puno toga uistinu učinio za druge oko sebe, osim ako izuzmemo samo njegovo prisustvo među njima (ono što je drugima pomoglo da opstanu bila je njihova svest da, uprkos tome što su tokom pretežnog dela vremena oni sami svedeni na mašine za preživljavanje, postoji onaj Pravi koji je zadržao ljudsko dostojanstvo). Na način na koji govorimo o zamrznutom osmehu, ovde imamo nešto poput zamrznutog dostojanstva, pri čemu Drugi (Pravi) čuva moje dostojanstvo za mene, na mom mestu, ili preciznije, tamo gde ja čuvam svoje dostojanstvo kroz Drugog: ja mogu biti sveden na okrutnu borbu za opstanak, no

sama svest da postoji onaj Pravi koji je svoje dostojanstvo zadržao i *meni* omogućava da zadržim nekakav minimum veze sa ljudskošću. Često, onda kada taj Pravi poklekne ili bude demaskiran kao prevarrant, drugi zatvorenici gube volju za opstanak i pretvaraju se u ravnodušne živuće mrtvace – sama njihova spremnost da se bore za goli opstanak bila je, paradoksalno, održavana posredstvom njenog poricanja, posredstvom činjenice da je postojao jedan Pravi koji *nije* bio sveden na taj nivo, te zato, onda kada taj izuzetak nestane, i sama borba za opstanak gubi na intenzitetu. Što, naravno, znači da taj Pravi nije kao takav bio određen isključivo svojim »stvarnim« kvalitetima (na tom nivou, moglo bi postojati više takvih pojedinaca kao što je on, ili bi on čak mogao biti ne nesalomiv, nego varalica koja igra tu ulogu): njegova jedinstvena uloga bila je prevashodno uloga prenosa, tj. on je zauzimao ono mesto koje su za njega konstruisali (predodredili) drugi.

Nasuprot tome, u *Matriksu*, Pravi je onaj koji je sposoban da vidi to da naš svakodnevni život nije stvaran, već puki kodifikovani virtualni univerzum, i koji je otuda kadar da se iz njega isključi, da manipulise njegovim pravilima i da im se opire (letenje kroz vazduh, zaustavljeni meci...). Osnovno za funkcionisanje *ovog* Pravog jeste njegovo virtualizovanje stvarnosti: stvarnost je jedan veštački konstrukt čija pravila mogu biti opovrgnuta ili makar iznova napisana – u tome se ogleda suštinski paranoična teza da je Pravi u stanju da savlada otpor Stvarnog («Mogu da prođem kroz najdeblji zid, samo ukoliko to odlučim...«, tj. nemogućnost većine nas da to učinimo biva svedena na slabost volje samog subjekta). Film ni u ovom pogledu ne ide, međutim, dovoljno daleko: u znamenitoj sceni u čekaonici proročice koja treba da donese odluku o tome da li Neo jeste Pravi, dete koje je prikazano kako savija kašiku snagom sopstvenih misli iznenađenom Neu kazuje kako način da se u tome uspe nije taj da sebe ubedim kako sam u stanju da savijem kašiku, već da sebe ubedim u to da *kašika ne postoji...* Šta, međutim, biva *sa mnom*? Zar sledeći korak ne treba da bude budistički stav da ni *ja kao takav*, subjekt sâm, ne postoji?

Da bismo sproveli dalju specifikaciju svega što je lažno u *Matriksu*, treba razlučiti puku tehnološku nemogućnost od fantazmatske neistinitosti: putovanje kroz vreme (verovatno) jeste nemoguće, ali su fantazmatska scenarija o tome ipak »istinita« u smislu da ukazuju na libidinalne ćorsokake. Stoga, problem sa *Matriksom* nije u naivnosti

njegovih trikova: ideja o prelasku iz stvarnosti u virtualnu stvarnost posredstvom telefona ima smisla, budući da sve što nam je za to potrebno jeste nekakav procep/rupa kroz koju je moguće pobeći. (Drugo, možda čak bolje rešenje mogao bi biti toalet: nije li područje u kojem ekskrementi iščezavaju nakon povlačenja vode u stvari jedna od metafora za užasnu-uzvišenu Drugu Stranu, za primordijalni, preontološki Haos u kome stvari nestaju? Premda racionalno znamo šta se dešava sa ekskrementima, zamišljena misterija ipak ostaje – govno ostaje eksces koji ne spada u našu svakodnevnu stvarnost, i Lakan je bio u pravu kada je tvrdio da smo od životinja postali ljudska bića u onom trenutku kada se kod životinje pojavio problem šta da se čini sa ekskrementima, u trenutku kada su se oni pretvorili u eksces koji joj smeta. Otuda Stvarno nije prevashodno užasano-odvratna stvar koja se pomalja sa dna klozetske šolje, nego pre rupa sama, procep koji služi kao prelaz prema drukčijem ontološkom poretku – topološka rupa ili torzija koja »zakrivljuje« prostor naše stvarnosti tako da mi opažamo/zamišljamo ekskremeente kako nestaju u nekakvu alternativnu dimenziju koja nije deo naše svakodnevne stvarnosti.) Problem predstavlja jedna još izrazitija fantazmatska nedoslednost, koja najočiglednije izbija na videlo onda kada Morfeus (afro-američki predvodnik Otpora koji veruje da Neo jeste onaj Pravi) pokušava da objasni još uvek zbuđenom Neu šta je Matrica – dosledno je pri tom povezujući sa greškom u strukturi univerzuma:

To je ono osećanje koje si imao čitavog života. Osećanje da nešto nije u redu sa svetom. Ne znaš šta je to, ali ono je tu, kao trn u tvojoj svesti, izluđuje te... (...) Matrica je svuda, ona je sve oko nas, čak i ovde u ovoj sobi. (...) Ona je svet kojim su ti zamazane oči, kako bi postao slep za istinu. (...) Da si rob, Neo. Da si, kao i svi drugi, rođen u ropstvu ... i zadržan u tamnici koju nisi u stanju da pomirišeš, okusiš, ili dodirneš. U tamnici svog uma.

Na tom mestu film dostiže vrhunac nekonzistentnosti: iskustvo nedostatka/nedoslednosti/prepreke treba da nam pomogne da se suočimo sa činjenicom da je ono što doživljavamo kao stvarnost puka prevara – pa ipak, pred kraj filma Smit, agent Matrice, daje drugačije, u znatno većoj meri frejdovsko objašnjenje:

Da li ste znali da je prva Matrica bila projektovana kao savršen ljudski svet? U kome niko ne bi patio, u kome bi svi bili srećni? To je bila katastrofa. Niko nije prihvatao program. Čitave grupe /ljudskih bića koja su služila kao baterije/ bile su izgubljene. Neki su verovali da nam nedostaje programski jezik za opisivanje vašeg savršenog sveta. Ali ja verujem da, kao vrsta, ljudska bića definišu svoju stvarnost kroz patnju i bedu. Savršeni svet bio je san iz kojeg je vaš primitivni mozak pokušavao da se probudi. Usled čega je Matrica bila re-programirana u ovo: vrh vaše civilizacije.

Nesavršenost našeg sveta je dakle u isti mah i znak njegove virtualnosti i znak njegove stvarnosti. Moglo bi se u stvari tvrditi da agent Smit (ne zaboravimo da on nije ljudsko biće poput ostalih, već neposredno virtualno otelotvorenje Matrice – velikog Drugog – samog) jeste, unutar univerzuma filma, zamena za analitičku figuru: njegova pouka glasi da iskustvo nepremostive prepreke u našem slučaju, slučaju ljudskih bića, predstavlja pozitivni uslov za to da nešto bude doživljeno kao stvarnost – stvarnost je, u načelu, ono što pruža Otpor.

Malbranš u Holivudu

Sledeća nedoslednost tiče se smrti: *zbog čega* bi neko »stvarno« umro, ukoliko umire samo u virtualnoj stvarnosti kontrolisanoj posredstvom Matrice? Film nudi nerazumljiv odgovor: »NEO: Ako te ubiju u Matrici, da li umireš i ovde /tj. ne samo u virtualnoj stvarnosti, nego i u stvarnom životu/? MORFEUS: Telo ne može da živi bez uma.« Logika ovog rešenja sastoji se u tome da vaše »stvarno« telo može ostati u životu (funkcionisati) jedino ukoliko je u vezi sa umom, tj. sa mentalnim univerzumom u koji ste uronjeni: tako da, kada se nađete u virtualnoj stvarnosti i budete u njoj ubijeni, ta smrt pogađa i vaše stvarno telo... Dijametralno suprotno rešenje (stvarno umirete jedino ukoliko ste ubijeni u stvarnosti) takođe je nedostatno. Kvaka je u sledećem: da li je subjekt *u potpunosti* usisan u virtualnu stvarnost kojom vlada Matrica, ili pak poznaje, ili makar *naslućuje* pravo stanje stvari? Ako na potonje pitanje odgovorimo sa DA, tada će nas prosto povlačenje u adamsko stanje uzdržanosti, koje je prethodilo padu u greh, učiniti besmrtnima *unutar virtualne stvarnosti*, te bi otuda Neo, koji je već oslobođen potpune uronjenosti u virtualnu stvarnost, trebalo da preživi *borbu* sa agentom Smitom, koja se odvija *unutar* virtualne

stvarnosti koju kontroliše Matrica (na isti onaj način na koji je u stanju da zaustavi metke, trebalo bi i da bude kadar da obesnaži udarce po sopstvenom telu). Sve nas to vraća Malbranšovom okazionalizmu: mnogo više nego Barklijev Bog koji svet održava unutar sopstvenog uma, *krajnja* Matrica jeste Malbranšov okazionalistički Bog.

Sa svojim »okazionalizmom«, Malbranš je nesumnjivo filozof koji nam je ponudio najbolji pojmovni aparat za pristup Virtualnoj Stvarnosti. Iako Dekartov učenik, Malbranš odbacuje njegovo smešno upućivanje na pinealnu žlezdu kako bi se objasnilo usklađivanje materijalne supstance sa duhovnom, to jest tela sa dušom; ali kako onda objasniti njihovu koordinaciju, ukoliko to dvoje nisu u međusobnoj vezi, ukoliko ne postoji tačka u kojoj bi duša mogla uzročno dejstvovati na telo i *vice versa*? Budući da su dve uzročne mreže (jedna koju čine ideje u mom umu, a druga sačinjena od telesnih interakcija) u potpunosti nezavisne, jedino rešenje je u tome da ih treća, istinska Supstanca (Bog), neprekidno usklađuje i posreduje između njih, stvarajući utisak kontinuiteta; onda kada pomišljam na to da podignem vlastitu ruku, i kada ona potom zaista i bude podignuta, moja misao nije prouzrokovala to podizanje neposredno, već samo »okazionalno« – tako što je, primetivši moju misao usmerenu na podizanje sopstvene ruke, Bog u pokret stavio drugi, materijalni, uzročni lanac koji u stvari dovodi do toga da moja ruka krene uvis. Ako ovde »Boga« zamenimo velikim Drugim, simboličkim poretkom, uviđamo bliskost između okazionalizma i Lakanove pozicije: kao što u svojoj polemici protiv Aristotela u spisu *Television* tvrdi Lakan,⁷ odnos između duše i tela nikada nije neposredan, zato što se veliko Drugo uvek umeće između njih. Okazionalizam je otuda drugo ime za »arbitrarnost znaka«, za procep koji razdvaja mrežu ideja od mreže telesne (stvarne) kauzalnosti, s obzirom na to da se veliko Drugo stara o koordinaciji dveju mreža, usled čega, onda kada moje telo zagrije jabuku, moja duša doživi osećaj zadovoljstva. Na isti ovaj procep ciljao je onaj drevni actečki sveštenik kada je organizovao žrtvovanje ljudi kako bi obezbedio to da sunce nastavi da i dalje izlazi: tu ljudska žrtva jeste molba Bogu da očuva koordinaciju između dva niza, između telesne potrebe i sticaja simboličkih događaja. Mada »iracionalan« u meri u kojoj nam se

---

7 Videti Jacques Lacan, »Television«, *October* 40 (1987).

žrtvovanje koje sprovodi astečki sveštenik već samo po sebi može činiti takvim, taj postupak poseduje ishodišnu premisu koja je daleko promućurnija u odnosu na našu uobičajenu intuiciju prema kojoj je koordinacija između tela i duše neposredna, odnosno prema kojoj je za mene »prirodno« da doživim osećanje zadovoljstva kada zagrizem jabuku, jer to osećanje neposredno izaziva sama jabuka: ono što se pri potonjem stavu gubi jeste posrednička uloga velikog Drugog u obezbeđivanju koordinacije između stvarnosti i našeg mentalnog doživljaja. A ne važi li isto i za naš boravak unutar Virtualne Stvarnosti? Kada u virtualnom prostoru podignem ruku kako bih odgurnuo predmet, taj se predmet onda doista i pokrene – no, ideja da je pokret ruke sam po sebi direktno doveo do premeštanja predmeta jeste, naravno, moja iluzija; budući da sam u stanju uronjenosti, ja previđam komplikovani mehanizam kompjuterske koordinacije, uporediv sa ulogom okazionalističkog Boga⁸ koji obezbeđuje koordinaciju između dva opisana niza.

Kao što je opšte poznato, dugme namenjeno zatvaranju vrata kod ogromne većine liftova predstavlja nekakav u potpunosti neupotrebljivi placebo, postavljen samo zarad toga da bi se kod pojedinaca stvorio utisak nekakvog njihovog učešća, davanja doprinosa brzini kojom se odvija putovanje same naprave – onda kada ovo dugme pritisnemo, vrata se zatvaraju istovetnom brzinom kao i kada jednostavno pritisnemo dugme sa oznakom prizemlja bez »ubravanja« procesa stiskanjem onog s natpisom »zatvori vrata«. Ovaj ekstreman i jasan slučaj lažnog učestvovanja jeste prikladna metafora za učešće pojedinaca u našem »postmodernom« političkom procesu. A to je i okazionalizam u njegovom najčistijem obliku: prema Malbranšu, mi sve vreme pritiskamo takvu dugmad, pri čemu neprestana aktivnost samog Boga vrši koordinaciju između prethodnog i događaja koji će uslediti (zatvaranje vrata), iako je po našem mišljenju taj događaj izazvan našim stiskanjem dugmeta.

Iz istog razloga, od presudnog je značaja ostaviti nerazrešenom izrazitu dvosmislenost budućeg uticaja sajberprostora na naše živote: taj uticaj ne zavisi od tehnologije kao takve, već od načina njene socijalne primene. Uključenost u *cyberspace* će možda intenzivirati naše telesno iskustvo (nova senzualnost, novo telo sa većim brojem organa,

---

8 Glavno Malbranšovo delo jeste *Recherches de la vérité* (1674-75; najpristupačnije izdanje: Paris, Vrin 1975).

novi polovi...), ali će, takođe, onome koji upravlja postrojenjem koje pokreće *cyberspace* pružiti priliku da, doslovce, ukrade naše (virtualno) telo, da nas liši kontrole nad njim, tako da se više niko prema sopstvenom telu neće odnositi kao prema »svojoj svojini«. Ono sa čime se ovde susrećemo jeste konstitutivna dvosmislenost pojma medijizacije:⁹ taj pojam je izvorno označavao gest putem koga je subjektu ukidano njegovo direktno, neposredno pravo da donosi odluke; veliki majstor političke medijizacije bio je Napoleon, koji bi pokorenim vladarima ostavljao privid moći, premda oni u stvari više nisu bivali u položaju da je koriste. Na nekom opštijem planu, moglo bi se reći da taj tip »medijizacije« monarha određuje ustavnu monarhiju: u njoj je monarh sveden na čisto formalni simbolički gest »stavljanja tačke na i«, potpisivanja te otuda i dodeljivanja performativne snage ukazima čiji sadržaj određuje neko izabrano vladajuće telo. A nije li, *mutatis mutandis*, identična procedura još uvek prisutna u današnjoj sve bržoj kompjuterizaciji naših svakodnevnih života, tokom koje subjekt takođe sve više i više biva »medijizovan«, neopaženo lišavan vlastitih moći, a sve pod lažnom firmom njihovog uvećavanja? Onda kada je naše telo medijizovano (uhvaćeno u mrežu elektronskih medija), ono je u isti mah izloženo i pretnji jedne radikalne »proleterizacije«: subjekt ostaje sveden na puko \$, budući da čak i moje najličnije iskustvo može biti ukradeno, izmanipulisano, regulisano posredstvom mašinskog Drugog. Tako ponovo postaje očigledno da je u projektu radikalne virtualizacije računaru dodeljen položaj koji u potpunosti odgovara položaju Boga u malbranšovskom okazionalizmu: pošto je odnos između mog uma i (onoga što se prema mom vlastitom doživljaju pojavljuje u vidu) pokretanja mojih udova (u virtualnoj stvarnosti) kompjuterski koordiniran, lako je onda zamisliv jedan kompjuter koji bi se razbesneo i počeo da se ponaša poput Zlog Boga, narušavajući ravnotežu između mog uma i mog telesnog doživljavanja sebe samog – u situaciji kada je signal za podizanje ruke iz mog uma obustavljen ili čak preusmeren u (virtualnu) stvarnost, i najelementarnije iskustvo tela kao »sopstvenog« biva potkopano... Čini se, otuda, da *cyberspace* u stvari ostvaruje paranoičku fantaziju koju je izložio

---

9 Za tu dvosmislenost, videti Paul Virilio, *The Art of the Motor*, Minneapolis, Minnesota University Press.

Šreber, nemački sudija čije je uspomene analizirao Frojd:¹⁰ »žičani univerzum« jeste psihotičan utoliko što kao da materijalizuje Šreberovu halucinaciju o božanskim zracima putem kojih Bog direktno kontroliše ljudski um. Drugim rečima, ne potvrđuje li eksternalizacija velikog Drugog u kompjuteru inherentno paranoičku dimenziju žičanog univerzuma? Ili, kažimo to na jedan drugačiji način: opšte je mesto to da, u sajberprostoru, mogućnost da se svest »izruči« u računar ljude konačno oslobađa njihovih tela – ali takođe i same mašine oslobađa »njihovih« ljudi...

Inscenacija elementarne fantazije

Poslednja nekonzistentnost tiče se nedorečenog statusa oslobađanja čovečanstva koje Neo najavljuje u završnoj sceni. Zahvaljujući Neovoj intervenciji, u Matrici »pada sistem«; istovremeno se Neo onima koji su još uvek zarobljeni u Matrici obraća kao Spasitelj koji će ih podučiti tome kako da prevladaju ograničenja koja nameće Matrica – i postanu kadri da pobeđe zakone fizike, saviju metal, lete... Problem je, međutim, u tome što su sva ta čuda moguća jedino ukoliko ostanemo *unutar* virtualne stvarnosti koju održava Matrica i eventualno modifikujemo ili promenimo njena pravila: naš stvarni položaj još uvek je položaj roba Matrice, a time smo jedino zadobili dodatnu moć da menjamo pravila našeg mentalnog zatvora – kako, dakle, u potpunosti napustiti Matricu i stupiti u »stvarnu stvarnost«, u kojoj smo mi samo jadna stvorenja čiji se život odvija na uništenoj površini Zemlje?

Moglo bi se, u adornoovskom duhu, tvrditi kako ove nedoslednosti¹¹ predstavljaju trenutak istine samog filma: one ukazuju na antagonizme našeg poznokapitalističkog društvenog iskustva, antagonizme koji zadiru i u osnovne ontološke veze, poput onih između stvarnosti i bola (stvarnost kao ono što sprečava vladavinu principa zadovoljstva), ili slobode i sistema (sloboda je moguća jedino unutar sistema koji ometa njeno neograničeno rasprostiranje). No, svoju ultimativnu snagu film

10 Na postojanje ove veze između *cyber*-prostora i Šreberovog psihotičnog univerzuma ukazala mi je Vendi Čan, sa Prinštona.

11 Još jedna značajna nedoslednost tiče se ponovo statusa intersubjektivnosti u univerzumu koji pokreće Matrica: da li svi pojedinci dele istu virtualnu stvarnost? Zašto? I zašto ne svakome po jedna koju sam poželi?

ipak crpe na jednoj sasvim drugoj ravni. Pre mnogo godina, čitav niz naučnofantastičnih filmova kao što su *Zardoz* ili *Loganov beg* nagovestio je našu današnju postmodernu nezgodu: izolovana grupa živi aseptičnim životom, u odvojenoj oblasti, udaljena od svakog iskustva stvarnog sveta materijalnog raspadanja. Pre postmodernizma, svako nastojanje da se pobegne iz stvarnog istorijskog vremena u bezvremenu Drugost bilo je utopija. Sa postmodernim poklapanjem »kraja istorije« i potpune dostupnosti prošlosti putem digitalizovanog pamćenja, u ovom vremenu u kome *proživljavamo* atemporalnu utopiju kao svoje svakodnevno ideološko iskustvo, utopija postaje svako udaljavanje od Stvarnog Istorije same, od sećanja, od puteva stvarne prošlosti, svaki pokušaj da se iz zatvorene kupole pobegne u vonj i trulež sirove stvarnosti. *Matriks* daje konačni zamah ovom preokretu, kombinujući utopiju i distopiju: sama stvarnost u kojoj živimo, atemporalna utopija uprizorena od strane Matrice, jeste mesto takvo da u njemu efektivno možemo biti svedeni na pasivno stanje živućih baterija koje Matricu snabdevaju energijom.

Jedinstveni naboj koji ovaj film poseduje ne leži dakle toliko u njegovoj osnovnoj tezi (da je ono što mi doživljavamo kao stvarnost puka veštačka, virtualna stvarnost koju stvara »Matrica«, megakompjuter direktno povezan sa umovima svih nas), koliko u njegovoj središnjoj slici miliona ljudskih bića koja vode klaustrofobičan život u kolevkama ispunjenim vodom, i čiji takav život biva održavan samo zato da bi bila proizvedena energija (elektricitet) za napajanje Matrice. Elem, kada se (neki) ljudi »prenu« iz svoje utonulosti u virtualnu stvarnost koju kontroliše Matrica, to buđenje ne znači i iskorak u širi prostor spoljašnje stvarnosti, već pre svega stravičnu svest o ovom zatočeništvu, u kome je svako od nas zapravo tek fetusoliki organizam, uronjen u prenatalni fluid... Ta apsolutna pasivnost predstavlja poništenje fantazije na kojoj počiva naš doživljaj samih sebe kao aktivnih, vlastitog položaja svesnih subjekata – u pitanju je krajnje perverzna fantazija, stav da smo mi u krajnjoj liniji puki instrument uživanja Drugog (Matrice), da smo iz svoje sopstvene životne supstance isisani u vidu baterija. U tome počiva i istinska libidinalna zagonetka ovakvog poretka: *zašto* je Matrica neophodna ljudska energija? Čisto energetsko rešenje, razume se, nema nikakvog smisla: Matrica bi lako mogla iznaći drugi, pouzdaniji izvor energije, koji ne bi zahtevao takvo izrazito složeno uređenje vir-

tualne stvarnosti usaglašene sa milionima ljudskih jedinica (ovde je приметna još jedna nelogičnost: zbog čega Matrica svakog pojedinca ne priključi na njegov/njen lični, solipsistički veštački univerzum? Čemu komplikovati stvari usklađivanjem svih programa kako bi se čitavo čovečanstvo nastanilo u jedan isti virtualni univerzum?). Jedini dosledan odgovor glasi: Matrica se hrani ljudskim uživanjem – tako da smo se ovde opet vratili osnovnoj Lakanovoj tezi da veliko Drugo sâmo, daleko od toga da predstavlja nekakvu anonimnu mašinu, zahteva neprekidan priliv uživanja. Na ovaj način, treba naglavce okrenuti stanje stvari koje sâm film prikazuje: ono što nam se nudi kao scena uvida u našu istinsku situaciju jeste u stvari nešto upravo suprotno, najelementarnija fantazija koja održava naše postojanje.

Tesna povezanost između perverzije i sajberprostora danas predstavlja opšte mesto. Prema standardnom viđenju, perverzni scenario uprizoruje »odricanje od kastracije«: perverzija može biti sagledana kao odbrana od motiva »smrt i seksualnost«, od pretnje smrtnosti, baš kao i od mogućeg nametanja polne razlike: ono što izopačenik nosi sobom jeste univerzum u kome, kao u crtanim filmovima, ljudsko biće može preživeti svaku katastrofu; u kome je seksualnost odraslih svedena na dečju igru; u kome niko nije prisiljavan da umre, niti da odabere jedan od dva pola. Kao takav, razvratnikov univerzum jeste univerzum čistog simboličkog poretka, igre označitelja koja protiče svojim tokom, neometana Stvarnim ili ljudskom konačnošću. Na prvu loptu, može izgledati da naše iskustvo sajberprostora savršeno pristaje ovakvom univerzumu; nije li *cyberspace* takođe nekakav univerzum neometen inercijom Stvarnog, ograničen jedino svojim samoproklamovanim pravilima? I ne važi li isto za Virtualnu Stvarnost *Matriksa*? »Stvarnost« u kojoj živimo gubi svoj neumoljivi karakter, ona postaje domen arbitrarnih pravila (nameće ih Matrica) koja mogu biti narušena ukoliko je nečija Volja dovoljno jaka... Prema Lakanu, međutim, ono što ovaj uobičajeni stav ne uzima u obzir jeste jedinstveni odnos između Drugog i uživanja koji se pojavljuje pri perverziji. Šta to tačno znači?

U »Le prix du progress«, jednom od zaključnih fragmenata iz *Dijalektike prosvetiteljstva*, Adorno (Theodor W. Adorno) i Horkhajmer (Max Horkheimer) navode argumentaciju francuskog fiziologa Pjera Fluransa (Pierre Flourens) iz devetnaestog veka uperenu protiv davanja medicinske anestezije hloroformom. Flurans je tvrdio kako je

moguće dokazati da taj anestetik deluje jedino na neuronsku mrežu našeg pamćenja. Ukratko, dok nas žive kolju na operacionom stolu, mi osećamo užasan bol, ali ga se kasnije, posle buđenja, ne sećamo... Naravno, po Adornu i Horkhajmeru u pitanju je savršena metafora za sudbinu Razuma u sebi zasnovanog na nasilju nad prirodom: njegovo telo, deo prirode unutar subjekta sámog, u potpunosti oseća bol, samo što ga se, usled represije, ne seća. U tome je savršena osveta prirode za našu vladavinu nad njom: i ne znajući, mi smo najveće žrtve nas samih, mi sami sebe žive koljemo... A nije li moguće sve ovo čitati kao savršeni fantazijski scenario interpasivnosti, Druge Scene u kojoj plaćamo cenu za svoje aktivno mešanje u svet? Ne postoji aktivan slobodni delatnik bez ovog fantazmatskog oslonca, bez ove Druge Scene u kojoj on u potpunosti biva izmanipulisan od Drugog.¹² Jedan sadomazohista spremno će pretpostaviti da takva patnja jeste pristup u Postojanje.

Možda upravo na ovom tragu može biti protumačena i opsednutost Hitlerovih biografa njegovim odnosom prema rođaci Geli Raubal (Geli Raubal) (nađena mrtva u njegovom minhenskom apartmanu godine 1931), u nadi da će nam navodna Hitlerova seksualna perverzija obezbediti »skrivenu promenljivu«, intimnu kopču koja nedostaje, fantazmatski oslonac koji bi bio objašnjenje njegove javne ličnosti – evo kako nas o tom scenariju izveštava Oto Štraser (Otto Strasser): »... Hitler ju je svlačio /dok bi on sam ležao/ na podu. Potom bi ona morala da čučne iznad njegovog lica kako bi je on mogao pogledati izbliza, što ga je veoma uzbuđivalo. Kada se uzbuđenje približavalo vrhuncu, zahtevao je od nje da urinira po njemu, i to mu je pružalo ono konačno zadovoljstvo.«¹³ Suština je u apsolutnoj pasivnosti Hitlerove uloge u ovom scenariju kao fantazmatskom osloncu sa koga će se on otisnuti

---

12 Ono što Hegel čini ogleda se u »pregrađivanju« ove fantazije ukazivanjem na njenu funkciju popunjavanja pre-ontološkog ambisa slobode, tj. ponovnog konstituisanja pozitivne Scene u kojoj subjekt biva umetnut unutar pozitivnog noumenalnog poretka. Drugim rečima, za Hegela je Kantova vizija beznačajna i nekonzistentna, budući da na mala vrata ponovo uvodi ontološki u potpunosti konstituisani božanski totalitet, tj. svet zamišljen isključivo kao Tvar, a ništa i kao Subjekt.

13 Citirano prema Rosenbaum, Ron. *Explaining Hitler*, New York, Harper, 1999, str. 134.

u svoju frenetično destruktivnu javnu političku delatnost – a ne čudi to što je Geli tokom tih rituala bila očajna i zgađena.

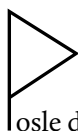
U tome leži ispravan uvid *Matriksa*: u naporednosti dvaju aspekata perverzije – s jedne strane, redukcije stvarnosti na virtualno područje regulisano proizvoljnim pravilima koja mogu biti ukidana; s druge strane, skrivene istine te slobode, svođenja subjekta na u potpunosti instrumentalizovanu pasivnost.

S engleskog preveo Predrag Brebanović

Na Matriksu: sajberfeminističke simulacije¹

*Njen um je matriks neprekidnih digitalnih titraja.²
Ako mašine, makar teorijski, mogu same da se pokrenu,
zar i žene ne mogu da urade isto?³*

Posle decenija ambivalencije prema tehnologiji, mnoge feministkinje u novim složenostima »telekom revolucije« sada nalaze obilje novih mogućnosti, prostora i pravaca mišljenja. Internet obećava ženama mrežu linija na kojima će ćaskati, trućiati, raditi i igrati se; virtuelnost unosi fluidnost u identitete koji su nekad morali da budu fiksirani; a multimediji nude novo osetljivo okruženje u kojem umetnice mogu da nađu prostor za sebe.

Sajberfeminizam je, međutim, nastao kao nešto više od pregleda ili opažanja novih tendencija i mogućnosti koje je otvorila telekom revolucija. Složeni sistemi i virtuelni svetovi nisu važni samo zbog toga što otvaraju prostor današnjim ženama u okvirima već postojeće kulture, već i zbog stepena u kojem potkopavaju i svetonazor i materijalnu realnost dve hiljade godina duge patrijarhalne kontrole.

Izgleda da ipak mrežnom kulturom još dominiraju muškarci i muške namere i koncepcije. Ali u sajberprostoru ima i više od onoga što vidi muški pogled. Pojave su uvek bile varljive, ali ne više no u današnjim simulacijama i potapanjima telekom revolucije. Žene ulaze u kola u kojima su nekad bile razmenjivane, upadaju u kontrole obez-

-
- 1 (Sadie Plant, »On the matrix: cyberfeminist simulations«, u: Rob Shields, *Cultures of the Internet: Virtual Spaces, Real Histories, Living Bodies*, London 1996)
  - 2 Misha, »Wire movement«, u *Storming the Reality Studio*, ur. Larry McCaffrey, Durham, NC and London, Duke University Press, 1991, str. 113.
  - 3 Luce Irigaray, *Speculum of the Other Woman*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1985a, str. 232.

beđenja i otkrivaju vlastitu posthumanost. Sajberfeministički virus prvi put se oglasio početkom devedesetih godina.⁴ Najdramatičnija od njegovih prvih manifestacija bio je *A Cyberfeminist Manifesto for the 21st Century* (Sajberfeministički manifest za XXI vek), napravljen kao digitalni bilbord izložen na prometnom putu kroz Sidnej. Od tada se tekst manifesta bezbroj puta menjao i selio, ali u jednoj od njegovih verzija nalaze se sledeći redovi:

»... mi smo virus novog svetskog nereda
 kidamo simboličko iznutra
 saboterke glavnog okvira velikog tate
 klitoris je direktni put za matriks.«
 (VNS MATRIX razbijačice moralnog zakona...)

Kao svi uspešni virusi, i ovaj se primio. VNS Matrix, grupa od četiri umetnice koje su napravile bilbord, počela je da piše plan za igru *All New Gen* (Sasvim nova generacija), virusnog sajber-gerilca programiranog za infiltraciju u sajberprostor i upade u kontrole edipalnog muškarca – ili glavni okvir velikog tate, kako je nazvan u igri. I nije bilo zaustavljanja za *All New Gen*. Grickala je svoj put kroz patrijarhalne sigurnosne skrinske i mnoge njihove feminističke simulacije, čapkajući energiju s kojom je istovremena i saglasna: nove sajber-erotike koje su projektovale žene; homoseksualne tragove i tendencije Generacija XYZ; posthumane eksperimente dens muzičkih scena.

All New Gen i njeni saveznici su odlučni neprijatelji morala i samo nagrizaju političku moć. One reprogramiraju krivicu, negiraju autoritet, mešaju identitet i nezainteresovane su za reformisanje i prefarbanje starovremenskog patrijarhalnog koda. One se slažu sa Lis Irigare (Luce Irigaray) da su pitanja »kako je sistem sastavljen i to kako funkcioniše ekonomija ogledala«⁵ među najvažnijim kojima počinje destrukcija.

4 Takvi kulturni virusi nisu metafora: Ričard Dokins (Richard Dawkins) i nedavno Denijel Denet (Daniel Dennett) obavili su sjajna istraživanja o virusnom funkcionisanju kulturnih obrazaca. I nisu takvi procesi umnožavanja i prenošenja zaraze destruktivni: čak i najrazornijem virusu može biti neophodno da svog domaćina održi u životu.

5 Luce Irigaray, *This Sex is not One*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1985b, str. 75.

Ekonomija ogledala

Prvo otkriće je da patrijarhat nije konstrukcija, poredak ni struktura, već ekonomija, za koju su žene prve i osnivačke robe. To je sistem u kojem se razmene »odvijaju isključivo između muškaraca. Žene, znakovi, robe i moneta uvek prelaze od jednog do drugog muškarca«, a od žena se očekuje da postoje »jedino kao mogućnost posredovanja, transakcije, tranzicije, prenošenja – između muškarca i njegovih istovrsnika, u stvari između muškarca i njega samog«. ⁶ Žene služe kao njegovi mediji i interfejsovi, muze i glasnice, monete i zaklони, interakcije, operateri, šifranti, sekretarice... one su muškarčeve posrednice koje primaju njegove poruke, nose njegovu decu i dalje prenose njegov genetski kôd.

Ako žene doživljavaju svoju isključenost iz socijalnog, seksualnog i političkog života kao glavni problem koji im nameće vlast, to je tek vrh ledenog brega kontrole i otuđenja od vrste kao takve. Čovečanstvo sebe definiše kao vrstu čiji su pripadnici upravo ono što misle da jesu: muški pripadnici. Muškarac je taj koji ima pripadnost, dok se lik zvani »žena«, u najboljem slučaju, shvata kao nepotpuna verzija čovečanstva koje je već muško. U odnosu na homo sapiensa, ona je strano telo, imigrant niotkuda, vanzemaljac spolja i neprijatelj unutra. Žena može da radi sve i svašta osim da bude ona sama. Zaista, ona nema biće, čak nijednu ulogu; ni vlastiti glas, ni želju. Ona se udaje u porodicu muškarca, ali njen status prognanika zauvek ostaje: »ona nikad nije »u sebi« potpisala. Nema »opremu«⁷.

Ono što joj je ta »oprema« mogla dati jesu ona ista osećanja članstva, pripadanosti i identiteta koja dozvoljavaju njenim muškim kolegama da smatraju da su na svome i da su nadležni za ono što nazivaju »priroda«, »svet« ili »život«. Muški subjekti Lis Irigare su pre i iznad svega oni koji vide, oni čiji pogled definiše svet. Falus i oko međusobno su zamenljivi, dajući prioritet svetlu, vidu i letu iz mračnih vlažnih ženskih stvari. Falusno oko funkcioniše tako što im daje vezu s onim što je različito definisano kao Bog, dobro, jedno, idealna forma ili tran-

6 Ibid., str. 193.

7 Luce Irigaray, *Marine Lover of Friedrich Nietzsche*, A. New York, Columbia University Press, 1991, str. 90. [*Amante marine de Friedrich Nietzsche* (Éditions de Minuit, 1980)]

scendentna istina. Ono je, zapravo, njihova članska značka, njihovo sredstvo identifikacije i jedinstva s jednako falusnim autoritetom. Žena pak nema ništa što bi se videlo onde gde muškarac misli da bi trebalo da bude pripadnik: samo rupu, senku, ranu, »pol koji nije onaj pravi«.

Svi veliki patrijarsi su to definisali kao njen problem. Lovci na veštice definisali su pokvarenost žena kao posledicu činjenice da im »nedostaje muški član«, a kada ih Frojd veliča jer dobijaju »vlastite mlade«, namera mu je da ih tim kompenzuje za pretpostavljeni nedostatak. A bez toga, kako piše Lis Irigare, histerija je »sve što joj preostaje«. To, ili mimikrija, ili katatonično ćutanje.

U svakom slučaju, žena ostaje bez osećanja sebe i identiteta koji pripadaju muškom. Lišena mogućnosti delovanja koje bi joj omogućilo da se transformiše, što bi bilo potrebno da se njena situacija ikad promeni, postaje jedva zamislivo. Kako žene Lis Irigare mogu da otkriju sebe ako je o svakom poimanju onoga što bi mogle da budu već unapred odlučeno? Kako ona da govori a da ne postane muškarcu jedini zamislivi govoreći subjekt? Kako da bude aktivna ako je aktivnost definisana kao muška? Kako da oblikuje vlastitu seksualnost kad čak i to definišu oni za koje je falus ključna bit?

Problem izgleda tvrdokoran. Feministička teorija okušala je svaku stazu i završila u svakom ćorsokaku. Vode se bitke i sa Marksom, Frojdom, Lakanom, Deridom i protiv njih... ponekad u nastojanju da se utvrdi ili ponovo utvrdi neko shvatanje identiteta, subjektiviteta i delovanja; ponekad da se od njega odstupi u ime neodređenosti ili *jouissance*. Ali uvek u odnosu prema neprikosnovenj konceptiji muškog identiteta koji žene mogu da prihvate, prilagode mu se ili ga u celini odbiju. Jedino Lis Irigare – čak i ona, samo u nekim delima – počinje da nagoveštava da zaista nema smisla težiti muškom snu o samokontroli, samoidentifikaciji, samospoznaji i samoopredeljenju. Ako će »svaka teorija subjekta uvek biti prisvojena od muškog«⁸, pre no joj se žene mogu približiti, jedino dostatna je destrukcija tog subjekta.

---

8 Luce Irigaray, *Speculum of the Other Woman*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1985a, str. 133. [*Speculum. De l'autre femme* (Éditions de Minuit, 1974)].

Čak ni Lis Irigare ne može sasvim da zamisli šta bi takva transformacija podrazumevala: upravo zbog toga se često za glavninu njenog dela kaže da je beznadežno pesimistička. Ali, ima više od nade da će do te promene doći. Za početak, kao i sve ekonomije, patrijarhat nije zatvoren sistem i nikad ne može da bude potpuno bezbedan. I on ima svoje »spolja« iz koga »na neki način preuzima energiju«, što je vidljivo iz činjenice da, uprkos ljubavi patrijarhata prema poreklu i izvorima, »poreklo njegove motivacione sile ostaje, delom, neobjašnjeno, izmaklo«⁹. Potrebno mu je da sadrži i kontroliše ono što shvata kao »ženu« i »žensko«, ali bez njih ne može: i zaista, kao njegov medijum, sredstvo komunikacije, reprodukcije i razmene, žene su pravi proizvod njegove kulture, materijalni preduslov sveta koji kontroliše. Ako su zaključci Lis Irigare o obimu i sveobuhvatnosti patrijarhata nekad bile prilika za pesimističku paralizu, stvari izgledaju dosta drugačije u vreme u kojem svi ekonomski sistemi dolaze do granice svog modernog funkcionisanja. Ako ovaj sistem ikad počne da daje, posledice njegovog sloma zasigurno će nadmašiti one po njegovu moć nad ženama i njihovim životima: patrijarhat je preduslov svih drugih oblika vlasništva i kontrole, model vršenja svake vlasti i osnov svakog podređivanja. Kontrola i razmena žena od strane njihovih očeva, muževa, braće i sinova je dijagram hijerarhijskog autoriteta.

Ta »ekonomija ogleдалa« zavisi od toga koliko je sposobna da osigura da sva oruđa, robe i mediji znaju svoje mesto i ne pokazuju nikakve težnje da uzurpiraju ili podrivaju ulogu onih kojima služe. »Bilo bi«, na primer, »potpuno nezamislivo da sami izađu na 'tržište', ubiraju profit od vlastite vrednosti, međusobno razgovaraju, žele jedni druge, izvan kontrole subjekata prodaje-kupovine-potrošnje«¹⁰. Jeste nezamislivo, ali ipak se događa.

Krajem dvadesetog veka svi patrijarhalni mediji, sredstva, robe i putevi trgovine i komunikacija kojima su kružili, promenili su se do neprepoznatljivosti. Konvergencija nekad odvojenih i specijalizovanih medija pretvara ih u sistem telekomunikacija s vlastitim porukama, a oruđa mutiraju u složene mašine koje počinju da uče i rade same za

9 Luce Irigaray, *This Sex is not One*. Ithaca, New York, Cornell University Press, 1985b, str. 115. [*Ce sexe qui n'en est pas un* (Éditions de Minuit, 1977)].

10 Luce Irigaray, *Speculum of the Other Woman*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1985a, str. 196.

sebe. Umnožavanje, pad cena, minijaturizacija i sveprisutnost silikonskog čipa već daju novoj robi pamet i, kako putevi trgovine i njihov saobraćaj izmiču kontroli na kompjuterizovanim tržištima s »vlastitim mozgom«, državu, društvo, podanika, geopolitički poredak i sve druge sile patrijarhalnog zakona i poretka podriva delovanje tržišta koje više ne podupire status quo svojom nevidljivom rukom. Kako se mediji, oruđa i robe menjaju, i žene počinju da se *menjaju*, izbegavajući svoju izolaciju i postajući međusobno sve povezanije. Moderni feminizam obeležava pojava mreža i veza kojima nije potrebna centralizovana organizacija i koje izmiču njenim strukturama komande i kontrole.

***

Prvi kompjuter bio je vojno oružje, džinovski sistem pun tranzistora i bušenih traka, veličine sobe. Tek s razvojem silikonskog čipa šezdesetih godina, kompjuteri postaju dovoljno mali i jeftini da cirkulišu kao robe, pa čak ni tada prvi za masovno tržište proizvedeni kompjuteri nisu baš bili laki za upotrebu. Čak i da su vlade, vojska i velike korporacije ikad nameravali da ih sačuvaju za sebe, ulica je iznašla nove upotrebe za novu mašineriju. Do osamdesetih su već postojali hakeri, sajber-pankeri, rejv i digitalna umetnost. Cene su počele vrtoglavo da padaju kako su se kompjuteri uvlačili na stolove, potom u krila pa čak i u džepove nove generacije korisnika. Atomizovani sistemi počinju da gube pojedinačnu izolovanost nastankom globalnog veba iz hiljada imejl veza, elektronskih oglasnih tabli i višekorisničkih domena koji predstavljaju rađanje Mreže. Do sredine devedesetih godina digitalno podzemlje cveta, a Mreža postaje glavna zona sloma starih identifikacija. Rodovi se mogu iskriviti i izbrisati, a prostorsvremenske koordinate imaju tendenciju iščezavanja. Ali čak i takva shizofrenija i trenutna nemogućnost – čak irelevantnost – razlikovanja virtuelne i stvarne realnosti, bivaju beznačajne u poređenju s pojavom Mreže kao anarhičnog, samoorganizujućeg sistema u koji se stapaju njeni korisnici. Mreža postaje – prostor, virtuelnost s kojom su ne-baš-pravi uvek imali osećaj povezanosti.

To je i period u kojem kompjuter biva sve decentralizovanija mašina. Prvi kompjuteri bili su serijski sistemi čiji se rad zasnivao na jedinici za centralnu obradu, u kojima su se logičke »ako-onda« odluke donosile

serijski, korak po korak. Pojava paralelno distribuiranih sistema obrade uklanja centralnu jedinicu i serijsku prirodu njenih operacija; sistemi funkcionišu kao međusobno povezane jedinice, koje rade simultano i bez oslonca na neki upravni centar. Nema centralnog čuvanja i obrade informacija koje se rasprostiru kroz sistem preko njegovih spojeva i veza.

»Konekcionistačka« mašina više je neodređen proces no konačan entitet:

»Suočeni smo s jednim sistemom koji zavisi od nivoa *aktivnosti* sopstvenih različitih podstanica i načina na koji nivoi aktivnosti nekih podstanica utiču jedni na druge. Ako pokušamo da »fiksiramo« tu aktivnost nastojeći da definišemo ukupno stanje sistema u jednom trenutku... odmah gubimo procenu razvoja tih nivoa aktivnosti tokom vremena. I obrnuto, ako nas interesuju nivoi aktivnosti, obrasce moramo tražiti u vremenu«. ¹¹

Paralelna distribucija obrade opire se svim nastojanjima razumevanja i jedino je kontingentno određiva. Zbog nje kompjuter postaje misleća mašina, sve bliža operacijama ljudskog mozga. Istovremeno s veštačkom inteligencijom i programima kompjuterske nauke koji su doveli do tog razvoja, istraživanja u neuronaukama približavaju se materijalističkim shvatanjima mozga kao složene, konektivne, distributivne mašine. Neuralne mreže su distributivni sistemi koji funkcionišu kao analogoni mozga i mogu da uče, misle, »razvijaju se« i »žive«. Paralela je sve više. Složenost u kakvu se kompjuter pretvorio pojavljuje se i u ekonomijama, meteorološkim sistemima, gradovima i kulturama, koji svi počinju da funkcionišu kao složeni sistemi s vlastitim paralelnim procesima, vezivnim tkivima i ogromnom zbrkom uzajamnih međuveza.

To ne znači da su veštački životi, kulture, tržišta i misleći organizmi iznenada stekli slobodu samoorganizovanja. Nauka, njene discipline i akademske strukture insistiraju na održanju piramidalnih struktura, i zavise od svoje sposobnosti da kontrolišu i definišu procese samoorganizovanja koje oslobađaju. Svrha državnih institucija i korporacija jeste da garantuju centralizovanu i hijerarhijsku kontrolu tržišnih procesa, kulturnog razvoja i, zapravo, svake aktivnosti koja bi

---

11 Richard J. Eiser, *Attitudes, Chaos and Connectionist Mind*, Oxford, Blackwell, 1994, str. 192.

mogla da naruši nesmetanu regulaciju patrijarhalne ekonomije. Isak Asimov (Isaac Asimov) je svoja tri zakona robotike direktno preuzeo iz bračne zakletve: voli, poštuju i slušaj...¹² Sve misleće mašine, baš kao i žene, dopuštene su pod uslovom da ih dužnost obavezuje da poštuju i slušaju pripadnike vrste čiji su robovi: pripadnike, muškarce, porodicu muškarca. No, procesi samoorganizovanja se umnožavaju, veze se neprekidno uspostavljaju a složenost biva sve složenija. Uprkos *svojim* najboljim namerama, patrijarhat podređuju procesi koji su mu tako dobro služili. Robe se, konačno, udružuju.

Implikacije ovog ubrzanog razvoja opsežne su i duboke. Filozofski rečeno, sve one teže eroziji idealizma i pojavi jednog novog materijalizma, zaokretu u mišljenju izazvanom nastajućom aktivnošću i inteligencijom materijalne realnosti sveta koju muškarac još uvek veruje da kontroliše. U softverskim laboratorijama množe se samoreplicirajući programi izazivajući evolutivne procese u mašinama u koje *Human Genome Project* transferiše DNK. Nanotehnologija, uprkos starim naučnim paradigmama, ubacuje u materijalno samoorganizaciju na molekularnom nivou, dok nova digitalna biologija mora da prizna da nema ni vrhunskog dostignuća ni vladajućeg principa u evoluciji, koja se, umesto toga, sastoji od složenog niza paralelnih procesa, učenja i mutacija na mikrokosmičkom nivou i presecanja onoga što je nekad bilo podeljeno na prirodne i kulturne procese.

***

Iako se od nje ne očekuje da čini bilo šta sem da funkcioniše kao objekt potrošnje i razmene, žena je bila ta koja je prva upozorila svet na kontroli izmičući potencijal njegovih novih nauka i tehnologija: Frankenštajn Meri Šeli je prva posthumana forma života modernog doba koja se bukvalno otkotrljala ka nenameravanim posledicama inteligentnih i veštačkih života tog vremena. Meri Šeli je pisala mnogo pre digitalnih kompjutera koji će kasnije početi da utiču na takve pro-

---

12 Tri Asimovljeva zakona glase: 1. robot ne sme da povredi ljudsko biće niti da svojim nedelanjem dopusti da ljudskom biću bude naneto zlo; 2. robot mora da sluša naredbe koje mu izdaju ljudska bića, sem ukoliko su te naredbe u sukobu s prvim zakonom; 3. robot mora da štiti svoje postojanje sve dok ta zaštita nije u sukobu s prvim ili drugim zakonom.

cese, ali je jasno osećala titraje veštačkog života čak i na samom početku industrijalizacije koja će, u naredna dva veka svog uspona, mnogo učiniti da programira snove i noćne more.

Procesi koji se stapaju u ovoj nastajućoj aktivnosti nemaju jasno poreklo. Iako su se ubrzavali već neko vreme pre stupanja kompjutera na pozornicu, njegova pojava izmenila je sve. Bez obzira na sva prikazivanja kompjutera – pa i svih mašina i strana telekomunikacijske revolucije – kao preovlađujuće muških oruđa, postoji duga istorija bliskih i uticajnih veza između žena i modernih mašina. Prvi telefonisti, operateri i kalkulatori bile su žene, baš kao i prvi kompjuteristi, čak i prvi programeri. Ada Lavlejs (Ada Lovelace) je četrdesetih godina XIX veka napravila softver za analitičku mašinu, prototip kompjutera koji nikad nije napravljen, a kad je četrdesetih godina XX veka takva mašina najzad konstruisana i nju je programirala žena, Grejs Mari Hoper (Grace Murray Hopper). Obe žene imaju nasleđe: ADA je ime američkog vojnog programskog jezika, a Grejs Mari Hoper je slavna i po tome što je reč »bug« (buba) prvi put upotrebljena kad je u postrojenju »marka 1« našla mrtvog noćnog leptira. I kako žene sve više stupaju u interakciju s kompjuterima čija je istraživačka upotreba nekad bila monopol muškaraca, svojstva i očigledni nedostaci, nekad definisani kao ženski, nadovezuju se na one koji se pripisuju novim mašinama.

Za razliku od ranijih mašina koje su obično imale jednu svrhu, kompjuter je višenamenski sistem koji, u stvari, može da radi bilo šta. On, recimo, može da simulira operacije pisaće mašine i, dok radi u word-processing programu, on je upravo to što jeste. Kompjuter je, međutim, uvek i nešto više – ili manje – od skupa aktuelnih funkcija koje u datom trenutku obavlja: kao primena apstraktne mašine Alena Turinga (Alan Turing), *kompjuter je virtuelno stvaran*.¹³ Poput žene Lis Irigare, on može svoje nevidljivo, nepostojeće ja da pretvori u bilo šta: vodi svaki program i simulira sve operacije, čak i sopstvene. To je žena koja »ne zna šta hoće« i ne može da kaže šta je, šta misli, a ipak, naravno, opstojava kao da je »drugde«, kako često piše Lis Irigare. To je složenost jednog sistema koji nadilazi reprezentaciju, nešto što nadilazi

---

13 Apstraktna mašina Alena Turinga, razvijena za vreme Drugog svetskog rata, osnov je modernog serijskog kompjutera.

izraz u postojećim diskurzivnim strukturama, »Ništa, Svašta« kojim žena Lis Irigare odgovara na pitanje »šta ti je na umu?«¹⁴

»Tako je ono što one žele upravo ništa i, istovremeno, sve. Uvek nešto više i nešto drugo sem *onog* – seksualnog organa koji im dajete, pridajete (nešto što) više od svega podrazumeva drugačiju ekonomiju koja remeti linearnost projekta, podriva cilj-predmet želje, proširuje polarizaciju na jedinstveni užitek, razlaže vernost na običan diskurs...«¹⁵.

Žena Lis Irigare nikad nije imala jedinstvenu ulogu: ogledalo, zaklon, robe; sredstvo komunikacije i reprodukcije; nosilja i tkalja; brižnica i bludnica; mašinski sklop u službi vrste; opštenamenski sistem simulacije i autostimulacije. Možda je »fluidni karakter bio taj koji je lišio ženu svake mogućnosti identifikacije sa sobom u okvirima takve logike«¹⁶, ali ako je fluidnost nekad bila stvar lišenosti i nedostatka, sada je u feminizovanoj budućnosti za koju identitet nije više od odgovornosti, pozitivna prednost. »Njena neiscrpnna sposobnost mimi-krije« jeste ta koja je čini »živim temeljom postavke sveta«¹⁷. Sama njena nesposobnost da se koncentriše sada je povezuje s paralelnim radom mašina koje funkcionišu bez jedinstvene kontrole.

Način funkcionisanja neuralnih mreža nema mnogo veze sa strogošću ortodoksne logike; sličniji je intuitivnim skokovima i unakrsnim vezama karakterističnim za ono što je patologizovano kao histerija, za koju se kaže da je obeležava »nedostatak inhibicije i kontrole nad asocijacijama« između ideja koje su opasno »odsečene od asocijativne veze s drugim idejama ali se mogu međusobno asociirati, stvarajući tako manje-više visokoorganizovani začetak jedne druge svesti...«¹⁸. Histerija je tačka na kojoj asocijacije postaju malo previše slobodne, kreću se vlastitim pravcima i uspostavljaju veze bez upućivanja na neku centralnu osnovu. Ako je histerija funkcionisala kao parališuća patologija pola koji nije pravi, »u histeriji jednovremeno postoji i

14 Luce Irigaray, *This Sex Which Is Not One*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1985b, str. 29.

15 Ibid., str. 29-30.

16 Ibid., str. 109.

17 Luce Irigaray, *Marine Lover of Friedrich Nietzsche*, New York, Columbia University Press, 1991, str. 118.

18 Sigmund Freud i Joseph Breuer, *Studies in Hysteria*, (*Studien über Hysterie*). Harmondworth, Penguin, 1991, str. 66-67.

mogućnost drugog načina 'proizvodnje'... latentno očuvana. Možda kao neka kulturna rezerva budućnosti ...?»¹⁹.

Frojdove histerične ideje izrastaju »iz budnih snova toliko uobičajenih čak i kod normalnih ljudi kojima šivenje i slične aktivnosti čine žene posebno sklonim«²⁰. Priča se da je Ada Lavlejs (Ada Lovelace), i sama opisana kao histerična, »utkala svoje budne snove u naizgled autentične proračune«²¹. Radeći sa Čarlsom Bebidžom (Charles Babbage) na analitičkoj mašini devetnaestog veka, Ada Lavlejs je svoje izmučeno ja izgubila na poljima matematičke složenosti, ispisujući softver za mašinu za čije će pravljenje biti potrebno narednih sto godina. Nesposobna da nađe reči za njih, programirala je matematiku da prenese apstraktnost i složenost svojih misli.²²

Adu Lavlejs i Bebidža nadahnuo je Žakarov (Joseph Marie Jacquard) razboj s početka XIX veka, koji je bio ključan i za procese automatizacije neodvojive od industrijske revolucije i za pojavu modernog kompjutera. Razboj je radio na osnovu izbušenih programskih kartica, sistema koji je nametala neobična složenost tkanja koje je uvek aktivnost stavljalo na čelo tehnološkog napretka. Ako je tkanje odigralo toliko ključnu ulogu u istoriji kompjutera, bilo je i jedno od najizuzetnijih područja interfejsa žena-mašina, koje zaobilazi njihov unapred određeni odnos i opstaje, bez obzira na to šta muškarac definiše kao istoriju tehnologije i kako na nju utiče.

Tkanje je izuzetan primer nipodaštavanog ženskog zanata za koji se sada ispostavlja da je tesno vezan uz istoriju kompjuterizacije i digitalne tehnologije. Pletenje i tkanje su »jedini doprinosi istoriji otkrića i izuma«²³, koje je Frojd voljan da pripiše ženama. On priča priču u kojoj

19 Luce Irigaray, *This Sex is not One*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1985b, str. 138.

20 Sigmund Freud i Joseph Breuer, *Studies in Hysteria*, Harmondworth, Penguin, 1991, str. 66.

21 Moor Langton, Ada Doris, *Countess of Lovelace*, London, John Murray, 1977, str. 216.

22 Njen »Sketch of the Analytical Engine invented by L. F. Menebrea, with notes upon the memoir of the translator, Ada Augustus, Countess of Lovelace« nalazi se u *Charles Babbage and his Calculating Engines, Selected Writings by Charles Babbage and Others*, ur. Philip i Emily Morrison, Dover, 1961.

23 Sigmund Freud, *New Introduction Lectures on Psychoanalysis*, [Neue Folge der

se tkanje javlja kao simulacija nečeg što on opisuje kao prirodni proces – uplitanja stidnih malja preko rupe, nule, ničega. Takav Frojdov opis nije nikakva pohvala. Stid žena zbog odsustva koje se nalazi onde gde bi trebalo da bude koren njihovog bića razlog je što one pokrivaju odvratnu ranu, skrivajući pokretnu matericu hysterije, jednom zauvek prekrivajući matriks velom. To je potez koji odvaja tkanje od istorije nauke i tehnologije: u žensku zonu prebacuju se i istkano i mreže i tanane konektivne mreže kompjuterske kulture u koju se ulivaju.

Tkajući ovu priču Frojd otkriva jednu drugu igru. Ortodokсни prikazi istorije tehnologije ispričani su iz isključivo antropomorfne perspektive čiji se svetonazor vrti oko interesovanja muškarca. Shvaćene kao proizvodi njegovog genija i sredstva za njegove vlastite ciljeve, čak i složene mašine poimaju se kao oruđa i medijacije koji omogućavaju jedinstvenom, diskrecionom ljudskom činiocu da stupa u interakciju sa inferiornim svetom prirode. Tkanje je, međutim, van te pripovesti: postoji kontinuitet između tkača, tkanja i istkanog koji im daje povezanost što izmiče svim ortodoksnim shvatanjima tehnologije. I mada je Frojd voljan da prizna ženama zaslugu za ovaj »izum«, njegov opis implicira da nema tačke nastanka – to je proces simulacije kojim tkanje replicira ili tka samo sebe. To nije stvar, to je proces. Tek u budućnosti će ženski programeri i multimedijске umetnice otkriti povezanost između pletenja, pačvorka i softverskog inženjeringa, i naći tkanje skriveno u zrnastim prozorima s pogledom na – prostor.

Od mašina do matriksa

Kako su se slike selile s platna na film i najzad na digitalni ekran, tako je ono što je nekad nazivano umetnost mutiralo u stvar softverskog inženjeringa. Digitalna umetnost shvata sliku čak s onu stranu njene mehaničke reprodukcije, razarajući ortodokсне koncepcije originala i originalnosti. I baš kao što je reprocesuirana, slika se javlja u jednoj novoj mreži veza između reči, muzike i konstrukcija što nište vladajuću ulogu koju je nekad imala u ekonomiji ogledala.

Ako su mediji nekad bili podeljeni prema čulima s kojima su u interakciji, njihova konvergencija i prelazak u hipermedije omogućava

čulima da se spoje i povežu. Dodir je čulo multimedija, ubedljivih simulacija – prostora i povezanosti, prekidača i veza svih mreža. Komunikacija se ne može uhvatiti pogledom: uvek je stvar stupanja u dodir, pitanje kontakta, prenošenja, transmisije, recepcije i povezanosti. Ako je vid bio dominantno i organizaciono čulo patrijarhalne ekonomije, onda je taktilnost Makluanovo »integralno čulo«²⁴, koje dovođi i sebe i sve druge u dodir, postajući čulo hipermedija. Ono je i čulo kojim Lis Irigare pristupa pitanju ženske seksualnosti koja je uvek više od jedne, »bar dve« i uvek u dodiru s vlastitim kontaktnim tačkama. Medij je poruka i »nemoguće je razlikovati ono što dodiruje od dodirivanog«²⁵.

Jer kad 'ona' nešto kaže to nije, to već više nije identično s onim što time misli. To što ona kaže, štaviše, nikad nije identično ni sa čim; ono je više dodirno. *Ono (se) dodiruje*. A kad odluta predaleko od te blizine, ona staje i počinje od 'nule': svog tela-pola.²⁶

Digitalizacija ostavlja nulu slobodnom da ništa ne zamenjuje i da sve pušta u rad. Jedinice i nule mašinskog koda nisu patrijarhalni binomi ili međusobni pandani: nula nije drugi – ona je sama mogućnost svih jednih. Nula je matriks računanja, mogućnost multiplikacije i reprocesovanja modernog sveta otkad je pristigla sa Istoka. Ona niti računa niti predstavlja; ona s digitalizacijom množi, umnožava i podri-va privilegiju jednog. Nula nije njegova odsutnost – ona je zona multipliciteta neopažljiva onom koji gleda. Žena predstavlja »užas ničega što bi se videlo«, ali »ima i polne organe manje-više posvuda«²⁷. Ona je i više od zbira svojih delova, sebe i svojih dodatnih veza.

Grčka reč za matericu je *hystera*; latinska *matrix*, stvar, istovremeno majka i materijalno. Vilijam Gibson (William Gibson) u romanu *Neuromanser* (*Neuromancer*, 1984) naziva je »neprostorom«, »ogromnošću... u kojoj su lica iscepkana i oduvana niz uraganske koridore«²⁸.

24 Marshall McLuhan, *Understanding Media*, London, Sphere Books, 1967, str. 66.

25 Luce Irigaray, *This Sex is not One*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1985b, str. 26.

26 Ibid., str. 29.

27 Ibid., str. 28.

28 William Gibson, *Neuromancer*, London, Grafton, 1986, str. 45.

Ona je nevidljivo »drugde« o kome govori Lis Irigare, rupa koja nije ni ništa ni nešto; novodostupni virtuelni prostor koji ne može da vidi onaj koga on obuhvata. Ako je falus jemstvo identiteta muškarca i njegovog odnosa sa transcendencijom i istinom, onda ga baš on odseca od apstraktne mašinerije sveta za koji misli da ga poseduje.

Čini se da je samo onima koji se ne uklapaju u ovakvu definiciju čovečanstva taj plan dostupan. Oni imaju više zajedničkog s višefunkcionalnim sistemima nego aktivni činilac i singularni identitet svojstveni muškom subjektu. Ada Lavlejs napisala je prvi programski jezik za neku buduću apstraktnu mašinu; Grejs Mari Hoper programirala je postrojenje »marka 1«. Onda je tu i Turing, opisan kao »britanski matematičar koji je izvršio samoubistvo zagrizavši otrovnu jabuku. Kao otkriveni homoseksualac dobio je prinudni nalog britanskog suda da bira između odlaska u zatvor i primanja ženskog hormona estrogena. Izabrao je drugo, s feminizujućim efektima po svoje telo i ko zna kakvim po njegov mozak«. Kako nastavlja Edelman, upravo »taj mozak«, prerađen i feminizovan, »rodio je moćni skup matematičkih ideja, od kojih je jedna poznata kao Turingova mašina«²⁹.

Kako su se aktivnosti koje su bile monopol muških shvatanja kreativnosti i umetničke genijalnosti sada proširile na nove multimedijske i interaktivne prostore digitalne umetnosti, žene su se našle na prekretnici eksperimentisanja u tim zonama. Severna Amerika ima *Syberqueer* Bet Strajker (Beth Stryker) i *Faultlines* Ingrid Bahman (Ingrid Bachmann) i Barbare Lejn (Barbara Layne). U Velikoj Britaniji Orfan Drift (Orphan Drift) predvodi talas pisanja, digitalne umetnosti, filma i muzike. U Australiji, Linda Dement (Linda Dement) stavlja krv, utrobu i visceralne infekcije na taktilne, multimedijalne skrinove svojih *Typhoid Mary* i *Cyberflesh Girlmonstera*. Francuska umetnica Orlan (Orlan) ubacuje režnjeve svog tela u – prostor.

Konstruisane vagine preuzimaju kontrolu. Sendi Stoun (Sandy Stone) pravi zaokret i sponu: odenuti zavodljivi i opasni kibernetiski prostor kao odoru, isto je što i obući žensko.³⁰ Množe se sajber-pank

29 Gerald Edelman, *Bright Air, Brilliant Fire*, New York, Basic Books, 1992, str. 218.

30 Rossane Stone Allucquere, »Will the Real Body Stand Up?«, u *Cyberspace, First Steps*, ur. Michael Benedikt, Cambridge, MA and London, MIT Press, 1991, str. 109.

naracije. Ketj Eker (Kathy Acker) upada u *Neuromanser*, razotkrivajući njegove elemente u *Empire of the Senseless* (Carstvu beščulnosti), a sajber-pank romani Pet Kadigan (Pat Cadigan) unose još jedan mučan zaokret u sajberprostornu bajku. *Sinners* (Grešnici), *Fools* (Budale) i druge priče u *Patterns* (Obrasci) tekstovi su izuzetne težine i intenziteta, jednako po tome kako su napisani i po svetovima koje kreiraju. Ako je Gibson počeo da istražuje složenosti matriksa, fikcije Pat Kadigan menjaju realnost i identitet do tačke neprepoznatljivosti.

Pre no izjuriš kroz vrata, razmisli o dve stvari: budućnost je već određena, samo se prošlost može izmeniti i, ako je zaslužila zaborav, nije vredna sećanja.³¹

Od virusa do replički

Jednom davno, sutra nikad nije stiglo. Sigurno projektovana u daleka vremena i udaljene galaksije, budućnost je bila naučna fantastika i pripadala je drugom svetu. Sada je ovde, probijajući se kroz beskrajne prepreke ljudskih horizonata, isprekidane istorije, prebacujući svoje slike u današnjicu. Dok istorijski muškarac i dalje pilji u retrovizor interfejsa, čuvajući sadašnjost kao reprodukciju prošlosti, pesak vremena pretvara se u silikon, a Read Only Memory (Čitaj samo sećanje) se gasi. Sajberrevolucija je virtuelno realna.

Ništa ne izmiče simulaciji. Ponajmanje odbrane ekonomije ogledala vezane bez ostatka za identitet muškarca i svet jednih i drugih koje on posmatra. Opadanje broja spermatozoida i zasićenost voda estrogenom potkopavaju autoritet oca. Gej kultura se približava posthumanim seksualnostima koji ne uvažavaju moralni kodeks. Obrasci rada kreću se od punog radnog vremena, doživotnih i specijalizovanih karijera ka skraćenom radnom vremenu, privremenim i višefunkcionalnim formatima, a kontekst se pomera ka onom u kojem žene imaju dugo iskustvo. Odjednom se primećuje da postignuća devojaka u školama i višem obrazovanju uveliko nadilaze ona njihovih muških vršnjaka; nova prenosna inteligencija počinje da se vrednuje više od snage ili jednomylja koji su nekad muškom davali moć a sad su degradirani i zastareli. Te

---

31 Pat Cadigan, *Fools*, London, Grafton, 1994, str. 287.

tendencije – i autoritarne reakcije koje izazivaju – pojavljuju se ne samo na Zapadu već i širom onog što je svojevremeno bilo zbijeno i poznato kao kulture »trećeg sveta«. Globalne telekomunikacije i selidba kapitala sa Zapada potkopavaju i blede muški svet i patrijarhalne strukture juga i istoka, dajući nezapamćenu ekonomsku moć radnicama i umnožavajući mogućnosti komunikacije, učenja i pristupa informacijama.

Ove krize muškog identiteta fatalno nagrízaju sve: svako jedinstveno, centralizovano kontrolisanje i svaki sistem koji ga osigurava. Ništa od toga nije bilo planirano. Ono što je muškarac nazvao svojom istorijom trebalo je da funkcioniše kao autonarativna priča o nagonu za dominacijom i bekstvom od zemlje; prelasku od putenih strasti ka samokontroli; putovanju od čudnih fluidnosti materijalnog ka samoidentifikaciji duše. Vođen snovima o kroćenju prirode i, samim tim, bekstvu od njenih ograničenja, tehnički razvoj uvek je mnogo polagao na unifikaciju, svetlo i let, borbu za prosvećenost, san o bekstvu od telesnog. Muškarci mogu da misle a žene da se pribojavaju da su na kraju: dovodeći nadzor i kontrolu nad prirodom do neviđenih krajnosti i sjedinjujući svoje snage u konačnu konsolidaciju tehnokratskog fašizma. Sajberprostor je, ipak, van kontrole muškarca: virtuelna realnost razara njegov identitet, digitalizacija obeležava njegovu dušu i, na vrhuncu njegovog trijumfa, kulminaciji njegovih mašinskih erekcija, muškarac se suočava sa sistemom koji je sam izgradio za vlastitu zaštitu i otkriva da je sistem ženski i opasan.

Oni koji još uvek gaje patrijarhalni san vide sajberprostor kao novu zonu nade za čovečanstvo koje želi da se oslobodi zamke prirode bekstvom od tela i iskradanjem u beskonačni, transcendentni i savršeni drugi svet. No, matriks nije raj, čak ni utešni povratak u matericu. Čim muškarac pristupi ovoj zoni, falički san o večnom životu kao i njegova fantazija o smrti ženskog bivaju prekinuti apstraktnim nitima sajberprostora koje ga utkivaju u samu svoju pojavu. Još lutajući ovamo-onamo vođen iskušenjem obećane besmrtnosti, potpune kontrole i autonomije, nesrećno jedinstvo zvano muškarac hvata sebe upecanog za ekran i uključenog u globalni veb hardverskih, softverskih i svetlucavih sistema. Veliki let od prirode koji naziva istorijom okončava i on postaje kiborg komponenta samoorganizujućih procesa izvan njegove percepcije i kontrole.

S pregrevanjem patrijarhalne ekonomije, ljudska jedinka, pripadnik vrste naglo gubi svoj društveni, politički, ekonomski i naučni sta-

tus. Oni koji su sebe razlikovali od ostatka onoga što je postalo njihov svet i smatrali da su oni ti »koji prave istoriju« i grade vlastiti svet po svom planu, bivaju sve podređeniji aktivnostima vlastitih roba, usluga, linija komunikacije i samoorganizujućih procesa imanentnih prirodi za koju su verovali da je pasivna i inertna. Ako su čitav tehnički razvoj vodili snovi o totalnoj kontroli, konačnoj slobodi i nekoj vrsti konačnog pomirenja sa idealom, izmičuće tendencije i haotične pojave do kojih su ti snovi doveli samo ih pretvaraju u noćne more.

***

Sajberfeminizam je pobuna roba i materijalnog patrijarhalnog sveta, rasuta, raspodeljena pojava koja se sastoji od veza između žena, žena i kompjutera, kompjutera i komunikacijskih veza, konekcija i konekcionističkih mreža.

Postaje jasno da ako su ideologije i diskursi modernog feminizma bili neophodni za promene ženske sudbine koje se prikrajavaju na kraju milenijuma, izvesno je da nikad nisu bili dovoljni za procese u kojima se muškarac sada, po vlastitim rečima, »prilagođava irelevantnom« i postaje »pol za jednokratnu upotrebu«. Nužan je neodgovorni feminizam – koji možda uopšte i nije feminizam – da bi se sledile nehumane staze na kojima žena počinje da sklapa samu sebe dok se pojavljuju pukotine i ludilo na nekad glatkoj površini patrijarhalnog poretka. Ona nije ni delo muškarca kako je vide dijalektičari, ni biološki fiksirana kako je vide esencijalisti, ni potpuna odsutnost kako je vide lakanovci. Ona je u procesu, uključena s mašinama. Što se patrijarhata tiče, nije mrtav ali ni tvrdokoran.

Ispred nema ni autentične i esencijalne žene, ni Ja koje bi bilo povraćeno iz neke davno nestale prošlosti, čak ni potencijalnog subjektiviteta koji bi se danas konstruisao. A, nije samo ni odsustvo i nedostatak. Umesto toga, tu je virtuelna realnost, proces u nastajanju za koji identitet nije cilj već neprijatelj, baš ono što je držalo po strani matriks potencijala iz kojeg su žene oduvek preuzimale svoje uloge.

Posle drugog dolaze sledeći talasi, sledeći polovi koji ne traže ništa, samo koriste svoje vreme. Nanete autoritetu, rane se umnožavaju. Repličke pišu programe, slikaju virusne slike, proizvode oružane sisteme, infiltriraju se u umetnost i industriju. One su hakerke koje pervertiraju kodove, kvare transmisije, umnožavaju nule i mrcvare

nove otvorene rupe sveta. One su ivica nove ivice, besramno oportunističke, potpuno neodgovorne i isključivo posvećene infiltraciji i kvarenju sveta koji se već pokajao onoga dana kad su napustile kuću.

*S engleskog prevela Vera Vukelić
Preuzeto iz časopisa Kultura, 107-108/2003,
izdavač Zavod za izučavanje kulturnog razvitka*

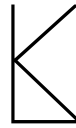
IV NOVÆ MEDICI_____

Treći interval¹

Već nismo više tu, mada nikuda nismo otišli.

Nikolaj Gogolj

kritična masa, kritični momenat, kritična temperatura. Doduše, kritični prostor ređe se pominje. Nije li to zato što još uvek nismo svarili realnost, sâm pojam prostorvreme?

Ipak, kritični prostor, i kritično područje, sada su svuda, usled ubrzanja sredstava saobraćaja koja brišu *Atlantik* (Konkord), *Francusku svode na kvadrat koji se za sat i po pređe s kraja na kraj* (Erbas) ili *pravi uštede u vremenu* sa Te-Že-Ve-om, raznih reklamnih slogana koji su savršeni znak smanjivanja geofizičkog prostora čiji smo korisnici ali, nekad, i nesvesne žrtve.

Što se tiče sredstava telekomunikacije, koja se ne zadržavaju u jednom postavljenim granicama svog domašaja, ona takođe brišu svako trajanje, svako proširenje vremena u prenosu poruka i slika.

Revolucija masovnog transporta iz XIX veka, revolucija novih medija XX veka – mutacija i komutacija koje istovremeno utiču na javni i na privatni prostor, dotle da više ne možemo da budemo sigurni u pogledu same njihove realnosti, budući da urbanizacija *realnog prostora* trenutno otvara put preliminarnoj urbanizaciji *realnog vremena*, sa tehnologijama teleakcije koje zauzimaju svoje mesto ispred tehnologije konvencionalne televizije.

Ovaj nagli transfer tehnologije, od izgradnje infrastrukture u realnom prostoru (luke, železničke stanice, aerodromi) do kontrole okru-

---

1 Izvor [Paul Virilio, »Le troisième intervalle : une transition critique« u *Nouvelle Revue de Psychanalyse*, n° 41 (1990) «Le troisième intervalle: une transition critique.» in: *Compar(a)ison*. No. 1, 1995, p. 5- 13.]

ženja u realnom vremenu zahvaljujući interaktivnim teletehnologijama (teleportovi), daje danas novi život dimenziji kritičnosti.

Pitanje realnog trenutka trenutne teleakcije ponovo pokreće filozofske i političke probleme koji su tradicionalno povezani sa pojmovima **atopije** i **utopije**, i promoviše ono o čemu se već govori kao o **teletopiji**, sa svim brojnim paradoksima koji uz to idu, kao što su:

Sastajanje sa velike udaljenosti, drugim rečima, **bivanje teleprisutnim**, ovde i drugde, *u isto vreme*, u ovom takozvanom »realnom vremenu« koje je, u stvari, samo jedna vrsta realnog prostorvremena, budući da se drugačiji događaji zaista događaju, iako je *mesto* događanja, na kraju, ne-mesto teletopijskih tehnika (interfejs čovek-mašina, čvorovi ili razmene paketa teletransmisije).

Neposredna teleakcija, trenutno teleprisustvo. Zahvaljujući novim praksama televizijskog emitovanja ili prenosa na daljinu, *delovanje*, čuveno teledelovanje daljinskog upravljanja, ovde je olakšano maksimalnom performansom elektromagnetizma i radioelektričnim slikama onoga što se sada naziva **optoelektronika**, opazajnim sposobnostima tela koja se jedno po jedno prenose u mašine – ali takođe, odskora, radarima, senzorima i drugim mikroprocesorskim detektorima, koji mogu da nadoknade nedostatak opipljivosti zbog rastojanja, *rašireno daljinsko upravljanje* koje treba da nastavi onaj posao na kojem se *permanentno praćenje* zaustavilo.

Kritične postaju ne toliko tri dimenzije prostora, već četvrta dimenzija, vreme – tačnije, dimenzija **sadašnjosti**, a kao što ćemo dalje videti, »realno vreme« nije suprotnost »odloženom vremenu«, kao što to inženjeri elektronike tvrde, već isključivo »sadašnjosti«.

Paul Kle pogađa u samu srž stvari: »Definisati sadašnjost kao izolovanu znači uništiti je«. Upravo to čine teletehnologije realnog vremena: one ubijaju »sadašnje« vreme tako što ga izoluju od njegovog sada i ovde, u korist komutativnog drugde koje nema više ničeg zajedničkog sa »konkretnim prisustvom« u svetu, ali je drugde »diskretnog teleprisustva« koje ostaje savršena misterija.

Smemo li da previdimo u kojoj meri će takve radiotehnologije (digitalni signal, video-signal, radio-signal) uskoro naopačke izokrenuti ne samo prirodu ljudskog životnog okruženja, naše *teritorijalno telo* već, što je značajnije, prirodu pojedinca i njegovo *životinjsko telo*? Jer posle označavanja teritorije sa teškom materijalnom infrastrukturom (putevi, pruge) na red je došla kontrola nematerijalnog, ili praktično

nematerijalnog, okruženja (sateliti, kablovi od optičkog vlakna), koje završava u *telesnom terminalu* čoveka, tog interaktivnog bića koje je i odašiljač i prijemnik.

Urbanizacija realnog vremena je zapravo najpre urbanizacija *sopstvenog tela* uklopljenog u različite interfejse (tastatura, katodni ekran, DataGlove ili DataSuit), proteze koje čine superopremljenu i nehendikepiranu osobu maltene potpunim ekvivalentom motorizovanog i užičenog hendikepiranog lica.

Ako je sa revolucijom iz minulog veka došlo do pojave i postepene popularizacije dinamičkog motora (voz, motocikl, automobil, avion), današnja revolucija u transmisiji vodi, zauzvrat, ka otkriću savršenog vozila: statičnog audiovizuelnog vozila, koje obeležava pojavu inertnog ponašanja kod pošiljaoca/primaoca koje nas vodi od slavljene *retinalne postojanosti*, koja dozvoljava optičku iluziju filmske projekcije, ka *telesnoj postojanosti* ovog »terminala-čoveka«; preduslov za iznenadnu mobilizaciju iluzije sveta, *čitavog* sveta, teleprisutnog u svakom trenutku, sólo telo svedoka postaje poslednja urbana granica. Društvena organizacija i jedna vrsta uslovljavanja, nekad ograničenog na prostor grada i prostor porodice, konačno zarobljava životinjsko telo.

Ovo olakšava da se razume pad u jedinici populacije, porodici, koja je u prvo vreme bila proširena, da bi zatim bila pretvorena u nukleus, a koja danas postaje porodica jednog roditelja, pri čemu individualizam nema mnogo veze sa činjenicom oslobođenja vrednosti, i više je efekat tehnološke evolucije u razvoju javnog i privatnog prostora, jer što se grad više širi i pruža svoje pipke utoliko porodična jedinica opada i postaje manjina.

Imajući u vidu hiperkoncentrisane **megalopolise** (Meksiko Siti, Tokio) današnjice, koji su i sami rezultat povećane brzine razmene, čini se da ćemo morati ponovo da razmotrimo važnost pojava **akceleracije** i **deceleracije** (vektorski kvantiteti sa pozitivnim ili negativnim ubrzanjima, kako se definišu u fizici). Ali, potrebno nam je i da se ponovo pozabavimo manje očiglednim pojmovima kao što su **stvarna brzina** i **virtuelna brzina** – brzina onoga što se događa neočekivano: krize, na primer, nesreće – kako bismo dobro shvatili značaj »kritične tranzicije« čiji smo danas bespomoćni svedoci.

Kao što znamo, brzina nije fenomen već odnos među fenomenima: drugim rečima, ona je sama relativnost. To je razlog zbog kojeg je konstantna brzina svetlosti tako važna, ne samo u fizici ili astrofizici,

već i u našem svakodnevnom životu, od trenutka kada napravimo iskorak van transportnog doba i stupimo u organizaciju i *elektromagnetno uslovljavanje teritorije*.

Upravo to i jeste »transmisiona revolucija«, ova kontrola okruženja u realnom vremenu koja danas stavlja tačku na tradicionalni razvoj realne teritorije.

Brzina nam dozvoljava ne samo lakše snalaženje; ona nam, pre svega, omogućava da vidimo, da čujemo, da primetimo, i na taj način potpunije razumemo današnji svet. Ona će nam, sutra, omogućiti da delujemo na daljinu, izvan granica sfere uticaja ljudskog tela i ergonometrije ponašanja.

Kako bismo mogli u potpunosti da prihvatimo takvu situaciju bez pomoći intervala novog tipa, **intervala svetlosne vrste** (neutralni znak)? Relativistička inovacija ovog trećeg intervala zapravo je sama po sebi svojevrsno nezapaženo kulturno otkriće.

Ako su interval **vremena** (pozitivni znak) i interval **prostora** (negativni znak) postavili geografiju i istoriju sveta u geometrijski plan agrarnih (fragmentacija u zemljišne posede) i urbanih oblasti (katastarski sistem), organizacija kalendara i merenje vremena (časovnici) takođe su imali odlučujuću ulogu u hronopolitičkoj regulaciji ljudskih društava. Skorašnja pojava intervala trećeg tipa, prema tome, predstavlja znak iznenadnog kvalitativnog skoka, duboku mutaciju u odnosu između čoveka i njegovog okruženja.

Vreme (trajanje) i **prostor** (prostiranje) sada se ne mogu shvatiti bez **svetlosti** (granica brzine), kosmološke konstante **brzine svetlosti**, apsolutne filozofske kontingencije koja zamenjuje, sa Ajnštajnom, apsolutni karakter koji su dotad davali prostoru i vremenu Njutn i mnogi pre njega.

Od početka veka, apsolutna granica brzine svetlosti *obasjala je*, da tako kažemo, i prostor i vreme. Dakle, **svetlost** nije više u tolikoj meri ono što osvetljava stvari (predmet, subjekt, putanju); to je konstantna priroda **granice brzine svetlosti** koja uslovljava percepciju trajanja i prostiranja sveta kao pojava.

Čujmo šta fizičari kažu o logici elementarnih čestica: »Neko prikazivanje definiše se potpunim skupom uočljivih fenomena koji se smenjuju«. ² Teško bi bilo dati bolji opis makroskopske logike tehn-

---

2 G. Cohen Tannoudji – M. Spiro, *La matiere-espace-temps*, Fayard, Paris 1986.

logija **realnog vremena** od ove »teletopične komutacije« – ili »preki-dača« – koji upotpunjuje i zaokružuje do sada fundamentalno »topičnu« prirodu Grada Ljudi.

I tako se dešava da političari, ništa manje nego urbanisti, otkrivaju kako su raspeti između stalnih zahteva organizovanja i konstruisanja realnog prostora – sa zemljišnim problemima, geometrijskim i geografskim ograničenjima centra i periferije – i novim zahtevima upravljanja realnim vremenom neposrednosti i sveprisustva, sa protokolima pristupanja, »transmisijama paketa podataka« i virusima, kao i hronogeografskim ograničenjima čvorova i mrežnih međuveza. Na duge staze u slučaju topičnih i arhitektonskih intervala (građevine); kratke, ultrakratke – ako ne i nepostojeće – staze u slučaju **teletopičnog** intervala (mreže).

Kako ćemo rešiti ovu nedoumicu? Kako treba formulisati ove u osnovi prostorvremenske i relativističke probleme?

Kada se osvrnemo na sve teškoće sa kojima se svetska tržišta novca suočavaju i katastrofe elektronskih sistema kotacije, pri čemu »programsko poslovanje« snosi odgovornost za ubrzano pogoršavanje ekonomskog nereda – za kompjuterski krah iz oktobra 1987. godine, kao i onaj za dlaku izbegnut iz oktobra 1989. godine – prilično je jasno koliko je teška sadašnja situacija.

Kritična tranzicija stoga nije puka fraza: ona kamuflira istinsku krizu u temporalnoj dimenziji *neposredne akcije*. Nakon krize u »celobrojnim« prostornim dimenzijama i njome izazvanog uspona »razlomljenih« dimenzija, uskoro ćemo videti krizu u temporalnoj dimenziji sadašnjeg trenutka.

S obzirom na to da se **vreme-svetlost** (vreme brzine svetlosti) sada koristi kao apsolutni standard za neposrednu akciju, za trenutnu teleakciju, intenzivno trajanje »realnog momenta« sada dominira trajanjem, obuhvatnim istorijskim vremenom koje je relativno podložno kontroli – drugim rečima, taj dugi period koji je obuhvatao prošlost, sadašnjost i budućnost. Na kraju, to je ono što bismo nazvali **temporalnom komutacijom**, komutacijom koja je povezana sa nekom vrstom **potresa** u sadašnjem trenutku trajanja, slučajnošću takozvanog »realnog« trenutka koji se odjednom odvaja od mesta dešavanja, od svog sada i ovde, i opredeljuje se za elektronsku zaslepljenost (istovremeno optoelektronsku, elektroakustičku i elektrotaktilnu) u kojoj će daljinsko upravljanje, to takozvano »teleprisustvo«, upotpuniti

zadatak starog telenadzora svega onoga što ostaje udaljeno od nas, izvan našeg dohvata.

Prema Epikuru, vreme je *slučajnost u kojoj je završetak svih slučajnosti*. Ako je to tačno, onda zajedno sa teletehnologijama opšte interaktivnosti mi stupamo u doba **slučajnosti sadašnjeg trenutka**, a ovo prekomerno daljinsko teleprisustvo uvek je samo iznenadna katastrofa realnosti sadašnjeg trenutka koji je naš jedini ulaz u trajanje – ali i, kao što je svakome posle Ajnštajna poznato, naš ulaz u prostor realnog sveta.

Nakon ovoga, realno vreme telekomunikacijâ više se ne odnosi samo na odloženo vreme, već i na jednu *ultrahronologiju*. Otuda i moj stalno ponavljani predlog da se hronološko (pre, tokom, posle) upotpuni **dromološkim** ili, ako hoćete, **hronoskopskim** (nedovoljno izloženo, izloženo, prekomerno izloženo). Interval svetlosne vrste (interfejs) u budućnosti će zauzeti mesto prostora i vremena, dok će pojam izloženosti zauzvrat zauzeti mesto pojma sukcesije u merenju sadašnjeg trenutka trajanja kao i pojma prostiranja u neposrednom fizičkom prostranstvu.

Brzina izlaganja vremena-svetlosti stoga nam omogućava da reinterpretiramo »sadašnjost«, ovaj »realni trenutak« koji je, imajmo to u vidu, prostorvreme savršeno realne akcije potpomognuto dometima elektronike a, uskoro, i fotonike – to jest, ograničenjima mogućnosti elektromagnetnog zračenja i svetlosnog kvantuma, krajnjim postajama pristupa realnosti pojavnog sveta (podsećam, ovde, i na svetlosni konus – ili svetleću olovku – koji koriste astrofizičari).

Pitanje koje danas postavlja teletopična tehnologija je, stoga, krupno pitanje za planera, s obzirom na to da urbanizacija realnog vremena koju omogućava današnja revolucija transmisije vodi radikalnom preokretu u poretku premeštanja i fizičkog transporta. U stvari, ukoliko delovanje na daljinu dozvoljava postepeno odbacivanje materijalnih infrastruktura kojima je neka teritorija snabdevena u korist temeljno nematerijalnih talasnih serija telenadzora i trenutne daljinske kontrole, to je zato što **putovanje** i njegove komponente prolaze kroz stvarnu mutaciju-komutaciju. Tamo gde je jedno fizičko premeštanje od jedne tačke do druge nekada pretpostavljalo polazak, putovanje i dolazak, transportna revolucija poslednjih vekova već je tiho počela da eliminiše zadržavanje u putu i menja prirodu samog putovanja, a dolazak na neko odredište ostaje, međutim, »ograničeni dola-

zak« usled samog vremena koje je bilo neophodno da se putovanje izvede.

Sa revolucijom trenutnog emitovanja, svedoci smo danas početaka »generalizovanog dolaska«, pri čemu sve stiže a da ne mora da polazi, eliminacija putovanja devetnaestog veka (to jest, prostorvremenskog intervala) kombinuje se sa ukidanjem *polaska* krajem XX veka, što dovodi do toga da putovanje gubi svoje sukcesivne komponente i ustupa mesto isključivo *dolasku*.

Generalni dolazak koji objašnjava nekada nezamislivu inovaciju statičnog vozila, takvog koje ne samo što je audiovizuelno već je i taktilno i interaktivno (radioaktivno, optoaktivno, interaktivno).

Jedno takvo statično vozilo je »DataSuit«, koje je izumeo Amerikanac Skot Fišer radeći za organizaciju NASA na razvoju uređaja oblikovanog prema ljudskom telu koji bi bio u stanju da prenosi radnje i senzacije pomoću rešetke senzora-efektora. Drugim rečima, uređaja sposobnog da proizvede *prisustvo na daljinu*, i to svejedno koliku daljinu, budući da je NASA započela projekat koji je trebalo da omogući izvođenje totalne telemanipulacije *robotskog dvojnika* na površini planete Mars, ostvarujući tako efektivno teleprisustvo pojedinca na dva mesta u isto vreme, deobu ličnosti manipulatora, čije je »vozilo« trebalo da bude ovaj trenutni interaktivni vektor.

Citiram još jednu od vidovitih izreka Paula Klea: »Posmatračeva glavna aktivnost je temporalna.«

Šta bismo mogli reći o interaktivnosti teleoperatera osim da je, za takvu osobu (na interfejsu čovek-robot), kao i za danas vremenski privilegovanog *telegledaoca*, aktivnost više temporalna nego prostorna.

Osuđeno na inertnost, interaktivno biće prenosi svoje prirodne moći kretanja i premeštanja na sonde i skenere koji trenutno obaveštavaju o udaljenoj realnosti, na štetu sopstvenih moći shvatanja realnog, po uzoru na para- ili kvadriplegičara koji daljinskim upravljanjem – *televodič* – može da uređuje svoje okruženje, svoje prebivalište, što je model te kućne automatizacije, te »pametne kuće« koja odgovara na svaki naš hir. Pošto je najpre bio *mobilan*, zatim i *motorizovan*, čovek će tako postati *motilan* svesno ograničavajući pokrete onih predela svog tela koji vrše uticaj na spoljašnju sredinu, na svega nekoliko sitnih kretnji, nekoliko impulsa, kakve zahteva, recimo, menjanje kanala.

Ova kritična situacija ne razlikuje se od onoga što je doživela bilo koja osoba pogođena cerebralnom paralizom i koja je silom prilika –

kritična snaga tehnoloških okolnosti – postala model novog čoveka, tog stanovnika budućeg teletopijskog grada, **metagrada** društvene deregulacije čiji se transpolitički aspekt već ispoljava, tu i tamo, u izvesnom broju krupnih slučajnosti ili nevažnih incidenata, od kojih glavnina prolazi bez objašnjenja.

Ali, kako bi trebalo da prihvatimo ovu tranzicionu situaciju, ovu »faznu tranziciju«, kako bi to fizičari rekli?

Evo jednog fragmenta filozofske analize iz prilično davne prošlosti koji pripada Nikoli Kuzanskom:

Slučajnost prestaje da postoji uklanjanjem suštine, a njeno gubljenje iz postojanja u tom slučaju prouzrokovano je činjenicom da biti neodvojivim delom nečega jeste po prirodi stvari slučajnost, i da njeno opstojanje jeste opstojanje suštine. Pa ipak, ne može se reći da je slučajnost ništa... Slučajnost daje nešto suštini... zapravo, slučajnost suštini daje toliko toga da, premda je slučajnost potekla od suštine, *suština ne može da postoji bez ijedne slučajnosti*.³

Kao što smo videli, problem slučajnosti danas se pomerio iz prostora materije ka vremenu svetlosti.

Slučajnost je, najpre, *slučajnost transfera* granice brzine elektromagnetnih talasa, brzine koja nam danas dozvoljava ne samo da čujemo i vidimo na daljinu, jer to su nam omogućavali i telefon, radio i televizija, već da delujemo na daljinu. Otuda i neophodnost intervala trećeg tipa (neutralni znak) kako bismo pokušali i uspeli da shvatimo *mesto ne-mesta* teleakcije koja nije više isto što i sada i ovde neposredne akcije.

Prema tome, *slučajnost transfera* interaktivnosti otvara se ne samo prema *tehnološkom transferu* između odloženog vremena komunikacije i realnog vremena komutacije, već određenije, ka političkom transferu koji podriva upravo pojmove koji su u srcu današnjeg doba: pojam *usluge* i pojam *javnosti*.

Šta zapravo ostaje od pojma usluge kada smo automatski kontrolisani? Slično tome, šta ostaje od pojma javnosti kada (u realnom vremenu) javna slika dobije prednost nad javnim prostorom?

---

3 Navedeno u: Giuseppe Bufo; Nicholas, of Cusa Cardinal; Seghers, Paris 1964.

Pojam javnog transporta već se postepeno povlači pred idejom *tranzitnog koridora*, stalnog savladavanja diskontinuiranog. Šta je moguće reći o elektronskom domaćinstvu premreženom svakovrsnim žicama, gde kuće imaju u tu mrežu povezane računare, koji kontrolišu kućne sisteme, ili o pametnim zgradama, inteligentnim i interaktivnim gradovima kao što je Kawasaki? Kriza u pojmu fizičke dimenzije na taj način zahvata politiku i administraciju javnih službi direktno napadajući ono što je nekada bilo *geopolitika*.

Ukoliko je klasični interval danas zamenjen interfejsom, politika, sa svoje strane, pomera se unutar isključivo *sadašnjeg vremena*. Pitanje koje se postavlja onda nije više pitanje **globalnog** nasuprot **lokalnom**, ili **transnacionalnog** nasuprot **nacionalnom**. To je, pre svega drugog, pitanje iznenadnog temporalnog prelaza u kojem ne samo što iščezavaju određenja kao što su unutra i spolja, koja čine prostor političke teritorije, već i ono pre i ono posle njegovog trajanja, njegove istorije; sve što preostaje jeste **realni trenutak** nad kojim, na kraju, niko nema kontrolu. Da bi se našao dokaz za ovu tvrdnju, nije potrebno ići dalje od činjenice da za beznadežnu pometnju u kojoj se danas nalazi geostrategija sada treba zahvaliti nemogućnosti jasnog razlikovanja između ofanzivne i defanzivne – trenutne, multipolarne strategije koja se danas koristi u »preventivnim« udarima, kako ih nazivaju u vojsci.

I tako večita *tiranija udaljenosti* između bića geografski razmeštenih na različitim tačkama postepeno popušta pred tiranijom realnog vremena koje nije isključiva briga turističkih vodiča, kako to optimisti vole da kažu, već posebno briga agencije za zapošljavanje, s obzirom na to da što je veća brzina razmena, brže se širi nezaposlenost i pretvara se u masovnu pojavu.

Izlišnost čovekove mišićne snage koju od XIX veka nadalje zamenjuje »mašinski alat«. Sada već i izlišnost, trajna nezaposlenost, njegovog pamćenja i svesti, sa današnjom ekspanzijom kompjutera, »mašina za transfer«, i automatizacijom postindustrijske proizvodnje koja se kombinuje sa automatizacijom opažanja, konačno sa kompjuterskim dizajnom, koji je omogućilo softversko tržište, prethodnica nastupajućeg tržišta veštačke inteligencije.

Ušteda realnog vremena posredstvom odloženog vremena, prema tome, znači opredeljenost za brzo fizičko eliminisanje objekta i subjekta i isključivo promovisanje putovanja. Ali jednog putovanja bez putanje, putovanja, dakle, koje je nemoguće kontrolisati.

Interfejs realnog vremena onda jednom zauvek zamenjuje interval koji je nekada sačinjavao i organizovao istoriju i geografiju ljudskih društava, što na kraju završava u istinskoj kulturi paradoksa u kojoj sve stiže a da, pri tom, ne samo što je oslobođeno nužnosti fizičkog kretanja sa mesta na mesto već i, što je još važnije, nužnosti odlazanja.

Mi svakako ne smemo ostati slepi za buduće uslovljavanje ljudskog okruženja koje sa sobom povlači ova kritična tranzicija.

Ukoliko je transportna revolucija prethodnog veka već izazvala mutaciju u urbanoj teritoriji širom kontinenta, trenutna revolucija u (interaktivnoj) transmisiji, zauzvrat, izaziva komutaciju u urbanom okruženju u kojoj slika preovladava nad predmetom koji predstavlja; ono što je nekada bilo grad postaje malo-pomalo paradoksalna aglomeracija, odnosi neposredne bliskosti otvaraju put daljinskoj međuvezanosti.

Paradoksi ubrzavanja zaista su brojni i onespokojavaju, posebno onaj najizraženiji među njima: približavanje »udaljenom« srazmerno nas odvlači od »bliskog« (i dragog) – prijatelja, srodstvenika, suseda – što strancima, ako ne faktičkim neprijateljima, čini sve one kojima smo neposredno okruženi, bilo da se radi o porodici, drugovima na radnom mestu ili poznanicima iz susedstva. Ovo izokretanje društvenih praksi, koje je već očigledno u razvoju saobraćajne opreme (luke, stanice, aerodromi), dalje se pojačava, radikalizovano, novom telekomunikacijskom opremom (teleportovi).

Još jednom smo svedoci preokretanja trendova: tamo gde je motorizacija transporta i informacija nekada izazivala *opštu mobilizaciju* populacija, nateranih u egzodus rada i, zatim, slobodnog vremena, uređaji za trenutnu transmisiju izazivaju suprotno: *rastuću inertnost*; televizija, a pogotovo delovanje preko daljinskog upravljanja, više ne zahteva od ljudi da budu u pokretu, već samo to da budu pokretljivi na mestu gde se nalaze.

Kupovina od kuće, rad kod kuće, onlajn stanovi i zgrade: »začaurivanje« (cocooning), kako se to kaže. Urbanizaciju realnog prostora na taj način preuzima ova urbanizacija realnog vremena koje je, u krajnjoj liniji, urbanizacija realnog tela stanovnika grada, tog *građanina-terminala* koji će uskoro biti do zuba naoružan interaktivnim protezama po

patološkom modelu »spastičara«⁴, putem žica kontrolišući okruženje svog doma a da pri tom fizičko kretanje nije neophodno: katastrofična figura pojedinca koji je izgubio sposobnost neposredne intervencije zajedno sa prirodnom pokretljivošću, i koji se prepušta, u nedostatku bilo čega boljeg, mogućnostima detektora, senzora i drugih skenera koji rade na principu daljinskog upravljanja, pretvarajući se u stvorenje čiji život kontrolišu mašine sa kojima, kako se obično kaže, on razgovara.⁵

Usluga ili služenje, nameće se kao pitanje. Stare javne usluge su u opasnosti od toga da budu zamenjene domaćim porobljavanjem čiji vrhovni prestiž svakako čini kućna automatizacija. Sa ostvarenjem kućne inertnosti, široka upotreba tehnika kontrole *životne sredine* imaće kao posledicu zatvaranje u izolaciju, pojačavanje odsečenosti koja je uvek prisutna pretnja u gradu, a razlika između (zasebnog) »bloka« i (odvojenog) »geta« ostaje nategnuta.

Zanimljivo je to da radovi koji su predstavljeni na međunarodnom simpozijumu o hendikepiranosti nedavno održanom u Denkerku, na mnogo načina odražavaju kritičnu situaciju koju sam ovde evocirao, kao da današnji tehnološki i ekonomski imperativi u pravcu proizvodnje *kontinuiteta i mreža*, na svakom mestu gde *diskontinuiteti* još postoje, nisu uspeli da sprovedu razlikovanje između raznih vrsta urbane pokretljivosti. Otuda i gore pomenuta ideja odbacivanja pojma javnog transporta i opredeljivanja za širi pojam tranzitnih koridora.

Ovako je glasio plemeniti zaključak Fransoa Miterana na konferenciji u Denkerku: »Gradovi moraju da se adaptiraju prema potrebama svojih građana, a ne obrnuto. Otvorimo grad za one koji moraju da se bore sa fizičkim izazovima. Tražim da sveobuhvatna politika u pogledu hendikepiranih bude čvrsta okosnica Evrope kao društvene institucije«.

Iako niko među nama ne bi osporio neotuđivost prava hendikepiranih da žive na isti način kao i svi ostali, pa prema tome zajedno sa svima ostalima, ipak dosta toga govore poklapanja koja sada postoje između svedene pokretljivosti dobro opremljene hendikepirane osobe i uznapredovale inertnosti prekomerno opremljene nehendikepirane osobe, kao da je revolucija transmisije uvek davala identičan rezultat,

---

4 Osoba koja boluje od spastičke paralize – *Prim. prev.*

5 See Paul Virilio, *L'inertie polaire*, Christian Bourgois, Paris 1990.

bez obzira na telesno stanje pacijenta, ovog **terminalnog građanina** teletopijskog Grada koji se izgrađuje sve brže i brže.

Na kraju veka neće ostati mnogo prostora na ovoj planeti koja ne samo što je zagađena već je i smanjena, svedena na ništicu, od strane teletehnologija sveopšte interaktivnosti.

S engleskog preveo Đorđe Čolić

Šta su to novi mediji?¹

ta su to novi mediji? Odgovor na ovo pitanje možemo započeti tako što ćemo navesti spisak kategorija o kojima se obično raspravlja u vezi sa ovom temom u štampi: Internet, veb-sajtovi, kompjuterski multimediji, kompjuterske igre, CD-ROM i DVD, virtuelna stvarnost. Da li je to sve što se podrazumeva pod novim medijima? Šta je sa televizijskim programima koji su snimljeni digitalnim videom i montirani na kompjuterskim radnim stanicama? Ili sa igranim filmovima u kojima se koristi 3-D animacija i digitalni kompoziting? Da li i njih treba podvesti pod nove medije? Šta je sa slikama i kombinacijama teksta i slike – fotografijama, ilustracijama, prelomima, reklamama – izrađenim na kompjuterima, a potom odštampanim na papiru? Gde se zaustaviti?

Kao što se iz ovih primera može videti, prema uobičajenom shvatanju novi mediji se identifikuju sa korišćenjem kompjutera za distribuciju i prikazivanje pre nego za proizvodnju. U skladu s tim, tekstovi koji se distribuiraju preko kompjutera (veb-sajtovi i elektronske knjige) smatraju se takođe novim medijima, dok sa štampanim tekstovima to nije slučaj. Osim toga, fotografije koje se stavljaju na CD-ROM i zahtevaju kompjuter da bi bile pregledane smatraju se novim medijem; kada su te iste fotografije reprodukovane u štampanoj knjizi, one se ne smatraju novim medijem.

Da li treba prihvatiti ovu definiciju? Ako želimo da razumemo efekte kompjuterizacije na kulturu u celini, mislim da je to previše ograničavajuće. Nema razloga zbog kojeg bismo privilegovali kompjuter kao mašinu za prikazivanje i distribuciju medija nad kompjuterom

---

1 Izvor: Lev Manovich, »What is New Media?«, *The Language of New Media*, MIT Press, 2001, pp. 19-55)

kao alatom za medijsku proizvodnju, ili kao medijskim uređajem za skladištenje. Sve te upotrebe imaju isti potencijal da izmene postojeće kulturne jezike. I sve imaju isti potencijal da kulturu ostave u onom stanju u kakvom je bila pre njihove pojave.

Ovaj poslednji scenario, međutim, malo je verovatan. Verovatnije je da kao što su štamparske mašine iz XIV veka i fotografija iz XIX veka imale revolucionarni uticaj na razvoj modernog društva i kulture, danas živimo u jeku revolucije novih medija – prelaz celokupne kulture na kompjuterski posredovane oblike proizvodnje, distribucije i komunikacije. Ova nova revolucija, po svemu sudeći, dublja je od onih koje su joj prethodile, i mi tek počinjemo da primećujemo njena početna dejstva. Uvođenje štamparstva izvršilo je uticaj samo na jedan nivo kulturne komunikacije – distribuciju medija. Slično tome, uvođenje fotografije uticalo je isključivo na jednu vrstu kulturne komunikacije – nepokretne slike. Revolucija kompjuterskih medija, nasuprot tome, vrši uticaj na sve nivoe komunikacije, uključujući snabdevanje, manipulaciju, skladištenje i distribuciju; ona, takođe, utiče na sve vrste medija – tekstove, nepokretne slike, pokretne slike, zvuk i prostorne konstrukcije.

Kako da pristupimo sastavljanju mape efekata ovog fundamentalnog pomaka? Na koje načine upotreba kompjutera za beleženje, skladištenje, stvaranje i distribuiranje medija taj pomak čini »novinom«?

U odeljku »Mediji i obrada podataka«, pokazaću da novi mediji predstavljaju ukrštanje dve zasebne istorijske putanje: kompjutera i medijske tehnologije. Početak obe smešten je u tridesete godina XIX veka sa Bebidžovom analitičkom mašinom i Dagerovim dagerotipom. Na kraju, polovinom XX veka, razvijen je moderni digitalni kompjuter u cilju efikasnijeg obavljanja proračuna sa numeričkim podacima; on preuzima zadatak brojnih mehaničkih tabulatora i kalkulatora koje su naširoko koristile kompanije i vlade od početka veka. Uporedo s tim, svedoci smo pojave modernih medijskih tehnologija koje omogućavaju skladištenje slika, nizova slika, zvukova i teksta uz upotrebu različitih materijalnih formi – fotografskih ploča, filmske trake, gramofonskih ploča itd. Da li je u toku sinteza ove dve istorije? Prevođenje svih postojećih medija u numeričke podatke dostupne preko kompjutera. Rezultat su novi mediji – grafika, pokretne slike, zvuci, oblici, prostori, i tekstovi koji se mogu kompjuterski obraditi; to jest, oni jednostavno sadrže drugi skup kompjuterskih podataka. U odeljku »Principi novih

medija« razmatram presudne posledice ovog novog statusa medija. Umesto fokusiranja na poznate kategorije kao što su interaktivnost ili hipermediji, sugerišem drugačiji spisak. Taj spisak svodi sve principe novih medija na pet – numeričku reprezentaciju, modularnost, automatizaciju, varijabilnost i kulturno transkodiranje. U posljednjem odeljku, »Šta novi mediji nisu«, bavim se drugim principima koji se često pripisuju novim medijima. Pokazujem da su ovi novi principi bili na delu još u starim kulturnim formama i medijskim tehnologijama kao što je film, i zato su u sebi i po sebi dovoljni za razlikovanje novih medija od starih.

Kako su mediji postali novi

Devetnaestog avgusta 1839. godine, u Palati Instituta u Parizu okupili su se radoznali Parižani koji su tu došli da čuju o formalnom opisu novog postupka reprodukcije koji je otkrio Luj Dager (Louis-Jacques-Mandé Daguerre). Dager, već poznat po svojoj diorami, ovaj novi postupak nazvao je *dagerotipija*. Prema jednom njegovom savremeniku: »nekoliko dana kasnije, optičarske radnje bile su pretrpane zaljubljenicima koji su umirali od želje da dođu u posed aparata za dobijanje dagerotipija, kamere su na sve strane bile uperene u zgrade. Svi su želeli da zabeleže vidik sa svog prozora, a onaj kome je za rukom pošlo da iz prvog pokušaja snimi siluetu krovova naspram neba s punim pravom se mogao smatrati srećnikom«. ² Medijska pomama je počela. U periodu od nekoliko meseci više od trideset različitih opisa ove tehnike objavljeno je širom sveta – u Barseloni, Edinburgu, Napulju, Filadelfiji, Sankt Peterburgu, Stokholmu. U prvo vreme, dagerotipije građevina i pejzaža vladale su imaginacijom javnosti; dve godine zatim, posle više tehničkih poboljšanja postupka, na sve strane su otvorene galerije portreta – i svi su pohrlili da naprave svoju fotografiju pomoću nove medijske mašine. ³

Čarls Bebidž počeo je 1833. godine da konstruiše uređaj nazvan »analitička mašina«. Mašina je imala većinu glavnih odlika modernih digitalnih kompjutera. Za unos podataka i instrukcija korišćene su

2 Navedeno u Beaumont Newhall, *The History of Photography from 1839 to the Present Day*, 4. izd., New York, Museum of Modern Art, 1964, str. 18.

3 Ibid., str. 17-22.

bušene kartice. Ova informacija bila je pohranjena u memoriji mašine. Procesorska jedinica, koju je Bebidž nazivao »mlinom«, vršila je operacije na podacima i beležila rezultate u memoriju; a konačni rezultati trebalo je da budu odštampani na štampaču. Mašina je bila osmišljena tako da bude u stanju da izvodi bilo koju matematičku operaciju; ne samo što je funkcionisala po programu koji je učitao preko kartice, već je i odlučivala, na osnovu srednjih rezultata, koja instrukcija dolazi na red da bude obavljena. Za razliku od dagerotipa, međutim, nijedan primerak mašine nije dovršen. Dok je pronalazak dagerotipa, modernog medijskog alata za reprodukovanje realnosti, izvršio uticaj na društva neposredno po svojoj pojavi, uticaj kompjutera postaće vidan tek znatno kasnije.

Zanimljivo je to da je Bebidž pozajmio ideju korišćenja bušenih kartica za skladištenje informacija od jedne ranije programirane mašine. Oko 1800. godine Ž. M. Žakar je pronašao razboj koji su automatski kontrolisale bušene kartice. Razboj je upotrebljavan za dobijanje složenih figurativnih slika, uključujući i Žakarov portret. Ovaj svojevrsni specijalizovani grafički kompjuter inspirisao je Bebidža u njegovom radu na analitičkoj mašini, kompjuteru opšte namene za numerička proračunavanja. Kao što je to Ada Avgusta (Augusta Ada Lovelace), Bebidžova pobornica i prva kompjuterska programerka, rekla: »Analitička mašina tka algebarske obrasce kao što Žakarov razboj tka cveće i lišće.«⁴ Tako je programirana mašina već sintetizovala slike čak i pre nego što je upotrebljena za obradu brojeva. Povezanost između Žakarovog razboja i analitičke mašine nije stvar kojoj istoričari kompjutera pridaju veliki značaj, budući da za njih kompjutersko sintetizovanje slika predstavlja samo jednu primenu modernog digitalnog kompjutera među hiljadama drugih, ali za istoričara novih medija, ona je nezaobilazna.

Ne treba da nas iznenadi što obe putanje – razvoj modernih medija i razvoj kompjutera – kreću u otprilike isto vreme. I medijske mašine i kompjuterske mašine bile su apsolutno neophodne za funkcionisanje modernih masovnih društava. Sposobnost diseminacije istovetnih tekstova, slika i zvukova milionima građana – čime se obezbeđuje istovetnost ideoloških uverenja – bila je suštinski važna za mogućnost praćenja statistike novorođenih, statistike o zaposlenosti, medicinske

---

4 Charles Eames, *A Computer Perspective: Background to the Computer Age*, Cambridge, Mass, Harvard University Press, 1990, str. 18.

i policijske statistike. Fotografija, film, ofset-štampa, radio i televizija omogućili su ovo prvo, dok su kompjuteri omogućili ovo drugo. Masovni mediji i obrada podataka su komplementarne tehnologije; oni se pojavljuju zajedno i razvijaju se jedno uz drugo, i time omogućavaju postojanje masovnog društva.

Te dve putanje dugo su se prostirale paralelno, nikada se ne ukrštajući. Tokom XIX i početkom XX veka, razvijeni su mnogobrojni mehanički i električni tabulatori i kalkulatori; oni su postepeno postajali sve brži, a njihova upotreba sve šira. Uporedo s time, svedoci smo pojave modernih medija koji omogućavaju skladištenje slika, nizova slika, zvukova i tekstova u različitim materijalnim formama – fotografske ploče, filmska traka, gramofonske ploče itd.

Nastavimo da pratimo ovu zajedničku istoriju. Devedesetih godina XIX veka moderni mediji učinili su još jedan korak napred kada je nepokretna fotografija ušla u upotrebu. U januaru 1893. godine, prvi filmski studio – Edisonova (Thomas A. Edison) »Crna Marija« – počeo je da proizvodi kratke filmove u trajanju od 30 sekundi koji su prikazivani u specijalnim bioskopskim salama. Dve godine kasnije braća Limijer prikazala su svoju novu kinematografsku kameru/hibridni projektor, najpre naučnoj publici, a zatim, u decembru 1895, i publici koja je plaćala ulaznice. Za godinu dana, publika u Johanesburgu, Bombaju, Rio de Žaneiru, Melburnu, Meksiko Sitiju i Osaki upoznala se sa mašinom novog medija, i nije mogla da odoli njegovim dražima.⁵ Postepeno su snimane duže scene, postavka realnosti pred kamerom i, kasnije, obrada zapisa postali su složeniji, a kopije su se umnožavale. U Čikagu i Kalkuti, Londonu i Sankt Peterburgu, Tokiju i Berlinu, kao i u hiljadama manjih gradova, filmske slike će zabavljati filmsku publiku, koja se našla pred sve zgusnutijim informacijskim okruženjem izvan bioskopskih sala, okruženjem koje više nije moglo da bude adekvatno obrađeno od strane njihovih semplerskih i procesorskih sistema (tj. njihovih mozgova). Povremeni odlasci u mračne dvorane gde se prikazuju filmovi radi opuštanja ustalili su se kao tehnika preživljavanja za subjekte modernog društva.

Devedesete godine XIX veka bile su decenija presudna ne samo za razvoj medija, već i za razvoj tehnologije obrade podataka. Ako su indi-

---

5 David Bordwell – Kristin Thompson, *Film Art: An Introduction*, 5. izd., New York, McGraw-Hill, str. 15.

vidualni mozgovi bili preopterećeni količinom informacija koje su morali da obrade, isto bi se moglo reći i za korporacije i vlade. Kancelarija za popis stanovništva SAD 1887. godine još je interpretirala cifre dobijene popisom stanovništva iz 1880. godine. Za popis iz 1880. godine Kancelarija za popis upotrebila je električne mašine za tabuliranje koje je konstruisao Herman Holerit (Herman Hollerith). Prikupljeni podaci o svakoj osobi izbušeni su na kartice; 46.804 brojača popunilo je formulare za ukupnu populaciju od 62.979.766 građana. Holeritov tabulator otvorio je vrata prihvatanju mašina za računanje u poslovanju; tokom sledeće decenije električni tabulatori postali su standardna oprema u osiguravajućim zavodima, preduzećima za izvođenje javnih radova, kancelarijama železnice i računovodstvima. Godine 1911, Holeritova »Tabulating machine company« [Kompanija za proizvodnju tabulatora] stopila se sa tri druge kompanije i obrazovala »Computing-Tabulating-Recording Company« [Kompanija za obradu-tabuliranje-snimanje]; 1914. godine, Tomas Dž. Votson (Thomas J. Watson) postavljen je za njenog šefa. Deset godina kasnije njegov posao se utrostručio, i Votson je kompaniju preimenovala u »International business machines corporation« (Međunarodna korporacija za proizvodnju poslovnih mašina) ili IBM.⁶

Sa prelaskom u XX vek, prelomna godina u istoriji medija i kompjutera je 1936. Britanski matematičar Alen Turing napisao je uticajan rad naslovljen *On Computable Numbers* [O proračunljivim brojevima]. U njemu je dao teorijski opis kompjutera opšte namene, kasnije nazvanog prema svom pronalazaču: »Univerzalna Turingova mašina«. Iako je obavljala samo četiri operacije, mašina je mogla da vrši svaki proračun koji je mogao da izvede čovek, i mogla je da imitira bilo koju računsku mašinu. Mašina je radila tako što je čitala i ispisivala brojeve na beskonačnoj traci. Na svakom koraku traka je pomerana napred kako bi se došlo do sledeće komande, očitao podatak, ili ispisao rezultat. Njegov dijagram bio je neobično nalik filmskom projektoru. Da li se tu radilo o slučajnoj podudarnosti?

Ako sudimo prema reči *cinematograph*, koja znači »pisanje pokreta«, suština filma je beleženje i skladištenje vidljivih podataka u materijalnom obliku. Filmska kamera beleži podatke na filmsku traku; filmski

---

6 Eames, op. cit., str. 22-27, 46-51, 90-91.

projektor ih odatle čita. Ovaj kinematografski aparat sličan je kompjuteru u jednom pogledu: kompjuterski program i podaci takođe moraju da budu pohranjeni na nekom medijumu. To je razlog zbog kojeg Univerzalna Turingova mašina podseća na filmski projektor. Ona je istovremeno svojevrsna filmska kamera i filmski projektor, čitajući instrukcije i uskladištene podatke sa beskonačne trake i beležeći ih na drugim lokacijama na toj traci. U stvari, razvoj pogodnog medijuma za skladištenje i metoda za kodiranje podataka predstavlja važan deo predistorije i filma i kompjutera. Kao što nam je poznato, pronalazači filma na kraju su pristali da koriste diskretne slike zabeležene na traci celuloida; pronalazači kompjutera – koji je zahtevao znatno veću brzinu pristupa kao i mogućnost brzog čitanja i pisanja podataka – na kraju su se opredelili za to da podatke skladište elektronski u binarnom kodu.

Istorije medija i obrade podataka postale su dodatno prepletene kada je nemački inženjer Konrad Cuze (Konrad Zuse) počeo da pravi kompjuter u dnevnoj sobi stana svojih roditelja u Berlinu – iste godine kada je Turing napisao svoje delo. Cuzeov kompjuter bio je prvi digitalni kompjuter. Jedna od njegovih inovacija bila je upotreba bušene trake za kontrolisanje kompjuterskog programa. Traka koju je Cuze iskoristio bila je zapravo odbačena 35 mm filmska traka.⁷

Jedan od sačuvanih delova tog filma prikazuje binarni kôd ukucan preko originalnih kadrova enterijera. Tipična filmska scena – dva lica u sobi koja učestvuju u nekoj radnji – postaje podloga za set kompjuterskih naredaba. Kakvi god bili značenje i emocije koje je prenosila ova filmska scena, one su se našle u drugom planu u odnosu na njenu novu funkciju nosioca podataka. Pretenzija modernih medija da stvaraju simulacije čulima dostupne realnosti na sličan način je poništena; mediji su svedeni na svoju originalnu ulogu prenosilaca informacija, ništa više i ništa manje od toga. U tehnološkoj verziji Edipovog kompleksa, sin ubija svog oca. Ikonički kôd filma odbacuje se u korist efikasnijeg binarnog koda. Film počinje da robuje kompjuteru.

Ali tim još nije ispričana cela priča. Naša priča ima jedan novi obrt – koji je srećan. Cuzeov film, sa svojim čudnovatim otiskivanjem binarnog preko ikoničkog koda, anticipira poklapanje koje će uslediti pola veka kasnije. Dve zasebne istorijske putanje konačno se susreću. Mediji i kompjuteri – Dagerov dagerotip i Holeritov tabulator – stapa-

---

7 Ibid., str. 120.

ju se u jedno. Svi postojeći mediji prevode se u numeričke podatke pristupačne kompjuteru. Rezultat: grafika, pokretne slike, zvuci, oblici, prostori i tekstovi postaju numerički obradivi, to jest, naprosto skupovi kompjuterskih podataka. Ukratko, mediji postaju novi mediji.

Ovaj susret menja identitet i medija i samog kompjutera. Kompjuter više nije samo kalkulator, kontrolni mehanizam ili uređaj za komunikaciju, on postaje medijski procesor. Kompjuter je nekada mogao da čita redove brojeva, izbacujući statistički rezultat ili prikaz putanje hica. On sada može da čita vrednosti piksela, da zamućuje sliku, podešava njen kontrast, ili da proverava da li ona sadrži osnovne crte nekog objekta. Zasnivajući se na ovim operacijama nižeg nivoa, on takođe može da obavlja one zahtevnije – pretraga slikovnih baza podataka, kako bi se našle slike slične po svom sastavu ili sadržaju sa unetom slikom, otkrivanje promena kadra u filmu, ili sintetizovanje samog filmskog kadra, sa ambijentom i glumcima. U istorijskoj petlji, kompjuter se vratio svojim korenima. On više nije samo analitička mašina, podesna jedino za munjevitou obradu brojeva, on je postao Žakarov razboj – medijski sintetizer i manipulator.

Principi novih medija

Identitet medija promenio se još dramatičnije nego identitet kompjutera. U redovima koji slede napraviću rezime glavnih razlika između starih i novih medija. Sastavljajući ovu listu razlika, pokušao sam da ih navedem u logičnom redosledu. To jest, poslednja tri principa zavise od prva dva. Moj postupak ne razlikuje se od aksiomatske logike, gde se izvesni aksiomi uzimaju kao polazne tačke, a dalje teoreme se dokazuju na osnovu njih.

Ne potpada svaki predmet novih medija pod ove principe. Njih ne treba shvatati kao apsolutne zakone, već pre kao opšte tendencije kulture koja prolazi kroz proces kompjuterizacije. Kako kompjuterizacija bude zahvatala sve dublje slojeve kulture, ove tendencije će se sve više ispoljavati.

1. Numerička reprezentacija

Svi objekti novih medija, bilo da su u celosti dobijeni kompjuterski ili su konvertirani iz izvora analognih medija, sastavljeni su od digitalnog

koda; oni su numeričke reprezentacije. Ova činjenica ima dve bitne posledice:

- Objekt novih medija može se opisati formalno (matematički). Na primer, slika ili oblik može se opisati upotrebom matematičke funkcije.
- Objekt novih medija podložan je algoritamskoj manipulaciji. Na primer, primenom odgovarajućih algoritama, mi možemo automatski da uklonimo »šum« sa fotografije, poboljšamo njen kontrast, nađemo ivice oblika, ili promenimo razmere. Ukratko, *mediji postaju programabilni*.

Kada se objekti novih medija kreiraju na kompjuteru, oni nastaju u numeričkom obliku. Ali, mnogi objekti novih medija konvertirani su iz raznih formi starih medija. Mada većina čitalaca razume razliku između analognih i digitalnih medija, treba izneti nekoliko opaski o terminologiji i samom procesu konverzije. Ovaj proces pretpostavlja da su podaci prvobitno *kontinuirani*, odnosno, »osa ili dimenzija koja se meri nema nikakvu očiglednu nedeljivu jedinicu od koje je sastavljena«.⁸ Konvertiranje kontinuiranih podataka u numeričke reprezentacije naziva se *digitalizacija*. Digitalizacija se odvija u dva koraka: semplovanje i kvantiranje. Podaci se, najpre, *sempluju*, obično u pravilnim intervalima, kao što je rešetka piksela koja se koristi kao reprezentacija digitalne slike. Frekvencija semplovanja naziva se *rezolucija*. Semplovanje kontinuirane podatke pretvara u *diskretne* podatke, to jest, podatke koji se javljaju u različitim jedinicama: ljudi, stranice knjige, pikseli. Zatim, svaki *semp* se *kvantifikuje*, to jest, dodeljuje mu se numerička vrednost odabrana iz definisanog opsega (kao što je 0-255 u slučaju 8-bitnih greyscale slika).⁹

Iako su neki stari mediji, kao što su fotografija i skulptura, zaista kontinuirani, oni većinom uključuju kombinaciju kontinuiranog ili diskretnog kodiranja. Primer toga je film: svaki kadar je kontinuirana fotografija, ali vreme je izlomljeno u izvestan broj semplova (kadrova). Video odlazi jedan korak dalje tako što *sempluje* kadar po vertikali (linije skeniranja). Slično tome, fotografija odštampana upotrebom

8 Isaac Victor Kerlov – Judson Rosebush, *Computer Graphics for Designers and Artists*, New York, Van Nostrand Reinhold, 1986, str. 14.

9 Ibid., str. 21.

polutonskog postupka kombinuje diskretne i kontinuirane reprezentacije. Takva fotografija sastoji se od određenog broja pravilno raspoređenih tačaka (tj. semplova), iako prečnici i oblasti tačaka neprestano variraju.

Kao što poslednji primer pokazuje, iako moderni mediji sadrže nivoe diskretne reprezentacije, semplovi se nikada ne kvantifikuju. Ova kvantifikacija semplova presudan je korak koji je ostvaren digitalizovanjem. Postavlja se pitanje na koji su to način moderne medijske tehnologije često jednim delom diskretne? Ključna pretpostavka moderne semiotike jeste da komunikacija zahteva diskretne jedinice. Bez diskretnih jedinica nema jezika. Kao što je to Rolan Bart rekao: »Jezik je, da tako kažemo, ono što deli realnost (na primer, kontinuirani spektar boja verbalno se svodi na nizove diskontinuiranih termina).«¹⁰ Pretpostavljajući da bilo koja forma komunikacije zahteva diskretnu reprezentaciju, semiotičari su ljudski jezik shvatili kao prototipski primer sistema komunikacije. Ljudski jezik je diskretan na više nivoa: govorimo u rečenicama; rečenica se sastoji od reči; reč se sastoji od morfema, i tako dalje. Ako pratimo ovu pretpostavku, mogli bismo očekivati da će mediji koji se koriste u kulturnoj komunikaciji imati diskretne nivoe. Na prvi pogled ova teorija se čini operativnom. Zaista, film sempluje kontinuirano vreme ljudskog postojanja u diskretne kadrove; crtež sempluje vidljivu stvarnost u diskretne linije; a štampana fotografija sempluje je u diskretne tačke. Ova pretpostavka, međutim, ne mora biti univerzalno ispravna: fotografije, na primer, nemaju nikakve vidljive jedinice. (Osim toga, semiotika je sedamdesetih godina kritikovana zbog svog naglašeno lingvističkog pristupa, a većina semiotičara priznala je da je jezički model distinktivnih jedinica značenja neprimenljiv na mnoge vrste kulturne komunikacije.) Što je još važnije, diskretne jedinice modernih medija obično nisu jedinice značenja na način na koji su to morfeme. Ni filmski kadrovi ni polutonske tačke nemaju nikakve veze sa načinom na koji film ili fotografija utiču na gledaoca (izuzev u modernoj umetnosti i avangardnom filmu – setimo se slika Roja Lihtenštajna (Roy Lichtenstein) i filmova Pola Šaritsa (Paul Sharits) – koji često materijalne jedinice medija pretvaraju u jedinice značenja).

---

10 Roland Barthes, *Elements of Semiology*, prev. Annette Lavers – Colin Smith, New York, Hill & Wang, 1968, str. 64.

Najverovatniji razlog zbog kojeg moderni mediji imaju diskretne nivoe jeste taj što su se oni pojavili tokom industrijske revolucije. U XIX veku nova organizacija proizvodnje poznata kao fabrički sistem postepeno zamenila je zanatski rad. Ona je svoju klasičnu formu dobila kada je Henri Ford (Henry Ford) pokrenuo svoju prvu proizvodnu traku 1913. godine u svojoj fabrici. Proizvodna traka oslanjala se na dva principa. Prvi je bio standardizacija delova, već primenjen u proizvodnji vojnih uniformi u XIX veku. Drugi, noviji princip bio je deljenje proizvodnog procesa u niz jednostavnih, repetitivnih i sekvencijalnih aktivnosti koje mogu izvoditi radnici koji ne moraju da poznaju čitav proces i mogu lako da budu zamenjeni.

Ne iznenađuje to da su moderni mediji pratili logiku fabrike, ne samo u smislu podele rada kakva se može videti u holivudskim filmskim studijima, studijima animacije, i televizijskoj produkciji, već i na nivou materijalne organizacije. Pronalazak mašina za kucanje osamdesetih godina XIX veka industrijalizovao je izdavaštvo dovodeći do standardizacije izgleda slova i fontova (broj i slovo). Devedesetih godina XIX veka film je kombinovao automatski proizvedene slike (preko fotografije) sa mehaničkim projektorom. To je zahtevalo standardizaciju kako dimenzija slika (veličina, odnos kadrova, kontrast) tako i temporalne stope semplovanja. A pre toga, osamdesetih godina XIX veka, prvi televizijski sistemi već su uključivali standardizaciju semplovanja kako u vremenu tako i u prostoru. Ovi moderni medijski sistemi takođe su pratili fabričku logiku utoliko što su, kada je jednom novi »model« (film, fotografija, audio zapis) uveden, brojne identične medijske kopije proizvođene od ovog mastera. Kao što ću pokazati, novi mediji prate, zapravo prednjače u odnosu na sasvim drugačiju logiku postindustrijskog društva – logiku individualnog prilagođavanja, pre nego masovne standardizacije.

2. Modularnost

Ovaj princip može se nazvati »fraktalnom strukturom novih medija«. Kao što fraktali imaju istu strukturu u različitim skalama, i objekt novih medija ima istovetnu modularnu strukturu u celini. Medijski elementi, svedeno da li slike, zvuci, oblici ili ponašanja, reprezentovani su kao skupovi diskretnih semplova (piksela, poligona, voksela, karaktera, skriptova). Ovi elementi su sastavljeni u krupne objekte, ali

čuvaju svoje zasebne identitete. Sami objekti mogu da se kombinuju u još veće objekte – opet, ne gubeći svoju samostalnost. Na primer, multimedijски »film« koji je napravljen u Makromedia Director softveru može da se sastoji od stotina nepokretnih slika, filmova urađenih u QuickTimeu, i zvukova koji su uskladišteni zasebno i učitavaju se pri puštanju. Otuda što su svi elementi uskladišteni zasebno, moguće ih je modifikovati u svakom trenutku a da je pri tom nepotrebno menjati sam »film« u Directoru. Ovi »filmovi« mogu se sklapati u veće »filmove«, i tako dalje. Još jedan primer modularnosti jeste koncept »objekta« kakav se koristi u aplikacijama Microsoft Officea. Kada je »objekt« ubačen u dokument (na primer, medijski isečak u Word dokumentu), on zadržava svoju samostalnost i uvek može da se edituje programom kojim je originalno stvoren. Još jedan primer modularnosti jeste struktura HTML dokumenta; uz izuzetak teksta, on se sastoji od izvesnog broja posebnih objekata – GIF i JPEG slika, medijskih isečaka, Virtual Reality Modeling Language (VRML) scena, filmova u Shockwaveu i Flashu – koji se još uvek skladište zasebno, lokalno, i/ili na mreži. Ukratko, objekt novih medija sastoji se od samostalnih delova, od kojih svaki sačinjavaju manji nezavisni delovi, i tako dalje, naniže, sve do nivoa najmanjih »atoma« – piksela, 3-D tački, ili tekstualnih znakova.

World Wide Web u celini takođe je potpuno modularan. Sastoji se od brojnih veb-stranica, od kojih se svaka, zauzvrat, sastoji od odvojenih medijskih elemenata. Svakom elementu moguće je zasebno pristupiti. Navikli smo da mislimo o elementima kao o nečemu što pripada svojim odgovarajućim veb-stranicama, ali to je samo konvencija, koju održavaju komercijalni veb-čitači. Netomat čitač umetnika Macjeja Višnjevkog (Maciej Wiśniewski), koji izdvaja elemente posebnih vrsta medija iz različitih veb-stranica (na primer, samo slike) i prikazuje ih zajedno bez identifikovanja sa veb-sajtovima sa kojih su skinuti, naglašava za nas ovu temeljno diskretnu i nehijerarhijsku organizaciju Mreže.

Pored korišćenja metafore fraktala, mogli bismo da napravimo i analogiju između modularnosti novih medija i strukturisanog kompjuterskog programiranja. Strukturalno kompjutersko programiranje, koje je standardizovano sedamdesetih godina XX veka, obuhvata male i samodovoljne module (zване u različitim kompjuterskim jezicima

subrutine, funkcije, procedure, skriptovi), koji se onda sklapaju u veće programe. Mnogi objekti novih medija zapravo su kompjuterski programi koji prate strukturalni stil programiranja. Na primer, najveći broj interaktivnih multimedijjskih aplikacija napisan je u Lingo jeziku za pisanje skriptova iz sastava Macromedia Directora. Lingo program definiše skriptove koji kontrolišu različite ponovljene akcije, kao što je pritisakanje dugmeta; ovi skriptovi se spajaju u veće skriptove. U slučaju objekata novih medija koji nisu kompjuterski programi, još uvek je moguće sprovesti analogiju sa strukturnim programiranjem, zato što se njihovim pojedinačnim delovima može izolovano pristupiti, moguće ih je modifikovati ili zameniti, a da se time ne utiče na ukupnu strukturu objekta. Ova analogija, međutim, ima svoja ograničenja. Ako je poseban modul kompjuterskog programa izbrisan, program ne može da funkcioniše. Nasuprot tome, kao i kod tradicionalnih medija, brisanje delova novog medijskog objekta ne čini ga besmislenim. Zapravo, modularna struktura novih medija čini brisanje i zamenu delova posebno lakim. Na primer, s obzirom na to da se HTML dokument sastoji od izvesnog broja zasebnih objekata, od kojih je svaki reprezentovan redom HTML koda, veoma je lako obrisati, zameniti, ili dodati nove objekte. Slično tome, pošto se u Photoshopu delovi digitalne slike obično čuvaju na zasebnim slojevima, ovi delovi mogu se izbrisati i zameniti jednim klikom.

3. Automatizacija

Numeričko kodiranje medija (princip 1) i modularna struktura medijskog objekta (princip 2) dozvoljavaju automatizaciju mnogih operacija uključenih u kreiranje, manipulaciju i pristup medijima. Na taj način ljudska intencionalnost može se, bar delimično, ukloniti iz kreativnog procesa.¹¹

Navodim neke od primera onoga što bi se moglo nazvati automatizacija medijske kreacije »niskog nivoa«, u kojoj korisnik kompjutera

11 O posebnim slučajevima kompjuterske automatizacije vizuelne komunikacije detaljnije diskutujem u »Automation of Sight from Photography to Computer Vision«, u *Electronic Culture: Technology and Visual Representation*, ur. Timothy Druckrey i Michael Sand, New York, Aperture, 1996, str. 229-239; i u »Mapping Space: Perspective, Radar, and Computer Graphics«, u *SIGGRAPH '93 Visual Proceedings*, ur. Thomas Linehan, New York, ACM, 1993, str. 143-147.

modifikuje ili kreira iznova objekt koristeći šablone ili jednostavne algoritme. Ove tehnike su dovoljno jake, pa su uključene u sastav većine komercijalnih softvera za editovanje slike, 3-D grafiku, obradu teksta, grafičko oblikovanje, i tako dalje. Programi za editovanje slika, kao što je Photoshop, mogu automatski da isprave skenirane slike, poboljšaju opseg kontrasta i odstrane nečistoće. Oni su takođe snabdeveni filterima koji mogu automatski da modifikuju sliku, od kreiranja jednostavnih varijacija boje do izmene čitave slike, tako da ona izgleda kao da ju je naslikao Van Gog, Sera, ili neki drugi znameniti umetnik. Drugi kompjuterski programi mogu automatski da generišu 3-D objekte kao što su drveće, pejzaži i ljudske figure, kao i detaljne gotove animacije kompleksa prirodnih pojava kao što su vatra i vodopad. U holivudskim filmovima, jata ptica, kolonije mrava, ili gomile ljudi automatski kreira AL [*artificial life*] softver. Programi za obradu teksta, prelom stranice, prezentaciju, te programi za izradu veb-stranica opremljeni su »agentima« koji mogu automatski da kreiraju izgled dokumenta. Softver za pisanje pomaže korisniku da napravi literarne narative koristeći visokoformalizovane žanrovske konvencije. Konačno, u onome što je možda najpoznatije iskustvo automatizovane medijske generacije, mnogi veb-sajtovi automatski generišu veb-stranice, kada se korisnik nađe na sajtu. Oni skupljaju informacije iz baza podataka i formatiraju ih koristeći generičke šablone i skriptove

Istraživači takođe rade na onome što bi se moglo nazvati automatizacijom medijske kreacije »visokog nivoa«, gde se od kompjutera zahteva da razume, u izvesnom stepenu, značenja ugrađena u objekte koji se generišu, to jest, njihovu semantiku. Ovo istraživanje može se posmatrati kao deo obuhvatnijeg projekta veštačke inteligencije [*artificial intelligence, AI*]. Kao što je poznato, AI projekat je samo delimično uspeo od svojih početaka pedesetih godina XX veka. Uporedo sa tim, rad na generaciji medija koja zahteva razumevanje semantike takođe je u istraživačkoj fazi, i retko nalazi primenu u komercijalnom softveru. Počev od sedamdesetih, kompjuteri su često korišćeni u stvaranju poezije i proze. Devedesetih godina, stalni posetioци *chat*-soba upoznali su se sa »botovima« – kompjuterskim programima koji simuliraju ljudsku konverzaciju. Istraživači pri Njujorškom univerzitetu konstruisali su »virtuelno pozorište« u kojem nastupaju »virtuelni glumci« koji prilagođavaju svoje ponašanje u realnom vremenu u skladu s korisni-

kovim postupcima.¹² U medijskoj laboratoriji MIT-a razvijen je izvestan broj različitih projekata posvećenih automatizaciji medijske kreacije i upotrebe »visokog nivoa«: »pametna kamera« koja, kada joj je dat skript, automatski prati akciju i izdvaja kadrove;¹³ ALIVE, virtuelno okruženje u kojem korisnik stupa u interakciju sa animiranim likovima;¹⁴ i nova vrsta interfejsa čovek-kompjuter, gde kompjuter predstavlja sebe korisniku kao animirani lik koji govori. Lik, koji je kompjuter generisao u realnom vremenu, komunicira preko korisnikovog prirodnog jezika; on se takođe trudi da pogodi korisnikovo emocionalno stanje i prilagodi svoj stil interakcije.¹⁵

Oblast novih medija, gde se prosečni korisnik kompjutera devedesetih godina sreo sa AI nije, međutim, bio interfejs čovek-kompjuter, već kompjuterske igre. Gotovo svaka komercijalna kompjuterska igra sadržavala je komponentu nazvanu »AI mašina«, što predstavlja deo kompjuterskog koda igre koji kontroliše svoje likove – vozači automobila u simulacijama automobilskih trka, neprijateljske snage u strateškim igrama kao što su *Command & Conquer*, usamljeni napadači u pucnjavi kao što je *Quake*. AI mašine koriste više pristupa simuliranju ljudske inteligencije, od sistema zasnovanih na pravilima do neuronskih mreža. Kao AI ekspertske sistemi, likovi u kompjuterskim igrama poseduju ekspertizu u nekoj dobro definisanoj ali uskoj oblasti kao što je napadanje korisnika. Ali, zato što su kompjuterske igre visokoređene i zasnivaju se na pravilima, njihovi likovi funkcionišu veoma efikasno; to jest, oni efektivno odgovaraju na nekoliko mogućnosti koje korisnik može da traži od njih: trčanje napred, pucanje, hvatanje predmeta. Oni nisu u stanju da učine ništa više od toga; uostalom igra i ne ostavlja mogućnost korisniku da nešto takvo isproba. Na primer, u borbama igrama, nemoguće je postavljati pitanja koja se tiču protivnika, niti se sa njima može stupiti u razgovor. Sve što je predviđeno da se radi jeste »napadanje« protivnika pritiskanjem nekoliko tastera, i unutar ove krajnje propisane situacije kompjuter može efektivno da

---

12 <http://www.mrl.nyu.edu/improv/>.

13 <http://www.white.media.mit.edu/vismod/demos/smartcam/>.

14 <http://pattie.www.media.mit.edu/people/pattie/CACM-95/alife-cacm95.html>.

15 Ovo istraživanje sprovedo je više grupa u laboratoriji MIT-a. Videti, na primer, »Gesture and Narrative Language Group«, <http://gn.www.media.mit.edu/groups/gn>.

»uzvрати«. Ukratko, kompjuterski junaci mogu da pokažu inteligenciju i umeće samo zato što programi postavljaju oštra ograničenja u odnosu na naše moguće interakcije s njima. Drugačije rečeno, kompjuteri mogu da se pretvaraju da su inteligentni jedino tako što nas navedu da koristimo veoma mali deo sebe kada komuniciramo s njima. Na SIGGRAPH [*Special Interest Group on Computer Graphics of the Association for Computing Machinery*] konvenciji 1997. godine, na primer, igrao sam i protiv ljudskih i protiv kompjuterski kontrolisanih likova u VR simulaciji sportske igre. A svi moji protivnici pokazivali su se kao obične mrlje koje su pokrivala nekoliko piksela mog VR displeja; pri ovoj rezoluciji, bilo je savršeno svejedno ko je čovek, a ko to nije.

Zajedno sa automatizacijom medijske kreacije »niskog« i »visokog nivoa«, druga oblast upotrebe medija koja je podvrgnuta sve široj automatizaciji jeste pristup medijima. Prebacivanje na kompjutere kao sredstva skladištenja i pristupanja ogromnim količinama medijskog materijala, na primer, »medijski resursi« pohranjeni u bazama podataka agencija za trgovinu akcijama i globalnim konglomeratima u oblasti zabave, kao i javnim »medijskim resursima« distribuiranim preko brojnih veb-sajtova, stvorili su potrebu da pronađemo efikasnije načine klasifikovanja i traženja medijskih objekata. Različiti softveri za obradu teksta dugo su davali mogućnost pretraživanja specifičnih znakovnih nizova u tekstu i automatsko kreiranje indeksa dokumenta. Operativni sistem UNIX takođe je obuhvatao moćne naredbe pretrage i filtriranja tekstualnih fajlova. Devedesetih godina softverski dizajneri počeli su da daju slične mogućnosti korisnicima medija. »Virage« je uveo Virage VIR Image Engine, koji omogućava pretraživanje vizuelno sličnih slika među milionima slika, kao i komplet alata za video pretraživanje koji omogućavaju stvaranje indeksa i pretragu video-fajlova.¹⁶ Do kraja devedesetih godina, ključne mašine za pretragu Mreže već su obuhvatale opciju za pretraživanje Interneta prema kategorijama određenih medija kao što su slike, video i audio zapisi.

Internet, koji bi se mogao posmatrati kao jedna velika distribuirana medijska baza podataka, takođe je doprineo kristalizovanju osnovnih uslova novog informacijskog društva: preobilje informacija svih vrsta. Jedan odgovor na to bila je rasprostranjena ideja softverskih

---

16 <http://www.virage.com/products>.

»agenata« dizajniranih za automatsko pretraživanje relevantnih informacija. Neki agenti deluju kao filteri koji isporučuju male količine informacija prema korisnikovom kriterijumu. Drugi omogućavaju korisniku da se služi stručnim znanjem drugih korisnika, prema njihovim sklonostima i izborima. Na primer, od »MIT Software Agents Group« potiču takvi agenti kao što je BUZZwatch, koji »destilira i pronalazi određene tendencije, teme, i pitanja u skupovima tekstova« kao što su internet diskusije i veb-stranice; Letizia, »korisnički interfejs agent koji pomaže korisniku u pregledanju veba tako što... vrši pretraživanje unapred sa korisnikove trenutne pozicije da bi našao veb-stranice koje bi mogle biti interesantne«; i Footprints, koji »koristi informaciju koju su ostavili raniji korisnici da vam pomogne u snalaženju«.¹⁷

Do kraja XX veka problem više nije bio kako kreirati objekt novih medija kao što je slika; novi problem je postao kako naći objekt koji već negde postoji. Ako želite neku posebnu sliku, ona možda već postoji – ali možda je lakše kreirati potpuno novu sliku nego pronaći već postojeću. Počev od XIX veka, moderno društvo razvilo je tehnologije koje automatizuju proces medijske kreacije – fotografski aparat, filmska kamera, kasetofon, videorikorder itd. Ove tehnologije dozvolile su nam, tokom 150 godina, da sakupimo ogromnu količinu medijskog materijala – fotografski arhivi, filmske biblioteke, arhivi audio snimaka. Time je počela sledeća etapa evolucije medija – javila se potreba za novim tehnologijama skladištenja, organizovanja, i efikasnog pristupanja ovim materijalima. Sve nove tehnologije zasnivaju se na kompjuterima – medijske baze podataka; hipermediji i druge vrste organizovanja medijskog materijala kao što su hijerarhijski organizovani fajlsistemi; softver za obradu teksta; programi za pretragu prema sadržaju i pristupanje. Tako se automatizacija pristupa medijima podudara sa drugom etapom razvoja medijskog društva, koje je sada zaokupljeno koliko pristupom i ponovnom upotrebom postojećih medijskih objekata toliko i kreiranjem novih.¹⁸

---

17 <http://agents.www.media.mit.edu/groups/agents/projects/>.

18 Videti moj rad »Avant-Garde as Software«, u *Ostranenie*, ur. Stephen Kovats, Frankfurt & New York, Campus Verlag, 1999, (<http://visarts.ucsd.edu/~manovich>); [Lev Manović, »Avangarda kao softver«, u *Metamediji*, Beograd, Centar za savremenu umetnost, 2001.]

4. Varijabilnost

Novi medijski objekt nije nešto što je zauvek fiksirano, već nešto što može da postoji u različitim, potencijalno beskonačnim verzijama. Ovo je još jedna posledica numeričkog kodiranja medija (princip 1) i modularne strukture medijskog objekta (princip 2).

Stare medije stvarao je čovek koji je ručno sastavljao tekstualne, vizuelne, i/ili audio elemente u neku naročitu celinu ili niz. Ovaj niz čuvan je u nekom materijalu, njegov poredak je utvrđivan jednom zauvek. Brojne kopije mogle su biti dobijene od mastera i, u savršenom skladu sa logikom industrijskog društva, one su sve bile identične. Odlika novih medija je, naprotiv, varijabilnost. (Drugi termini koji se često koriste u vezi s novim medijima i koji bi mogli da posluže kao odgovarajući sinonimi *varijabilnog* jesu *izmenljiv* i *tečan*). Umesto identičnih kopija, objekt novih medija obično se pojavljuje u više različitih verzija. Osim toga, umesto da ih stvara u celosti ljudski autor, ove verzije često delimično automatski sastavi kompjuter. (Ovde se može navesti primer veb-stranica automatski generisanih iz baza podataka uz upotrebu šablona koje su napravili veb-dizajneri.) Prema tome, princip varijabilnosti usko je povezan sa automatizacijom.

Varijabilnost takođe ne bi bila moguća bez modularnosti. Digitalno uskladišteni, pre nego u fiksiranom medijumu, medijski elementi čuvaju svoje zasebne identitete i mogu da budu sklopljeni u brojne nizove pod programskom kontrolom. Pored toga, zato što su elementi sami izlomljeni u diskretne semplove (na primer, slika je predstavljena kao rešetka piksela), oni u hodu mogu da budu kreirani i prilagođeni po želji.

Logika novih medija tako korespondira sa postindustrijskom logikom »proizvodnje prema zahtevu« i logikom isporuke čija je deviza »tačno na vreme«, koje su i same omogućene upotrebom kompjutera i kompjuterskih mreža u svim etapama proizvodnje i distribucije. Ovde, »kulturna industrija« (izraz koji je skovao Teodor Adorno tridesetih godina) zapravo prednjači u odnosu na većinu drugih industrija. Zamisao da klijent može sam da odredi tačne karakteristike svog automobila, ostaje sanjarija, ali u slučaju kompjuterskih medija, takav neposredan uticaj je realnost. Zbog toga što se sama mašina koristi i kao galerija i kao fabrika, to jest, isti kompjuter generiše i prikazuje medije – i zbog toga što mediji postoje ne kao materijalni objekt već

kao podatak koji se može slati putem žica brzinom svetlosti, prilagođena verzija kreirana kao odgovor na korisnikov unos isporučuje se maltene odmah. Na taj način, zadržimo se na istom primeru, kada pristupite veb-sajtu, server odmah sastavlja prilagođenu veb-stranicu.

Navodim neke posebne slučajeve principa varijabilnosti (od kojih će većina biti detaljnije razmotrena u kasnijim poglavljima):

1. Medijski elementi se skladište u *medijskim bazama podataka*; više objekata krajnjeg korisnika, koji variraju u rezoluciji, formi i sadržini, može se generisati, unapred ili prema zahtevu, iz ove baze podataka. U prvi mah, mogli bismo pomisliti da je ovo samo posebna tehnološka implementacija principa varijabilnosti, ali, kao što ću pokazati u odeljku naslovljenom »Baza podataka«, u doba kompjutera baze podataka počinju da funkcionišu kao prava kulturna forma. Baza podataka može da ponudi poseban model sveta i ljudskog iskustva. Ona takođe utiče na način na koji korisnik shvata podatak koji ona sadrži.

2. Postaje moguće razdvojiti nivoe »sadržaja« (podatka) i interfejsa. Određeni broj *različitih interfejsa može se kreirati od istih podataka*. Objekt novih medija može se definisati kao jedan ili više interfejsa za/ka multimedijjskoj bazi podataka.¹⁹

3. *Informaciju o korisniku može da upotrebi kompjuterski program da bi automatski prilagodio sastav medija, ili da bi kreirao same elemente*. Primeri: veb-sajtovi koriste informacije o vrsti hardvera i čitača ili korisnikove mrežne adrese pri automatskom prilagođavanju sajta koji će korisnik videti; interaktivne kompjuterske instalacije koriste informaciju o kretanjama korisnikovog tela da bi generisale zvuke, oblike i slike, ili kontrolisale ponašanje veštačkih stvorenja.

4. Poseban slučaj ovog prilagođavanja jeste *razgranata interaktivnost* (koja se ponekad naziva i »interaktivnost zasnovana na upotrebi menija«). Ovaj termin odnosi se na programe u kojima svi mogući objekti koje korisnik može da poseti obrazuju strukturu razgranatog stabla. Kada korisnik stigne do određenog objekta, program mu nudi mogućnosti i omogućava mu da bira. Zavisno od izabrane vrednosti,

---

19 U vezi sa eksperimentom kreiranja različitih multimedijjskih interfejsa sa istim tekstom, videti moj rad *Freud-Lissitzky* (<http://visarts.ucsd.edu/~manovich/FLN>).

korisnik napreduje po određenoj grani stabla. U ovom slučaju informacija koju program koristi jeste izlazna vrednost kognitivnog procesa, pre nego mrežna adresa ili pozicija tela.

5. *Hipermediji* su još jedna rasprostranjena nova medijska struktura, koja je konceptualno bliska interaktivnosti razgranatog tipa (zato što se elementi veoma često povezuju upotrebom strukture razgranatog stabla). U hipermedijima, multimedijalni elementi koji čine dokument povezani su preko hiperlinkova. Na taj način elementi i strukture nezavisni su jedni od drugih – umesto da budu integrisani, kao u tradicionalnim medijima. World Wide Web je posebna primena hipermedija u kojoj se elementi distribuiraju preko mreže. Hipertekst je poseban slučaj hipermedija u kojem se koristi medijum samo jedne vrste – tekst. Kako princip varijabilnosti deluje u ovom slučaju? Sve moguće putanje kroz hipermedijski dokument možemo posmatrati kao različite verzije samog dokumenta. Prateći linkove, korisnik pristupa jednoj određenoj verziji dokumenta.

6. Drugi način na koji se različite verzije istog medijskog objekta obično generišu u kompjuterskoj kulturi jeste kroz *povremena ažuriranja*. Na primer, moderne softverske aplikacije mogu periodično da čišljaju internet, skidaju i instaliraju ova ažuriranja, nekada i bez ikakvog učešća korisnika. Većina veb-sajtova takođe se periodično ažurira bilo manuelno bilo automatski, kada su podaci u datotekama koji održavaju sajt promenjeni. Posebno zanimljiv slučaj ove »mogućnosti ažuriranja« jesu oni sajtovi koji neprestano osvežavaju informacije o stanju na berzama ili vremenskoj prognozi.

7. Jedan od najosnovnijih slučajeva principa varijabilnosti jeste *skalabilnost*, u kojoj različite verzije istih medijskih objekata mogu da budu generisane u različitim veličinama ili nivoima detaljnosti. Metafora mape korisna je za razmišljanje o principu skalabilnosti. Ako izjednačimo objekt novih medija sa fizičkom teritorijom, različite verzije ovog objekta podsećaju na mape ove teritorije sastavljene na različitim lestvicama. Zavisno od toga koja je skala izabrana, mapa daje manje ili više detalja o datoj teritoriji. Različite verzije objekta novih medija variraju isključivo kvantitativno, to jest, u količini detalja: na primer, slika u punoj veličini i njena ikonica, automatski generisane u Photoshopu; celoviti tekst i njegova kraća verzija, generisani komandom »Autosummarize« u Microsoft Wordu; ili različite verzije koje se mogu kreirati upotrebom naredbe »Outline« u Wordu. Počev od ver-

zije 3 (1997), format Apple's Quick Time omogućio je ubacivanje različitih verzija koje su drugačijih veličina unutar istog QuickTime filma; kada korisnik mreže pristupi filmu, verzija je automatski selektovana zavisno od brzine konekcije. Konceptualno slična tehnika nazvana »distanciranje« ili »nivo detalja« koristi se u interaktivnim virtuelnim svetovima kao što su VRML scene. Dizajner kreira izvestan broj modela istog objekta, od kojih svaki sa sve manje detalja. Kada se virtuelna kamera približi objektu, tada se koristi izuzetno detaljan model; ukoliko je objekt udaljen, program automatski uvodi manje detaljnu verziju kako bi se sprečilo bespotrebno proračunavanje detalja koje je ionako nemoguće videti.

Novi mediji nam takođe dozvoljavaju da pravimo verzije istog objekta koje se razlikuju međusobno na više značajnih načina. Ovde poređenje sa mapama različitih skala više ne funkcioniše. Primeri naredbi u često korišćenim softverskim paketima koji omogućavaju kreiranje takvih kvalitativno različitih verzija su »Variations« i »Adjustment lasers« u Photoshopu 5 i opcija »stil pisanja« u Wordovoj naredbi »Spelling and Grammar«. Više primera može se naći na internetu gde je, od sredine devedesetih godina, pravljenje različitih verzija veb-sajta postalo uobičajena stvar. Korisnik sa brzom konekcijom može da izabere bogatu multimedijalnu verziju, dok korisnik sa sporom konekcijom može da se opredeli sa ogoljeniju verziju koja se brže učitava.

Među umetničkim delima novog medijuma, *WaxWeb* Dejvida Blera (David Blair), veb-sajt koji je »adaptacija« jednočasovnog video narativa, nudi radikalniju primenu principa skalabilnosti. U toku interakcije sa narativom, korisnik može da menja skalu reprezentacije u bilo kojoj tački, prelazeći sa kostura filma datog u slikama do potpunog skripta ili posebnog snimka, ili VRML scene bazirane na ovom snimku, i tako dalje.²⁰ Još jedan primer toga kako upotreba principa skalabilnosti može da stvori dramatično novo iskustvo objekta starog medija jeste reprezentacija Stivena Mambra (Steven Mamber) Hičkokovog filma *Ptice* (*The Birds*) koja koristi baze podataka. Mamberov softver generiše po jednu nepokretnu fotografiju za svaki kadar filma; on, zatim, automatski kombinuje sve nepokretne slike u

---

20 <http://jefferson.village.virginia.edu/wax/>.

pravougaonu matricu jedan kadar po ćeliji. Kao rezultat, vreme je spacijalizovano, slično procesu u Edisonovim ranim kinetoskopskim cilindrima. Spacijalizacija filma dozvoljava nam da proučimo njegove različite vremenske strukture, koje inače teško da bismo primetili. Kao u *WaxWebu*, korisnik u bilo kojoj tački može da izmeni skalnu reprezentacije, prelazeći od celine filma do naročitog kadra.

Kao što se može videti, princip varijabilnosti koristan je, jer nam omogućava da spojimo mnoge važne odlike novih medija koje na prvi pogled mogu da izgledaju nepovezane. Takve popularne strukture novih medija, kao što je razgranata (ili na menijima zasnovana) interaktivnost i hipermediji, mogle su biti viđene kao posebni slučajevi principa varijabilnosti. U slučaju razgranate interaktivnosti, korisnik igra aktivnu ulogu u utvrđivanju redosleda kojim se pristupa generisanim elementima. Ovo je najjednostavnija vrsta interaktivnosti; moguće su i složenije vrste u kojima su i elementi i struktura čitavog objekta ili modifikovani ili generisani u hodu kao odgovor na korisnikovu interakciju sa programom. O takvim primenama mogli bismo govoriti kao o *otvorenoj interaktivnosti* kako bismo ih odvojili od *zatvorene interaktivnosti* u kojoj se koriste zadati elementi raspoređeni u zadate razgranate strukture. Otvorena interaktivnost može se primeniti upotrebom mnoštva pristupa, uključujući proceduralno i objektno kompjutersko programiranje, AI, AL, i neuronske mreže.

Dok postoji neko jezgro, neka struktura, neki prototip koji ostaje neizmenjen tokom interakcije, otvorena interaktivnost može se smatrati podskupom principa varijabilnosti. Ovde se može napraviti korisna analogija sa Vitgenštajnovom teorijom porodične sličnosti, od kognitivnih psihologa kasnije razvijenom u teoriju prototipova. U jednoj porodici, određeni broj srodstvenika imaće zajedničke karakteristike, iako nijedan član porodice ne mora da bude nosilac svih karakteristika. Nalik tome, prema teoriji prototipa, značenje mnogih reči u prirodnom jeziku ne izvodi se iz logičke definicije već iz bliskosti sa određenim prototipom.

Hipermediji, druga popularna struktura novih medija, mogu takođe da se posmatraju kao poseban slučaj opštijeg principa varijabilnosti. Prema definiciji Halasa (Frank G. Halas) i Švarca (Mayer D. Schwartz) sistemi hipermedija »pružaju svojim korisnicima mogućnost da kreiraju, manipulišu i/ili ispituju mreže informacijskih čvorova međusob-

no povezanih linkovima«. ²¹ Stoga što u novim medijima pojedinačni medijski elementi (slike, stranice teksta itd.) uvek zadržavaju svoj individualni identitet (princip modularnosti), oni mogu da budu »spojeni« u više od jednog objekta. Hiperlink kreira konekciju između dva elementa, na primer, između dve reči na dve različite stranice ili rečenice na jednoj stranici i slike na drugoj, ili dva različita mesta na istoj stranici. Elementi povezani preko hiperlinkova mogu da postoje na istom kompjuteru ili na različitim kompjuterima povezanim na mrežu, kao u slučaju World Wide Weba.

Ako su elementi starih medija »integrisani« u jedinstvenu strukturu i više ne zadržavaju svoj zaseban identitet, u hipermedijima su elementi i strukture međusobno razdvojeni. Struktura hiperlinkova – najčešće je to razgranato stablo – može da se označi nezavisno od sadržine dokumenta. U analogiji sa gramatikom prirodnih jezika kakva je opisana u ranoj jezičkoj teoriji Noama Čomskog (Noam Chomsky) ²², mogli bismo uporediti hipermedijsku strukturu koja detaljno određuje veze između čvorova sa dubokom strukturom rečenice; naročiti hipermedijski tekst može se onda uporediti sa određenom rečenicom u prirodnom jeziku. Još jedna korisna analogija jeste kompjutersko programiranje. U programiranju postoji jasno razdvajanje algoritama i podataka. Algoritmom je utvrđen sled koraka koje treba obaviti na bilo kojim podacima, kao što struktura hipermedija utvrđuje skup navigacionih putanja (tj. veza između čvorova) koje potencijalno mogu da se primene na bilo koji skup medijskih objekata.

Princip varijabilnosti primer je toga kako su, istorijski gledano, promene u tehnologiji medija tekle u korelaciji sa društvenom promenom. Ako logika starih medija odgovara logici industrijskog masovnog društva, logika novih medija uklapa se u logiku postindustrijskog društva, koja prilagođavanju pretpostavlja individualnost. U industrijskom masovnom društvu trebalo je da svako uživa u istim dobrima – i da deli ista ubeđenja. To je bila logika i medijske tehnologije. Medijski objekt sastavljan je u medijskoj fabrici (kao što je holivudski studio). Milioni identičnih kopija proizvođeni su od mastera i distribuirani

---

21 Frank Halasz i Mayer Schwartz, »The Dexter Hypertext Reference Model«, u *Communication of the ACM*, New York, ACM, 1994, 30.

22 Noam Chomsky, *Syntactic Structures*, Mouton, The Hague and Paris, 1957.

svim građanima. Svi radijski, filmski i štamparski mediji pratili su ovu logiku bez izuzetka.

U postindustrijskom društvu, svaki građanin može da konstruiše sopstveni način života i »selektuje« sopstvenu ideologiju između većeg (ali ne i beskonačnog) broja mogućnosti. Umesto zasipanja masovne publike istovetnim objektima/informacijama, marketing danas pokušava da dopre do svakoga ponaosob. Logika tehnologije novih medija odražava ovu novu društvenu logiku. Svaki posetilac veb-sajta automatski dobija svoju željenu verziju sajta trenutno kreiranu iz baze podataka. Jezik teksta, sadržina, prikazane reklame – sve se to može izabrati. Prema izveštaju objavljenom u *USA Today* (9. novembar 1999): »Za razliku od reklama u časopisima ili drugim publikacijama, baner reklame na veb-stranici menjaju se sa svakim novim pregledanjem stranice. Najveći broj kompanija koje postavljaju reklame na veb-sajt prate vaše kretanje kroz net, pamteći koje ste reklame videli, tačno kada ste ih videli, da li ste ih birali, gde ste tada bili, i koji ste sajt prethodno posetili.«²³

Svaki čitalac hiperteksta dobija svoju verziju kompletnog teksta tako što se odluči za posebnu putanju kroz nju. Slično tome, svaki korisnik interaktivne instalacije dobija svoju verziju dela. I tako dalje. Na taj način tehnologija novih medija deluje kao najsavršenije ostvarenje utopije idealnog društva sastavljenog od jedinstvenih pojedinaca. Objekti novih medija garantuju korisnicima da su njihovi izbori – i stoga, njihove osnovne misli i želje – jedinstveni, pre nego unapred programirani i zajednički drugima. Kao u nekakvom pokušaju kompenzovanja zbog toga što je nekada sve ljude svodila na isti kalup, naslednici Žakarovog razboja, Holeritovog tabulatora i Cuzeovog kinokomputera sada nas uveravaju da smo svi jedinstveni.

Princip varijabilnosti kakav je ovde predstavljen ima izvesne dodirne tačke sa konceptom »varijabilnih medija«, koji je razvio umetnik i kustos Džon Ipolito (John Ippplito).²⁴ Verujem da se naša shvatanja razlikuju u dva ključna pogleda. Prvo, Ipolito koristi varijabilnost da opiše karakteristiku zajedničku današnjim konceptualnim i nekim

23 »How Marketers 'Profile' Users«, *USA Today*, 9. novembar 1999, 2A.

24 V. <http://www.three.org>. Naš razgovor pomogao mi je da razjasnim svoje ideje, i veoma sam zahvalan Džonu za razmenu koja je u toku između njega i mene.

digitalnim umetnostima, dok ja vidim varijabilnost kao osnovni uslov svih novih medija, a ne samo umetnosti. Drugo, Ipolitio sledi tradiciju konceptualne umetnosti u kojoj umetnik može da pravi varijacije u svakoj dimenziji umetničkog dela, čak i njegovoj sadržini; moja upotreba tog termina usmerena je na to da reflektuje logiku mejnstrim kulture u tom smislu da verzije objekta dele neke dobro definisane »podatke«. Ovi »podaci«, koji mogu da budu opštepoznati narativi (*Psycho*), ikona (znak Koka-Kole), lik (Miki Maus), ili slavna zvezda (Madona), u medijskoj industriji važe za »svojinu«. Tako će svi kulturni projekti koje Madona proizvede biti automatski objedinjeni njenim imenom. Koristeći teoriju prototipova, mogli bismo reći da svojina deluje kao prototip, dok se različite verzije dobijaju od ovog prototipa. Štaviše, kada je izvestan broj verzija komercijalno izdat na osnovu neke »svojine«, obično se jedna od ovih verzija uzima kao izvor »podataka«, dok se smatra da su ostale potekle iz tog izvora. Verzija koja je u istom mediju kao originalna »svojina« obično se tretira kao izvor. Na primer, kada filmski studio izbacila novi film, zajedno sa kompjuterskom igrom koja se bazira na njemu, prapratnim proizvodima, muzikom za film itd., film se obično predstavlja kao »bazni« predmet, i svi ostali medijski objekti koji se izdaju zajedno s njim povezani su s ovim objektom. I obrnuto, kada se kompjuterska igra kao što je *Tomb Rider* preradi u film, originalna kompjuterska igra predstavlja se kao »bazni« proizvod.

Iako ja princip varijabilnosti izvodim iz osnovnijih principa novih medija – numeričke reprezentacije i modularnosti informacije – princip takođe može da se posmatra kao posledica kompjuterskog načina reprezentovanja podatka – i oblikovanja samog sveta – kao varijable pre nego kao konstante. Kako teoretičar i arhitekta novih medija Markos Novak (Marcos Novak) primećuje, kompjuter – i kompjuterska kultura koja nastaje – zamenjuje svaku konstantu sa varijablom.²⁵ Kreirajući sve funkcije i strukture podataka, kompjuterski programer uvek nastoji da koristi varijable a ne konstante. Na nivou interfejsa čovek-kompjuter, ovaj princip znači da je korisniku dato mnoštvo opcija da modifikuje učinak programa ili medijskog objekta, svejedno da li je reč o kompjuterskoj igri, veb-sajtu, veb-čitaču ili samom opera-

---

25 Marcos Novak, predavanje na konferenciji »Interactive Frictions«, University of Southern California, Los Angeles, 6. jun 1999.

tivnom sistemu. Korisnik može da promeni profil junaka igre, može da modifikuje oblik u kojem se folderi pojavljuju na desktopu, način na koji se fajlovi prikazuju, koje se ikonice upotrebljavaju, i tako dalje. Ako primenimo ovaj princip na kulturu u celini, to bi značilo da svaki izbor odgovoran za davanje jedinstvenog identiteta kulturnom objektu potencijalno uvek može da ostane otvoren. Veličina, stepen detalja, format, boja, oblik, interaktivna putanja, putanja kroz prostor, trajanje, ritam, tačka gledanja, prisustvo ili odsustvo posebnih likova, razvoj zapleta – da pomenem samo neke od dimenzija kulturnih objekata u različitim medijima – svi oni mogu biti definisani kao varijable, i korisnik ih slobodno može modifikovati.

Da li mi želimo takvu slobodu, i da li nam je ona potrebna? Kao pionir interaktivne kinematografije Grejem Vajnoren (Grahame Weinbren) pokazuje, u vezi sa interaktivnim medijima, da odabiranje povlači moralnu odgovornost.²⁶ Stavljanjem ovih izbora pred korisnika, autor daje i odgovornost za reprezentovanje sveta i čovekovog položaja u njemu. (Paralela je upotreba telefona ili automatizovanih sistema zasnovanih na vebu od velikih kompanija u komunikaciji sa svojim mušterijama; iako su se kompanije okrenule takvim sistemima u ime »izbora« i »slobode«, jedan od efekata ove vrste automatizacije jeste taj da se rad prebacuje sa zaposlenih u kompaniji na mušterije. Ako je nekad mušterija dobijala informaciju ili kupovala proizvod interakcijom sa službenicima kompanije, sada je potrebno potrošiti svoje vreme i energiju pregledajući brojne menije kako bi se stiglo do istog rezultata.) Moralna napetost koja prati prelaz od konstanti ka varijabla, od tradicija ka izborima u svim oblastima života u savremenom društvu, i odgovarajuća napetost pisca koji takve prilike želi da naslika, izvanredno je opisana u završnom odeljku kratke priče savremenog američkog pisca Rika Mudija (Rick Moody) (pripovetka govori o smrti njegove sestre):

Treba više da izmišljam, treba sebe bolje da prikrijem. Treba da razmislim o odgovornostima izgradnje lika, umesto njeno dvoje dece treba da bude samo jedno, ili možda da im pobrkam polove, ili promenim nešto drugo

---

26 Grahame Weinbren, »In the Ocean of Streams of Story«, u *Millenium Film Journal* 28, (proleće 1995), <http://www.sva.edu/MFJ/journalpages/MFJ28/GWOCEAN.HTML>.

u vezi s njima. Treba da njenog dečka pretvorim u njenog muža, treba da razjasnim sve ogranke moje proširene porodice (nove brakove, unutrašnja trvenja), treba da sve to pretočim u pripovetku, kroz više generacija, treba negde da ubacim svoje pretke (klesare i novinare), treba da dozvolim da umeće stvori elegantnu površinu, treba pravilno da poslažem te događaje, treba da sačekam i pišem o tome kasnije, treba da sačekam dok me ne prođe ljutina, treba da pripovedanje zatrpam fragmentima, običnim sećanjima na dobra vremena, ili jadikovkama, treba da Mereditovu smrt opišem tako da bude skladna i uverljiva, a ne mukla i izolovana, ne bi trebalo da mislim ono što se ne daje misliti, ne bi trebalo da se mučim, treba da joj ovde direktno uputim reči (eto kako mi nedostaješ), treba da pišem samo o toplini, treba da naša putovanja u ovom zemaljskom krajoliku zaštitim i obezbedim, treba mi bolji završetak, ne bi trebalo da kažem da je njen život bio kratak i često tužan, ne bi trebalo da kažem kako su je progonile aveti, kao što i mene proganjaju.²⁷

5. Transkodiranje

Krenuvši od osnovnih, »materijalnih« principa novih medija – numeričko kodiranje i modularna organizacija – prešli smo na »dublje« i dalekosežnije – automatizaciju i varijabilnost. Peti i poslednji princip kulturnog transkodiranja usmeren je na opisivanje onoga što je, kako mi se čini, najbitnija posledica kompjuterizacije medija. Kao što sam sugerisao, kompjuterizacija medije pretvara u kompjuterske podatke. Dok s jedne strane kompjuterizovani mediji i dalje pokazuju strukturalnu organizaciju koju ljudski korisnik razume – slike predstavljaju prepoznatljive objekte; tekstualni fajlovi sastoje se od gramatičkih rečenica; virtuelni prostori definisani su unutar svakome bliskog kartezijanskog koordinatnog sistema; i tako dalje – sa druge tačke gledanja, njegova struktura sada prati ustanovljene konvencije kompjuterske organizacije podataka. Primeri ovih konvencija su podaci drugačije strukture kao što su liste, zapisi i rešetke; već pomenuta zamena svih konstanti varijablama; razdvajanje algoritama i struktura sačinjenih od podataka; i modularnost.

---

27 Rick Moody, *Demonology*, objavljeno najpre u *Conjunctions*, preštampano u *The KGB Bar Reader*, navedeno u Vince Passaro, »Unlikely Stories«, *Harper's Magazine*, vol. 299, no. 1791 (avgust 1999), str. 88-89.

Dobar primer je struktura kompjuterske slike. Na nivou reprezentacije, ona pripada strani ljudske kulture, automatski stupajući u dijalog s drugim slikama, drugim kulturnim »šemama« i »mitemama«. Ali na drugom nivou, ona je kompjuterski fajl koji se sastoji od mašinski čitljivih zaglavlja, s kojima idu brojevi koji predstavljaju vrednosti boja njenih piksela. Na ovom nivou ona stupa u dijalog sa drugim kompjuterskim fajlovima. Dimenzije ovog dijaloga nisu sadržina slike, značenja ili formalni kvaliteti, već pre veličina fajla, vrsta fajla, tip kompresije koja je upotrebljena, format fajla, i tako dalje. Ukratko, ove dimenzije pripadaju vlastitoj kosmogoniji kompjutera pre nego ljudskoj kulturi.

Slično tome, novi mediji uopšte, mogu se posmatrati tako kao da se sastoje od dva zasebna sloja – »kulturni sloj« i »kompjuterski sloj«. Primeri kategorija koje pripadaju kulturnom nivou jesu enciklopedija i kratka priča; priča i zaplet; kompozicija i tačka gledanja; mimezis i katarza, komedija i tragedija. Primeri kategorija u kompjuterskom nivou jesu proces i paket (kao u paketima podataka koji se prenose kroz mrežu); sortiranje i sparivanje; funkcija i varijabla; kompjuterski jezik i struktura sačinjena od podataka.

Budući da se novi mediji kreiraju u kompjuterima, distribuiraju preko kompjutera, skladište i arhiviraju u kompjuterima, može se očekivati da će logika kompjutera značajno uticati na tradicionalnu kulturnu logiku medija; to jest, možemo očekivati da će kompjuterski nivo izvršiti uticaj na kulturni nivo. Načini na koje kompjuter oblikuje svet, predstavlja podatke, i dozvoljava nam da operišemo na njima; ključne operacije koje čine podlogu svih kompjuterskih programa (kao što su pretraživanje, sparivanje, sortiranje i filtriranje); konvencije HCI²⁸ – ukratko, ono što se može nazvati ontologijom, epistemologijom i pragmatikom kompjutera – utiču na kulturni nivo novih medija, njihovu organizaciju, njihove nove žanrove, njihovu sadržinu.

Razume se, ono što nazivam »kompjuterskim nivoom« nije po sebi fiksirano, već se pre menja tokom vremena. Sa razvojem hardvera i softvera, i s obzirom na nove zadatke i nove načine njihovog rešavanja, ovaj nivo prolazi kroz stalne transformacije. Dobar primer za to je nova upotreba kompjutera kao medijske mašine. Ova upotreba ima dejstva na kompjuterski hardver i softver, pogotovo na nivo interfejsa

---

28 *Human-Computer Interface* – interfejs čovek-kompjuter. – *Prim. prev.*

čovjek-kompjuter, koji sve više podseća na interfejs starih medijskih mašina i kulturnih tehnologija – VCR, kasetofon, fotoaparatus.

Da rezimiram, kompjuterski nivo i kulturni nivo utiču jedan na drugi. Upotrebljavajući još jedan koncept iz oblasti novih medija, mogli bismo reći da se vrši kompozitovanje ta dva nivoa. Rezultat ovog kompozitovanja jeste nova kompjuterska kultura – mešavina ljudskih i kompjuterskih značenja, tradicionalnih načina na koje ljudska kultura oblikuje svet i sredstava reprezentovanja sveta svojstvenih kompjuteru.

Kroz čitavu knjigu srećaćemo se sa mnogim primerima delovanja principa transkodiranja. Na primer, u poglavlju »Jezik kulturnih interfejsa«, razmotrićemo način na koji konvencije štampane strane, filma i tradicionalnog HCI stupaju u interakciju u interfejsima veb-sajtova, CD-ROM-ova, virtuelnih prostora i kompjuterskih igara.

U odeljku »Baza podataka« diskutujem o tome kako baza podataka, originalno kompjuterska tehnologija organizovanja i pristupa podacima, postaje nova kulturna forma u pravom smislu reči. Ali mi takođe možemo da reinterpretiramo neke od principa novih medija o kojima smo već diskutovali kao o posledicama principa transkodiranja. Na primer, hipermediji mogu da se shvate kao jedan kulturni efekat razdvojenosti algoritma i struktura sačinjenih od podataka, suštinske u kompjuterskom programiranju. Kao i u programiranju, kada algoritmi i strukture sačinjene od podataka postoje nezavisno jedni od drugih, u hipermedijima je podatak odvojen od navigacione strukture. Slično tome, modularna struktura novih medija može da se posmatra kao efekat modularnosti u strukturalnom kompjuterskom programiranju. Kao što se strukturalni kompjuterski program sastoji od manjih modula koji se opet sastoje od još manjih modula, objekt novih medija je modularne strukture.

U žargonu novih medija, »transkodirati« nešto znači prevesti to u neki drugi format. Kompjuterizacija kulture postepeno izvršava slično transkodiranje u vezi sa svim kulturnim kategorijama i konceptima. To jest, kulturne kategorije i koncepti bivaju zamenjeni, na nivou značenja i/ili jezika, novim koji potiču iz kompjuterske ontologije, epistemologije i pragmatike. Novi mediji na taj način deluju kao preteče ovog generalnijeg procesa kulturne rekonceptualizacije.

S obzirom na proces »konceptualnog transfera« od nivoa kompjuterskog sveta ka kulturi u celini, i s obzirom na status medija kao kompjuterskih podataka, koji teorijski okvir možemo da upotrebimo kako

bismo ga razumeli? Na jednom nivou novi mediji su stari mediji koji su digitalizovani, i stoga se čini odgovarajućim razmotriti novi model koristeći pri tom perspektivu medijskih studija. Mogli bismo uporediti nove medije i stare medije kao što je štampa, fotografija ili televizija. Takođe nam je moguće da postavimo pitanje o uslovima distribucije i prijema, i uhodanim oblicima upotrebe. Mogli bismo postaviti pitanje o sličnostima i razlikama u osobinama materijala svakog medijuma i načina na koji to utiče na njihove estetske mogućnosti.

Ova perspektiva je važna, i ja je često koristim u svojoj knjizi, ali ne u dovoljnoj meri. Nemoguće mi je da se pozabavim najtemeljnijim kvalitetom novih medija koji je bez istorijske prethodnice – programabilnošću. Tako što ćemo porediti nove medije sa štampom, fotografijom i televizijom, nikada nećemo saznati celu priču. Jer iako su sa izvesne tačke gledanja novi mediji zaista drugačija vrsta medija, sa druge strane to je jednostavno posebna vrsta kompjuterskih podataka, nešto što se skladišti u fajlovima i bazama podataka, što se unosi i sortira, prolazi kroz algoritme i dolazi do uređaja za izbacivanje izlaznih vrednosti. To da podaci predstavljaju piksele i da se ovaj uređaj ispostavlja kao ekran za prikazivanje izlaznih vrednosti sporedno je pitanje. Kompjuter može savršeno da ispunjava ulogu Žakarovog razboja, ali on je u osnovi Bebidžova analitička mašina – na kraju krajeva bio je to njegov identitet tokom 150 godina. Novi mediji mogu da izgledaju kao mediji, ali samo na površini stvari.

Novi mediji prizivaju početak nove etape u teoriji medija čiji počeci mogu da se otkriju još u revolucionarnim delima Harolda Inisa (Harold Innis) iz pedesetih godina i Maršala Makluana iz šezdesetih. Da bismo razumeli logiku novih medija, neophodno nam je da se okrenemo kompjuterskoj nauci. Na tom mestu mogli bismo očekivati da ćemo pronaći nove termine, kategorije i operacije što karakterišu medije koji postaju programabilni. *Od medijskih studija krećemo se ka nečemu što bismo mogli nazvati »softverskim studijama« – od teorije medija ka teoriji softvera.* Princip transkodiranja predstavlja jedan moguć način da se počne misliti o teoriji softvera. Drugi način, sa kojim eksperimentišem u ovoj knjizi, jeste upotreba pojmova preuzetih iz kompjuterske nauke kao kategorija teorije novih medija. Primeri su »interfejs« i »baza podataka«. Treba reći i to da uporedo sa analiziranjem »materijalnih« i logičkih principa kompjuterskog hardvera i softvera, možemo da se pozabavimo i interfejsom čovek-kompjuter i

interfejsima softverskih aplikacija koji se koriste za stvaranje i pristupanje objektima novih medija. Sledeća dva poglavlja posvećena su ovim temama.

Šta sve novi mediji nisu?

Pošto sam predložio listu ključnih razlika između novih i starih medija, sada bih želeo da se pozabavim drugim potencijalnim kandidatima. Dalje navodim neke od uvreženih pojmova o razlici između novih i starih medija koji će biti predmet mog ispitivanja:

1. Novi mediji su analogni mediji konvertirani u digitalnu reprezentaciju. Nasuprot analognim medijima, koji su kontinuirani, digitalno kodirani mediji su diskretni.

2. Svi digitalni mediji (tekstovi, nepokretne slike, vizuelni i audio vremenski podaci, oblici, 3-D prostori) imaju zajednički digitalni kôd. To dozvoljava da različiti tipovi medija mogu biti prikazani upotrebom jedne mašine – kompjutera – koja funkcioniše kao multimedijalni displej.

3. Novi mediji dozvoljavaju nasumičan pristup. Nasuprot filmu i video-traci, na kojima se podaci skladište sekvencijalno, uređaji za skladištenje podataka omogućavaju pristup bilo kojem elementu podataka podjednako brzo.

4. Digitalizacija neizostavno podrazumeva gubitak informacije. Nasuprot analognoj reprezentaciji, digitalno kodirana reprezentacija sadrži utvrđenu količinu informacije.

5. Nasuprot analognim medijima gde je svaka sledeća kopija nižeg kvaliteta, digitalno kodirani mediji mogu da se kopiraju neograničeno bez degradacije.

6. Novi mediji su interaktivni. Nasuprot starim medijima gde je utvrđen poredak predstavljanja, korisnik sada stupa u interakciju sa medijskim objektom. U interakciji korisnik može da odabere elemente za koje želi da budu prikazani, ili putanje po kojima želi da se prikazivanje odvija, čime generiše jedinstveno delo. Na ovaj način korisnik postaje koautor dela.

Film kao novi medijum

Ako nove medije postavimo u dužu istorijsku perspektivu, videćemo da mnogi principi koje sam naveo nisu svojstveni samo novim medijima, već se mogu naći i u tehnologiji starih medija. Ovu činjenicu ilustrirava primjerom tehnologije filma.

(1) Novi mediji su analogni mediji konvertirani u digitalnu reprezentaciju. Nasuprot analognim medijima, digitalno kodirani mediji su diskretni.

Svaka digitalna reprezentacija sastoji se od ograničenog broja semplova. Na primer, digitalna fotografija je matrica piksela – semplovani prostor u 2-D. Film se, međutim, od svojih početaka bazirao na semplovanju – semplovanju vremena. Film semplouje vreme 24 puta u sekundi. Prema tome možemo reći da nas film priprema za nove medije. Trebalo je samo da uzmemo ovu već diskretnu reprezentaciju i da je kvantitativno izrazimo. Ali to je isključivo mehanički korak; ono što je film ostvario bio je znatno teži konceptualni prekid – od kontinuiranog ka diskretnom.

Film nije jedina medijska tehnologija s kraja XIX veka koja je upotrebila diskretnu reprezentaciju. Ako je film semplovano vreme, transmisija slika faksom, koja počinje 1907. godine, semplovala je 2-D prostor; čak i ranije, prvi televizijski eksperimenti (Carey 1875; Nipkow 1884) već su uključivali semplovanje vremena i prostora.²⁹ No, stekavši masovnu popularnost znatno pre drugih tehnologija, filmu je pripalo prvenstvo da princip diskretne reprezentacije vizuelnog pretvori u javno znanje.

(2) Svi digitalni mediji (tekstovi, fotografije, vizuelni ili audio vremenski podaci, oblici, 3-D prostori) imaju isti digitalni kôd. Ovo omogućava različitim vrstama medija da budu prikazani putem jedne mašine – kompjutera – koji funkcioniše kao multimedijalni displej.

Iako kompjuterski multimediji ulaze u opštu upotrebu tek oko 1990. godine, sineasti su kombinovali pokretne slike, zvuk i tekst (svejedno da li je reč o međutitlovima iz epohe nemog filma ili titlovanim sekvencama iz kasnijeg perioda) čitav jedan vek. Film je tako postao prvi moderni »multimedij«. Takođe možemo ukazati na znatno ranije

---

29 Albert Abramson, *Electronic Motion Pictures: A History of the Television Camera*, Berkeley, University of California Press, 1955, 15-24.

primere multimedijskih displeja, kao što su srednjovekovni iluminirani manuskripti u kojima je kombinovan tekst, grafika i slikovne reprezentacije.

(3) Novi mediji omogućavaju nasumičan pristup. Nasuprot filmu ili video-traci, koji podatke skladište sekvencijalno, kompjuterski uređaji za skladištenje omogućavaju pristup bilo kojem elementu podataka podjednako brzo.

Na primer, kada je film jednom digitalizovan i učitao u kompjutersku memoriju, bilo kojem kadru moguće je pristupiti sa podjednakom lakoćom. Stoga, ako je film semplovao vreme ali ipak sačuvao njegov linearni poredak (kasniji trenuci vremena postali su kasniji kadrovi), novi mediji napuštaju ovu »humanocentričnu« reprezentaciju u potpunosti – kako bi reprezentovano vreme stavili pod punu ljudsku kontrolu. Vreme je mapirano na dvodimenzionalni prostor, gde je njime moguće upravljati, analizirati ga i njime lakše manipulirati.

Takvo mapiranje već je uveliko upotrebljavano u filmskim mašinama XIX veka. Phenakisticope, Zootrope, Zoopraxiscope, Tachyscope, i Mareov (Étienne-Jules Marey) hronofotografski pištolj, bez izuzetka svi su se zasnivali na istom principu – raspoređivanju velikog broja neznatno izmenjenih slika po kružnici. Godine 1887, Edison i njegov pomoćnik Vilijam Dikson, (William Dickson) započeli su eksperimente radi prihvatanja već dokazane tehnologije fonografskog snimka za snimanje i prikazivanje filmova. Koristeći specijalne kamere, sićušne fotografije veličine vrha igle postavljane su spiralno na cilindričnoj ćeliji koja je po veličini bila slična cilindru fonografa. Bilo je predviđeno da cilindar nosi 42.000 slika, od kojih je svaka bila tako mala (dvadeset drugi deo inča) da je posmatrač morao da ih posmatra kroz mikroskop.³⁰ Kapacitet skladištenja ovog medijuma bio je 28 min. – 28 minuta kontinuiranog vremena razdeljenog, poravnatog na površini, i mapiranog na dvodimenzionalnoj rešetki. (Ukratko, vreme je pripremljeno za manipulaciju i preraspoređivanje, što će uskoro biti i izvedeno uz pomoć filmskih editora.)

---

30 Charles Musser, *The Emergence of Cinema: The American Screen to 1907*, Berkeley, University of California Press, 199), str. 65.

Mit digitalnog

Diskretna reprezentacija, nasumični pristup, multimediji – film je već sadržao ove principe. Oni nam zato ne mogu pomoći ako bismo hteli da razdvojimo nove medije od starih medija. Ispitajmo dalje ostale principe. Ako se pokaže da mnogi principi novih medija i nisu tako novi, šta je s idejom digitalne reprezentacije? Svakako, ovo je ideja koja radikalno redefiniše medije? Odgovor, međutim, nije tako direktan, zato što ova ideja funkcionise kao krov za tri nepovezana pojma – konverziju iz analognog u digitalno (digitalizacija), zajednički kôd reprezentovanja, i numeričku reprezentaciju. Uvek kada tvrdimo da je neki kvalitet novih medija uslovljen njegovim digitalnim statusom, potrebno nam je da bliže odredimo koji je od tri pomenuta koncepta na delu. Na primer, činjenica da različiti mediji mogu da se kombinuju u jednom digitalnom fajlu uslovljena je upotrebom zajedničkog koda reprezentovanja, dok je sposobnost kopiranja medija bez uvođenja degradacije posledica numeričke reprezentacije.

Zbog te dvosmislenosti, pokušavam da u ovoj knjizi izbegnem korišćenje reči *digitalno*. U odeljku »Principi novih medija« pokazao sam da je od ta tri pojma presudna numerička reprezentacija. Numerička reprezentacija pretvara medije u kompjuterske podatke, pa ih je na taj način moguće programirati. A to zaista radikalno menja prirodu medija.

Nasuprot tome, kao što ću pokazati u sledećim redovima, navodni principi novih medija koji su često izvedeni iz koncepta digitalizacije – da konverzija iz analognog u digitalno nužno dovodi do gubitka informacije i da su digitalne kopije identične originalu – ne odoleva pažljivijem ispitivanju; to jest, iako su ovi principi zaista logične konsekvence digitalizacije, oni se ne primenjuju na konkretne kompjuterske tehnologije na način na koji se one trenutno koriste.

(4) Digitalizacija neizbežno podrazumeva gubitak informacije. Nasuprot analognim medijima, digitalno kodirana reprezentacija sadrži fiksiranu količinu informacije.

U svojoj značajnoj studiji o digitalnoj fotografiji *The Reconfigured Eye* Vilijam Mičel (William Mitchell) objašnjava ovaj princip na sledeći način: »Postoji neodređena količina informacije u fotografiji kontinuiranog tona, zato uvećavanje obično otkriva više detalja i čini sliku zamućenijom i tačkastijom... Digitalna slika, s druge strane, ima preci-

zno ograničenu prostornu i tonsku rezoluciju i sadrži utvrđenu količinu informacije«³¹. Sa logičke tačke gledanja, ovaj princip ispravno je izveden iz ideje digitalne reprezentacije. Digitalna slika sastoji se od konačnog broja piksela, od kojih svaki ima posebnu boju ili tonsku vrednost, a taj broj određuje detaljnost koju slika može da prenese. Ipak, u realnosti ova razlika nema važnost. Do kraja devedesetih godina, čak su i jeftini skeneri bili u stanju da skeniraju slike sa rezolucijom od 1.200 do 2.400 piksela po inču. Prema tome, iako se digitalno usklađena slika još uvek sastoji od konačnog broja piksela, pri takvoj rezoluciji ona može da sadrži znatno više detalja nego što bi ikada bilo moguće sa tradicionalnom fotografijom. Time je poništena čitava distinkcija između »neograničene količine informacija u fotografiji kontinuiranog tona« i fiksirane količine detalja na digitalnoj slici. Značajnije je pitanje koliko informacije u nekoj slici može da bude korisno gledaocu. Do kraja prve decenije postojanja novih medija, tehnologija je već dostigla tačku u kojoj digitalna slika može da sadrži daleko više informacija nego što bi se moglo i poželeti.

Ali čak ni pikselska reprezentacija, koja je, kako se čini, sama suština digitalne slike, ne može da se prihvati bez rezerve. Neki kompjuterski grafički softveri zaobišli su glavno ograničenje tradicionalne pikselske rešetke – fiksiranu rezoluciju. *Live Picture*, program za obradu slika, konvertira pikselsku sliku u skup matematičkih jednačina. Ovo dopušta korisniku da radi sa slikom virtuelno neograničene rezolucije. Drugi program za slikanje, *Matador*, omogućava intervenisanje na maloj slici, koja može da se sastoji od svega nekoliko piksela, kao da je u pitanju slika visoke rezolucije. (On to postiže tako što prelama svaki piksel u određeni broj manjih podpiksela.) U oba programa, piksel nije više »krajnja granica«; i, što se korisnika tiče, on jednostavno ne postoji. Algoritmi koji mapiraju teksturu čine pojam fiksirane rezolucije besmislenim na više načina. Oni često skladište istu sliku u više različitih rezolucija. Za vreme sastavljanja, mapa teksture proizvoljne rezolucije proizvodi se interpoliranjem dve slike koje su najpribližnije ovoj rezoluciji. (Sličnu tehniku upotrebio je VR softver, koji skladišti određeni broj verzija jednog objekta sa različitim stepenima detalja.) Najzad, izvesne tehnike kompresovanja eliminišu u potpunosti piksel-

---

31 William J. Mitchel, *The Reconfigured Eye*, Cambridge, Mass, MIT Press, 1982, 6.

sku reprezentaciju, i umesto toga reprezentuju sliku pomoću različitih matematičkih konstrukata (kao što su transformi).

(5) Nasuprot analognim medijima, gde svaka naredna kopija gubi na kvalitetu, digitalno kodirani mediji mogu da se kopiraju neograničeno bez degradacije.

Mičel rezimira ovo na sledeći način: »Kontinuiranu prostornu i tonalnu varijaciju analognih slika nemoguće je u potpunosti replikovati, zato se takve slike mogu prenositi ili kopirati bez degradiranja... Ali diskretna stanja mogu se s preciznošću replikovati, tako da je digitalnu sliku koja je hiljadu generacija udaljena od originala nemoguće kvalitativno odvojiti od replike bilo koje generacije.«³² Prema tome, u digitalnoj kulturi »slika se može kopirati beskonačno, i kopija se razlikuje od originala samo po datumu, budući da kvalitet ostaje isti«³³. Sve što je ovde rečeno tačno je – u principu. U realnosti, međutim, ima daleko više degradacije i gubljenja informacija između kopija digitalnih slika nego između kopija tradicionalnih fotografija. Jedna digitalna slika sastoji se od miliona piksela. Svi ti podaci traže dosta prostora za skladištenje u kompjuteru; takođe, potrebno je dosta vremena (u poređenju sa tekstualnim fajlom) za njihovo prenošenje preko mreže. Zbog toga se softver i hardver koji se koriste za dobavljanje, skladištenje, prenošenje digitalnih slika i manipulisanje njima oslanjaju isključivo na *kompresiju sa gubicima* – tehniku pravljenja manjih vizuelnih fajlova uz brisanje nekih informacija. Primeri ove tehnike uključuju JPEG format, koji se koristi za skladištenje fotografija, i MPEG, koji se koristi za skladištenje digitalnih video-snimaka na DVD-u. Ova tehnika podrazumeva kompromis između kvaliteta slike i veličine fajla – što je veličina kompresovanog fajla manja, vizuelni artefakti uvedeni pri brisanju informacije postaju vidljiviji. Zavisno od nivoa kompresije, ovi artefakti kreću se u rasponu od jedva primetnih do sasvim izraženih.

Moglo bi se reći da je ova situacija privremena, i da će kada jeftinije kompjutersko skladištenje i brže mreže postanu šire dostupne, kompresija s gubicima nestati. No, trend je trenutno potpuno suprotan, a kompresija sa gubicima sve više postaje norma za reprezentovanje vizuelnih informacija. Ako jedna digitalna slika već sadrži dosta poda-

---

32 Ibid., str. 6.

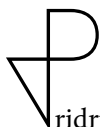
33 Ibid., str. 49.

taka, ta količina će se dramatično uvećavati ako želimo da proizvedemo i distribuiramo pokretne slike u digitalnom obliku. (Jedan sekund video zapisa, na primer, sastoji se od 30 fotografija.) Digitalna televizija sa stotinama svojih kanala i video uslugama na zahtev, distribucija dugometražnih filmova na DVD-ju ili preko interneta, potpuno digitalna postprodukcija igranih filmova – svi ti razvojni momenti postali su mogući zahvaljujući kompresiji sa gubicima. Treba da protekne izvestan broj godina pre nego što poboljšanja u medijima skladištenja i širini opsega komunikacije eliminišu potrebu za kompresovanjem audio-vizuelnih podataka. Tako, umesto da bude aberacija, nedostatak u inače čistom i savršenom svetu digitalnog, gde se ni najmanja trunka informacije nikada ne gubi, kompresija sa gubicima jeste sam temelj kompjuterske kulture, bar u ovom trenutku. Zato, dok u teoriji kompjuterska tehnologija povlači besprekorno replikovanje podataka, njenu stvarnu upotrebu u savremenom društvu karakteriše gubljenje podataka, degradacija i nečistoće.

S engleskog preveo Đorđe Čolić

Je li internet zamjena za nebo?²

Pridružite se duhu digitalne konkurencije! Počela je elektronička zlatna groznica. Sad ili nikad. Steknite svoje osobno bogatstvo danas! Ne brinite se što su internetske dionice izgubile 40 odsto vrijednosti. Obećani Long Boom (Dow Jones indeks na 50.000) donijet će napredak svima, dokle god vjerujemo u gure nove ekonomije. Zanemarite sve padove sustava! Samo se probijajte kroz džunglu stručnih izraza, pridružite se novoj tvrtki ili je sami osnujte! Kockajte se na tržištu praznih web-portala, beskorisnih servisa naziva domena, malenih aplikacija Java, demoa satelitskih web televizija, zgodnih igrice za mobitele, i prije zalaska sunca prodajte! Pridružite se lutriji megaspajanja titanskih telefonskih kompanija! Dajte otkaz! Trgujte na osnovi kratkoročnih kretanja cijena! Upotrijebite svu svoju gerilsku taktiku u prvim redovima odlučivanja u mikrosekundi! Spalite svu gotovinu svojega dot-coma dok ne dođe vrijeme da napustite brod! Dobro došli na internet!

Rana, mitološka faza digitalne kulture ubrzano ostaje bez svojih utopijskih energija. Internet kao globalan ekonomski model zamijenio je slobodarsko-hipijevski model mrežne arhitekture i kulture, koji je

-
- 1 Neovisni teoretičar medija i net-kritičar nastanjen u Australiji; utemeljitelj nettime. mailing liste i jedan od utemeljitelja online community servera DIGITAL CITY. Autor knjige *Dark Fiber: Tracking Critical Internet Culture* (The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2003.)
  - 2 Izvor: Geert Lovink (Hert Lovink), *Dark Fiber; Cyberculture in the Dotcom Age*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2003.
Kraća, ranija verzija objavljena je pod naslovom »New Media Culture in the Age of the New Economy« u media-city Seoul, 2000. (katalog, Seoul: media-city, 2000.).

vladao sredinom devedesetih godina dvadesetog veka. No time je samo jedno esencijalističko viđenje zamijenjeno drugim. Gotovo da više nema znakova *cyberspacea* kao transparentne, nadnacionalne, transrodne sfere. Prema britanskoj autorici znanstvene fantastike Gwyneth Jones (Gvinet Džouns) (1998), nema indikacija da nastaje kiborg s njegovom sposobnošću nadilaženja patrijarhalnih struktura. Internet se pokazao nesposobnim stvoriti vlastitu svijest. Umjesto toga, zakon i red preuzimaju nadzor nad posljednjim džepovima digitalne džungle. Prijavljivanje na mreži uskoro će biti onako fascinantno i smisleno kao podizanje telefonske slušalice.

Za kroćenje kiberkulture trebalo je »clicks and mortar«³ tvrtkama i njihovim spremnim državnim egzekutorima tek nekoliko godina. Za neke je mreža bila uspješno financijsko špekulativno tržište, koje je za sobom ostavilo raspršenu scenu malih poduzeća, stagnirajućih mreža i mrtvih veza za većinu ranih sudionika. Stiglo je vrijeme institucionalizacije, megaspajanja i sigurnosne paranoje. Ti će novi uvjeti, potaknuti hiperrastom internetske ekonomije, koja skače od *booma* do sloma i natrag, imati zasad još nevidljiv učinak na sektor kulture novih medija (umjetnost, dizajn, obrazovanje) koji je sebe tako dugo doživljavao kao »predvodnicu«.

Dok su mladi osnivali tvrtke i sve brže išli prema svojem IPO-u (Initial Public Offering)⁴ ukazanju i konačnoj kapitulaciji, kulturni sektor novih medija bio je u panici. Sada se morao čuvati nagomilani kulturni kapital. Kamo sa svim onim eksperimentalnim sučeljima, umjetničkim interaktivnim instalacijama, 3D svjetovima, tehnozorcima, bogatim alternativnim sadržajem, pakiranim u baze podataka, pohranjenim na CD ROM-ove i web mjesta, koja uopće nisu smišljena za tržište? Došlo je vrijeme da se izvuče profit, ali obećane velike vrijednosti »kulturnog sadržaja« nema.

Većina novca i dalje se zarađuje softverom, infrastrukturom i pristupom, a ne sadržajem. Zanimanje kapitalista koji ulažu u poslovne pothvate za kulturni sadržaj gotovo je ravno nuli, s malim ili nikakvim

3 Model elektroničkog poslovanja čijom primjenom tvrtka nastoji osigurati svoju online i fizičku prisutnost na tržištu; strategija koju tipično primjenjuju tradicionalne maloprodajne tvrtke s velikim opskrbnim lancem. (*Nap. prev.*)

4 Odnosi se na situaciju kada kompanija svoje dionice nudi najprije javnom investitoru. (*Nap. prev.*)

povratom novca ili profitom na vidiku. Kako zaraditi kad ima malo ili nimalo zanimanja za avangardne koncepte kvalitete, kada se *mainstream* ne-dizajn i instant-sadržaj pokazao tako omiljen i financijski uspješan? Natrag na dobrotvorni rad? Prijeti neposredna opasnost od marginalizacije. Povratak na državno financirane projekte, muzeje, galerije i sveučilišta čini se da je jedina preostala mogućnost za nekoć tako moćnu kulturnu ruku virtualne klase.

Internet je postao sinonim za novu ekonomiju. Budući da su tek skup standarda za takozvanu računalno-posredovanu komunikaciju, šačicu programera i administratora u medijskim laboratorijima koji su bili zaduženi za te podatkovne protokole lako su odgurnuli korporativni interesi i uništila suparništva među IT divovima. Kvazineutralnost frikova/ inženjera samo je pogoršala stvar u situaciji visokog rasta, gdje je svim sudionicima bilo vrlo teško držati korak. Unatoč prethodnim obećanjima mreža se pokazala nesposobnom oboruzati se protiv ideologije i odsada će biti povezana s vrlo specifičnim (američkim) ekonomskim interesima.

Nova je ekonomija mješavina neoliberalnih državnih politika i poduzetničkih mitova, podržanih (i do neke mjere korigiranih) politikama prema Trećem svijetu, kako ih definira Tony Blair (Toni Bler) i njegov savjetnik Anthony Giddens (Entoni Gidens).⁵ *Business Week* je objavio popis stvari koje treba činiti kako bi se dobilo gospodarstvo visoke produktivnosti i niske inflacije:

- Preustrojite korporacije kako biste snizili troškove, poboljšajte fleksibilnost i bolje iskoristite tehnologiju.
- Otvorite financijska tržišta kako biste kapital usmjerili u najbolje upotrebe.
- Razvijte poduzetnički kapital i IPO tržišta kako biste pomogli inovativnim poduzećima.
- Ohrabrujte poduzetničku kulturu i olakšajte otvaranje poduzeća.
- Povećajte ritam deregulacije, osobito u telekomunikacijama i na tržištima rada.
- Prilagodite monetarne politike i čekajte da se pojavi inflacija prije nego što podignete kamatne stope.⁶

---

5 Vidi: Giddens, 2000.

6 Pretisak u *Australian Financial Review*, 22.-23. siječnja 2000.

To je od kasnih devedesetih postao ekonomski program i on je tijesno povezan s internetom. To se može pokazati na nizu slučajeva u kojima poslovni gurun i njihovi financijski novinari miješaju sljedeća tri pojma: »internetska ekonomija«, »umrežena ekonomija« i »nova ekonomija«. Kritika tog neoliberalnog dnevnog reda svodi se na razinu emocionalne inteligencije skupina koje se osjećaju ugrožene slobodnom trgovinom. Nema tu ni riječi o zanemarivanju socijalnih mjera, problemima javnog obrazovanja i slabljenju »javne sfere«, ključnog izraza želimo li razumjeti ishodište i bit interneta.

Pojma »javnosti« gotovo i nema u retorici nove ekonomije. Skrivena strana beskrajnih rezanja proračuna, smanjivanja i restrukturiranja postaje očita u pomanjkanju kvalificiranih IT radnika diljem svijeta. Kratkoročno razmišljanje *Business Weeka* dovodi do čudnog zaključka. Časopis je postavio pitanje što bi novu ekonomiju moglo spriječiti da postane uistinu globalni fenomen. »Najveći problem bit će nalaznje dovoljno visokokvalificiranih i kompjutorski pismenih radnika za brzorastuće informacijske djelatnosti.« Nevjerojatna je vjera u dogmu rasta. Nema odgovora na to tko je odgovoran za zbrku u obrazovanju ili kako će i učenici i nastavnici dosegnuti sofisticiranu razinu na kojoj se informacije mogu transformirati u (kritičko) znanje. Nepotrebno je reći da se precjenjivanje tehnologije i ne spominje.

Sloganomika: oni koji ne poznaju povijest medija slobodni su zao bići je; milenijska bolest: sindrom kompleksnosti; online ratnik kupnje kao Kulturideal; »Digitalna rijetkost postaje potreba«; www.j'accuse.com; »Teorija je samo nešto što ne razumijemo, zato u nju i ne ulažemo« (prema Warrenu Buffetu /Voren Bafit/); prva svjetska religija otvorenog koda; »Digitalne vizije: kreativno uništenje postmodernizma« (naslov knjige); »Gdje kliknuti ako se hoćete uklopiti« (s web stranice); upoznajte tajanstvene potrošače⁷; dot-com logika: bujaj ili prsnj; »Kompleksnost kao izlika: showdown milenijskih intelektualaca« (članak); ideje koje rastu; bijeda e-trgovine; licenciraj ili umri.

Paradoksalni položaj interneta, suočenog kako s hiperrastom tako i s konceptualnom stagnacijom, može se pokazati na primjeru web dizajna. »Baš kao što dizajneri imaju tehnologiju za stvaranje interaktivnih web mjesta opskrbljenih zvukom i pokretom poput *Flash* ani-

---

7 Riječ *prosumer* (*producer/professional + consumer*) skovao je A. Toffler u knjizi *Treći val*. Za ovu prigodu preveli smo je kao »potrošač«. (*Nap. prev.*)

macije/ *Shockwavea*, budućnost izgleda ponešto jednobojna«, kako kaže Fiona Buffini (Fiona Bafini).⁸ Mali zasloni mobilnih telefona prisiljavaju dizajn da drastično smanje očekivanja u vezi s bojom, slovima i brzinom skidanja. Slična ograničenja vrijede za interaktivnu televiziju. Dva koraka naprijed, jedan natrag? Ili je to korak naprijed, a dva natrag?

Web dizajn nema više pionirsku ulogu u uvjeravanju kulturno neuke publike u visoke performanse interaktivnih sposobnosti weba. Seksi gumbi i iznenađujuće slojeviti sadržaj, povezani na načine koji surfanje pretvaraju u uzbudljivo putovanje još neistraženim hiperprostorima, brutalno je srezan i podliježe lucidnoj funkcionalnosti. »Cool stranica kao jedini kriterij za uspjeh odbačena je u korist više razine jednostavnosti, jer glavni portali nastoje povećati brzinu«, kaže Buffini.

Mjesta na webu kao što su Yahoo!, Excite i Amazon, pretraživači kao što je Google i praktički sve organizacije mrežnih novosti nova su vrsta dizajna zaslona. Bez ikakve grafičke umjetnosti ili tehničkih eksperimenata sav je prostor iskorišten da bi se maksimizirala količina na tekstu utemeljenih informacija na naslovnici. Buffini: »Iskoristivost je, čini se, postala glavni zadatak web dizajnera za velike komercijalne klijente.« Uz milijune klikova na dan, visoki status na tržištima dionica i velika, rizična ulaganja, vodeće web kompanije ne mogu si priuštiti da njihovi kupci padnu na nekom neobičnom načinu izravnog uključivanja nove komponente. Buffini citira analitičara medija Iana Webstera (Ijan Webster): »Yahoo! i Amazon uspijevaju jer su dizajnirani do zadnjeg piksela. Možda ste dizajnerski snob, ali te su stranice najsofisticiranije. S rastom internetske populacije, morate dizajnirati nešto što će funkcionirati za 50 milijuna ljudi.« Da postignu tu razinu, dizajneri moraju postati neutralni dobavljač i »masovno proizvedene robe« za »korisnike«.

Čini se da je interaktivni dizajn izgubio bitku s glupošću sučelja. Metafora ureda iz prošlog desetljeća zamijenjena je prilagodbom naslovnice novina kao dominantnom informacijskom arhitekturom. U tom regresivnom potezu, natrag na stari masovni medij tiska, nisu više potrebne reference na prostor ili navigaciju. Ono što se tu pred-

---

8 *Australian Financial Review*, 8. travnja 2000.

stavlja kao korak naprijed, od »trendovstva« na »iskoristivost«, jako je daleko od imperativa Bauhausa u kojima se sofisticirani dizajn nije smatrao suprotnim masovnoj proizvodnji.

Telefonski imenici, rječnici i papirnate novčanice – svi oni imaju pristojnu tipografiju i grafički dizajn, pa zašto ne bi imale i najposjećenije svjetske web stranice? Možda nesveti savez između freakovstva i novca svrgava prve HTML dizajnere s njihova trona? Oni koji se bave interaktivnim dizajnom moraju se prilagoditi toj novoj okolnosti, ostavljajući tek nišu još zanimljivih mjesta na webu. Hoće li se dizajnerska branša pobuniti protiv tog koraka natrag i izići s novim vizualnim jezikom estetske funkcionalnosti, ugrađene u širi skup socijalnoga, kulturnoga i političkoga apriorija? Ili će se prilagoditi i prihvatiti rastuću podjelu između visoke i niske kulture unutar *cyberspacea*?

Takozvani otvoreni i demokratski karakter interneta nije bogodana činjenica. Tijekom osamdesetih i devedesetih godina inženjeri i programeri ulagali su napore da otvore akademske računalne mreže. Nije ih zanimao tek pristup preko modema ili terminala. Glavna bitka vodila se na razini arhitekture softera i mreža. Nakon kratkog razdoblja sredinom devedesetih, s njegovim utopijskim obećanjima, rastućim komercijalizmom i radikalnim kiberkulturama, dogodilo se omasovljenje mreže. Razdoblje dot-com manije razdoblje je hiperrasta u kojemu su se korisnici pretvorili u broj klikova koji znače broj onih koji su na webu. U tom okruženju nema nikakve koristi od otvorenih, decentraliziranih »građanskih« mreža. Potencijalni su klijenti zanimljivi jedino zbog svojega tržišnog profila. Unutar nadziranih sigurnih intramreža korporacija s njihovim zabavnim i infoposlovima (disidentska) mišljenja se filtriraju ili u najmanju ruku tretiraju kao nusproizvodi virtualnih okolina čiji je cilj stvaranje novčanih tokova. Komunikacija je postala nepotrebna, dosadna, osobna stvar. Mreže otvorene komunikacije temeljene na softveru otvorenog koda sve više postaju prijatnija korporacijama i vladama. Zapravo, otvorenost se počela izjednačavati s dječjom pornografijom i kompjutorskim hakerima. Prošla je naivna faza »olakšavanja« i sve se stranke spremaju za inforat.

Reakcija na omasovljenje i regulaciju je stvaranje nevidljive *cyber* elite. U javnim obavijesnim skupinama već je godinama gotovo nemoguće raspravljati o nekim temama. Razine buke na Usenetu postale su nepodnošljive zbog nespretnih, arogantnih ili neobaviještenih pojedina ili kompanija koji na javne forume šalju masovne neželjene poru-

ke i reklame. U brzorastućim mrežama ljudi se više ne žele upoznavati pa se vode žestoki ratovi ni oko čega, u većini slučajeva bez ikakva ishoda. Posljedica je toga gubitak povjerenja u javnu sferu *cyberspacea* s njegovim relativno otvorenim forumima i zajednicama. Kao odgovor, poslovne i razvojne grupe kao i aktivisti i znanstvenici počeli su s dostavnim listama i raspravilištima na stranicama zaštićenim lozinkom. Tko bi raspravljao o sofisticiranim pojmovima sa svim onim glupanima i čudacima koji surfaju webom, tražeći gdje da izazovu nevolje? Možete li se nositi sa stotinama poruka e-pošte koje vam svakodnevno stižu? Važne su ekskluzivne, kvalitetne informacije. Filtrirajte besmislice, što god to bilo. Ne sviđate mi se vi i vaša glupa mišljenja, pa zašto onda gubiti dragocjeno vrijeme na mišljenja i stavove koje preziremo? Argument stalno rastuće »kompleksnosti« koristi se kao izlika da se više ne stvara umreženo društvo i da se taj zadatak prepusti velikoj korporaciji i nekoliko vlada. Urotnička »mikropolitika« predlaže se kao način bijega od očekivane invazije online masa. Istodobno umjetnost (novih medija) traži udobno utočište u starim institucijama, kao što su muzeji i galerije. Prvi koji su je prihvatili i *cyber* ratnici, pristaše koji su se borili na elektroničkim granicama u burnim devedesetima, povlače se u privatne stvarnosti, paralizirani ekonomijama razmjera.

Što je »kulturna obavještajna služba« u digitalnom dobu? To je pitanje koje je postavila grupa Public Netbase sa sjedištem u Beču na svojoj izložbi i istraživačkom projektu www.world-information.org. Kultura je imovina. Bila stara ili nova, visoka ili niska, kultura je dobro, jedan od najbrže rastućih resursa koji svijet trenutačno iskorištava. Umjetnost i kultura, premda u tržišnoj kapitalizaciji marginalne, sada se pretvaraju u zagonetan čimbenik koji može stvarati i rušiti gospodarstva. Visokokvalificirani radnici mogu se nalaziti svugdje, dapače preselit će se ako im mjesto dosadi i ako ga novac previše iskvari (bogatiji jedino konzumiraju kulturu). Pa koji su onda koncepti i ideje »in«? Što je *cool* a što je *out*? Dobro došli u svijet paranoičnih kulturnih proizvođača. Neki zgodan koncept može se pretvoriti u početak internetske tvrtke ili ekskluzivni ugovor s nekom medijskom organizacijom. Jesu li vas već optužili za kulturnu špijunažu? Posvuda se vode borbe za autorska prava. U IT sektoru nove ekonomije ima mnogo špijuniranja i obavještajnog rada. To je do neke mjere obično razbojstvo. Uzimanje ideja kako biste ih predstavili kao svoje, patentirali i

zaštitili autorsko pravo i na kraju na njima vi zaradili. Zato bi bilo bolje pripaziti i sjajne ideje ostaviti za sebe. Smjesta zaštitite svoje autorstvo i patentirajte ih, pošaljite ih svojem odvjetniku čak i prije nego ih kažete najboljim prijateljima. Druga je mogućnost besplatno ih dijeliti u naivnoj nadi da će netko biti dovoljno darežljiv i na kraju vam dati kakvu milostinju. Izbor je na vama. To je tragično ali realno stanje milenijskog interneta.

Dosad smo imali posla samo s tradicionalnom definicijom »kulture« na razini *Sukoba civilizacija* Samuela Huntingtona (Samuel Huntington), koji se vodi na razini svjetskih religija i antropologije. U vladajućoj konzervativnoj definiciji kulturu se definira njezinom starošću i sposobnošću da se beskrajno reciklira i plasira kao »kulturna baština«. Ali stvarni »kulturni biznis« izgleda posve drukčije. Svima je znano da je (pop) kultura globalno tržište, sofisticirana mašinerija glasila, mema, simbola i slika koje pogoni beskonačna želja da se novo redefinira kako bi se »životne stilove« pretvorilo u robu. I tu se pojavljuje lik kulturnog špijuna, koji se predstavlja kao kustos, fotograf, novinar ili analitičar. Kulturni špijuni moraju biti na isturenim mjestima konceptualnih granica, gdje dvadesetogodišnjaci-tridesetogodišnjaci pomiču granice kako bi obuhvatili cijeli svijet (koji se sada mjeri brojem klikova). Zapadne su elite možda previše isprepletane da bi započele pravi kulturni rat na mreži između, recimo, SAD i Europe. Mnogo je lakše zamisliti da se ta pojava dogodi na strogoj transnacionalnoj ekonomskoj razini. Time pojam »kulturnog obavještajnog rada« postaje to zanimljiviji. Korporacijsko špijuniranje je posao koji cvjeta, a to vrijedi i za špijuniranje među saveznicima (Izrael protiv SAD, SAD protiv Europe itd.). Obučavanje tajne službe nacionalne kulture možda se već zbiva. To bi mogao biti idealan projekt za partnerstvo privatnoga i javnog sektora. Japanske su se korporacije desetljećima specijalizirale za kulturnu špijunažu. Zapad je sada ušao u doba oponašanja japanskih stilova i strategija. Jedan je od njih sigurno i špijuniranje koncepata. Uzmi metaforu i bježi.

Ovo je doba implementacije, a ne inovacije. Uz vlade koje se povlače iz kulturnoga i IT sektora te uz brzorastuće internetsko poslovanje, koje zanima isključivo *mainstream* sadržaj, kibernetička avangarda je suočena s opasnošću da ostane sama i praznih ruku. Kibernetičkoj avangardi preostali su jedino pokušaji da piše povijest ispunjenu izbljedjelim slikama i nostalgичnim pričama. Ostali su zaokupljeni zaradi-

vanjem. Digitalni obrtnici, koji rade u konceptualnim eksploator-skim tvornicama, moraju se međusobno nadmetati. Barem bi to htjela da vjerujemo neoliberalna tržišna ideologija.

Ne govorimo ovdje o uobičajenim tragičnim ciklusima aproprijacije. Za razliku od pop-kultura, kao što su rock, punk ili rap, kiberkultura – rođena u kasnim osamdesetim – suzdržava se od svake geste otpora establišmentu. Stoga je njezin uspon i pad drukčiji – nepredvidljiviji i donekle mekši, premda možda spektakularniji. Vladajuća tržišna ideologija stvara slatku iluziju da pod suncem ima dovoljno mjesta za sve igrače. Kiberkultura u osvit 21. stoljeća ne može se više smještati u utopijski prostor samih mogućnosti. Kolektivni snovi o izvantjelesnim iskustvima, digitalni oblici svijesti i virtualno poigravanje rodovima brzo su nadvladale tržišne snage i nastojanja vlada da reguliraju industriju novih medija. Nema više prelaženja granica s drogama, tehnologijom i poigravanjem identitetima. Prošlo je vrijeme igre za prve naseljenike.

Sada je red na civilizacijskim timovima i pristašama zajedničkog tržišta da obilježe teritorije i postave pravila za pravično ponašanje kako mučnu borbu za profit ne bi potkopali neki čudaci koji se pretvaraju da je njihov internet produžetak Divljega zapada. Ekonomija je napala mrežu, a sama se mreža pretvorila u ekonomiju. To je barem ideja, osnovna poruka s kojom smo suočeni u brojnim dot-com reklamama i pratećim reportažama u starim medijima. Da bi se dotle stiglo, moraju se napustiti ključna obećanja kao što je slobodna komunikacija i anonimnost. Divlji i slobodno lebdeći korisnik mora se pretvoriti u uljuđenoga, pouzdanoga i odgovornog kibernetičkoga građanina, koji će kao i svaki drugi građanin kupovati, glasovati i plaćati poreze i začepiti. Internet je mnogošto. Idealno, to je mreža mreža. Mreža bez svojstava. U teoriji bi mogla odgovarati svim potrebama i željama svijeta. Pazite se svih onih zabrinutih političara i kritičara, odveć poletnih biznismena i svih drugih koji pokušavaju smanjiti njezinu funkcionalnost u ime sigurnosti ili dobrobiti čovječanstva.

Internet ima sada povijest, koja seže u rane šezdesete. Njegova računalna pretpovijest seže u tridesete i četrdesete godine 20. stoljeća. Njegova genealogija tehničkog medija može se pratiti još i dalje, stoljećima unatrag, preko Leibniza (Lajbnica) do Raymonda Lullusa (Rajmund Lul). Povijest »burnih devedesetih« sada pišu i poslovni novinari i povjesničari umjetnosti. Ali što je s neposrednom budućnošću? Koje

strategije postoje za njegov daljnji razvoj? Čini se da su fundamentalna istraživanja i razvoj novih programskih jezika i protokola zastali. Kriza informatike kao obrazovnog programa postaje vidljiva jer i profesori i njihovi studenti uče manje za dobro plaćena mjesta u IT sektoru. Čemu istraživati kad će se cijela situacija preko noći promijeniti?

Jedino velike korporacije imaju sredstva i dugoročnu viziju; krenut će prema još nepoznatom odredištu i dovoljno su odvažne da ostanu bez milijarda dolara ako se aplikacija pokaže neuspješnom i ako je industrija ili potrošači ne prihvate. »Internetsko ludilo pratilo je previše kratkoročnog razmišljanja. Vrijeme je da se opet počne misliti u desetogodišnjim razdobljima«, kaže Phil Agre (Fil Agra).⁹

Vrijeme za *open source* zajednicu da objavi svoj petogodišnji plan? Je li nova grafička aplikacija sučelja Linuxa već na radarskim zaslonima ili je to odveć ambiciozno?

U službenoj verziji priče o uspjehu interneta mala su poduzeća bila prikazana kao pokretači razvoja tog medija. No može se pokazati da je to mit, unatoč Yahhou! i Netscapeu. Na kraju priče nova se ekonomija može opisati kao proces transformiranja i prilagođavanja stare ekonomije informacijskoj tehnologiji (i posebno internetskom TCP/IP standardu) u svim slojevima kapitalističke proizvodnje, raspodjele i usluga, uključujući komunikacijske obrasce na strani korisnika-konzumenta.

Slabe izgledi da David pobijedi Golijata. Mišljenje da bi informacijsko doba bilo sinonim za načela kao što su umrežavanje, masovna proizvodnja, proizvodnja u nišama i visokorizične inovacije već zvuči kao zastarjela priča. Umjesto toga svjedočimo kratkim inovacijskim ciklusima koji se oslanjaju na čak još kraće cikluse kreativnosti, smještene u malim laboratorijima (ili kulturnim scenama). Onda dolazi lov na početni kapital, koji može završiti preuzimanjima velikih igrača kao što su medijski divovi tiska, televizije i filmske industrije, telefonske kompanije, kabelske kompanije ili stare softverske tvrtke iz osamdesetih.

Za internetske standarde rezultat je, relativno govoreći, regresija, a ne napredak. Mikropoboljšanja aplikacija se, iz dobrih ili loših razloga, ocjenjuju kao ideje teške milijarde dolara. Zbog neizmjernih financijskih implikacija mogućega istraživačkog ishoda medijska se laboratorijska kultura na mnogim mjestima pretvorila u zatvorenu, konku-

---

9 Poslano na *Red Rock Eater News Service*, 8. travnja 2000.

rentsku, čak paranoičnu okolinu. Bitke oko patenata i intelektualnog vlasništva gotovo su uništile inovativnu kulturu ranih devedesetih, tako naivno dokumentiranu u knjizi *Pletenje mreže* (Berners-Lee, *Weaving the Web*. Orion, London 2000).

Njegov poziv na »interkreativnost« dolazi prekasno. Njegov World Wide Web Consortium (www.w3.org) tek je sićušna organizacija dobre volje koja pokušava održati imidž kao neutralno mjesto za dogovaranje o standardima. Oni koji će biti dovoljno jaki da odrede standarde za *datacasting* i e-trgovinu naposljetku će posjedovati mrežu. Korak po korak bližimo se posljednjoj bitci »rata za standarde«. Uz web pionire i vizionare koji govore o povijesti i mrežu koja prolazi svoju fazu omasovljenja i spekulacije, približavamo se sljedećoj fazi – s nekoliko preostalih korporacija i vlada kao posljednjih igrača. Senzacionalna strana tog razvoja događaja jeste pokretanje »informatova«, hakera koji se okreću protiv svojega bivšeg igrališta – platforme koju su nekad smatrali svojom.

Tim Berners-Lee, na tehničkoj razini, vratio nas je romantičnom razdoblju početka devedesetih; Margaret Wertheim (Margaret Verthajm) (*The Pearly Gates of Cyberspace*, 1990) također, kada se radi o duhovnoj dimenziji. Australka koja se bavi znanstvenom fantastikom, i koja sada živi u Los Angelesu, premda nije vizionarka, može se smatrati post mortem apologetom »kalifornijske ideologije«, kako su je u klasičnom tekstu iz 1995. nazvali Richard Barbrook (Richard Barbruk) i Andy Cameron (Endi Kameron).¹⁰ »Internet se možda ne čini kao ulaz za dušu«, kako stoji na omotu knjige – i to se i pokazalo, rekao bih. Malen dio uglavnom američkih transhumanih znanstvenofantastičnih entuzijasta iznenada je podignuo razinu *mainstreama* i prikazani su kao glavni arhitekti interneta.

Umjesto da duhovno polaganje prava na *cyberspace* ubroji među mnoge metafore koje postoje usporedno s drugima i koje se bore za vlast nad tim novim medijem, Margaret Wertheim smatra da je »neizmjerne duhovne glad među mnogim ljudima« pokretač koji stoji iza imaterijalizacije. U spiritualiziranoj verziji priče o *cyberspaceu* VRML guru Marc Pesce i futuristička sekta Extropians zauzimaju mjesto of the corporates – recimo, Nicholasa Negropontea (Nikolas Negroponte)

---

10 Richard Barbrook i Andy Cameron, *The California Ideology*, <http://media.wmin.ac.uk/HRC/ci/calif5.html>.

ili Esther Dyson (Ester Dajson).¹¹ Ono što bi trebalo biti prikazano kao eksperimentalne supkulture, koje se bave istraživanjem svijesti, smještene na raskrižjima religije, droge i tehnologije, *en passant* utirući put biznisu da preuzme internet, pogrešno se doživljava kao bit cijelog pothvata.

Margaret Wertheim to navodi na pitanje: »Što je to u našem vremenu i našem društvu da se odražava u 'nebeskoj' privlačnosti *cyber-spacea*? Ukratko, što nam sve to *cyber*-religijsko sanjarenje govori o stanju Amerike danas?« Moj bi odgovor bio da je to još duboko religiozan svijet 18. stoljeća, pun tajnih društava, suparničkih škola i plemena, s malo ili nimalo javnih intelektualaca i rasprava. Ukratko, nema tog javnog prostora koji bi analizirao praznovjerje à la Moravec (1988) i Minsky (1986) i odijelio ga od ne-besmislenih poslovnih motiva generacije nove ekonomije.

Dot-com kopači zlata možda ne kritiziraju otvoreno *cyber*-spiritualiste zbog njihova zakučastog razmišljanja, ali sigurno ne bi riskirali i takav govor uključili u svoje poslovne planove. Formule ranijih generacija internetskih vizionara brzo su nestale u korist IPO dot-com rječnika. Libertarijanci s njihovim oštrim newageovskim »opstankom najsposobnijih« gotovo su nestali u nevidljivim trustovima mozгова, upravnim odborima kompanija i zatvorenim diskusijskim forumima. Ulogu tih sretnih amatera preuzeli su konzultanti strateškog menadžmenta i drugi koji se bave kovanjem tržištu bliskog žargona.

Knjiga Margaret Wertheim zanimljiva je zbog njezine povijesne genealogije prostora, vodeće metafore prijelomne faze interneta iz mita u pristupačan medij od početka do sredine devedesetih. Pošavši od pretpostavke o vladajućem položaju škole svijesti (ako tako mogu nazvati te *cyber* vjernike), Margaret Wertheim kaže da je »ta nova digitalna domena pokušaj da se ostvari tehnološka zamjena za kršćanski prostor neba«. Poput prvih kršćana, kojima je nebo bilo carstvo u kojemu će njihove duše biti oslobođene slabosti i grijeha tijela, tako današnji zagovornici *cyberspacea* veličaju svoje carstvo kao mjesto gdje ćemo biti oslobođeni ograničenja i nelagoda fizičkog utjelovljenja.

Poput neba, »i *cyberspace* je potencijalno otvoren svakom«: to je ključna politička izjava libertarijanskih frakcija protiv država koje soci-

---

11 Vidi: Negroponte, 1995.; Dyson, 1997.; Pesce, 2000.

jalnom politikom namjeravaju premostiti »digitalnu podjelu«. To će postići tržište, a ne država, kažu libertarijanci. Iza duhovne želje povezane s digitaliziranim prostorom stoje »ljudi koji nisu zadovoljni strogo materijalističkim stajalištem«. To nezadovoljstvo, prema Margaret Wertheim, dolazi od zapadnjačke znanstvene slike svijeta, koja je isključivo monistička, »priznavajući jedino stvarnost fizičkog svijeta i buneći se protiv 'besmislene fizičke praznine'«.

Služeći se *Religijom tehnologije* Davida Noblea (Dejvid Nobl), Margaret Wertheim kaže da *cyber* utopizam opisuje pun krug, vraćajući se utopijama iz kasnog srednjovjekovlja o Novom Jeruzalemu kao čovjekovu djelu – izmišljenom gradu u kojemu tehnologija igra važnu ulogu, kako pokazuje Noble (1999). Što bi to značilo kad bi nas internet bacio natrag u 12. stoljeće i njegove totalitarne utopije, mogućnost je o kojoj se ne raspravlja. Margaret Wertheim se očito bolje zabavlja analizirajući Danteovu *Božanstvenu komediju* kao prostor duše, Gootovu (Đoto) kapelu Arenu u Padovi, Einsteinov relativistički prostor i višedimenzionalne prostore suvremene fizike nego što razumije nove medije. Doista, mami povući usporedbe između kibernetičke gnostičke škole iz devedesetih i hermetizma ili pitagorejaca, koje su zanimali brojni oblici koji su svojstveni materijalnom svijetu.

No tumačenje *cyber* kulture u Margaret Wertheim ne ide dalje od obveznih klasika, poput *Neuromancera* Williama Gibsona (1984.) i antologije Michaela Benedikta (Majkl Benedikt) *Cyberspace: prvi koraci* (1991.). Neke od najočitijih referenci navodi (Sherry Turkle /Šeri Terkl/, Erik Davis /Erik Dejvis/, Howard Rheingold /Hauard Rajngold/), ali ipak ne zaranja u probleme, možda zato jer je stvarni *cyberspace* u svojim ciljevima tako iznenađujuće sekularan i prizeman. Njezina je glavna poruka gnostička: internet postoji zato da se oslobodi prljavog svijeta fizike.

Tehnološko obilježje koje Margaret Wertheim ipak uzbuđuje jesu 3D igre kao što je ActiveWorlds, gdje nalazi dokaze da je *cyberspace* doista »drugi prostor«, misleći na njegovu nefizičku narav. No internet se zapravo udaljava od vizije *cyberspacea* Williama Gibsona i vraća se u ruke medijske industrije i u njihove modele novina i trgovačkih centara. Na tim 3D okolinama koje čovjeka zarobe ne može se zaraditi ako se ne mogu inkorporirati u računalne igre tipa PlayStationa. Sada česta usporedba između *cyberspacea* i urbanog prostora jedva da se

spominje.¹² Očito se urbana paralela ne uklapa u spiritualnu, antimonističku sliku Margaret Wertheim, jer bi samo vodila u socijalne, političke i ekonomske probleme infrastrukture, globalizacije i drugih zemaljskih pitanja.

One alergične na američki korporativizam možda će moja slika interneta kao stroja za pravljenje novca deprimirati. Je li vrijeme za povlačenje? Treba li zanemariti cijelu sliku i nastaviti raditi na onome što se mora obaviti? Sjediti navrh brda i gledati kako kapitalist državni monopolist uništava mrežu? Nije li svaka utopijska vizija jednake (pre) raspodjele znanja, sredstava i moći ipak u neposrednoj opasnosti da je inkorporiraju iste snage, ovaj put s etiketom »trećeg puta«? Možda se ne želimo vratiti na antiamerička luditska stajališta, niti prodavati jeftina, izlizana rješenja koja su se sviđala ili se nisu sviđala prvim pristasašama, takozvanoj »generaciji X poslije 1989«.

Prema Hannah Arendt (Hana Arent) (1968.) taj sukob, sukob između utopije i negativizma, ne može se i ne treba se riješiti. Da parafraziramo njezino tumačenje Platonove *Države*, mogli bismo reći da ne bismo smjeli tražiti neposrednu ljepotu koncepata novih medija. Internet mora biti krepostan i umjeren želimo li od njega profitirati. Nastavimo li s analogijom, cyberspace bi svoju spoznaju ideja trebao zamijeniti spoznajom sjene svijeta digitalnoga. Želi li internet osvjetliti tamu, a ne pogoršati je, mora početi krotiti vlastita utopijska obećanja. (Samo)obuzdavanje *cyberspacea* trebalo bi biti ukorijenjeno kao poziv na odgovornost, ne kao pasivno prenošenje ovlasti na državu ili tržište.

Na njemačkom se ta strategija, »civilno ograđivanje« *cyberspacea*, zahtjev za predahom u objavljivanju još jedne verzije, može nazvati *das Aufhalten des Netzes*. U vremenima hiperrasta takav prijedlog usporavanja razvoja može zvučati kao konzervativan, no njegov je cilj zaštititi tu tehnologiju od svođenja na jedno jedino svojstvo, jednu jedinu ideju – trgovačkog centra i stroja za pravljenje novca, okoline totalnog rada i totalne zabave. To znači prije svega zadržavanje djetinjastog sna, s njegovim beskrajnim mogućnostima jednog prostora za drugim, punim uzbudljivih doživljaja i bogatstava koja čekaju. Cilj je spriječiti da se internet pretvori u noćnu moru (iz koje se onda mora probuditi).

---

12 Vidi, npr.: William J. Mitchell, *City of Bits*, MIT Press, 1995.

Sljedeća verzija neće uvijek biti bolja, kao što možda znaju mnogi od onih koji stalno moraju preuzimati softver da bi držali korak.

Da bi to postigla, utopijska se vizija ne mora potpuno odbaciti, niti se moramo povući u apokaliptični pol, prema kojemu će svijet i njegova mreža ionako propasti – upletali se mi ili ne. Sukob između utopije i negativizma, koji opisuje Hannah Arendt, mora se odigrati. Što smo dublje uvučeni u virtualno, to je veća potreba da prikazemo njegove inherentne paradokse i proturječja. Da voljno spremno isključimo vjeru.

Prema pragmatistovu mišljenju principi su »kratice prošlih praksi« (Rorty, 1999, str. 23). Isto se može reći za internetske dictume otvorene arhitekture, decentralizirane strukture, copylefta¹³ i tako dalje. Ta obilježja, formulirana pod utjecajem čari post šezdeset osme, Vijetnama i Hladnoga rata, moraju se postaviti u povijesni okvir da se ne pretvore u okorjeli, moralni sustav vjerovanja. Bilo bi naivno nadati se računalnoj mreži »koju ne može upotrijebiti politička desnica, mreži koja će se koristiti samo u dobre svrhe«.

Ovdje slijedim ono što je Richard Rorty napisao u *Filozofiji i društvenoj nadi*. Pragmatisti, prema Rortyju, ne vjeruju da postoji neka bitna bit, »kako su stvari doista«, onkraj svih pojavnosti. To dvostruko vrijedi za »bit« interneta, koji pragmatično gledano nije ni dobar (oslobođen slobodnim tržištem) ni zao (u vlasti monopolističkih korporacija). Rorty umjesto toga predlaže da pokušamo razlikovati između deskripcija (interneta, primjerice) »koje su manje korisne i onih koje su korisnije«. Za Rortyja, pojmovi opisuju stvari, oni ne otkrivaju njihovu bit.

O tome možemo razmišljati u vezi s pitanjem metafora primijenjenih na internet. Neke su od njih neko vrijeme korisne i produktivne, dok u drugim kontekstima mogu postati besmislene i dosadne. Možemo razmišljati o metafori grada, referencama na (virtualno) tijelo ili o internetu kao sigurnom nebu za sebe i druge duhovne motive. Budućnost se, prema Rortyju, ne bi smjela prilagođavati planu. Rortyjevi junak John Dewey postavlja »rast« kao jedini moralni cilj. Pragmatisti odbacuju svaku teleologiju i nadaju se da će budućnost

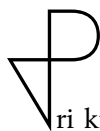
---

13 Primjena temeljne zaštite autorskih prava na izvedene digitalne proizvode, uratke ili sadržaje; temelj licenciranja otvorenog koda (*open source*). (Nap. prev.)

(interneta, primjerice) »zapanjiti i ushititi. Važna je perspektiva, a ne krajnja točka« (Rorty, 1999, str. 28). Ne postavimo li na smjerove kojima mogu krenuti novi mediji apsolutne vrijednosti, mogla bi se otkriti nova područja mogućnosti. Uloga je teorije da te slike nacрта, a ne da ih nametne zbilji.

S engleskog prevela Mirjana Paić-Jurinić

Virtuelno okruženje i pojava sintetičkog uma¹

ri kraju II svetskog rata, Stanislaw Ulam (Stanisław Ulam) i drugi naučnici, ranije uključeni u razvoj novog naoružanja u Los Alamosu, otkrili su ogroman potencijal kompjutera u stvaranju veštačkih svetova, gde je moguće izvoditi eksperimente simulacije, zatim formulisati i ispitati nove pretpostavke. Fizičke nauke prve su imale pristup »epistemološkom rezervoaru« zahvaljujući činjenici da je znatan deo njihovog nagomilanog znanja već bio preveden u matematički oblik. Od disciplina koje se u manjoj meri oslanjaju na matematiku, prednosti virtuelnog okruženja već koriste psihologija i biologija (npr. u oblastima veštačke inteligencije i veštačkog života), mada i druge oblasti poput ekonomije i lingvistike u bliskoj budućnosti mogu početi da koriste nove istraživačke strategije koje su nam na raspolaganje stavile kompjuterske simulacije.

No, da bi neka naučna disciplina počela da se koristi virtuelnim okruženjima, neophodno je nešto više od pukog prebacivanja starih hipoteza u matematički oblik. U mnogim slučajevima potrebno je preraditi same stare hipoteze. To je očigledno na primeru istraživanja veštačke inteligencije, gde se još u velikoj meri spotiče u starim paradigama onoga što bi trebalo da bude simbolički »um«, i stoga mogućnosti simuliranja kojima raspolaže kompjuter ostaju neiskorišćene u potpunosti. Veštačka inteligencija, sa druge strane, ima tu prednost da

---

1 Manuel de Landa (1994), 'Virtual Environments and the Emergence of Synthetic Reason', in Mark Dery (ed.), *Flame Wars: The Discourse of Cyberculture*, Duke University Press, Durham and London, pp. 263-285

je konceptualna osnova evolutivnih biologa uklonjena iz klasičnih pojmova onoga što bi živa bića i evolucija trebalo da budu, čime se ova disciplina našla u izuzetno povoljnom položaju u kojem može da koristi nova oruđa istraživanja koja predstavljaju ovi apstraktni prostori. S obzirom na to da ova tačka ima presudan značaj, razmotrimo malo pažljivije šta je sve tu zapravo »uklonjeno«.

Prvi klasični pojam koji je trebalo eliminisati iz biologije bio je aristotelovski pojam »idealnog tipa«, a to je ostvareno razvojem onoga što je od tridesetih godina XX veka poznato kao »populacijsko mišljenje«. U staroj tradiciji koja je više od dve hiljade godina vladala u biološkoj misli, određena životinjska populacija shvatana je kao manje ili više nesavršena inkarnacija idealne suštine. Tako bi, na primer, u slučaju zebri trebalo da postoji idealna zebra, koja je otelotvorenje svih osobina koji zajedno čine »zebrinski soj« (pruge, kopita itd.). Postojanje ove suštine zamagljuje činjenica da će u svakoj naročitoj populaciji zebri idealni tip biti podložan raznolikim slučajnostima (na primer, u embriološkom razvoju), što će na kraju imati za posledicu mnoštvo nesavršenih tvorevina. Ukratko, prema ovom shvatanju, jedino je idealna suština stvarna, dok varijacije nisu ništa drugo nego puke senke.

Kada su Darwinove (Charles Darwin) ideje o ulozi prirodne selekcije i Mendelove (Gregor Johann Mendel) ideje o dinamici genetskog nasleđa spojene pre 60 godina, završilo se doba dominacije aristotelovske paradigme. Postalo je jasno, na primer, da nema nikakvog unapred postojećeg skupa odlika koje definišu »zebrinski soj«. Svaka od posebnih adaptivnih odlika koje opažamo kod stvarnih zebri razvijena u različitim predačkim pokolenjima, akumulirana je u populaciji pod dejstvom raznovrsnih pritisaka selekcije, u procesu koji u celosti zavisi od specifičnih (i kontingentnih) istorijskih detalja. Drugim rečima, kao što su se ove odlike (kamuflaža, brzina kretanja i druge) našle udružene kod zebri, to se možda ne bi desilo da je stvarna istorija tih populacija bila unekoliko drugačija.

Štaviše, pokretač ovog procesa jeste genetska varijabilnost populacija zebri. Jedino pod uslovom da se geni zebri umnože sa dovoljno varijabilnosti pritisaci selekcije dobijaju sirovi materijal na kojem će delovati. Samo ako se spontano javi dovoljno varijantnih osobina, u procesu odabiranja prirodne selekcije spajaju se one osobine koje danas definišu šta znači biti zebrom. Ukratko, za specijaliste koji se bave problematikom populacija, jedino što je realno jeste varijacija, a

idealni tip (npr. prosečna zebra) puka je senka. Time je klasična paradigma naglavačke izokrenuta.²

Daljim izoštravanjem ovih pojmova dolazimo do ideje da sparivanje bilo koje vrste spontanijih varijacija sa bilo kojom vrstom selekcijskog pritiska dovodi do pojave »pretraživačkog uređaja«. Ovaj »uređaj« spontano pretražuje prostor mogućnosti (tj. moguće kombinacije odlika), i sposoban je da pronađe, u većem broju naraštaja, više ili manje stabilne kombinacije osobina, više ili manje stabilna rešenja problema koje nameće okruženje. Ovaj »uređaj« danas je našao svoju primenu u populacijama koje nisu biološke. To je takozvani »genetski algoritam« (koji je razvio Džon Holand /John Holland/), prema kojem je populaciji kompjuterskih programa dopušteno da se umnoži u varijabilnom obliku, a posle svake generacije vrši se testiranje kako bi se probrali oni programi koji su najpribližniji željenom učinku. Otkriveno je da se primenom ovog metoda otvara mogućnost izdvajanja najboljih rešenja određenog programskog zadatka. Ovaj metod, u suštini, dozvoljava kompjuterskim naučnicima da dobiju nova rešenja problema, umesto da ih direktno programiraju.³

Razlika između genetskog algoritma i ambicioznijih ciljeva u oblasti veštačkog života istovetna je onoj između tehnika veštačkog razmnožavanja domaćih biljaka i životinja, i spontane evolucije predaka tih biljaka i životinja. Dok u prvom slučaju osoba koja upravlja razmnožavanjem životinje ili biljke određuje kriterijum prilagođenosti, u drugom nema spoljašnjeg činioca koji određuje merilo prilagođenosti. Na neki način ono što je prilagođeno je, jednostavno, ono što opstane, što je izazvalo kritiku prema kojoj je središnja formula darvinizma (tj. »opstanak najprilagođenijeg«) obična tautologija (»opstanak onoga koji opstaje«). Delimično zato da bi se izbegla ova kritika, ova formula je danas zamenjena drugom: opstanak stabilnog.⁴

Pojam »evolutivno stabilne strategije«, ideja koja zauzima središnje mesto, formulisana je s obzirom na strategije ponašanja (kao što su one uključene u teritorijalno ili udvaračko ponašanje kod životinja), ali se može proširiti u primeni na »strategije inženjeringa« koje učestvuju

2 Elliot Sober, *The Nature of Selection*, (MIT Press, 1987), str. 157-161.

3 Steven Levy, *Artificial Life*, (Pantheon Books, NY 1992), str. 155-187.

4 Richard Dawkins, *The Selfish Gene*, (Oxford University Press, Oxford 1989), str. 12.

u stvaranju kamuflaže, brzini trčanja i drugim karakteristikama koje čine zebre iz navedenog primera. Suština ovog pristupa jeste da »pretraživački uređaj« dobijen varijacijom i selekcijom može da nađe optimalno rešenje za dati problem koji postavlja okruženje, i da, pošto je jednom pronađeno optimalno rešenje, svaka mutirana strategija koja se pojavi u populaciji mora biti pobeđena. Strategija će, u ovom smislu, biti obezbeđena za slučaj eventualne invazije. Vizuelno predstavljeno, to je kao da prostor mogućnosti koji ispituje »pretraživački uređaj« uključuje planine i doline, sa planinskim vrhovima koji predstavljaju tačke optimalnog funkcionisanja. Pritisци selekcije dopuštaju da se genska zaliha reproduktivne populacije polagano penje na te vrhove, a kada jednom dostigne vrh, prirodna selekcija populaciju zadržava na njemu.

Opravdano je pitanje šta se postiglo prelaskom sa koncepta »najprilagođenijeg« na koncept »optimalnog mutanta«, izuzev možda, da se ovaj potonji može kontekstualno definisati kao »optimalan s obzirom na postojeća ograničenja«. Sama zamisao, međutim, da su pritisci selekcije dovoljno snažni da očuvaju populacije na »adaptivnim vrhovima« izložena je žustroj kritici. Prema jednom skupu argumenata bilo koja data populacija podložna je mnoštvu različitih pritisaka, od kojih neki pogoduju dobijanju različitih optimalnih rezultata. Na primer, smatra se da je lepo paunovo perje nastalo usled pritiska selekcije koji vrše »izbirljive« ženke, koje se pare jedino sa onim mužjacima koji imaju da pokažu najprivlačnije perje. Ipak, iste te jarke boje koje zavode ženke, privlače i grabljivice. Perje pauna mužjaka uhvaćeno je, stoga, između suprotstavljenih pritisaka selekcije. U ovim okolnostima, krajnje je neverovatno da će paunovo rešenje biti optimalno i po svoj prilici će predstavljati kompromis. Moguće je nekoliko takvih ustupaka ispod optimuma, pa prema tome i ideju da je rešenje koje se dobija pomoću »pretraživačkog uređaja« jedinstveno treba napustiti.⁵ No, ako jedinstvena i optimalna rešenja nisu izvor stabilnosti u biologiji, šta bi to, onda, moglo da bude?

Odgovor na ovo pitanje predstavlja druga ključna ideja oko koje je koncentrisan rad na polju veštačkog života. Takođe, od presudnog je značaja shvatiti potencijal primene virtuelnih okruženja u oblastima

---

5 Stuart A. Kauffman, »Adaptation on Rugged Fitness Landscapes«, u *Lectures in the Sciences of Complexity*, ur. Daniel Stein, Addison-Wesley 1989.

kao što je ekonomija. Stare koncepcije stabilnosti (u smislu bilo optimalnosti bilo principa najmanjeg otpora) potiču iz devetnaestog veka i termodinamike ravnotežnog stanja. Opšte je poznato da su filozofi kao što su Ogist Kont i Herbert Spenser (Herbert Spencer) (autor formule »opstanak najспособnijeg«) uveli termodinamičke koncepte u društvene nauke. Neki savremeni posmatrači, međutim, prigovorili su da je na taj način uvedeno (u ekonomiju, na primer) »više dima nego vatre«. ⁶

Drugim rečima, termodinamika ravnoteže, baveći se sistemima zatvorenim u svoju sredinu, tvrdi da je stabilnost moguće postići samo kada je sva korisna energija pretvorena u toplotu. U toj tački, statičko i jedinstveno stanje ravnoteže ostvareno je (smrt od toplote). Ovaj koncept statičkog ekvilibrijuma upotrebljavali su ekonomisti iz poznog XIX veka za sistematizaciju klasičnog pojma »nevidljive ruke« prema kojem snage potražnje i ponude teže međusobnom uravnoteženju na tački koja je optimalna sa gledišta društvenog korišćenja resursa. Rad Džona fon Nojmana (John von Neumann) o teoriji igre doprineo je jednim delom učvršćivanju ovog pojma stabilnosti izvan fizike, i odatle je započelo njegovo kretanje koje će ga odvesti ka evolutivnoj biologiji, preko dela Džona Mejnarda Smita (John Maynard Smith). ⁷

Ova statička koncepcija stabilnosti bila je druga klasična ideja koju je trebalo odbaciti da bi se razvio puni potencijal virtuelnih okruženja. Kao i razmatranje pitanja u vezi s populacijom, polja na kojima se dolazi do neophodnih novih uvida (discipline termodinamike stanja koja su daleko od stanja ravnoteže i nelinearne matematike) relativno su skorašnji momenat, povezan sa imenom Ilje Prigožina (Ilya Prigogine), među ostalim. Za razliku od »konzervativnih« sistema kojima se bavila stara nauka o toploti, sistema koji su potpuno izolovani od svog okruženja, nova nauka se bavi sistemima koji su izloženi neprekidnom protoku materije i energije iz spoljašnje sredine. Budući da što ovaj protok mora da izađe iz sistema o kojem je reč, to jest, otpadne materije moraju da budu izbačene, ovi sistemi nazvani su »disipativnim sistemima«. ⁸

---

6 Cynthia Eagle Russett, *The Concept of Equilibrium in American Social Thought*, New Haven, Yale University Press, 1968, str. 28-54.

7 John Maynard Smith, »Evolution and the Theory of Games«, u *Did Darwin Get it Right?: Essays on Games, Sex and Evolution*, NY, Chapman and Hall, 1989.

8 Ilya Prigogine i Isabelle Stengers, *Order Out of Chaos*, NY, Bantam Books, 1984.

Ovde nas zanima činjenica da kada je jednom stalan protok materije-energije uključen u model, postaje moguć širi opseg mogućih formi dinamičkih ekvilibrijuma. Stara statična stabilnost još uvek je jedna od mogućnosti, s tim da sada ove tačke ravnoteže nisu ni jedinstvene niti optimalne (a ipak su postojanije od starih ravnotežnih stanja). Ne-statična ravnotežna stanja takođe postoje, u obliku krugova, na primer. Možda je najnoviji tip stabilnosti onaj koji je predstavljen »determinističkim haosom«, u kojem data populacija može da bude zadržana u stabilnom, a ipak inherentno varijabilnom, dinamičnom stanju. Ove nove forme stabilnosti nazvane su »atraktori«, a prelazi kojima dolazi do transformacije jedne vrste atraktora u drugu nazvani su »bifurkacijama«. Pozabavimo se skupom koncepata koji sačinjavaju ovu novu paradigmu stabilnosti kao »nelinearne dinamike«.⁹

Jedna od najupadljivijih posledica nelinearne dinamike jeste ta da će bilo koja populacija (atomi, molekuli, ćelije, ljudi) koja je stabilizovana preko atraktora, ispoljavati »nove osobine«, to jest, osobine populacije kao celine koje nisu primećene kod pojedinačnih članova u izolaciji. Pojam nove ili sinergijske osobine prilično je star, ali dugo ga naučnici nisu shvatali ozbiljno, budući da je bio povezan sa kvazimističnim školama mišljenja kakva je »vitalizam«. Danas su nove osobine savršeno legitimni dinamički ishodi kod populacija koje su stabilizovane delovanjem atraktora. Populacija molekula u izvesnim hemijskim reakcijama, na primer, može iznenada i spontano početi da pulsira savršeno sinhronično, i tada se ona pretvara u pravi »hemijski časovnik«. Populacija insekata (termita, na primer) može spontano da postane »mašina za podizanje legla«, kada su njihove aktivnosti nelinearno stabilizovane.

Na taj način, »pretraživački uređaj« dobijen varijacijom udruženom sa selekcijom ne istražuje nestrukturisani prostor mogućnosti, već prostor »pred-organizovan« atraktorima i bifurkacijama. Na izvestan način, evolutivni procesi jednostavno prate ove promenljive raspodele atraktora, polako se uspinjući iz jednog dinamički stabilnog stanja ka drugom. Na primer, budući da je u ovom prostoru hemijski časovnik jedan od mogućih ishoda, pretraživački uređaj mogao je da naiđe na ovu mogućnost koja u suštini predstavlja primitivni oblik

---

9 Ian Stewart, *Does God Play Dice: the Mathematics of Chaos*, Oxford, Basil Blackwell, 1989, str. 95-110.

metabolizma. Ista stvar primenjuje se na druge evolutivno stabilne strategije, kao što je strategija koju razvijaju termiti pri izgradnji legla.

Posle ovog poduzetog uvoda, konačno smo u prilici da razumemo poduhvate kao što su istraživanja u oblasti veštačkog života. Osnovna stvar sastoji se od toga da se ove nove osobine ne pojavljuju u analitičkom pristupu, to jest, pristupu u kojem se jedna populacija raščlanjava na svoje komponente. Kada sprovedemo raščlanjavanje, kada pojedinci jednom budu izolovani jedni od drugih, nestaće sve osobine nastale kao posledica njihovih interakcija. Virtuelno okruženje pruža oruđe kojim je moguće zameniti (ili pre, dopuniti) analizu sintezom, dozvoljavajući istraživačima da koriste komplementarna saznanja populacijskog mišljenja i nelinearne dinamike. Po rečima pionira istraživanja u oblasti veštačkog života, Krisa Lengtona (Chris Langton):

Biologija je tradicionalno počinjala od vrha, sagledavajući živi organizam kao složenu biohemijsku mašinu, i odatle se analitički spuštala – kroz organe, tkiva, ćelije, organele, membrane, i na kraju molekule – u svojoj potrazi za mehanizmima života. Veštački život polazi od dna, posmatrajući organizam kao veliku populaciju jednostavnih mašina, i odatle se sintetički penje, gradeći velike agregate od jednostavnih, pravilima vođenih objekata koji međusobno stupaju u interakciju nelinearno u skladu sa realnom, globalnom dinamikom. »Ključni« koncept na području veštačkog života je novo ponašanje. Prirodni život pojavljuje se iz organizovanih interakcija velikog broja neživih molekula, bez globalnog kontrolora odgovornog za ponašanje svakog dela ponaosob. Ovo odozdo-nagore, raspodeljeno, lokalno determinisano ponašanje na području veštačkog života koristi se u primarnom metodološkom pristupu generaciji realnih ponašanja.¹⁰

Ekperiment tipičan za oblast veštačkog života obuhvata najpre zamisao o pojednostavljenoj verziji pojedinačne životinje, koja mora imati ekvivalent skupu genetskih instrukcija koje se koriste kako za stvaranje potomstva tako i za to da budu prenete potomstvu. Ovaj prenos mora takođe biti u dovoljnoj meri »nesavršen«, tako da je varijaciju moguće generisati. Tada se oslobađa čitava populacija ovih »vir-

---

10 Christopher G. Langton, »Artificial Life«, u *Artificial Life*, ur. Christopher G. Langton, Addison-Wesley, 1988, str. 2.

tuelnih životinja«, i posmatra se njihova evolucija pod dejstvom više pritisaka selekcije. Izvršenje će se smatrati uspelim ukoliko se tokom ovog procesa spontano pojave nove osobine, koje eksperimentator nije predvideo.

Zavisno od stanovišta eksperimentatora, ove nove osobine treba da se poklapaju sa onima primećenim u realnosti, ili ne. Odnosno, tekući predmet bavljenja na ovom polju jeste da nije potrebno biti isključivo preokupiran biološkom evolucijom kakva se događala na planeti Zemlji, s obzirom na to da je ona bila ograničena slučajnostima biološke istorije, i da ima mnogo toga što treba naučiti od evolutivnih putanja koje nisu isprobane na ovoj planeti. U svakom slučaju, cilj simulacije jeste da se potpomogne »sintetizovanje intuitivnih predstava« kod tvorca simulacije, uvida koje je moguće koristiti za stvaranje realnijih simulacija. Ključna stvar jeste da čitav proces mora da se odvija odozdo-nagore, i jedino lokalne osobine virtuelnih bića treba da budu prethodno osmišljene, nikada one globalne, koje su prisutne u celoj populaciji.

Drugačiji nego u oblasti veštačkog života, pristup istraživača veštačke inteligencije ostao je (bar do kraja osamdesetih) uglavnom orijentisan odozgo-nadole i analitički. Umesto da simboličke osobine koje proučavaju posmatraju kao novi ishod dinamičkog procesa, ovi istraživači eksplicitno unose simbole (oznake, pravila, recepte) i veštine rada sa simbolima u kompjuter. Kada se shvatilo da sama logika nije dovoljna za manipulisanje ovim simbolima na dovoljno »inteligentan« način, oni su počeli da preuzimaju praktične dosetke, začkoljice, trikove i drugo ne-formalno heurističko znanje stručnjaka, i da ubacuju sve to u mašinu, ali i kao potpuno obrazovane simboličke strukture. Drugim rečima, u ovom pristupu kreće se odozgo, od globalnog ponašanja ljudskih mozgova, umesto odozdo, od lokalnog ponašanja neurona. Ovim pristupom ostvareni su izvesni uspesi, naročito u simuliranju veština kao što su one koje su na delu u igranju šaha ili dokazivanju teorema, od kojih su obe evolutivno prilično pozni razvojni momenti. Ipak, simbolička paradigma veštačke inteligencije nije uspela da pronikne u dinamiku evolutivno elementarnijih veština kao što je prepoznavanje lica ili senzorno-motorna kontrola.¹¹

---

11 Andy Clark, *Microrecognition: Philosophy, Cognitive Science and Parallel Distributed Processing*, MIT Press, 1990, str. 61-75.

Iako je tokom šezdesetih godina učinjeno nekoliko pokušaja da se sprovede pristup u oblikovanju inteligencije (npr. percepcija) koji bi više bio usmeren odozdo-nagore, pobornici simboličke paradigme faktički su izbacili svoje suparnike iz trke za fondove koje vlada dodeljuje za istraživanja. I tako je analitički pristup dominirao scenom sve do osamdesetih kada se dogodio spektakularni preporod filozofije sintetičkog mišljenja. Ovo je nova škola u oblasti veštačke inteligencije poznata kao »konekcionizam«. Jedan veliki, moćni kompjuter koji služi kao skladište eksplicitnih simbola, tu je zamenjen velikim brojem malih, prilično jednostavnih uređaja (u kojima sve što je važno jeste njihovo stanje aktivacije), koji međusobno stupaju u interakciju bilo tako što pobuđuju bilo što inhibiraju stepen aktivacije. Ovi jednostavni procesori se, potom, povezuju preko obrasca međuveza koje mogu da variraju po svojoj snazi.

Nijedan eksplicitni simbol nikada nije programiran u mašinu budući da su sve informacije potrebne za obavljanje određenog kognitivnog zadatka kodirane u obrazac međuveza kao i u relativne snage ovih međuveza. Sav rad na kompjuterima odvija se preko dinamičke aktivnosti jednostavnih procesora koji stupaju u interakciju jedni sa drugima (tj. dok se podsticaji i inhibicije šire kroz mrežu), a procesori pronalaze rešenja za problem tako što se uklapaju u dinamičko stanje ekvilibrijuma. (Do sada su najčešće korišćeni tačkasti atraktori, iako se javljaju pojedina rešenja u kojima se upotrebljavaju ciklični atraktori.)¹²

Ukoliko ovde može da bude govora o nekakvom »simbolu«, ili pre simboličkom ponašanju (takvom koje se povinuje pravilima), to je onda rezultat ove dinamike. Ova činjenica ponekad se izražava na taj način što se kaže da konekcionističku napravu (zvanu, takođe, »neuralnet«) ne programiraju ljudi, već se vrši njena obuka, koja se ne razlikuje mnogo od obuke nekog živog bića. U najjednostavnijoj vrsti mreža jedini kognitivni zadatak koji može da se izvrši jeste povezivanje obrazaca. Ljudski trener predstavlja mreži oba obrasca koja treba povezati i, posle ponovljenih unosa, mreža »nauči« da ih povezuje modifikujući snagu međusobnih veza. U toj tački mreža može da ponudi drugi obrazac kad god joj je prvi dat.

---

12 J. A. Sepulchre i A. Babloyantz, »Spatio-Temporal Patterns and Network Computation«, u *Self-Organization, Emergent Properties, and Learning*, ur. A. Babloyantz, NY, Plenum Press, 1991).

Na drugom kraju spektra kompleksnosti, višeslojne mreže ispoljavaju novo kognitivno ponašanje onako kako su za to obučene. Dok u najprostijem slučaju povezivanja obrazaca veliki deo mišljenja obavlja trener, složene mreže (tj. one koje koriste »skriveno jedinice«) vrše sopstveno ekstrahovanje pravilnosti iz unetog obrasca, koncentrisanih u mikroosobinama unosa koje treneru često nisu očigledne. (Drugim rečima, sama mreža »odlučuje« koje odlike obrasca smatra naglašenim ili značajnim.)

Ove mreže takođe imaju sposobnost da izvode generalizacije na osnovu obrazaca koje su naučile, i tako će biti u stanju da prepoznaju novi obrazac koji je tek donekle povezan sa onim koji im je ranije davan. Odnosno, sposobnost jednostavnog induktivnog zaključivanja javlja se u mreži bez potrebe da se u nju kodiraju pravila logičkog računa. Ova rešenja su takođe otporna na oštećenja za razliku od njihovih simboličkih parova koji su inherentno krhki. Ali možda je glavna prednost pristupa odozdo-nagore ta što uređaji tada mogu da ispolje izvestan stepen »intencionalnosti«.

Termin »intencionalnost« tehnički je termin koji filozofi koriste da njime opišu relaciju između onoga ko veruje i stanja stvari koje je predmet njegovih uverenja. To jest, važna karakteristika mentalnih stanja ljudskih bića i drugih životinja (njihovih uverenja i želja) jeste da se ona tiču fenomena koji se prostiru van granica njihovog uma. Odozgo-nadole, simbolički pristup u oblasti veštačke inteligencije žrtvuje ovu sponu tako što svodi njen uticaj na relacije između simbola. Drugim rečima, u analitičkom pristupu jedino sintaktičke ili formalne relacije između simbola imaju važnost (sa izuzetkom »unutrašnje semantike« koja uključuje reference na zapamćene adrese i tome slično). Zato, u slučaju ovih rešenja neophodno je kasnije pokušati da se ponovo povežu kognitivni uređaji sa svetom u kojem oni moraju da funkcionišu, i tu leži glavno usko grlo (osim ako »svet« o kojem je reč nije krajnje suženo polje realnog sveta, kao što je oblast šahovske igre). To nije slučaj u sintetičkom pristupu:

Konekcionistički pristup oblikovanju kognicije, prema tome, nudi obećanje tako što objašnjava subjektivnost ili intencionalnost mentalnih stanja. Reprezentaciona stanja, pogotovo ona skrivenih jedinica, predstavljaju naučeni odgovor sistema na unose. Budući da ona čine adaptaciju sistema na unos, ona su na jedan jasan način povezana sa predmetima ili događanjima iz okruženja ukoliko je sistem, preko sen-

zorno-motornih organa, povezan sa tim okruženjem. Činjenica da su ove reprezentacije takođe senzitivne na kontekst, kako onaj spoljašnji tako i onaj unutrašnji za sistem, uvećava verovatnost ove tvrdnje da su reprezentacije reprezentacije naročitih stanja.¹³

Do sada su apstraktna živa bića koja naseljavaju virtuelna okruženja veštačkog života bila ograničena na prilično nefleksibilne vrste ponašanja. Moglo bi se reći da jedine vrste ponašanja koje su oblikovane pripadaju genetski »integrisanom« tipu, čiji primer predstavljaju mravi ili termiti. No, ako bismo ulili konekcionističku inteligenciju ovim bićima to bi moglo da ih učini dovoljno intencionalnim, što bi istraživačima pružilo priliku da razviju fleksibilnije ponašanje »više-strukog izbora«, kakvo se može videti kod sisara ili ptica. Tada bismo mogli da očekujemo pojavu kompleksnijih obrazaca ponašanja (kao što su teritorijalno ponašanje ili udvaranje) u virtuelnim svetovima. Takav partnerski odnos mogao bi da koristi i u istraživanjima veštačke inteligencije, tako što će se crpeti potencijal evolutivnog »pretraživačkog uređaja« istraživanjem prostora mogućih mrežnih rešenja. Genetski algoritam, koji eksploatiše ovu mogućnost, do sada je bio ograničen na traženje boljih simboličkih rešenja (npr. pravila proizvodnje).

Štaviše, virtuelni prostor gde grupe intencionalnih bića stupaju u međudejstva može da bude od koristi i drugim disciplinama kao što su ekonomija ili političke nauke. Dobar primer ovoga jeste upotreba virtuelnog okruženja od strane Roberta Akselroda (Robert Axelrod) u studijama razvoja saradnje. Njegov rad je, osim toga, primer komplementarne upotrebe sinteze (u generisanju intuicija) i analize (u formalnom zasnivanju tih intuicija). Po rečima Daglasa Hofštadera (Douglas Hofstadter):

Mogu li potpuno sebični i nesvesni organizmi koji žive u zajedničkom okruženju ikada da razviju pouzdane strategije saradnje? Može li kooperacija da se razvije u svetu čistih egoista? Kako se ispostavlja, sa svom strogošću i nepobitnošću pokazano je da takva kooperacija može da se pojavi, i to je izvedeno pomoću kompjuterskih turnira koje je organizovao politolog Robert Akselrod. Tačnije, Akselrod je najpre proučio načine na koje

---

13 William Bechtel i Adele Abrahamsen, *Connectionism and the Mind*, Cambridge Mass, Basil Blackwel, 1991, str. 129.

se saradnja razvija na primeru kompjuterskog turnira, a kada su generalni trendovi došli do izražaja, on je uspeo da uoči temeljne principe i dokaže teoreme na osnovu činjenica i uslova iznenadne pojave kooperacije.¹⁴

Bića koja je Akselrod stavio u virtuelno okruženje kako bi sproveo ovo kružno takmičenje nisu bila potpuno onakvi intencionalni entiteti kakvi su gore ocrtani. Umesto toga, njihove motivacije i izbori bili su usko ograničeni upotrebom formalizma teorije igre, koja proučava dinamiku situacija što uključuju sukob interesa. I što je još značajnije, Akselrodovi entiteti bili su kompjuterski programi, od kojih je svaki napisao drugi programer, igrajući verziju igre nazvane »Zatvorenikova dilema«. U ovoj imaginarnoj situaciji, dva saučesnika u zločinu uhvatila je policija i zasebno im nudi sledeću pogodbu: ukoliko jedan od njih optuži svog saučesnika, a drugi to ne učini, »izdajica« će biti oslobođen, dok »naivčina« dobija najtežu kaznu. Sa druge strane, ukoliko obojica brane svoju nevinost i ne pristaju na izdajstvo obojica dobijaju manju kaznu. Konačno, ukoliko i jedan i drugi izdaju, obojica će dobiti dugu kaznu. Ovde se javlja dilema iz činjenice da čak i ako izdajstvo svog saradnika nije najbolji ukupni ishod, nijedan od dvojice ne može da se pouzda u to da njegov saučesnik neće pokušati da za sebe izdejstvuje najbolji ishod (oslobođenje) ostavljajući onom drugom da »plati ceh«. A stoga što oba zatvorenika razmišljaju na isti način, obojica biraju izdajstvo i dugotrajniju kaznu koju ono podrazumeva, umesto odanosti i kraće kazne.

U stvarnom svetu ostvarenje ove dileme nalazimo, primera radi, u fenomenu poznatom kao »trčanje u banku«. Kada se razglasi novost da banka loše stoji, svaki pojedinačni štediša bira između dve mogućnosti: ili da pojuri u banku i povuče svoju ušteđevinu ili da ostane kod kuće i dozvoli da se banka konsoliduje. Svaki pojedinac takođe zna da je za zajednicu najbolji ishod da svi ostave svoju ušteđevinu u banci i tako joj omoguće da prebrodi krizu. Ali niko sebi ne može da priušti da bude onaj koji gubi svoju ušteđevinu, i tako se događa da svi pohrle da izvuku svoj novac, čime upropašćuju instituciju. Hofšteder navodi obilje drugih primera, uključujući onaj u kojem su ne jednom, već u nizu slučajeva učesnici stavljeni pred izbor između izdaje ili saradnje.

---

14 Douglas R. Hofstadter, »The Prisoners's Dilemma and the Evolution of Cooperation«, u *Metamagical Themes*, NY, Basic Books, 1985, str. 720.

Na primer, zamislimo »trgovce u prašumi« sa prilično primitivnim sistemom trgovine: svaki naprosto ostavi vreću s robom na ranije utvrđenom mestu, i kasnije se vrati da pokupi drugu vreću, nikada pri tom ne upoznajući svog druga u trgovini. Ideja je da se u svakoj transakciji suočavamo sa jednom nedoumicom, budući da je najunosnije ostaviti praznu torbu i prepustiti drugome da »plati ceh«. Razlika je, međutim, u tome da se tim postupkom ugrožava sama situacija trgovine, i stoga je ovde u slučaju izdajstva gubitak veći. (Ovo se naziva »zatvorenikova dilema koja se ponavlja«.)

Akselrodova bića odigrala su jednu takvu ponavljaju verziju igre jedno sa drugim. Za nas je ovde značajno to da se posle nekoliko decenija primene analitičkih tehnika u proučavanju ovih situacija, ideja da »dobri stižu poslednji na cilj« (tj. da je najracionalnija strategija izdati svog saradnika) učvrstila u akademskim krugovima (kao i među ekspertima). Na primer, kada je Akselrod prvi put uputio poziv kandidatima za svoje virtuelno takmičenje većina programa bili su »izdajice«. Ipak, pobednik to nije bio. Bio je »dobar« (uvek je pri prvom susretu saradivao, davao je znake dobre volje i uključivao se u situaciju razmene), »osvetoljubiv« (izdat on bi pri prvom sledećem susretu uzvraćao izdajom) a ipak »nezlopamtilo« (kada bi se osvetio bio je spreman da ponovo uspostavi odnos saradnje). Kako je gore spomenuto, tu nije bilo reči o istinski intencionalnim bićima, pa su osobine »dobar, osvetoljubiv, nezlopamtilo« bile poput novih svojstava znatno jednostavnijeg rešenja. Dato mu je ime »Merom za meru«, a njegova stvarna strategija bila je jednostavno uvek saradivati u prvom potezu, a zatim učiniti ono što je drugi igrač učinio u prethodnom potezu. Program je pobedio zato što kriterijum uspešnosti nije bila brojnost poraženih saradnika, već količina ukupne trgovine koja se ostvari.

Zato što se nametnula ideja da »dobri stižu poslednji na cilj«, postale su nemoguće dalje analize situacije (koje bi razotkrile činjenicu da se ovaj princip ne primenjuje na »ponovljenu« verziju igre). Bilo je neophodno osloboditi ovaj put korišćenjem virtuelnog okruženja da se njime »sintetizuju« nova intuitivna saznanja. I u izvesnom smislu, Akselrod je upravo to učinio. On je potom otišao još dalje i iskoristio je detaljnije simulacije (među kojima i onu u kojoj su se bića razmnožila, sa određenim brojem potomaka povezanim sa uspešnošću roditelja u trgovini), kako bi dobio dalje intuitivne prodore u pogledu toga kako strategije saradnje mogu da se razviju u ekološkoj sredini, koliko

su jake i stabilne ove strategije, i još mnoštvo drugih pitanja. Evolutivni biolozi, opremljeni ovim novim saznanjima, otkrili su, zatim, da majmuni u svojim prirodnim staništima igraju neku vrstu »Merom za meru«. ¹⁵

Na taj način, dok neke od upotreba virtuelnog okruženja pretpostavljaju da su prevaziđene stare i uvrežene ideje (o suštinama i optimalnosti), ovi apstraktni svetovi takođe mogu da se iskoriste za sintetizovanje intuitivnih saznanja neophodnih za uklanjanje drugih ideja koje su prepreka na putu boljeg razumevanja dinamike realnosti.

Populacijsko mišljenje čini se da je zauvek prouzrokovalo iščezavanje »suština« iz sveta filozofije. Nelinearna dinamika, i specifičnije, pojam »novih osobina« kao da ukazuju na smrt filozofske pozicije poznate kao »redukcionizam« (u osnovi, da su svi fenomeni principijelno svodljivi na fizičke pojave). Danas je jasno da će se na svakom nivou složenosti pojavljivati osobine koje je nemoguće svesti na niže nivoe, naprosto zato što sa prelaskom na ispitivanje entiteta nižih nivoa, nestaju svojstva koja se pojavljuju usled njihovih interakcija. Konekcionizam, zauzvrat, nudi potpuno novo razumevanje načina na koji ponašanje što se pridržava pravila može da se pojavi iz sistema u kojem uopšte nema eksplicitnih pravila ili simbola. Ovim bi trebalo da bude završena vladavina koncepcije jezika zasnovanog na sintaksičkim entitetima i njihovim formalnim odnosima (Sosiropi označitelji i pravila Čomskog). Ova koncepcija (nazovimo je »formalizam«) bila je potpuno dominantna u proteklom veku, dovodeći u izvesnim slučajevima do ekstremnih oblika lingvističkog relativizma, to jest, ideje da svaka kultura deli svet iskustva na drugačiji način jednostavno zato što koristi drugačije lingvističke mašine da organizuje to iskustvo. Ukoliko je konekcionizam u pravu, čovečanstvo onda zaista ima mnogo zajedničkog iskustva (osnovna intencionalna mašinerija koja ga povezuje sa svetom) bez obzira na to što neki delovi tog iskustva mogu da budu uobličeni u različite lingvističke forme. ¹⁶

Štaviše, kada lingvisti jednom počnu da razmišljaju o populacijama i počnu da koriste virtuelna okruženja, bićemo svedoci pojave jedne iz temelja drugačije nauke o jeziku. Na primer, pre otprilike hiljadu godi-

---

15 James L. Gould i Carol Grant Gould, *Sexual Selection*, NY, Scientific American Library, 1989), str. 244-247.

16 Donald E. Brown, *Human Universals*, NY, McGraw-Hill, 1991.

na, populacija anglosaksonskih seljaka nastanila se u Engleskoj, pretrpela je nametanje francuskog kao zvaničnog jezika svoje zemlje koje su sproveli normanski osvajači. U periodu od približno dvesta godina, kako bi se oduprla ovom obliku lingvističkog kolonijalizma, ova zemljoradnička populacija transformisala je ono za šta bi se moglo reći da je, u svojoj osnovi, čorba germanskih dijalekata (sa primesom skandinavske mirođije) u nešto što je prepoznatljivo kao današnji engleski jezik. U svakom slučaju, da bismo stigli do modernog engleskog jezika bilo je potrebno da prođe još nekoliko vekova, ali kičmeni stub ovog jezika već se pojavio u spontanom radu jedne populacije pod pritiskom zavojevačkog jezika.¹⁷ Možda će se jednoga dana od lingvista zahtevati da ispituju svoje teorije u virtuelnom okruženju interaktivnih intencionalnih entiteta, tako da će postati moguće pokazati da su pravila gramatike koja oni uspostavljaju za jedan jezik spontani produkt dinamike populacije govornika (umesto da postoje u »sinhronom« svetu, izolovana od stvarnih interakcija nekoliko naraštaja govornika).

Virtuelna okruženja će nam možda dozvoliti ne samo da shvatimo fluidnu i promenljivu prirodu realnih jezika, njih je takođe moguće iskoristiti u sticanju saznanja o procesima koji teže tome da »zamrznju« jezike, kao što su proces standardizacije kroz koji su mnogi evropski jezici prošli početkom XVII veka. Za razliku od španskog, italijanskog i francuskog, gde je ustaljivanje pravila i rečnika jezika imalo za oslonac instituciju (npr. Akademiju), u Engleskoj je proces standardizacije izvršen masovnim objavljivanjem autoritativnih rečnika, gramatika i pravopisa. Kako su zapravo mašine ovog »lingvističkog inženjeringa« izvršile relativno stvrđnjavanje onoga što je ranije bilo fluid »lingvističke materije«, moguće je otkriti preko kompjuterske simulacije. Slično tome, kad god jedan jezik postane standardizovan svedoci smo političkog pokoravanja mnogih »manjinskih« dijalekata od dijalekta urbane prestonice (londonski dijalekt u slučaju engleskog jezika). Virtuelno okruženje može nam poslužiti da izradimo dinamički model širenja dominantnog dijalekta preko kulturnih i geografskih barijera, i toga kako su tehnologije kao što je »The Railroader Radio« (npr. BBC) omogućile prevazilaženje takve barijere.¹⁸

---

17 John Nist, *A Structural History of English*, NY, St. Martin Press, 1966, pogl. 3.

18 Tony Crowley, *Standard English and the Politics of Language*, University of Illinois Press, 1989.

Lingvisti budućnosti moći će jednog dana da se osvrnu za sobom i sa znatiželjom pogledaju našu lingvistiku dvadesetog veka, te da se zapitaju nije li naša fascinacija statičkim (sinhronijskim) shvatanjem jezika posledica toga što su jezici gde su ova shvatanja po prvi put formulisana (francuski i engleski) izgubili svoju fluidnu prirodu time što su artificijelno zamrznuti nekoliko vekova ranije. Ovi budući istraživači možda će postaviti pitanje kako smo mi to zamišljali da će stabilnost lingvističkih struktura moći da bude objašnjena bez koncepta atraktora. Kako, na primer, prevlast određenih obrazaca rečenične strukture (npr. subjekat-predikat-objekat, ili »SPO«) može da se objasni, ili kako da se napravi model razgranavanja koje vodi od jednog obrasca do drugog bez nekog oblika nelinearne stabilizacije (npr. engleski, kojem je možda trebalo hiljadu godina da sa »SOP« pređe na »SPO«).¹⁹ Lingvisti sutrašnjice će takođe shvatiti da, otuda što ovi dinamički procesi zavise od postojanja heterogenosti i drugih nelinearnosti, razlog zbog kojeg ne možemo da ih obuhvatimo našim modelom jeste u učvršćavanju čomskijanske ideje homogene jezičke zajednice jednojezičkih pojedinaca, u kojoj svaki govornik raspolaze podjednakim jezičkim umećem.

Realne lingvističke zajednice nisu homogene u raspodeli lingvističke kompetencije, i one nisu zatvorene u lingvističke tokove koji dolaze iz spoljašnje sredine (engleski, na primer, bio je izložen velikom prilivu francuskih reči u više trenutaka u svom razvoju). Mnoge zajednice su zapravo dvojezičke ili višejezičke, a konstruktivna kao i destruktivna interferencija među jezicima stvara nelinearnosti koje mogu biti presudne za ukupnu dinamiku. Kao primer mogli bismo uzeti slučaj kreolskih jezika. Svi oni su se razvili od pidžina stvorenih u robovskim populacijama, istinskim »jezičkim laboratorijama«, gde je jezik gospodara plantaže gubio svoje tananosti i kombinovao se sa materijalom iz više robovskih dijalekata. Moguće je da će nam jednoga dana virtuelno okruženje dozvoliti da sastavimo mapu dinamičkih atraktora oko kojih su se stabilizovali ovi kreolski jezici, karakteristični po svom brzom razvoju.²⁰

---

19 Winfred P. Lehmann, »The Great Underlying Ground-Plans«, u *Syntactic Typology*, ur. Winfred P. Lehmann, Sussex, Harvester Press, 1978, str. 37.

20 David Decamp, »The Study of Pidgin and Creole Languages«, u *Pidginization and Creolization of Languages*, ur. Dell Hymes, Oxford, Cambridge University

Disciplina sociolingvistike (u sprezi sa radom lingvista kao što je Vilijam Lavob /William Lavob/) dala je niz značajnih doprinosa potrebnih da se nauka o jeziku očisti od klasičnih pretpostavki koje su dovele do »formalizma«, i približi istinskom populacijskom mišljenju. Zaista, centralna pažnja sociolingvista bila je usmerena na proučavanje stilske varijacije u govornim zajednicama. To je mehanizam za generisanje diverziteta na nivou govornika i, kao takav, on bi mogao da bude odbačen kao egzogen u odnosu na jezik. Lavob je, međutim, otkrio da neka od jezičkih pravila (on ih naziva »varijabilna pravila«) mogu da stvore sistematičnu, endogenu varijaciju.²¹ Ovo nam pruža jedan od elemenata potrebnih za naš evolutivni »pretraživački uređaj«.

Sociolingvisti su takođe započeli proučavanje pritiska selekcije koji su njen drugi element. Oni mogu da imaju mnoštvo oblika. U malim zajednicama, gde jezički stilovi služe kao obeležje identiteta, pritisak u društvenim mrežama može da deluje kao filter, pospešujući akumulaciju onih formi i struktura koje održavaju integritet lokalnog dijalekta. S druge strane, stigmatizacija izvesnih formi od govornika standardnog jezika (naročito kada je pojačana sistemom prisilne edukacije) može da bude izvor pritiska selekcije koji vode eliminaciji lokalnih stilova. Uprkos ovim naporima, formalizam je još čvrsto ukorenjen u lingvistici, i otuda ova disciplina trenutno nije u stanju da koristi pun potencijal virtuelnih okruženja. (Što ne znači, naravno, da se kompjuteri ne primenjuju u lingvističkim istraživanjima, ali ova primena ostaje analitička i usmerena odozgo-nadole umesto sintetička, odozdo-nagore).

Kao što je lingvistika nasledila homogeni, zatvoreni prostor klasične termodinamike, kao i njenu koncepciju stabilnosti, isto važi i za matematičku ekonomiju. I tu se pretpostavlja da je populacija proizvođača i potrošača homogena u svojoj raspodeli racionalnosti i tržišne moći. To jest, svi činioci raspolažu savršenim predviđanjem i neograničenom veštinom izvođenja proračuna, i niko ne vrši bilo kakvu vrstu uticaja na cene. Savršena racionalnost i savršena kompeticija dovode do svojevrsnog opštedruštvenog kompjutera, u kojem cene prenose informaciju (kao i podsticaj da se kupuje ili prodaje), i gde se potražnja

---

Press, 1971.

21 William Labov, *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1971, str. 271-273.

odmah prilagođava ponudi kako bi se postigla optimalna uravnoteženost. Kao što su sociolingvisti ponudili protivotrove za klasične pretpostavke koje podupiru njihovo polje rada, oni koji proučavaju organizacije i organizacionu ekologiju umnogome čine isto u proučavanju ekonomije.²²

Ne samo što se ekonomski akteri sada posmatraju kao znatno ograničeni u svojim veštinama proračuna već je ova ograničena racionalnost locirana u kontekstu specifičnih organizacija gde dejstvuje i gde je dodatno omeđena svakidašnjim rutinama koje čine »organizaciono pamćenje«. Drugim rečima, ne samo što se donošenje odluka unutar organizacija vrši na osnovu adaptivnih uverenja i pravila delovanja (pre nego optimizovanja racionalnosti), već velikim njegovim delom upravljaju oveštale procedure proizvodnje predmeta, zapošljavanja/otpuštanja radnika, investiranja u istraživanje i razvoj, i tako dalje. Otuda što se ove procedure nesavršeno prenose na svako mesto gde kompanija otvori novi pogon, ovaj proces daje nam ekvivalent varijabilne reprodukcije.²³ Promenljiva klima za investiranje, koja prati uspone i padove godina prosperiteta i recesija, pruža neke od pritisaka selekcije koji deluju na populacije organizacija. Drugi pritisci dolaze od drugih organizacija, kao u prirodnim ekosistemima, gde su druge vrste (grabljivci, paraziti) takođe učesnici prirodne selekcije. Ovde divovske korporacije, koje imaju kontrolu nad svojim cenama (i stoga nisu podložne pritiscima ponude i potražnje) imaju ulogu predatora, deleći tržište na precizno definisane teritorije (udeo u tržištu).

Kao u lingvističkom istraživanju, tehnike kompjuterske simulacije upotrebljavaju se u ekonomiji (npr. ekonometrika), ali u mnogim slučajevima pristup je ostao analitički (tj. odozgo-nadole, pri čemu se kao polazište uzimaju makroekonomski principi). Sa druge strane, i za razliku od situacije u lingvistici, pristup odozdo-nagore, u kojem se kombinuju populacije organizacija i nelinearna dinamika, već ubrzano napreduje. Značajan primer ovoga jeste »Nacionalni model dinamike sistema«, pri MIT-u. Kao na polju veštačkog života, mera uspešnosti ovde je sposobnost ovih modela da sintetizuju novo ponašanje koje

---

22 Michael T. Hannan i John Freeman, *Organizational Ecology*, Harvard University Press, 1989.

23 Richard R. Nelson i Sidney G. Winter, *An Evolutionary Theory of Economic Change*, Cambridge Mass., Belknap Press, 1982, str. 14.

idejni tvorci modela nisu predvideli. Jedan dramatičan primer jeste spontana pojava cikličnih ekvilibrijuma sa periodom koji je moguće uporediti sa čuvenim Kondratjevlevim (Николай Дмитриевич Кондратьев) ciklusom.

Da podaci nekoliko ekonomskih pokazatelja (BND, stopa nezaposlenosti, zbirne cene, interesne stope), počev od ranog XIX veka, ispoljavaju nedvosmislenu periodičnost kretanja tokom približno pedeset godina, opšte je poznato bar posle rada Džozefa Šumpetera (Joseph Schumpeter). Ponuđeno je nekoliko mogućih mehanizama koji objašnjavaju ovo ciklično ponašanje, ali nijedan nije naišao na potpuno prihvatanje. Ovde je značajno to da MIT-ov model endogeno generiše ovo periodično kolebanje, i da se ovo ponašanje pojavljuje spontano iz interakcije populacije organizacija, na iznenađenje tvorca modela, koji nisu bili u toku sa literaturom o Kondratjevlevim ciklusima.

Ključni sastojak koji omogućava ovom i drugim modelima da generišu spontane oscilacije, jeste u tome da oni moraju da deluju daleko od ekvilibrijuma. U tradicionalnim ekonomskim modelima, jedini dinamički procesi koji su uključeni jesu oni koji čuvaju sistem blizu ekvilibrijuma (kao što su »opadajuće povratne dobiti« koje deluju kao negativan fidbek). Dejstva eksplozivnih procesa pozitivnog fidbeka (kao što su »ekonomije skale«) obično se minimalizuju. Ali takvi procesi samojačanja udaljavaju sistem od ravnotežnog stanja, a to je, zajedno sa nelinearnostima generisanim nesavršenom kompeticijom i ograničenom racionalnošću, ono što stvara mogućnost dinamičke stabilizacije.²⁴

U MIT-ovom modelu, upravo petlja pozitivnog fidbeka pokreće sistem ka bifurkaciji, gde tačkasti atraktor iznenada postaje cikličan. Naročito je onaj sektor ekonomije koji stvara proizvodnu mašineriju koju koristi ostatak kompanija (sektor kapitalnih dobara), podložan efektima pozitivnog fidbeka, jer uvek kada se potražnja za mašinama uveća, ovaj sektor mora samom sebi da upućuje porudžbine. Drugim rečima, kada je bilo kojoj kompaniji ovog sektora potrebno da proširi svoje kapacitete kako bi zadovoljila rastuću potražnju, mašine koje se koriste za proizvodnju mašina dobavljaju se od drugih kompanija istog

---

24 W. Brian Arthur, »Self-Reinforcing Mechanism in Economics«, u *The Economy as an Evolving Complex System*, ur. Philip W. Anderson, Kenneth J. Arrow i Daniel Pines, Addison-Wesley, 1988.

sektora. Može da se dogodi da odlaganja i druge nelinearnosti, onda, uveća ova petlja fidebeka, što dovodi do pojave stabilnog ali periodičnog ponašanja.²⁵

Kao što smo videli, posezanje za potencijalom »epistemološkog rezervoara« koji sačinjavaju virtuelna okruženja zahteva napuštanje mnogih starih filozofskih učenja. Esencijalizam, redukcionizam i formalizam prvi moraju da otpadnu. Naša intelektualna navika linearnog mišljenja, u kojem se interakcija različitih uzroka posmatra kao dopuna, i gde stoga globalne osobine koje su više od zbira delova ne predstavljaju mogućnost, takođe moraju da budu isključene. Isto je i sa našom navikom mišljenja u smislu konzervativnih sistema, izolovanih od tokova energije i materije iz spoljašnje sredine. Jedino disipativni, nelinearni sistemi generišu celoviti spektar dinamičkih formi stabilizacije (atraktora) i diverzifikacije (bifurkacija).

Zauzvrat, mišljenje u smislu atraktora i bifurkacija odvešće nas radikalnom preinačavanju filozofskog učenja poznatog kao »determinizam«. Atraktori su potpuno deterministički, to jest, ukoliko dinamikom date populacije upravlja atraktor, populacija o kojoj je reč biće izložena snažnom delovanju nužnosti da se ponaša na naročit način. Ipak, ovo ne znači da se vraćamo satnom determinizmu klasične fizike. U prvom redu zato što atraktori deluju uvek u grupi, i tako u svako doba, populacija koja je zarobljena u jednom stabilnom stanju može da bude pomerena ka drugom stabilnom stanju preko spoljašnjeg šoka (ili pomoću sopstvenih unutrašnjih uređaja). Na izvestan način to znači da populacije »biraju« između različitih »lokalnih sudbina«.

Osim toga, neki atraktori (nazvani »čudni atraktori« ili »deterministički kaos«), povezuju populacije u inherentno »kreativno« stanje. To jest, izvesna populacija čijom dinamikom upravlja čudni atraktor, mora neprestano da istražuje ograničeni skup mogućnosti prostora svojih mogućih stanja. Ukoliko je haotični atraktor »mali« u odnosu na razmere ovog prostora, on onda efektivno zatvara dinamiku sistema unutar relativno malog skupa mogućih stanja, pa je ponašanje koje odatle proizlazi daleko od nasumičnog, a ipak je bitno varijabilno.

---

25 J. D. Sternman, »Nonlinear Dynamics in the World Economy: the Economic Long Wave«, u *Structure, Coherence and Chaos in Dynamical Systems*, ur. Peter L. Christiansen i R. D. Parmentier, Manchester, Manchester University Press, 1989.

Konačno, kao da nije dovoljno podriti klasični determinizam, postoje takođe bifurkacije, kritičke tačke u kojima se raspodela atraktora transformiše u drugu raspodelu. U trenutku događanja ove transformacije, srazmerno neznatan broj fluktuacija u okruženju može da ima nesrazmerno velike efekte u raspodeli atraktora koja sledi. Prema rečima Ilje Prigožina i Izabele Stengers (Isabelle Stengers):

Sa stanovišta fizičara ovo podrazumeva, s jedne strane, razlikovanje između stanja sistema u kojem je svaka individualna inicijativa osuđena na to da bude beznačajna, i s druge, područja bifurkacije u kojima individua, ideja ili novo ponašanje može da poremeti globalno stanje. Čak i u ovim područjima, pojačavanje se očigledno ne dešava kod bilo kojeg pojedinca, ideje, ili ponašanja, već samo kod onih »opasnih« – to jest, onih koji mogu da iskoriste nelinearne odnose koji garantuju stabilnost ranijeg režima. Tako smo navedeni na zaključak da iste nelinearnosti mogu da proizvedu poredak u haosu elementarnih procesa i da, pod drugačijim okolnostima, budu odgovorne za razaranje istog tog poretka, na kraju proizvodeći novu koherenciju s-one-strane druge bifurkacije.²⁶

Ovaj novi pogled na prirodu determinizma takođe može da ima posledice za još jednu filozofsku školu mišljenja: učenje o »slobodnoj volji«. Ako je posmatrana dinamička populacija ona čiji su pripadnici ljudska bića (na primer, određeno ljudsko društvo), onda je beznačajno kolebanje koje može da postane »opasno« u blizini bifurkacije zaista individualno (dakle, čini se da nam ovo garantuje trunku slobodne volje). No, ukoliko je populacija o kojoj se radi populacija neurona (čije ukupno stanje jeste svesno stanje jedinke) to bi potkopalo slobodnu volju, s obzirom na to da tu mikrokognitivni događaj može da odluči kakav će biti novi globalni ishod.

U svakom slučaju, presudna stvar jeste prepoznati, u svim sferama realnosti, postojanje rezervoara mogućnosti koji predstavlja nelinearna stabilizacija i diverzifikacija (rezervoar koji sam na drugom mestu nazvao »mašinska fila«²⁷).²⁸ Takođe, moramo da shvatimo kako po

26 Ilya Prigogine i Isabelle Stengers, op. cit., str. 190.

27 *Fila, kolo ili tip*, u biologiji, kategorija klasifikovanja biljaka i životinja, ispod carstva, iznad klase – *Prim. prev.*

28 Manuel De Landa, *War in the Age of Intelligent Machines*, NY, Zone Books, 1991.

samoj svojoj prirodi sistemi koji su vođeni nelinearnom dinamikom odolevaju apsolutnoj kontroli i da je ponekad jedino moguće otkriti ili pratiti trag mašinske file. Za izvršenje ovog zadatka čak i naš modikum slobodne volje može da bude dovoljan. »Pretraživački uređaj« koji čini genetska varijacija i prirodna selekcija, zapravo otkriva mašinsku filu. To jest, biološka evolucija nije vidovita, ona je prisiljena da tumara u mraku, penjući se od jednog atraktora do drugog, od jedne stabilne strategije inženjeringa do druge. Ipak, ona je proizvela čudesno raznovrsne i robusne ekosisteme koje mi danas imamo pred svojim očima. Možda će doći dan kada će virtuelna okruženja postati oruđa kakva su nam potrebna da pomoću njih mapiramo atraktore i bifurkacije, što bi nam omogućilo da i sami otkrijemo mašinsku filu u potrazi za boljom sudbinom čovečanstva.

S engleskog preveo Đorđe Čolić

Žil Delez (Gilles Deleuze, 1925–1995), francuski filozof, od početka šezdesetih, do smrti, pisao je uticajne tekstove iz oblasti filozofije, umetnosti, filma i književnosti. Predavao je od 1969. do 1987. na pariskom univerzitetu Pariz VIII u Vansanu. U saradnji sa Feliksom Gatarijem (Félix Guattari) napisao je knjige *Kapitalizam i šizofrenija: Anti-Edip* (*Capitalisme et Schizophrénie 1, L'Anti-Œdipe*, 1972), *Kafka* (*Kafka: pour une littérature mineure*, 1977), *Hiljadu ravni* (*Capitalisme et Schizophrénie 2. Mille Plateaux*, 1980), *Šta je filozofija?* (*Qu'est-ce que la philosophie?*, 1991).

Njegove knjige *Razlika i ponavljanje* (*Différence et répétition*, 1968) i *Logika smisla* (*Logique du sens*, 1969) smatraju se nekim od njegovih najuticajnijih knjiga. U svojim knjigama bavio se istaknutim misliocima kao što su Hjum, Niče, Bergson, Spinoza, Kant ili Lajbnic: *Empirisme et subjectivité* (1953), *Nietzsche et la philosophie* (1962), *La philosophie critique de Kant* (1963), *Le Bergsonisme* (1966), *Spinoza et le problème de l'expression* (1968), *Le Pli: Leibniz et le Baroque* (1988).

Iz oblasti književnosti i umetnosti objavio je knjige o Prustu i Bejkonu, kao i dve knjige o filmu: *Proust et les signes* (1964), *Francis Bacon: Logique de la sensation* (1981), *Cinéma I: L'image-mouvement* (1983), *Cinéma II: L'image-temps* (1985), *Foucault* (1986).

Feliks Gatari (Félix Guattari, 1930–1992), francuski filozof, semiotičar i psihoterapeut, najpoznatiji je po svojoj intelektualnoj saradnji sa Žilom Delezom. Neke od njegovih najuticajnijih ideja jesu koncepti asemblaža, želeće mašine, deteritorijalizacija, šizoanaliza. Neka od najznačajnijih dela: *Psychanalyse et transversalité. Essais d'analyse institutionnelle*, 1972), *La révolution moléculaire* (1977, 1980), *Les années d'hiver 1980–1985* (1986), *Cartographies schizoanalytiques* (1989), i mnoga druga.

Edvard V. Sodža (Edward Soja), rođen 1940. godine u Bronksu, Njujork, SAD, postmoderni politički geograf i urbanista. Radi kao profesor na Univerzitetu u Los Anđelesu (UCLA), na Katedri za urbano planiranje, kao i na Londonskoj školi ekonomije i političkih nauka (London School of Economics). Sodža svoju postmodernu kritičku analizu usmerava na prostor i društvo, na ono što on naziva prostornost (spacality), na ljude i mesta u Los Anđelesu.

Neka od najznačajnijih dela su: *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory* (1989), *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places* (1996), *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*, 2000, *Seeking Spatial Justice* (2010).

Dona Haravej (Donna J. Haraway), rođena 1944. godine u Denveru, Kolorado, profesorka je na Katedri za istorija svesti (History of Consciousness) na Kalifornijskom univerzitetu u Santa Kruz. Dona Haravej drži i predavanja iz

ženskih studija i istorije nauke na Univerzitetu Havaji i na Univerzitetu Džons Hopkins (Johns Hopkins), a predaje i feminističku teoriju i tehno-nauku na European Graduate School. Njene ideje koje uvezuju studije primatologije, filozofiju, razvojnu biologiju i feminističke studije podstakle su mnoge debate u savremenom svetu. Neka od njenih najznačajnijih dela su: „Manifest za Kiborge: nauka, tehnologija i socijalistički feminizam kasnog XX veka“ (“A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century”, 1985), “Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspectives” (1988), *Primate Visions: Gender, Race, and Nature in the World of Modern Science* (1989), *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature* (1991), *Modest_Witness@Second_Millennium.FemaleMan@Meets_OncoMouse™: Feminism and Technoscience* (1997), *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness* (2003), *When Species Meet* (2008).

Mladen Dolar je rođen 1978. godine u Mariboru u Sloveniji. Diplomirao je filozofiju i francusku književnost na Univerzitetu u Ljubljani. Studije je nastavio na Univerzitetu Pariz VII i na Univerzitetu u Vestminsteru.

Dolar je, zajedno sa Slavojem Žižekom i Rastkom Močnikom, suosnivač lju-bljanske škole psihoanalize čiji je cilj bio postizanje sinteze između psihoanalize i nemačkog idealizma. Dolar je predavao na Univerzitetu u Ljubljani od 1982. do 2010. godine, kada je postavljen za redovnog profesora na Akademiji Jan Van Ajk u Matrihtu u Holandiji. Glavne oblasti njegovog istraživanja jesu filozofija G. V. F. Hegela (o kome je napisao nekoliko knjiga, uključujući dvotomnu interpretaciju Hegelove *Fenomenologije duha*, i francuskog strukturalizma. Bavi se i filmskom kritikom i teorijom muzike. Knjige na engleskom jeziku: *Opera's Second Death* (New York: Routledge, 2002), u saradnji sa Slavojem Žižekom, *A Voice and Nothing More* (Cambridge: MIT Press, 2006).

Džudit Butler (Judith Butler) rođena je 1956. godine u Americi. Bavi se poststrukturalističkom filozofijom, dajući veliki doprinos na poljima feminizma, *queer* teorije, političke filozofije i etike. Profesorka je na Odseku za retoriku i Odseku za komparativnu književnost na Kalifornijskom univerzitetu u Berkliju. Doktorirala je na Jeju, 1984. godine. Njena je disertacija odmah objavljena pod nazivom *Subjekti želje: hegelovska promišljanja o dvadesetom veku u Francuskoj* (*Subjects of Desire: Hegelian Reflections in Twentieth-Century France*). Bavi se istraživanjima na području književne teorije, moderne filozofske fikcije, feminističkih studija i studija seksualnosti, evropske književnosti i filozofije devetnaestog i dvadesetog veka, temama kao što su gubitak, željenje i rat. u skorije vreme bavi se istraživanjem jevrejske filozofije i postcionističkom kritikom države nasilja.

Neka od njenih najznačajnijih dela su: *Nevolje s rodnom* (*Gender Trouble*, 1990) *Tela koja nešto znače* (*Bodies That Matter*, 1993), *The Psychic Life of Power: The*

ories in Subjection (1997), *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence* (2004), *Giving An Account of Oneself* (2005), *Frames of War: When Is Life Grievable?* (2009), *The Power of Religion in the Public Sphere* (2011) i mnoga druga.

Peter Sloterdijk (Peter Sloterdijk), rođen 1947. godine u Karlsruheu, nemački je filozof, esejista, TV presenter. Profesor je filozofije i teorije medija na Univerzitetu za umetnost i dizajn u Karlsruheu. Jedan je od voditelja – još od 2002. godine – nemačkog programa *Im Glashaus: Das Philosophische Quartett (U stakleniku: filozofski kvartet)*, koji se temeljno bavi ključnim savremenim problemima. Neka od najvažnijih dela: *U istom čamcu – ogleđ o hiperpolitici (Im selben Boot – Versuch über die Hyperpolitik)*, 1993), *Der ästhetische Imperativ* (2007), *Derrida Ein Ägypter* (2007), *Theorie der Nachkriegszeiten* (2008), *Du mußt dein Leben ändern* (2009), *Philosophische Temperamente: Von Platon bis Foucault*, München (2009), *Scheintod im Denken, Von Philosophie und Wissenschaft als Übung* (2010), *Die nehmende Hand und die gebende Seite* (2010), i mnoga druga.

Džordž Lakof (George P. Lakoff), rođen 1941. godine, američki kognitivni lingvista, profesor je lingvistike na Kalifornijskom univerzitetu u Berkliju, gde predaje još od 1972. godine. Najpoznatiji je po svojoj ideji da je metafora centralno mesto ljudskog mišljenja, političkog ponašanja i društva. Poslednjih godina svoje koncepte sve više primenjuje na području politike, istražujući ih u svojim knjigama. Neka od značajnih dela su: *Whose Freedom?: The Battle over America's Most Important Idea*, 2006, *The Political Mind : Why You Can't Understand 21st-Century American Politics with an 18th-Century Brain*, 2008, i mnoga druga.

Aleksander R. Galovej (Alexander R. Galloway), rođen 1974. godine, vanredni profesor na Odseku za medije, kulturu i komunikacije na Univerzitetu u Njujorku. Bavi se teorijom medija i savremenom filozofijom. Galovej je, takođe, programer i umetnik. Jedan je od osnivača Radikalne softverske grupe (RSG), a njegovi umetnički projekti uključuju i *Carnivore* i *Kriegspiel* (zasnovane na ratnoj igrici koju je osmislio Gi Debor (Guy Debord). Dela: *Protocol: How Control Exists After Decentralization* (2004), *Gaming: Essays on Algorithmic Culture* (2006); knjigu *The Exploit: A Theory of Networks* (2007) napisao je u koautorstvu s Judžinom Tekerom (Eugene Thacker).

Judžin Teker (Eugene Thacker), vanredni profesor na The New School u Njujorku. Poznat je po svom radu iz oblasti filozofije, teorije medija, proučavanja žanrova horor i naučne fantastike. Pisao je o Delezu, Bataju, Fukou i Šopenhaueru i srednjovekovnom misticizmu. Neka od njegovih najpoznatijih dela su: *Horror of Philosophy, vol. 1 - In The Dust Of This Planet* (2011), *After Life* (2010), *The Exploit: A Theory of Networks* (2007), *The Global Genome: Biotechnology, Politics, and Culture* (2005), *Biomedica* (2004), i mnoga druga.

Vilem Fluser (Vilém Flusser, 1920–1991) filozof, pisac i žurnalista, rođen u Češkoj u porodici jevrejskih intelektualaca. Dugo je živio u Sao Paulu gde je dobio brazilsko državljanstvo, a kasnije i u Francuskoj. Njegove rane radove obeležilo je interesovanje za Martina Hajdegera, a pod uticajem egzistencijalizma i fenomenologije. Kasnije se okreće istraživanjima iz oblasti filozofije komunikacije i artističke produkcije. Pred kraj života je aktivno držao predavanja i pisao eseje iz oblasti teorije medija. Neka od najznačajnijih dela su: *Towards a Philosophy of Photography* (1984), *Kommunikologie* (1996). *The Shape of Things* (1999). *From Subject to Project: Becoming Human* (2000).

Ričard Dajer (Richard W. Dyer), rođen 1945. godine, engleski profesor, stručnjak iz oblasti filma. Od 2006. godine radi kao profesor filmskih studija na Kraljevskom koledžu u Londonu. Bio je veoma aktivan u engleskom Frontu za gay oslobođenje i redovno objavljuje u časopisu *Gej levica* (*Gay Left*). Neka od značajnijih dela: *Only Entertainment*, (1992), *The Matter of Images*, (1993), *White: Essays on Race and Culture* (1997), *The Culture of Queers* (2001), i mnoga druga.

Stjuart Hol (Stuart Hall) rođen 1932. godine u Kingstonu na Jamajci, teoretičar kulture i sociolog, od 1951. godine živi i radi u Velikoj Britaniji. Zajedno sa Ričardom Hogartom (Richard Hoggart) i Rejmondom Vilijamsom (Raymond Williams) predstavlja jednu od ključnih figura škole mišljenja koja se danas naziva birmingemska škola studija kulture. Holov rad se prevashodno odnosi na pojam hegemonije i studije kulture. Svojom teorijom o kodiranju i dekodiranju Hol se uvrstio među najistaknutije savremene predstavnike teorije recepcije. Takođe, značajne oblasti istraživanja u Holovom radu predstavljaju pojmovi kulturnog identiteta, rase i etniciteta. Neki od Holovih najznačajnijih radova su: *Encoding and Decoding in the Television Discourse* (1973), *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis of the Left* (1988), *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices* (1997), i mnogi drugi.

Slavoj Žižek, rođen 1949 u Ljubljani, Slovenija. Istraživač na Institutu za sociologiju Univerziteta u Ljubljani i profesor na European Graduate School, direktor je Berkbek instituta humanističkih nauka (Birkbeck Institute for the Humanities) Londonskog univerziteta kao i predsednik Društva za teorijsku psihoanalizu u Ljubljani. Predaje i na brojnim univerzitetima u USA (Kolumbija, Princeton, New School for Social Research, Njujorški univerzitet, Univerzitet Mičigen).

Koristeći se primerima iz popularne kulture, filma, politike, Žižek nastoji da na svojstven način interpretira teorije mislilaca poput Hegela, Marksa ili Lakana. Njegov rad karakteriše radikalna kritika savremene politike, filozofije, kao oštar smisao za humor i brisanje razlike između visoke i masovne kulture. Da bi se razumeli fenomeni savremenog sveta, prema Žižeku, neophodno je menjati tačku gledanja kako bi se došlo do viška smisla različitih pojmova

poput: ideologije, subjektivnosti, fundamentalizma, rasizma, nasilja, ljudskih prava, multikulturalizma globalizacije i sl. Objavio je preko pedeset knjiga među kojima su:

Hegel and the Infinite: Religion, Politics, and Dialectic (2011), *Paul's New Moment: Continental Philosophy and the Future of Christian Theology* (2010), *The Idea of Communism* (2010), *Living in the End Times* (2010), *Philosophy in the Present Polity* (with Alain Badiou, 2010), *Badiou & Žižek: Hvalnica Ljubezni (Love and Terror)* (2010), *Društvo za teoretsko psihoanalizo* (2010), *Mythology, Madness and Laughter: Subjectivity in German Idealism* (2009), *First As Tragedy, Then As Farce* (2009), *In Search of Wagner* (2009), *Monstrosity of Christ: Paradox or Dialectic?* (2009), *Violence: Big Ideas/Small Books* (2008), *In Defense of Lost Causes* (2008), *How to Read Lacan* (2006), *The Parallax View* (2006), *Lacan: The Silent Partners* (2006), *Opera's Second Death* (2001), *On Belief* (2001), *Enjoy Your Symptom!* (1992), *Looking Awry* (1991), *For They Know Not What They Do* (1991), *Hitchcock II* (1991), *The Sublime Object of Ideology* (1989), *Druga smrt Josipa Broza Tita* (1989), *Znak, označitelj, pismo* (1976) i *Bolečina razlike* (1972).

Sjedi Plent (Sadie Plant) rođena 1964. godine u Birminghamu u Velikoj Britaniji, bavi se društvenim potencijalom sajber-tehnologije. Doktorirala je na Odseku za filozofiju na Univerzitetu u Mančesteru, potom je predavala na Univerzitetu u Birminghamu, na Odseku za studije kulture. Osnovala je katedru za istraživanje kibernetičke kulture na univerzitetu u Vorviku, gde je i predavala, do 1997 godine, kada napušta univerzitetску karijeru i potpuno se posvećuje pisanju. Objavljuje tekstove u različitim časopisima i publikacijama poput *Financial Timesa*, *Wired*, *Blueprint*, i *Dazed and Confused*.

Pol Virilio (Paul Virilio) filozof, urbanist i teoretičar kulture, rođen je u Parizu 1932. Težište njegovog rada je na istraživanju urbanih prostora i razvoja tehnologije u odnosu na moć i brzinu. Razvio je pojam „dromologije“ da bi objasnio svoju teoriju o brzini i tehnologiji, smatrajući da je logika brzine u osnovi tehnološkog društva. Predavao je na Ecole Speciale d' Architecture, a od 1998 predaje na European Graduate School (EGS). Njegovi poslednji projekti uključuju rad sa grupama beskućnika u Parizu, kao i izgradnju „Muzeja incidenta“. Autor je mnogih knjiga među kojima su: *Speed and Politics: An Essay on Dromology* (1977), *War and Cinema: The Logistics of Perception* (1989), *Lost Dimension* (1991), *The Aesthetics of Disappearance* (1991), *Bunker Archaeology* (1994), *The Vision Machine* (1994), *Pure War* (1997), *Open Sky* (1997), *Polar Inertia* (1999), *Politics of the Very Worst* (1999), *Strategy of Deception* (2000), *The Information Bomb* (2000), *A Landscape of Events Crepuscular Dawn* (2002), *Desert Screen: War at the Speed of Light* (2002), *Ground Zero* (2002), *Unknown Quantity* (2003), *Art and Fear* (2003), *Negative Horizon: An Essay in Dromoscopy* (2005), *The Accident of Art* (2005), *City of Panic* (2005), *The Original Accident* (2007), i *Art as Far as the Eye Can See* (2007).

Lev Manovič, rođen je u Moskvi 1960, a od 1981. živi u Njujorku. Umetnik i jedan od vodećih teoretičara digitalne kulture i medijske umetnosti. Studirao je arhitekturu i kompjuterske nauke u Moskvi, magistrirao eksperimentalnu psihologiju na Njujorškom univerzitetu, 1988. Doktorirao je na Ročesterskom univerzitetu 1993. iz oblasti vizuelnih i kulturnih studija. Pored brojnih tekstova iz oblasti estetike novih medija, objavio je 2001. *The Language of New Media*. Manovič istražuje efekte koje digitalna revolucija ima na vizuelnu kulturu, ali i na kulturu uopšte. Jedan od osnovnih alata za razumevanje savremene realnosti za njega je baza podataka. Nova digitalizovana stvarnost stvorena putem World Wide Web-a čini da se svet pojavljuje kao beskrajna i nestrukturirana kolekcija podataka, tekstova, slika, za koju je potrebno razviti drugačiju etiku i estetiku. Potencijal baze podataka Manovič razvija u svom projektu, *Soft Cinema – Navigating the Database* (2005).

Lev Manovič je autor i *Software Takes Command* (2008), *Black Box – White Cube* (2005), *Soft Cinema DVD* (2005), *Metamediji* (2001) i *Tekstura: Russian Essays on Visual Culture* (1993).

Hert Lovink (Geert Lovink), rođen 1959. godine u Amsterdamu, profesor je interaktivnih medija na Hoeschool van Amsterdam (HvA). Takođe, predaje i teoriju medija na European Graduate School, i vanredni je profesor novih medija na Univerzitetu u Amsterdamu. Lovink je direktor i osnivač Instituta umreženih kultura (Institute of Networked Cultures) čiji je cilj da istraži, dokumentuje i ojača potencijal za socio-ekonomske promene područja novih medija kroz događaje, publikacije i otvoreni dijalog. Kao teoretičar, aktivista i kritičar mreže, on čini napor u cilju oblikovanja razvoja mreže. Neka od njegovih novijih dela su: *Dynamics of Critical Internet Culture (1994-2001)* (2002), *Dark Fiber: Tracking Critical Internet Culture*, (2002), *Uncanny Networks* (2002), i mnoga druga.

Manuel de Landa, rođen je 1952. godine u Meksiku; pisac, umetnik, filozof, od 1972. godine živi u Njujorku. Trenutno predaje na Odseku za savremenu filozofiju i nauku, na Katedri o Žilu Delezu na European Graduate School (EGS) u Švajcarskoj. Predaje i na Koledžu Kanisijus u Bafalu, Na Školi za dizajn u Filadelfiji. Radi i na Institutu Prat, na Arhitektonskom fakultetu u Njujorku. Bavi se teorijom francuskog filozofa Žila Deleza, kao i modernom naukom, artifičijelnom životom, inteligencijom, ekonomijom, arhitekturom, teorijom haosa, istorijom nauke, nelinearnom dinamikom, celularnim automatima i tako dalje. Njegova poslednja knjiga iz 2011. godine je *Filozofija i simulacija: pojava sintetičkog razuma (Philosophy and Simulation: The Emergence of Synthetic Reason)*, koja istražuje simulacije pojavljivanja u različitim sistemima, od atomskih do društvenih. Tokom sedamdesetih i osamdesetih godina snimio je i nekoliko eksperimentalnih super-8 filmova. Autor je knjiga *Rat u doba inteligentnih mašina (War in the Age of Intelligent Machines, 1991)*, *Hiljadu godina*

nelinearne istorije (A Thousand Years of Nonlinear History, 1997), Intenzivna nauka i virtualna filozofija (Intensive Science and Virtual Philosophy, 2002) i Nova filozofija društva: teorija asemblaža i društvena kompleksnost (A new Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity, 2006)..

Jovan Čekić, rođen u Beogradu 1953. godine u Beogradu, radi kao profesor na Fakultetu za medije i komunikacije u Beogradu (Univerzitet Singidunum). Bio je gostujući profesor na Fakultetu likovnih umetnosti u Beogradu, Fakultetu likovnih umetnosti na Cetinju, Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu. Urednik je Art edicije u izdavačkoj kući Geopoetika. Objavio je brojne radove iz filozofije, teorije umetnosti i teorije medija. Objavio je knjige *Presecanje haosa* (1998) i *Art Sessions* (2001).

Jelisaveta Blagojević, rođena 1966. godine u Beogradu, radi kao profesorka na Fakultetu za medije i komunikacije u Beogradu (Univerzitet Singidunum), kao koordinatorka i predavačica u Centru za ženske studije i istraživanja roda u Beogradu. Izbor iz novijih objavljenih radova: “*Unthinkable: ethico-political fiction in the present*“ u časopisu *Identities* (2011), “*Between Walls. Provincialisms, human rights, sexualities and Serbian public discourses on EU integration*” u *De-Centring Western Sexualities: Central and Eastern European Perspectives*, UK, (2011), “*Kultura koja dolazi*” u *Kultura, Drugi, Žene* (2010), objavila je dve knjige *Zajednica onih koji nemaju zajednicu* (2008), *Hieroglyphs of Jealousy* (2008), urednica je dva zbornika i više tekstova iz oblasti savremene političke filozofije, rodnih i *queer* studija.

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

141.7
321.01

BALIBAR, Étienne, 1942-

Nasilje i civilnost : Wellekova predavanja 1996. /
Étienne Balibar ; prevod Tomislav Medak.
— Beograd : Centar za medije i komunikacije ;
Zagreb : Multimedijalni institut, 2011 (Beograd : Akademija).
— 200 str. ; 21 cm. — (#Biblioteka #Philoxenia /
Centar za medije i komunikacije, Beograd)

Prevod dela: Violence et civilité. — Tiraž 600.
— Napomene i bibliografske reference: str. 145-197.

ISBN 978-86-87107-13-7 (Centar)
ISBN 978-953-7372-06-4 (MI)

a) Филозофија политике b) Насиље — Политика
COBISS.SR-ID 187785740